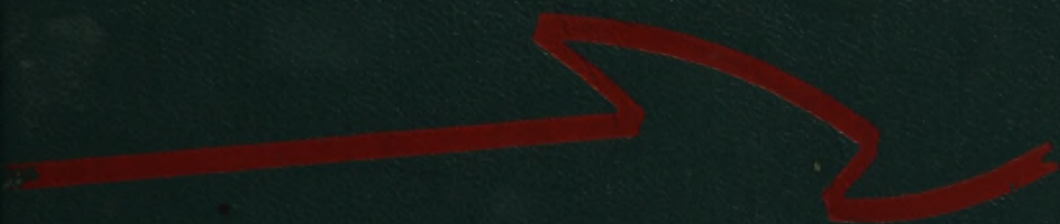

М.О. ӘУЕЗОВ

Абай
Жұнанбаев

АЛМАТЫ 1957

ҚАЗАҚ ССР
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

АКАДЕМИЯ НАУК
КАЗАХСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ
ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М. О. АУЭЗОВА

АЛМАТЫ—1967—АЛМА-АТА

М. О. АУЭЗОВ

**Абай
Кунанбаев**

**СТАТЬИ
И
ИССЛЕДОВАНИЯ**

•

*Под общей редакцией
доктора филологических наук
И. Т. ДЮСЕНБАЕВА*

Издательство «НАУКА» Казахской ССР

М. О. ӘУЕЗОВ

**Абай
Құнанбаев**

**МАҚАЛАЛАР
МЕН
ЗЕРТТЕУЛЕР**

•

*Жалпы редакциясын басқарған
филология ғылымының докторы
Ы. Т. ДҮЙСЕНБАЕВ*

Мұхтар Омарханұлы Әуезов ұзақ жылдар бойына қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын зерттеп, көптеген еңбек жазды. Осыған орай М. О. Әуезов ұлы ақынды көрген, жақсы білген адамдармен кеңес жүргізді, архивтік материалдарды жинастырды, сонымен қатар Абай шығармаларын бірнеше рет бастырып шығаруға үнемі қатысып келді. Міне, осылардың нәтижесінде М. О. Әуезов қазақ әдебиет тану ғылымында жаңа бір саланың негізін қалады, ол Абайды тану ілімі (Абаеведение) деп аталады. Жинаққа Мұхтар Әуезовтің Абай творчествосын жан-жақты және терең қамтитын ғылыми еңбектерінің ішінен ең басты-басты дегендерін енгізіп отырмыз.

Кітап ғылыми қызметкерлердің, жоғары оқу орындарының филология факультеттері студенттері мен аспиранттарының және көпшілік оқырмандардың пайдалануына ұсынылып отыр.

На протяжении долгих лет М. О. Ауэзов всесторонне и глубоко изучал жизнь и творчество основоположника казахской письменной литературы Абая Кунанбаева. Он беседовал с людьми, близко знавшими великого поэта, собирал архивные материалы, имеющие какое-либо отношение к его биографии, и, наконец, несколько раз издавал собрания сочинений Абая. В результате всего этого им была создана новая отрасль в казахской литературоведческой науке — абаеведение. В сборник вошли статьи, исследования и выступления ученого, посвященные творчеству великого поэта.

Книга рассчитана на широкий круг читателей, интересующихся казахской литературой, прежде всего на ученых-литературоведов, писателей.

Ғылыми түсініктерді жазып, кітапты баспаға әзірлегендер:

Л. М. Әуезова, К. Сыздықов (жауапты шығарушы),
М. Бөжеев, Б. Сахариев, Р. Досымбекова

Составители сборника и авторы научных комментариев:
Л. М. Ауэзова, К. Сыздықов (ответственный за выпуск),
М. Божеев, Б. Сахариев, Р. Досымбекова

Совет елінің өскелең мәдениетіне және бүкіл жер жүзіндегі алдыңғы қатарлы көркем әдебиетке Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің қосқан үлесі мейлінше мол, аса құнарлы екеніне қазір ешкім де шүбә келтіре алмайды. Сол себепті де оның абзал есімі атала қалған уақытта, біз ең алдымен, ұлы жазушының тамаша да көркем туындыларын еске түсіреміз, оларды құштарлана, сүйсіне оқудан әсте танбаймыз. Бұл табиғи шындық, өте заңды көрініс. Өйткені көп жанрлы қазақ совет әдебиетін дүние жүзілік деңгейге көтерудегі Мұхтар Әуезовтің ұшан-теңіз зор еңбегін енді мойындамасқа болмайды.

Сөз жоқ, новелист, драматург, романист, тарихшы, лингвист Әуезов турасында келешекте де талай-талай зерттеулер жазылатын болар. Осы шағын ғана кіріспе сөзімізде біз Мұхтар ағаның ғылым саласындағы, дәлірек айтқанда, Абайды танудың (Абаеведение) іргесін қалаудағы ерен еңбегіне айрықша тоқтап өтсек дейміз.

Мұхтар Әуезов диапазоны кең, эрудициясы мол ғалым. Ұзақ жылдар бойындағы педагогтік қызметінде, ғылыми зерттеу еңбектерінде Мұхтар Әуезов қазақ, қырғыз фольклоры, революцияға дейінгі қазақтың жазба әдебиеті, әсіресе Абайдың өмірі мен творчествосы, осы күнгі совет әдебиетінің күрделі проблемаларымен белсенді түрде шұғылданды. Соншама сан-салалы, көп тармақты еңбектерінің ішінен (мәселен оның қазақ ауыз әдебиетіне жататын ертегі, айттыс, жұмбақ, батырлар жыры, лиро-эпос, ұсақ жанрлар турасындағы зерттеулері, Абайдың өмірі мен творчествосына тікелей арналған көлемді монографиясы мен толып жатқан мақалалары, «Манас» жөніндегі мағыналы да терең талдаулары, сонымен бірге әдебиет теориясын, драматургияның ерекшеліктерін, аударма тәжірибелерін сөз ететін, туысқан елдер әдебиетінің өзара байланысына тоқталатын өте құнды мақалалары, сөйлеген сөздері мен жасаған баяндамалары) тек қазақ халқының данышпан ақыны, кемеңгер

ойшылы Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық өнеріне тікелей арналған зерттеулерін ерекше жинақ ретінде шығарудың өзіндік себептері бар. Ашып айтқан дұрыс, біздің әдебиет тану ғылымының тарихында Абай творчествосы жөнінде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер, құрғақ социологизмге бой ұрған тайыз көзқарастар оқта-текте болсын орын теуіп келгені аян. Тегі сол бір кездегі сын-зерттеудің дәрежесі төмендігінен болса керек, кей сәтте тіпті миға сыймайтын, қазір күлкі келтіретін бағалаулар да болып жүрді. Міне, осындай қиын-қыстау жағдайдың өзінде Мұхтар Әуезов бар жігері мен зор талантын жұмсап, Абайдың ақындық өнерін, оның қазақ мәдениеті тарихындағы ерекше орнын қалың жұртқа таныта білді. Демек, төрт томдық әйгілі эпопеясынан басқа, жоғарыда аталған, көптеген ғылыми зерттеулерін жазып қалдырды. Қазір қандай әдебиетші болсын өткендегі әдеби мұраларымызды сөз еткенде, оның ішінде Абай творчествосымен шұғылданғысы келгенде М. Әуезов еңбектеріне бір соқпай кете алмайды.

Ендеше, осындай асыл қазнаның бір жерге жиналуы, өз алдына жеке кітап болып шығуы орынды екенінде ешбір күмән жоқ. Тағы бір ұтымды жәйт, Абайға арналған монография мен жеке мақалалардың бір жерге бас қосуы нәтижесінде ұлы ақынның арманы мен ізденулері, болмысы мен талпыныстары, көксеген нысанасы мен жеткен деңгейі жөнінде тұтастай бір терең түсінік, қонымды тұжырым, тың мәліметтер алуға болады. Екінші сөзбен айтқанда, көрнекті ғалым Абайдың өмір сүрген дәуірін, шыққан ортасын, көз тіккен «қағбасын» жан-жақты зерттеп қорытынды жасағанда бір мақаласы я монографиясында айтып үлгірмеген болжам-тұжырымдарын екінші бір еңбегі яки сөйлеген сөзі мен баяндамасында толықтырып отырған. Бұл жөнінде сәл кейінірек нақтылы түрде көрсетпекпіз.

Мұхтар Әуезовтің творчестволық өміріндегі ең негізгі тақырыбы не? Жазушы қандай шығармасымен кемелдік шыңына көтерілді? Бұл сұрақтарға жауап айқын: туған халқының жарты ғасырдан астам мерзімдегі тұрмыс-тіршілігін, ой-санасын, тілек-арманын, қуаныш-сүйініші мен қайғы-қасіретін, қысқасы, ең даланы мекендеген көшпелі елдің тағдыр-тақсіретін бейнелеу, әрине, ең алдымен, Абай сынды кемеңгер перзентінің сомданып мүсінделген кесек тұлғасы арқылы сол қазақ халқының асыл қасиеттерін жыр ету деген болар едік. Осындай қатал талап пен мейлінше қиын мақсаттың сондайлық сәтті жүзеге асуына да іштей игі себептер жоқ емес.

Ұлы жазушы сыр-әңгімелерінің бірінде ең алғаш Абай өлеңдері (қолжазба күйінде) жинағымен кездесіп, кейін

атақты ақынның өзімен тұңғыш рет қалай танысқанын былайша суреттеген еді:

Құлпыра түскен гүлдер мен сан түрлі шөптердің жұпар иісі жазғытұрымғы жасыл далада аңқып тұр. Шырқау биік аспанда аппақ аққулар тобы ұшып бара жатыр. Батар күннің алқызыл бояуына малынған құс қанаттары жалт-жұлт етіп, сиқырлы бірдеңедей еріксіз көзіңді өзіне тартады. Менің таңырқап, тамашалап сүйсінгенім сондай екі көзімді аспаннан айыра алсамшы, қадалып қарап қалыппын. Үйге шақырып Әуез атаның қайта-қайта айғайлаған дауысын естімегендеймін. Атам жақында ғана Абай ақынның өлеңдерін көшіртіп, жаздырып алған, енді сол жинақ бойынша бізді оқытып хат танытпақ. Менің көңілім ғажап түстей көрініп алыстап бара жатқан әсем де жұмбақ құстардан ажырай алмай тұр, әлі де құлағыма құс қанаттарының сусылдағаны естілетін тәрізді...».

Тағы бір ескертпе сөзінде Мұхтар аға өзінің алғашқы рет Абаймен жүзбе-жүз кездесуін өте қызықты етіп баяндайды: «Жазғы жайлауға бытырап кеткен көршілес ауылдар күзгі күземде тағы да қатарласа қонатындары бар емес пе? Міне осындай кездің бірінде әжем трашпанкеге ат жектіріп, «сыбағаларын» алып күземге жаңа қонған Абай аулына бара қалды, қасына мен де ерген едім. Келген бойы мен өзім құралыптас балаларға қосылып, түрліше ойынның қызығына түскенім сондай, күннің қалай батқанын білмей қалыппын. Жүгіріп әжем отырған үйге келдім де ол кісінің етегінен тартқылап, «үйге қайтайық» деп мазалай бастадым, сол кезде әжеммен әңгімелесіп отырған орта бойлы, денелі, сақал-шашына ақ кірген кексе адам маған қарап, байсалды дауыспен: «Қой, шырағым, жылама!» деп жұбата бастады. Бақсам, ол Абай ағаның өзі екен...».

Міне, сонау алыс күндерден бастап Мұхтар Әуезов сүйікті Абай ағасынан бір де ажырап көрген емес. Шәкірттерге ұлы ақын жөнінде дәріс оқысын, немесе Абайдың туған, қайтыс болған мүшелді жылдарына арналған мерекелерде сөз сөйлеп, баяндама жасасын, яки Академия босағасында қазақ әдебиетінің өткендегі тарихы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізісін — осылардың бар-бәрінде ол Абайды үнемі жаңа бір қырынан көрсетіп, өзінің бұрынғы жазған-айтқандарын әрдайым толықтырып келді.

1933 жылы Абай шығармаларының толық жинағы басылып шықты. Осы томды жарыққа шығару үстінде Мұхтар Әуезов көп еңбек сіңірді. Ең алдымен, кеменгер ақынның бұрын жарияланбаған бір топ жаңа өлеңдерін кіргізді. Сондай-ақ, осы жолы «Әзім әңгімесі», «Вадим» және «Қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дейтін сөзі де тұңғыш

рет басылған еді. Кітап соңында «Абайдың туысы мен өмірі деген М. О. Әуезов жазған көлемді мақала және «Абайдың жазған өлеңдерінің қашан, қалайша жазылғандары туралы түсіндіру, қосымшалар» бар.

Оқырман жұртшылыққа ұсынылғалы отырған осы жинаққа Мұхтар Әуезовтің Абай творчествосын кеңінен толғана сөз ететін көлемді монографиясынан бастап, данышпан ақынның өмірін, шыққан ортасын, жасаған дәуірін, зор талантының ерекшеліктерін көрсететін толып жатқан мақала-зерттеулерінің ішінен ең басты-басты дегендерін енгіздік. Бұл еңбектерін автор өзі қай тілде жазса, сол қалпында беруді мақұл таптық.

Ал енді ілікте берген уәдемізді орындап, осы жинаққа кірген мақала-зерттеулердің кейбіреулеріне жекеше тоқталып өтсек дейміз.

Бұл ретте ауызға ең бірінші ілінетіні М. Әуезовтің аса құнарлы зерттеуі — Абай творчествосына түгелдей арналған көлемді монографиясы. Осы күнге дейін бұл еңбектің мән-мағынасын жоймайтын бірнеше қасиеттері бар. Мұнда тұңғыш рет ұлы ақынның творчестволық өмірбаяны кеңінен толғанып сөз болды. Осыған орай жазушы Мұхтардың сыншы, ғалым Мұхтарға зор көмегі тиді. Болашақ әйгілі эпопеясын жазуға дайындалып жүрген кезінде М. Әуезов көп жылдар бойы Абайға байланысты ұшан-теңіз мол материалдар жинады, кемеңгер ақынды жүзбе-жүз көрген, бірге өмір сүрген талай-талай адамдармен кеңесті, архивтардағы деректерді ақтарды, ұзақ уақыт сарғая қызмет етіп, бал жинаған арадай ешбір дамыл тапқан жоқ. Соның нәтижесінде осы тарауда («Абайдың өмірбаяны» деп аталатын тарауды айтып отырмыз. — *Ы. Д.*) Абай жасаған дәуір, оның шыққан ортасы, сол кездегі қазақ даласының тұрмыс-тіршілігі, ой-сана өрісі, ру таласы, отаршылдық саясаты, жас ақынның өсу жолындағы толғаныс-тоқырауы, ізденіс жолындағы табыс-сәтсіздігі, идеялық нысанасы мен нәр алған тірек-таянышы кең тыныста қамтылып, қонымды тұжырымдар мен құнды қорытындылар жасалды.

Қысқасы, Абай ақындығы өзіне тиісті әділ бағасын алып, көп жылдар ағысында орын теуіп келген сыңар жақ, құнарсыз ойлар мен дәрменсіз топшылауларға тойтарыс-соққы берілді.

Екінші бір атап айтарлық жаңалық, көрнекті ғалым Абайдың бар болмысы мен мүмкіншілігін ескере отырып, одан қалған асыл мұраға шын мәнінде ғылыми талдаулар жүргізумен қатар, бір кезде белең алған құрғақ сәуегейлік пен жалаң социологизмге бой ұрмай, ұлы ақын шығармаларының сыр-сипатын терең аша білді. Мысалы, Абай лири-

касы мен поэмаларын сөз етсін немесе оның шығыс мәдениеті мен орыстың классикалық әдебиет байланысына тоқталсын, яки аударма ісіндегі өнерінің құпиясын ашсын, Мұхтар Әуезов ғылымның сара жолынан таймай, марксизм-ленинизм ілімінің қағидаларына әрдайым сүйеніп отырды.

Абайдың Шығысқа көз тігудегі я болмаса Батыс, оның ішінде орыстың ұлы мәдениетіне бой ұрудағы ара салмағы ұзақ жылдарға созылған талас тудырып келгені мәлім. Сол бір кездегі өрістеген сыңар жақ көзқарастың әуенінен кейде М. Әуезов бұл мәселеге тереңдеп бармай, тартына соққан сәттері бола тұрса да, ол негізінде өзінің дұрыс позициясынан тайған жоқ.

Бұл ретте автордың көлемді екі мақаласына («Абай ақындығының айналасы», «Орыс классиктері мен Абай») сілтеме жасауға болар еді. Мұның екеуі де осы жинаққа енгізіліп отыр. Шығысты жасанды түрде екіге бөлудің ешбір қажеті жоқ еді, өйткені Абай өзінің алғашқы адымдарында, шығыс классиктерінен үйренгенде, сол Шығыстың бір топ ұлы ақындарының есімдерін атап, оларға сиына келе медет тілегенде мұның өзі сырттай қызығуы мен сұқтанудан туған нәтиже болатын-ды. Ол үшін жас ақынды айыптауға орын жоқ.

Мақаланың авторы мәселенің осы жағын баса айтып, Абайдың исләми шығысқа кейінірек үйірілгенін, оның өзінде өмірден соққы көріп, қажыған шағында мұңды, жабырқаңқы көңілін мүнәжат үстінде жұбатпақ болғанын дұрыс таныған.

Неге екені белгісіз, осы біз сөз етіп отырған мақалаға кезінде солақай сыншылар шабуыл жасап бақты. Оның авторына Абайды кертартпа Шығысқа телміртіп қойдың деп кінә тақты. Қазір сол мақаланы жаңадан оқысақ, соншалық өрескел қателіктерді көре алмаймыз, қайта, керісінше, жас Абайдың іздену өсу жолындағы эволюциясы өте қонымды дәлелденген. Ең ақыры Абайдың шәкірттері ретінде Ақылбай мен Мағауияның, Көкбай мен Шәкәрімнің ұсынылуына келсек, мұнда да таңырқайтын немесе шошынатын ештеңе жоқ. Тек бұл жерде «Мектеп» дегеннің өзі шартты түрде ғана қолданылатын ұғым екенін ескерте кетпекпіз.

Ал енді Абай мектебі мен шәкірттері турасында бір кезде қандай қызу айтыстар болса да, сол таластардың түпкі себебі неде жатқанын және нендей мақсат көздегенін қазір кім түсінбейді, жұрттың бәріне мәлім емес пе?

Мақаланың аяқ шенінде Мұхтар Әуезов мынадай бір қорытынды жасайды: «Мақала мақсұты әдеби «Телқараның» Шығыс, Батыс сияқты екі жағадан алған нәр қорегін ұзынұрға атап өту». Түгел зерттеп қана тексеру емес, сондай

тексерушіге бір қысқаша нобай айту. Сондықтан бұл мақала толықпын деп шірене алмайды.

Мақсұт екі жағаның ақынға берген бұйымын атау болғандықтан, Абайдың үздік тұлғасын, анайы арнасын, қазақы қалпын атап зерттегеніміз жоқ. Ол өз бетінде бір төбе сөз.

Енді бұл уақытқа шейін ақынның айналасы деген тақырыпты сөз еткенде бір өзіне әсер еткен жайларды, өз қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ ақындық айналасы Абайдың өзі алған нәрді санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған бір алуан мәселе Абайдың өзгеге берген нәрі турасында».

Осылайша өзі қойып, атап өткен бірсыпыра тың міндеттерді Мұхтар Әуезов өзінің кейінірек жазған еңбектерінде, әсіресе Абай творчествосына тікелей арналған, жоғарыда біз қысқаша тоқталып өткен монографиясында толық дерлік орындап шықты. Соның нәтижесінде қазақ әдебиет тану ғылымында жаңа бір сала, яғни Абай тану ілімі пайда болды.

Кезінде үлкен мәні болса да, қазір «ескіріп» қалған тәрізді көрінетін «Абай мұрасы жайында» деп аталатын тағы бір мақаланы осы жинаққа енгізіп отырмыз.

Өткір полемика ретінде жазылған бұл мақаланың бірнеше ұтымды жақтары бар. Ең алдымен, біз автордың шебер полемист, қызып кеткеннің өзінде мықты логикасынан танбай, шешендік өнерінен де айрылмай еркін жаза білетінін көреміз. Сондай-ақ, талас үстінде ол бірыңғай «дау» қуып кетпей, әдебиетіміздің ең келелі мәселелерін қозғап, соларға дұрыс жауап іздейтінін де әрдайым аңғарып отырамыз. Ал мақаланың жазылу тарихы мынадай. Сол бір жылдар солақай сыншылардың тынымсыз әрекеттері салдарынан қазақ халқының бай әдеби нұсқаларын, соның ішінде Абайдан қалған мұраны бағалауда нигилистік көзқарастар орын теуіп, ашық шабуылға шыққан еді. Осыған орай бір топ «белсенділер» аттарын қоймай М. О. Әуезовтің қазір бүкіл дүние жүзі танып отырған әйгілі эпопеясы «Абай» мен «Абай жолы» романдарын сыңар жақ, құнарсыз даттауға алғанды. Міне, осындай жағдайда Мұхтар Әуезов Абай мұрасына араша түсумен бірге жалғыз Абайды тану ілімі емес, бүкіл қазақ әдебиетін зерттеуде не істеу керек екендігін санап өтіп, көптеген құнарлы ойлар, тұжырымды қорытындылар ұсынған болатынды.

Сөз жоқ, бұл мақаланың тағы бір қасиеті, оқта-текте болсын айтыс-талас тудырып келген, «Абайдың жас шағындағы шығармалары бар ма, олар сақталды ма?» деген сұраққа автор өте дәлелді жауап беріп, өзінің позициясын қорғап шығуында да еді. Қысқасы, Абай туындыларын

жан-жақты зерттеп, баға берген күнде бұл еңбектің де өзіндік үлесі бар демекпіз.

Мұхтар Әуезов екі тілде (қазақ және орыс) бірдей еркін жаза білген автор. Кей сәтте ол Абай жөніндегі ойлары мен топшылауларын орыс тілінде сөйлеп, немесе жазып та білдіріп жүрді. Расында, Мұхтар Омарханұлы Әуезов орыс жұртшылығына, сонымен қатар совет елін мекендеген басқа да туысқан халықтар қауымына Абай мұрасын уағыздаушы, ең жалынды үгітшісі болып келді. Сондықтан да осы жинаққа автордың орыс тілінде өзі жазған бірнеше ең таңдаулы мақалаларын кіргіздік. Бірде автор орыс тіліне аударылып басылған Абай жинағына кіріспе сөз жазып, оқырман көпшілікті данышпан ақынның өмірі және творчествосымен таныстырса, тағы бір сәтте Абайдың мүшелді жылдары кезінде тыңдаушы жұрт алдында орыс тілінде сөз сөйлеуіне тура келіп те отырды. Міне, осылардың бәрінде М. Әуезов демократ-ағартушы ақын, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған классигі турасындағы өзінің ең қымбат ойлары мен шабытты толғаныстарын ортаға салудан, сүйікті Абайын қалың жұртшылыққа жан-жақты, кең таныстырудан әсте қажып көрген емес.

Сонымен қатар М. О. Әуезовтің кейде теориялық мәні зор мақалаларын орыс тілінде жазғанын да ескерте кеткен жөн. Мысалы: «Развитие литератур народов СССР». «Особенности развития литератур социалистических наций», «Требование времени» тағы басқалар.

Тегі, автор бұл ретте бірнеше нысаналы мақсат көздеген тәрізді. Ең әуелі — қазақ әдебиетінің әріден келе жатқан бай мұрасын орыс тілі арқылы бүкіл совет жұртшылығына таныстыру. Демек, оның 1940 жылы орыс тілінде шыққан қазақ әдебиетінің антологиясына жазған көлемді алғы сөзі немесе Абай творчествосын уағыздап, ұлы ақынның орыс тілінде жарық көрген жинақтарына берген бірнеше кіріспе сөздері т. т.

Тағы бір айта кететін жәйт: республика яки бүкіл Одақ көлемінде болып жататын мерекелі даталар кезінде жазған мақалалары мен сөйлеген сөздерінде Мұхтар Әуезов көбінесе орыс тілінде айтатын, жазатын еді. Мысал ретінде А. С. Пушкин, Шота Руставели, Алишер Навои, Тарас Шевченко, Абай, А. П. Чехов, Максим Горькийге арнаған мақалалары мен бағыштаған сөздерін келтірсе де жеткілікті.

Бұл жинаққа тікелей қатысы жоқ сияقتанып, оқшауланып тұрған бір материал бар. Біз жазушының белгілі мақаласы «Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая» деп аталатын еңбегін айтып отырмыз. Абай жөніндегі сансалалы, үлкенді-кішілі зерттеуден кейін бұл материалды бе-

рудің өзіндік зор мәні бар. Өйткені, ғалым Әуезовтен кейін жазушы Әуезов Абайдың ұлы тұлғасын көркем сөз өнері жолымен бейнелегенде, оның қандай қиыншылықтарды жеңгенін, ақын жайындағы сақталған мәлімет-деректерді қалайша пайдаланғанын, қысқасы, қазақ халқының жарты ғасырдан астам өткендегі өмірін қазіргі совет әдебиетінің жүйелі әдісі социалистік реализмнің негізгі заңдарына сүйену арқасында көркемдік елегінен екшеп өткізгенін автордың өзі байсалды түрде баян етеді.

Сөз қорытындысында не айтуға болар еді? Абайға арналған бұл жинақты оқырман көпшілікке ұсынғанда, ең алдымен, Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің ұзақ жылдар ішінде бір емес, сан рет қайта оралып, осы тақырыпқа жазылған еңбектерін бір жерге жинауды орынды таптық. Екінші, Абай тану дегеніміз өз алдына бір сала дәріс есепті оқылатын болғандықтан студенттер мен аспиранттарға, яки қазақ әдебиеті тарихынан сабақ беретін мұғалімдерге, қысқасы, Абай мұрасымен таныспақ, немесе зерттемек ниеттегі барлық талапкерлерге негізгі құрал, өнегелі нысана болғай дедік.

Ысқақ Дүйсенбаев

Монографиялык
Зерттеу

Монографическое
исследование

I. АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ (1845—1904)

Біз қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны — Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегіне тоқтамақпыз. Бірақ Абайдың осы айтылған жайларын шолудан бұрын, жалпы Абайды тудырған дәуірі, тарихи ортасы, осы кездегі қоғамдық қарым-қатынас туралы біраз кіріспе сөз айту қажет.

Марксшілдік материалистік дүние тану жүйесі бойынша қоғамда болатын үлкен уақиғаның барлығын тудырушы себептер: шаруашылық және соған негізделген қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлар. Осы тұрғыдан қарағанда, ақынды да белгілі бір шаруашылық, қоғамдық тарихи дәуір туғызады. Абайды да сондайлық боп қалыптанған қазақ сахарасының өзіндік ерекше жағдайлары туғызған.

XIX ғасырдың орта кезі, екінші жартысында Абай кезінде болған жағдайларды білу үшін сол кездегі жалпы Қазақстанның тарихи халін еске алу керек. XIX ғасырдың орта тұсында Абайдың балалық шағы өтеді. Бұл кезде Қазақстанда патшалық отарлау саясатының алғашқы дәуірі аяқталған. Әскери колонизация кезеңі өз дегеніне жеткен шақ. Ол дәуірдің алдында болған қозғалыстар аяқталған кезі. Патша үкіметінің отарлау саясаты өз жемісін бере бастаған мезгіл. Әскери түрде отарлау арқылы бірсыпыра жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерлерінен айрылады. Ішкі Россиядан жер тарлығынан, помещиктер қанауынан, үлкен жоқшылыққа ұшыраған орыс шаруалары қалың топ болып, Қазақстанға ауысып келе бастайды.

Сібір мен Қазақстан, кейінірек Орта Азия патшалық Россияның анық баурап алған отары болады. Ленин айтқандай:

«Европалық Россияның оңтүстігі мен оңтүстік шығысы, Кавказ, Орта Азия, Сибирь орыс капитализмінің отарлары тәрізді және оның тек тереңдей ғана емес, жайыла қайта дамуына да себеп болады»*.

XIX ғасырдың екінші жарымында қазақ сахарасына сауда капиталынан басқа өндіріс капиталы да ендеп кіре бастаған. Риддер, Қарағанды, тағы солар сияқты кен ошақтарын француз байлары жауша талауға кіріседі. Әр қалаларда тері илейтін, мал соятын, жүн жуатын, ұн тартатын, тұз кенін алатын сияқты өндірістер туа бастайды. Қалалардың базарлары мен әр жерге орнаған жәрменкелер арқылы сауда күшейе береді. 1860 жылдардың аяқ кезінде Бүкіл Россиялық рынокке Қазақстан мал, тері-терсек, жүн-жұрқаның барлығын ең мол беретін өлке болады. Мысалы, 1867 жылы Сібір мен Орынбор тараптарынан Европалық Россияға жіберілген малдың 91,8 проценті, терінің 66,9 проценті, жүн-жұрқаның 94,1 проценті қазақ сахарасынан барады.

Абай өскен елге ең жақын, үлкен жәрмеңке — Қоянды жәрмеңкесінің 1869 жылғы айналма сомасы — жарым миллион сомға жеткен. Қазақстан мен Россияның сауда-саттығының өсуі мына төмендегі цифрлардан анық көрінеді. Мысалы, 1820 жылы Орынбор, Сібір, Орал өлкелерінде жасалған сауданың айналма сомасы 115 мың болса, 1862 жылы малменен және өзге шаруашылық өндірісімен қазақ өлкесінде жасалған сауданың айналма сомасы — 5 348 438 сомға жетеді. Ал, сахараға келген Россиялық өнеркәсіп товарларының сомасы — 4 431 772 сомға жетеді. Мысалы, Қызылжардың Меневои дворына 1820 жылы барлығы 70 мың бас мал түссе, 1860 жылдарда жыл сайын 100 мыңнан аса қара мал, бір миллионға тарта қой-ешкі түсіп отырған.

Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының жерін алғанда, оның шұрайлысын, сол патшалықтың оң қолы боп саналатын казак-орыстарға, помещиктерге, әр алуан өндіріс орнатқан капиталистерге, чиновниктерге және қазақтың өзінен шыққан байлары мен бектеріне алып береді. Ел қолынан кеткен жер патшалықтың өзі өсірген қанаушы таптарының қалаулы топтарына беріледі. Мысалы, Абай жас шағында араласып жүрген Қарқаралы округінде қазақ байларының шаруасы алты процент болса да, мал-мүліктің үштен бірі солардың қолында болады. Сөйтіп, қазақ халқының қалың көпшілік шаруасы патриархалдық-феодалдық үстемдік тәртібімен бір қаналса, әділетсіз ауыр алым-салық арқылы және де жем бола түседі. Мұның үстіне, жабайылық жағдайда шаруашылық, бақташылық өмір кешкен

* В. И. Ленин. Шығармалар. 4-том, 89-бет.

көпшіліктің тағы бір соры болып, арылмайтын жұттар араласады. Әрбір үлкен жұттың ең ауыр сор-салмағы қазақтың шаруа көпшілігіне, әсіресе кәрлі, зілді болатын. Өйткені, бай мен бек, болыс, би сияқты топтар жердің шұрайлысын алып отырғандықтан, жұтқа аз ұшырайтұғын. Осы соңғы топтар патшалық чиновниктермен қосылып, қазақтың қалың бұқарасын жаудай талаушы еді.

Осындайлық отарлау саясатын ойдағыдай жүргізу үшін патша өкіметі қазақ жайлаған өлкелерге мемлекет аппаратын құрды. XIX ғасырдың орта кезіне дейін Қазақстан округтерге бөлініп биленуші еді. 1868 жылғы жаңа тәртіп бойынша, енді қазақ даласындағы патшалықтың әкімшілік аппараты басқа түрлі болды. Бар Қазақстан бірнеше облысқа бөлінумен қатар, сол облыстар уездерге бөлінеді. Уезд болыстыққа бөлінеді. Болыстық ауылнайларға (старшиналарға) жіктеледі.

Абайдың туған облысы Семей, оған көршілес облыс Ақмола, содан ары Торғай, Орал облысы болады. Кейінірек Түркістан өлкесі түгел алынған соң, Жетісу, Сырдария облыстары жасалады. Сөйтіп, Ұлы Октябрь социалистік революциясына шейін қазақ жайлаған Сарыарқа, Жайық, Сыр, Алатау өлкелерінің барлығы патшалық құрған алты облысқа бөлінген.

Абайдың әлеумет қайраткері болып шыққан кезінде, ақындық өнері басталған шақта Қазақстанның мемлекеттік — әкімшілік бөлінісі осылай болып қалыптанған.

Семей облысының өзін алсақ, ол бес уезге бөлінген: Семей, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен, Зайсан уездері. Облыс басында әскери губернатор (жандарал) болады, оның кеңсесін «Областное правление» дейді. Уездің басында уездный начальник — мұны қазақ «ояз» дейтін. Ақмола, Семей облысы бірігіп бір генерал-губернаторлыққа бағынатын. Оның әкімін «степной генерал-губернатор» дейді. Қазақ бұл үлкен әкімді — кеңсесімен қоса «кормыс» деп атайтын.

Жоғарыда біз жасаған тарихтық, саясаттық қысқаша шолудың Абай жайын тексеруде ерекше қажеттігі бар. Өйткені Абайдың өмірбаянын зерттегенде және әсіресе шығармаларына тексеру жасағанымызда, жаңағы аталып өткен әкімдер, шаруашылық халдер, қанаушы топтар мен қалың бұқара халық арасындағы жайлар ұдайы, мол көрініп отырады. Абай ақындығының ішкі мазмұндарын нақтылап ұғыну үшін, сол аталған старшындар, болыстар, билер, ояздар, жандаралдар — барлығы да өздерінің іс-әрекеттерімен көп-көп жайларды ашып, шешіп отыруға себепші болады.

Жоғарыда аталған уездерді алсақ, бұлар 20—21—22 бо-

лыстан құралатын. Абайдың елі қараған Семей уезі жиырма болыс болатын да, көршілес Қарқаралы уезі жиырма екі болыстан құралатын. Қазақтың «болыс» деген сөзі орыстың «волость», «волостной управитель» деген сөзінен алынған. Қазақша қолдануда және Абай шығармаларында «болыс» деп әрі әкімдік бөлікті де, әрі соның басында тұратын әкімді де атаған. «Ояз» бен «болыстың» арасында тағы бір ұлық бар, ол — крестьянский начальник. Бір уезде 20—22 болыс болса, солар бірнеше участкаге бөлінеді. Төрт-бес болыстан құралатын участкенің бастығы жаңағы крестьянский начальник.

Осымен қатар әкімшілік орындарынан басқа сот орындары болған. Олар қазақ болысында үш жылда болыспен бірге сайланатын билер, сонан соң мировой судьялар және әр болыстың басында облыстық — окружной суд болатын.

Міне, Абай шығармаларында әр алуан кескінде сыпатталынып, әшкереленіп, сыналып отыратын ұлық, әкім, ел билеушілер дегендердің саты-саты орындары осылай еді.

Сондайлық әкімшілік орындарын тудырумен қатар, патшалық өкіметі тергеу, соттау жұмыстарының жөнінде өзінше бір тәсіл қолданады. Тегі, қазақ ортасының дау-шары патшалық тергеу орындары мировой судья, окружной суд сияқты кеңселерге түссе, патшалықтың өзінің заң-законы бойынша тергелетін. Ал, ел ішіндегі көпшілік талас-тартыс, дау-жанжал, сан қылмыс атаулының көбін патшалық сотынан бұрын болыс, болыстағы билер, қазақтан сайланған адамдар тергейтін болған. Кейде бір болыс ішіндегі ауылнай басы сайланатын билердің болыс ішіндегі съездері тергеу жүргізеді. Бірнеше болыстар арасындағы үлкен дау, зор қылмысты істер әр болыс, уезд, облыстардан бөлініп шығарылған жаңағы қазақ билерінің съездерінде тексеріледі. Бұндай съездерді қазақ — «Шербешнәй сыяз» деген. Кейде тек «Шербешнәй» деп атандыратын.

Бұлар сияқты тергеу орындарына патшалық өкіметі әдейілеп өзінше ерік, право береді. Тергеу мен өкімді қазақтың ескі ереже заңы бойынша, әдет, шарифат бойынша, баяғыдан келе жатқан қазақы қағидалар бойынша тергеп, кесуге еркіндік берілген болады. Бұрынғы патшалықтың саясаты — қазақ сахарасында ескі қалыптағы рушылдық, патриархалдық-феодалдық құрылыстың ұйтқысын бұзғысы келмегендігі. Отарланған ел мәдениетсіз, ескі қалпына берік боп, сол көне күйде қала берсін дегендік. Қазақтың ақсақалдық, феодалдық жобадағы билеріне бұрынғы неше алуан сорақы, жабайы түрдегі жол-жорасын үнемі сақтап отыруға құрық береді.

Сондықтан, мысалы, құн дауы, қалың мал, көп әйел алу,

барымта сияқты надандық, ескілік әдет-қалыптың бәрін сақтап отыруға патшалық саясатының өзі жәрдемші болады. Патшалықтың ел ішінде сайлап алған аппараты: болыс, билер және әрбір елу үйден, сайлаушы ретінде аталып қойылатын елубасылар, әр ауылнай басындағы старшындар, сонан соң болыс кеңсесінде хат жүргізуші боп қызмет ететін «тілмәш», орысша «толмач» (кейде «песір») деп аталатын патшалықтың әрі тыңшы, әрі оң көзі болған адамдар, жаңағы тергеу істерінің барлығын орындатып отыратын аппарат болады.

...Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды, —

деп, Абайдың шенейтіні сол жаңағы ел ішінде патша өкіметі жасаған аппарат. Дәл осы топтар арқылы патша өкіметі қазақ халқынан алым-салығын жиятын. Ол салықты болыс пен ауылнайлар елге бөледі. Әр старшын ішінде жеке шаруаларға бөлінеді. Әрине, ол салық елдің қанаушы тобы: бай-шонжарлары, би, старшындары, атқамінерлері, елубасылары өз қолдарынан үлестіретін болғандықтан, шаруалардың ауқатына қарамай, түтінге үлестірілетін. Сондықтан халық оны «түңлік басы салық» дейтін, Бұл салықтармен қатар, патшалықтың лау-көлік салығы қатар жүреді. Және ол түңлік басына әр болыстың «қара шығын» дейтін үстеме салығы болады. Ол болыстық әкімдердің сойысы, мінетін аттары, әр алуан «сыбағасы» есебінде үстеме шығын болып, момын елден жиналады. Осылайша топталатын жан-жақты шығын, қаржы-қарыз онсыз да кедейлігі, жоқшылығы асқан қалың елге ерекше қазадай болатын. Солайша халықтың жерін алып, мал-мүлкін әр жолмен талап, еселеп алым-анжылар алып жатқан өкімет сол халықтық қамы үшін бір де бір әрекет етіп көрген емес. Қараңғы, надан, бұратана елдің ортасына мектеп ашып, ағартушылық іс жүргізу, дертін емдейтін емханалар орнату, тағы басқа сәл ғана болса да әр алуан мәдениет елесін беру дегеннің бір де бірі болмайтын.

1870—1880 жылдардан бастап Орынбор, Троицк, Омск сияқты қалаларда аздап бұратана елдердің балаларын орысша оқытатын Неплюевское училище, кейінірек Ыбырай Алтынсариннің талабымен ашылатын Русско-казахское училище (Абайдың өлеңінде «Интернат» деп аталатын), бесті-онды школдар болса, бұлардың бәрі жаңағы қазақ халқынан алынған салық, қаражаттың есебіне ашылатын.

Бірақ, патшалық өкіметінің бұл школдарда қазақ баласын оқытудағы ниеті қараңғы елді ағарту емес, өзінің ояздық, облыстық, чиновниктік кеңселеріне жергілікті халықтан көмекші боларлық тілмәштар, ұсақ чиновниктер әзірлеп алу мақсаты ғана болатын.

Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде біз патшалықтың дәл өзін сынап, қарсылық сөз сөйлегенін кездестіре алмаймыз. Бірақ сол патшалықтың қазақ елі сияқты бұратана жұртты билеп отырған системасын және губернатор, ояз, болыс, тілмәш, би, старшын, елубасы, атшабар, онан соң жаңағы қазақтан шыққан ұсақ чиновниктер бар, осылардың барлығын барынша әшкерелеп, масқаралап, мінегенін көреміз. Елдегі ұлықтың үлкені болыс болса, соған жасаған бір шабуыл сынында:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс
 Үйден үрген итке ұсап.
Өзі ұлыққа,
Қадірі жоққа
 Қарамай, өз халқына.
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
 Жұртқа шабар талпына, —

деп, ақын сол болыстардың барлық залалды, сорақы кейпін ашып салады.

Патшалық системасының әкімшілік орындарын кейде «ояз» деп, кейде «орыс» деп (бұнда орыс халқын айтпай, қазақ ортасында сол кездегі әдет бойынша ұлықты орыс деп атаған қалыппен) шеней келеді. Соларға болысты қосып, ащы мысқылмен, ызалы кескінмен сынайды.

Осы аталған патшалық, отаршылдық, әкімшілік кертартпа күйлер қазақ халқының көпшілігіне неше алуан ауыртпалық әкелді. Қара шаруаның қаналуы тек жоғарыда айтылғандармен тынған жоқ. Әсіресе теңсіздік пен қаналудың ең ауыр дерті көпшілік шаруаның жер жөнінде көретін таршылық қысымына әкеп сайды. Сауда капиталының қазақ даласын қанауы, өндіріс капиталы шығарған заттың да қазақ арасына әкеліп, сатылып таралуына себеп болды. Сөйтіп, ендігі Қазақстан өндіріс капиталының өнімдерін өткізетін базарға айналды. Шай-қант, киім-бұйымдық пұл-товар, үй ішілік ыдыс-аяқ әр алуан ұсақ аспап — барлығын да қазақ халқы ашқарақ саудагерлер арқылы жәрмеңкелерден, үлкенді-кішілі базарлардан сатып алатын болды. Көп саудагерлер байып, чиновник, әкім атаулы болыс-билер, ел феодалдары бұрынғыдан да әлденіп, үстемдігі аса түсті. Жер тарылу, алым-салық күшею, неше алуан

қанау ауыртпалықтар молаю арқылы бұқара көпшілік, еңбекші кедей атаулы бұрынғыдан да ауыр күйлерге түсті.

Қазақтың көп жерлерінде қалың шаруалар жатаққа айналды. Күн көрісі тарылған ел кедейлері қалалы, өндірісті орындарға жұмысшылыққа, малайлыққа кететін болды. Осының барлығы Абай ақындық еңбек еткен замандағы қазақ ортасында тап жігінің айқындап ашыла түсуіне себеп болды. Солардың нәтижесінде Абай тұсындағы қоғамдық жағдайда неше алуан таптық қайшылық молайған еді.

Біздің бұған шейін шолып өткеніміз, патшалық отарлау саясаты себебінен туған Қазақстан көлеміндегі жалпы саясаттық, шаруашылық қоғамдық жағдайлар. Бұл абсолюттік монархия Россияның қазақ сияқты бұратана елге айқындап танылған, қастық түрдегі, тарихтық шыны мен сыры болатын.

Енді осымен қатар, ұлы Ленин айтқан тағы бір үлкен тарихи шындықты еске алуымыз керек. Ленин: «Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар»*, — деген. Россия туралы айтқанда, патшалық аппаратының жоғарыдағы айтқан жайларын танытатын, ресми түрдегі Россия. Ал, қазақ халқы үшін бұл өгей болса, қас-қастан болса, соған қарсы үнемі алысқан екінші Россия бар еді. Бұл — Радищевтен бастап, Ұлы Октябрь социалистік революциясына шейін, бір жарым ғасыр бойында патшалық өкіметімен алысып келген азаттық-демократиялық, революциялық жолдағы орыс халқының ұлы қайраткерлерінің Россиясы. Анық орыс халқының ұлы тарихындағы халықтық қасиетін танытқан сол Россия. Орыстағы данышпан адамдар жасаған, бүкіл дүние тарихына үлгі берген Россия.

Осы екінші Россия, патшалықтың абсолютизміне, кертартпалығына қарсы алысқан сан қайраткерлерді, жаңағы айтылған, бір жарым ғасыр бойында дәурен-дәуір өткен сайын өсіре-асыра дамытып, молайтып отырды. Россияның өзіндегі еңбекші қаналушы жұртшылықтың қамын жеген, олармен қатар отар елдеріне достықпен қараған даналар шықты. Сондай әлеуметтік бағыт Пушкиннің еңбектерінде көрінген, Белинскийдің әлеуметтік ойларында танылған, Герценнің халық үшін толғанған азаматшыл ойынан, тартысынан туған-ды.

Ол 1860 жылдардағы шаруашылық, қоғамдық өмірдің қайшылығынан туған демократиялық, революциялық бағыт: Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин, Некрасовтар еңбектерінен туған тартыстар.

* В. И. Ленин. Шығармалар. 20-том, 8-бет.

1890 жылдарға келгенде Россияда жаңағы тарихтық ағымның ендігі үлкен, өскен белі есебінде социал-демократиялық, саяси тартыс жолы ашылды.

Осы жылдарда XX ғасырдың бас жағында қалыптанатын ұлы большевиктік партиясының әлемдік, тарихтық жолы басталады. Данышпан Лениннің бүкіл дүние шаруаларына, еңбекші әлеміне көсемдік еткен ұлы қайраты, тартысы Россияның қалың бұқарасы мен бар бұратана қаналушы елдеріне, адам баласы тарихында бұрын атпаған таңның, бұрын тумаған күннің енді ғана сәуле атып келе жатқанын аңғартты.

Бұл соңғы аталған салт-саналық, саясаттық жаңа бағыт бұратана елдерге өгейлік орнына достық әкеле жатқан, қанаушылық орнына теңдік, азаттық әкеле жатқан, сан ғасырлық қараңғылық, надандық орнына білім-өнер әкеле жатқан ұлы орыс халқының анық халықтық қасиетін танытқан күндей жарық, жарқын жолы еді.

Абай майданға шықпас бұрын патшалық Россиядан көрген отаршылық қанау бойынша және заманындағы надандық себебінен, онан соң, өздерінің үстем таптарға табынысты болған тар көлемдігі себебінен барлық Россиядан тарайтын жаңалық атаулының бәріне жат қараған топтар қазақ ішінде көп болған. Олардың бір алуаны — Кенесары сияқты бүкіл Россияға талғаусыз қарсылықта, жаулықта болған патриархалдық-феодалдық санадағы зор залалды элементтер болады. Тағы бір алуан топ Досқожа, Нысанбай, Дулат, Шортанбай, Мұрат сияқты кертартпа ескішіл бағыттағы үстем тап санашылары, жаршы-жыршылары болады. Бірақ патшалық Россиясына бағынған өзге көп бұратана елдердегі сияқты, XIX ғасырдың екінші жарымында Россияның жоғарыда айтылғандай, екі Россия екендігін анықтап, аңғарып ұғынатын топтар қазақ ішінен де оянып, көріне бастайды.

Бұлар, көбінесе, екінші Россияның шындығын, қасиетін ұққан адамдардан құралады. Россияның өзінде қаналушы миллиондардың көп екендігін көріп, олармен бірге қазақтай бұратана халықтың қоса қаналып жүргенін аңғарған қайраткерлер осылар еді.

Сонымен, патшалық Россияға бағынған бұратана елдердің ортасынан, көп жерде ұлы орыс халқының мәдениетін сүйіп, бағалап, өз елдерінің ендігі халықтық, озғын буындарын сол орыс мәдениетіне тез жеткіземін, дос етіп араластырамын деген ағартушылардың қозғалыстары басталады. Бұлар Грузияда — Илья Чавчавадзе, Арменияда — Хачатур Абовян, Азербайжанда — Мирза Фатали Ахундов, Бурятта — Банзаров, Осетияда — Коста Хетагуров, қазақта —

Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай сияқты адамдар.

Ал, ХХ ғасыр басында, бертінде татарлардан шыққан Абдулла Тоқай да сол қатардағы ұлы қайраткерлердің бірі. Осы аталған адамдардың бәрі де өз елдерінің ендігі тарихтық тағдыры Россиямен бір екенін ұғынады. Елдерінің бұрынғы тарихына қарағанда Россиямен бірлесу қалай да ең дұрыс жол екенін біледі. Энгельс айтқандай:

«Россия Шығыс жөнінде анық прогрестік роль ойнайды»*, — дегенді айқын аңғарады.

Біз дәл бұл тұста Шоқан мен Ыбырайдың өмірбаяндарын, еңбектерін тексермейміз. Олар жайындағы тексерулер өз алдына. Әзір Абайды тудырған жалпы шаруашылық, тарихтық, қоғамдық дәуір, жағдайлар бәріне де ортақ екенін ғана ескертеміз.

Абай Шоқан мен Ыбырай сияқты қазақ елі тек орыс халқының ұлы мәдениетінен, әлемдік қан-қазынасынан тәрбие-тәлім алса ғана жарыққа жететінін білген. Бұл жайды тек халқы туралы ғана емес, Абай өзі туралы да қоса ойлаған. Елі-жұртын үгіттеумен бірге ең алдымен өз білім-тәрбиесін, әсіресе жазушылық, әлеуметтік еңбек талабын, бұрын, бұның алдында өзге ақындар бармаған бағытқа, түспеген арнаға салады. Оны Абай өткен де осы бақытты бағыты мен қажымастық еңбегі. Сондай ұлы жолға түскен себепті, өзінің еңбектерінде мүлде жаңа, ерекше қасиеттер көрсетті де, Абай біздің әдебиетіміздің ұлы классик Абайы болып шықты.

Тегінде, Абайдың ақындығындай ақындық қуат Абайдан бұрынғы ақындарда да болуға мүмкін. Олардың бірталайы тіпті атсыз ақын боп та өткен болар. Сондай ақындардың ғана санасы мен таптық тұрғысында, мәдениеттік дәрежесінде қалса, Абай классик Абай болмас еді. Өзінен бұрын жүз ақын болса, жүз бірінші, мың ақын өткен болса — мың бірінші болар да қалар ма еді, әлде қайтер еді!

Өзі орыс халқының мәдениетіндегі қасиеттерді бойына сіңіріп, еңбегіне таратқан, соның бәрін жаңа дәуірдің жаңаша тарихтық, халықтық арман мүддесі етіп, ендігі асыл қазынасы етіп берген Абай болғандықтан өзгеше бағаланады. Барлық қазақ халқының өткен тарихында ең зор биікке шыққан, асыл тұрғыны ашқан, айнымас қадірі зор классигі боп танылады.

* К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. т. XXI, стр. 211.

Абайдың өмірі мен еңбектері турасында айтылатын тексеру, зерттеудің алдындағы кіріспе сөздің ендігі бір бөлімін — Абайды тану деген жайға арнаймыз.

Абайды тану жұмысы көлемді, сан-сапалы, ғылымдық жолмен тек Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін, жалпы советтік социалистік мәдениетіміздің заманында ғана молайды.

Бірақ, бұл сөздерге қарап революциядан бұрын Абай жөнінде ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған. Бұл жөнде Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі боп жайылып тарағанын еске алу керек.

Бірінші жолы — баспа арқылы тарауы; екіншісі — халық арасына ауызша жатталып, әнмен аралас тарауы; үшіншісі — қолжазба түрінде әр көлемді жинақтар боп, көшіріліп тарауы. Және осылайша ақын шығармаларының оқушы, тыңдаушы жұртшылыққа мәлім болуымен бірге, Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша, көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді, деректерді де еске алуымыз керек.

Бұл соңғы айтылған жайлар, жоғарыдағы ескертуіміз бойынша, Абайдың революциядан бұрын қаншалық танылғанын аңғартатын деректер болады.

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болғандықтан, алдымен революциядан бұрын Абайды баспа жүзінде танытқан еңбекке тоқтайық.

Бұл жөнде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған — Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек.

Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспаханасында 1909 жылы шығарады. Сол жинақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі. Шығармалар жинағына Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңінің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді.

Анығында, Абай өзі тірісінде шығармаларын бұлай топтаған жоқ еді. Ақынның тілегінен тыс түрде редактордың өзінше бөлшектеуі редакторлық-ғылымдық дұрыс түрі деуге болмайды. Бұл, шартты түрдегі, біраз зорлықпенен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінше Абай өлеңдерінің ішкі мазмұндарына қарасақ, «Ой туралы» деген бөлімде өзі ту-

расындағы сөздер жүреді. «Ақындық туралы» деген бөлімінде — ой туралы, «Ғашықтық туралы» деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады.

Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес. Бірақ соған қарамай, революцияның алғашқы жылдарында Абайды қайта басып шығарған кейінгі редакторлар да, сол Кәкітай берген бөлік жіктеулерді сынамай, дұрыстамай қаз-қалпында қайталап берген. Сол соңғы баспалар Абайдың өмірбаянына да Кәкітай жазған сөз, деректерден басқа ешбір тың жаңалықтар қосқан жоқ-ты. Сондықтан, Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші — Кәкітай дейміз.

Әрине, бұл тұста Абайдың «Жаз» сияқты бірер өлеңі 1890 жылдарда Омскіде шығатын «Дала уәләяті» газетінде басылғанын ескере кету керек. Және сол жылдарда, Абайдың өзі тірісінде, оның «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген бір өлеңін Жүсіпбек деген адамның көріне ұрлық жасап, Қазан баспасы арқылы, өзі шығарған бір жинақтың басына, сол баспаханаға жазған өз хаты есебінде бастырып жібергені бар. Баспахана иесі байға сәлем хат жазғанда:

Бізлерге ойын арзан, күлкі қымбат,
Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат, —

деп тұрып, Абайдың ұзақ көркем өлеңін түгелімен көпекөрнеу, әдебиет ұрысы есебінде жазып жіберген. Өз сөзі етіп бастырып та шығарған.

Қысқасы, революциядан бұрын Абайдың баспаға шығуы, әсіресе жинақ боп шығуы, зор қадірлі тарихтық іс болғанмен, ойдағыдай шыға алмаған. Әрине, Кәкітайдың бастыруы, Абайдың көп өлеңін бүкіл Қазақстан өлкесіне таратуға себеп болғаны рас. Түгел шықпаса да, таңдалып, топталған өлеңдердің өзімен-ақ Абай ақын Батыс Қазақстан, Сыр бойы, Алатау өлкесі, бүкіл Орталық Арқа қазақтарына түгел даңқты, қадірлі ақын боп таныла бастады.

Абайдың сол алғашқы жинағына кірмей қалған өлеңі мен шығармалардың жайына сәл тоқтайық. Кәкітай Абай шығармаларынан қара сөздерді түгелімен алып қалған. Онан соң, ақынның бас тіршілігі, аталық, достық, қайғы-шері сияқты жеке адамдарға арнап айтқан көп көркем жырлары басылмаған. Мысалы, Абайдың аса сүйікті баласы Әбдірахман ауырып жатқанда, кейін сол қаза болғанда шерленіп шығарған сан алуан шебер жырлары баспаға берілмей қалады. Кәкітай ол өлеңдерді Абайдың өзіндік, үй ішілік сыры ғана деп оғат ұғынып, көпке танытудан іркіліп қалған. Онан соң, Абайдың ел жуандарының, атқамінерлерінің талай бұзар, бұзық мінездеріне әдейі нақтылап, арнап

айтқан сатиралық сөздері баспаға берілмейді. Сол қатарда: «Абралыға», «Дүтбайға», «Күлембайға», «Қыздарға», «Көкбайға» тағы талай сол сияқты ер сипатты адамдарға қадап айтқан сыншы өлеңдері баспаға берілмей қалған. Кейбір «Қараша, жел тоқсан мен сол бір-екі ай» деген сияқты көпке мәлім атақты өлеңнің екі шумақ — сегіз жол өлең Кәкітай бастырған жинақтан және шығарылып тасталған.

Жалпы, бұл алуандас өлеңдерді Кәкітайдың баспаға бермеуінің себебі белгілі. Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала, бауырлары «баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады» деп жасқанып қалған.

Осындай себептердің салдарынан Абай шығармаларының жарымына жуығы Кәкітайдың бастыруында жарыққа шықпай қалады.

Революцияның алғашқы жылдарында сол Кәкітай шығарған жинақты енді жаңа емлемен Қазанда бір, Ташкентте бір бастырған редакторлар болды. Бұлар Кәкітайға ешбір жаңалық қоспаудың үстіне, мысалы, Ташкентте бастырушы редактор Абай еңбектеріне кей кезде надандық, топастықпен өрескел зорлықтар да жасаған. Абайдың тіл байлығын түгел түсінбей, ақын сөзінің кейбіреуіне өзінше түзеу береді. Мысалы Абай:

...Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшінің бәрі бір бас, —

деген өлеңде «өлекшін» деген сөзді түсінбей:

...Төбетке ұлы-кішінің бәрі бір бас, —

деп өзгертеді.

Абай Лермонтовтан жасаған аудармаларында «Кинжалды» — «Қанжар» деп аударса, «парусты» — «жалау» деп аударса, жаңағы редактор: Абайдың сөздігінде, Абай өскен елдің ортасында ондай сөздердің мүлде болмағандығына қарамай, «парусты» — «желкен» деп, «кинжалды» — «қылжан» деп өзінше өрескел «қылжаң» жасайды.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында Абайдың халыққа тарауы, тек баспа жүзінде ғана болған жоқ дедік. Оның көп өлеңі әнші-ақындардың, жас-кәрінің жаттауымен және оқушы жастардың жадына алып, айта жүруінен ауызша тарағаны да көпке мәлім. Абайға оның тірісінде алыс болыстардан болмаса да барлық Семей облысының уездерінен және көршілес Ақмола, Жетісу облыстарының уездерінен әдейілеп келіп, көп өлеңдерін жаттап алып, әнге салып, өз елдеріне жаңалық, үлгі-төлім есебінде таратып жүрген көп әнші-ақын өнерпаздар

болған. Бұлардың ішінде еркек пен әйелден шыққан халық өнерпаздары да көп еді. Солардың бастылары — Көкшетаудан келген атақты Біржан немесе Әсет, Жаяу Мұса, Ғазиз, Естай, Мұқа, Мауқай, Шашубай; әйелдерден: Ажар, Зейнеп, Сара, Қуандық сияқты талай талантты атақты әнші-ақындар болады.

Осылардың айтуынан және Абайдың өз қасындағы Көкбай, Мағауия, Ақылбай, Әріп, Бейсенбай, Әлмағамбет сияқты оқымысты әнші-ақындардың айтуымен де, Абайдың көп шығармалары жоғарыда айтылған көп уездерге, бірнеше облыстарға ауызша тарап жүрген.

Осы түрде Абайдың өлеңдері мен әндерін қалың ел жиылатын жәрмеңкелерде, базарларда, әртүрлі астарда, айт пен тойларда, жас-желеңнің сауық-мәжілістерінде көпшілікке таратып жүрген айтушылардың барлығы да Абайдың өмірі туралы, өскен ортасы туралы, алған білім-өнегесі туралы, ағартушылық еңбектері туралы көп-көп түсініктерді ұдайы айта жүрген. Абайдың өзінің жайы да өлеңдері тәрізденіп, ауызша аңыз боп таралады.

Фольклор мен жазба әдебиеттің тарихтық жапсарында шыққан ақынның, өз оқушылары мен тыңдаушыларына танылу жолы бір алуан заңды түрде осындай болған.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында, Абай мұраларының халыққа таралуында, көп еңбек етуші бір топ адамдар қолжазба күйде Абай шығармаларын көшіріп таратушылар болады. Бұлардың бір тобы Абайдың өз айналасынан шыққан адамдар. Ол көшірушілер ең әуелі Абайдың ұдайы қасында болған жақын адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай сияқты адамдар. Бұлардан басқа Абайдың өз ауылы мен көршілес ауылдарда бала оқытушы кейбір молдалар еңбек етеді. Сол қатарда Қазаннан, әскерлік қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан дос болып кеткен татар молдалары: Ғабитхан, Кішкене молла (Мұхаммет-Кәрім), Махмуд (Кішкене молланың баласы) және қазақтан шыққан Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар Абайдың өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырады.

Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге ұйғарады.

Жаңағы молдалардың: Ғабитхан, Кішкене молла сияқты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертеректен жинастырып, көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады.

Жалпы Абайдың мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікейұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молдалыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша да оқыған. Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алады.

Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы немесе толық жинақтары болса, барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз — сол Мүрсейіттің көшірмелері. Өйткені, Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебінде бағалаймыз.

Мүрсейіт қысы-жазы қалың кітап етіп Абай шығармаларын көшіргенде, оған үнемі шірет белгілеп, біткен көшірмелерін сатып алып отыратын кәрі-жас оқушылар болатын. Кейбіреулердің тапсыруы бойынша Мүрсейіт Абайдың өлеңдерін көшіреді. Қартаң оқушылардың көпшілігіне қара сөздерді кітап етіп көшіріп береді. Тағы бір алуан үлкен толық жинақтар жасаса, өлең пен қара сөзді түгел жазудың үстіне, Абайдың ақын шәкірттері: Көкбай, Мағауия, Ақылбайлар шығарған поэмаларды да қоса көшіреді.

Грузия халқының атақты классигі — Шота Руставелиді грузин елінің ерекше қадірлегендігін білдіріп, кейбір әдебиет тарихшылары ақынның «Жолбарыс терісін жамылған батыр» деген поэмасын ұзатылатын қыздар өздерінің жасауына қоса ала кетеді», — дейді.

Біз де қазақ ортасында Абайдың шығармаларын сүйіп, сүйсініп оқып, ұзатылар кезінде Мүрсейіт, Самарбай, Дайырбай сияқты көшірушілерге көшіртіп алып, өздерінің жасау сандығына салып алып кеткен бір топ қыздарды білеміз.

Кейін Абай қолжазбаларын жинаушылардың бірталайы пайдаланған сондай көшірмелер: Уәсилә, Әсия, Рахия, Ғалия, Ғабида, Қаныш деген қыздардың көшіртіп сақтаған жазба жинақтары болатын.

Абайды бұлайша қолжазба күйде көшіртіп алып тарату тобықты іші мен Семей уезі ғана емес, Қараөткел, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан, Лепсі, Қапал уездерінің барлығында да көп жайылған өнеге-дәстүр есепті болады.

Абайды тану жолында, революциядан бұрынғы революцияның бас кезінде болған істер осындай еді.

Революциядан кейінгі Абайды тану, әсіресе соңғы кезде ерекше үдей бастады. 1920 жылдан бергі отыз жыл бойында Абайды тану ісі неше салада жыл санап үдеп, өркендеумен келеді. Ең алдымен, Абайдың баспасөз жүзінде өз шығармалары шығып және Абайдың өмірі мен шығармалары туралы жазылған мақалалар, жеке кітаптар, үлкенді-кішілі зерттеулер аса көп боп молайғанын айту керек.

Абайды тану, таныту істері тек қазақ тілінде ғана болмай орыс тілінде де едәуір молайды. Және басқа да советтік туысқан елдердің көбінің тіліне де Абай шығармалары аударылып басылып, әр алуан тексерулер, зерттеулер шықты.

Екінші жағынан, халықтың жасөспірім жаңа буындарына Абай шығармаларын қадірлі етіп танытушы советтік қазақ мектебі болады. Өткен қырық жыл ішінде бұл мектептердің саны өсіп, сапасы ұлғайып дамыған сайын, барлығының программасына Абай шығармалары үзілмей оқылатын дәріс болып кіріп, кең өріс алып келеді. Бастауыш мектеп, орта мектеп және соңғы он-он бес жыл ішінде Қазақстандағы педагогика институттары, Қазақ мемлекеттік университеті сияқты жоғары дәрежелі мектептерде Абайды тану әдебиет тарихы ғылымының аса үлкен және қадірлі бөлімі болып саналады.

Осы бастауыш мектепте, алғашқы оқу кітабына кіре бастаған Абай шығармалары, әлденеше саты оқу құралдарын туғызды. Барлық бастауыштан жоғары дәрежелі мектептерге шейін созылған қазақтың әдебиет тарихында, көп программаларда, методикалық кітап, құралдарда Абайды тану ғылымының жыл санап кеңейіп те тереңдеп дамып келе жатқанын көреміз.

Осылардың ішінде, соңғы жылдарда сұрыпталып, ғылымдық дәрежесі өскен орта мектеп оқу құралдары туды. Мысалы, тоғызыншы жылдың оқу құралында қазақ әдебиет тарихы баяндалғанда, Абайдың өмірі мен еңбегі ойдағыдай зерттеліп, танылатын болды деуге сияды.

Абайдың өмірін, дәуірін зерттеп жүріп, кейде кемшілікті қате пікірлер айтқан болса да, негізінде Абайды тану ғылымына елеулі еңбек еткен адамдар: Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Ысмайылов, Бейсембай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев сияқты тағы бірталай әдебиет тарихшылары мен жазушылар.

Абайдың өмірі мен мұраларын ғылым жолымен толық тануға себепші — оның толық жинағының баспаға шығуы. Және ақынның өмірбаянының толық жазуылы. Абайдың

толық жинағы бірінші рет 1933 жылы М. Әуезовтің құрастыруымен, латын әрпімен басылып шықты. Мұнда Абай шығарған сөздің сол кездерде қолға түскенінен басылмай қалғаны жоқ. Және ақын шығармалары ең бірінші рет бұрын Кәкітай шығарған баспадағы өрескел топтау-жіктеулерден арылды.

Ұлы ақынның мұралары, ғылымдық дұрыс жол бойынша, жазылған жылдарымен, хронологиялық тәртіппен тізілді. Ақын шығармаларын бұлайша топтау, Абайдың ең алғаш бала шағында айта бастаған өлеңдерінен басталып, ең соңғы өлер жылындағы өлеңдеріне келіп аяқтайды. Бұлайша тізілгенде Абайдың ақындық еңбек жолы қалайша өсіп, дамығанын айқын аңғаруға болады. Тек шығармалары Абайдың өзі тірісінде түгел жинақталмағандықтан, бір топ өлеңдер жылы белгісіз шығармалар боп, амалсыздан бөлек топқа алынғаны бар.

1933 жылдың баспасында М. Әуезов жазған Абайдың бірінші, толықтау өмірбаяны да берілді.

Ақынның толық жинағы, кейін 1939—1940 жылдары екі том болып, тағы басылып шықты. Онан соң, әсіресе толығырақ болып топталып, ұлы ақынның жүз жылдық мерекесіне арналған толық жинақ түрінде 1945 жылы басылды. Бұл жинақтың кіріспе сөзін жазған Сәбит Мұқанов.

Осы айтылған толық жинақтарға сүйене отырып, мектептерге арналған, жалпы көпшілік оқушыларға арналған әлденеше таңдамалы өлеңдер жинақтары басылды. Бұлардан басқа, ерекше мол тираждармен басылған, орта мектептерге арналған, әлденеше хрестоматияларда Абай шығармалары көп-көптен жарияланды.

Абайды советтік дәуірде социалистік мәдениет құрушы көпшілікке танытудың тағы бір еңбектерін соңғы жылдар туғызды. Ақынның дәуірі, тірлігі мен тартысы, ақындық еңбегі, көркемөнер көлемінде де көрсетілетін, кең танылатын түрге ауысты.

Қазақстанның көп халық ақындары, жазушы ақындары шығарған, Абайға арналған мол өлеңдер бар. Және Абайға арналған пьеса жазылды. Абай өмірін суреттеген опера туды. Бірталай кемшіліктері болса да, Абайға арналған киносурет жасалды. Онан соң Абай өмірі мен дәуіріне арналған «Абай» мен «Абай жолы» атты романдар жазылды. Бұлар бүкіл Одақтық жұртшылыққа жарияланып келеді.

Ендігі атап өтетін тағы бір алуан, ғылым үшін аса бағалы еңбектер, таза ғылымдық зерттеулер. Абайдың ақындығы мен дәуіріне арналған нағыз ғылымдық, ойдағыдай то-

лық мол монография жазылмады десек те, жалпы тексеру-зерттеулердің ұзын саны мол екенін айту керек.

Бұл ретте Абайдың шығармаларын әр тақырыптарға бөліп, тексерулер жасаған диссертациялық жұмыстардың бірталай екенін еске алуға болады.

Соңғы жылдарда, кейбір ғылым қызметкерінің докторлық диссертациясы да Абай шығармаларының кейбір ерекшеліктеріне арналып жазылғаны бар.

1948 жылы басылып шыққан профессор Қажым Жұмалиевтің «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және «Абай поэзиясының тілі» деген еңбегін айрықша атап өтуге керек. Тек әдебиет тарихшылары ғана емес, басқа сыбайлас ғылым салаларының зерттеушілері де, мысалы тарихшылар, педагогтер де өз ғылымдарының тұрғысынан Абайдың өмірі мен дәуірін, ақындығын зерттеп, ғылымдық еңбектер жазды.

Қысқаша шолу ретінде қазақ тілінде Абайды тану жолында істелген істерді осы айтылғандармен аяқтап,, Абайды тану жөнінде 1946 жылы басылып шыққан Нығымет Сәбитовтың бір ғана библиографиялық «Абай» атты еңбегін атап өтпекбіз.

Көлемі сексен беттік тұтас бір кітапша, тек қана Абайды тану жолында баспаға шыққан еңбектердің тізімінен құралады. Осы кітапқа қарап отырып, ұлы ақынның революциядан бұрын жарыққа шыққаны бір-ақ кітап болса, социалистік құрылысымыздың жылдары ішінде жасалған еңбектердің құр ғана тізімі мол бір кітап болғанын көреміз. Н. Сәбитовтың «Абай» атты библиографиясына кірген бөлімдер айрықша еске алуды, атап өтуді қажет етеді.

Ол бөлімдер: «Абай шығармалары», «Жинақтары», «Жеке өлеңдері», «Қара сөзінен үзінділер», «Шығыс тілінде басылғандар» деп бір топталады. Сонан соңғы бір үлкен бөлім: «Абай туралы әдебиеттер» деп аталып монография, мемуар, мақала, өлең, роман, очерк, заметкалар мен хабарлар, сындар мен отзывтар, шығыс тілдеріндегі материалдар деген жайларды қамтиды. Библиографияның соңында осы көрсеткішті құрастырғанда пайдаланылған газеттер мен журналдардың да толық тізімі беріледі.

Міне, осы қорытынды тізімді берген еңбектің өзі-ақ ұлы ақынның мұрасына біздің советтік жұртшылығымыздың, социалистік мәдениетіміздің берген бейілі, қастерлеген құрмет бағасы қандай екенін танытады.

Бірақ осы жағдайлармен қатар революциядан бұрын да, революцияның алғашқы кезінде де және бертін келген 1936—1937 жылдарға шейін де Абайды тану жөнінде, жоғарыда айтылғандай, анық советтік социалистік бағыт, мұ-

раттармен қатар ілесе жүрген неше алуан зиянды, кертартпа қастық пікірлер де болды. Ондай пікірлердің ең зиянды түрін революциялық пролетариаттың жауы болған ұлтшыл, байшыл алашордашылар көрсетті. Олар барынша талаптанғанда, Абайды өздерінің байшыл-контрреволюцияшыл туының астына тартып «өз» Абайы етіп пайдаланбақшы болды.

Солардың кейбіреулері Абайды «халық поэзиясының асқар биігі» деп танып келе жатқан советтік жас қауымды бұрмалап, топастық, надандықпен теріс ұғындырғысы келді. Абайды қазақ халқының әдебиет қазынасынан шығарып тастау керек деген сорақылыққа шейін барғандар да болды. Бірақ барлық Одақ халықтарының түрі ұлттық, мазмұны социалистік жаңа мәдениетін жасауда, өзіндік тарихи ескілігін сақтап келген халықтық қазынасын айрықша бағалау керек деген Коммунист партиясының саясаты мен нұсқаған ұлы бағыттары қазақ халқының Абай сияқты данасын барлық тап жауларының жаласынан арашалап алып шықты, ұлы ақынның өзі де, барлық қасиетті мұралары да аман сақталып өтті.

Сол арқылы Абай бұл күнде, қазақ халқының мәдениет тарихындағы ұлы мұнарадай қадірлі классик болуымен қатар, бүкіл Одақ көлемінде қадірі асқан ұлы классиктің бірі боп бағаланды.

Абай шығармалары ұлы орыс халқының тілінде 1940, 1945 және 1954 жылдары жеке жинақтар болып, орыстың советтік көп ақындарының аударуымен жарыққа шықты.

Осы алуандас үлкенді-кішілі жинақтар басқа да туысқан елдердің тілдеріне аударылып, басылып шыққан. Советтік Қазақстан көлемінде Абайды тану жөнінде жоғарыда айтылған сөздердің үстіне жаңағы Одақ елдерінің де тілдеріне ақын шығармаларының аударылып тарауы өзгеше бағалы.

Бір заманда, Абайдың өзінің тірі шағында, тек қана азғана көшірушілер мен әншілер, ауызша айтушылар арқылы кең сахараға жіңішке жолмен тарап жүрген өлеңдер бар еді. Солар тек советтік социалистік Отанда ғана Коммунист партиясының ұлы саясаты дәуірлеп, өркендеген заманында ғана өзіне мол өріс тапты. Ұлы отан тауып, анық тарихтық бақытты тағдырына жетті. Ақын өзі тірлігінде болжап болмастай ұлы майданға шықты.

Ақынды тудырған тарихтық дәуірді, қоғамдық органы және Абайды тану жөніндегі кіріспе сөздерді осы айтылғандармен аяқтап, біз енді Абайдың өмірбаянына ауысамыз.

Абай осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлаған тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі Құнанбай, атасы — Өскембай, арғы атасы — Ырғызбай. Аталарының барлығы да ру ішінде үстемдік жүргізген адамдар. Ақынның бұлардан арғы аталары Айдос. Олжай болады. Олжайдың үш ұлы: Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтының атақты жуан биі Кеңгірбай — осы Жігітектің баласы. Қайдостан Бөкенші, Борсақ тарайды.

Айдос өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта момын, жасық адам болғандықтан оны «Шөккен түйеге міне алмайтын жаман Айдос» дейтін мәтел бар. Осы Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Ырғызбай, Көтібақ, Топаи, Торғай.

Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде, бір жағынан, тапқыр шешендік, бір жағынан, бақсы құшнаштық сияқты сәуегейлік те болған. Айпараның өзінен қалған бір ауыз сөз — төрт баласына берген аналық сын сөзі. Сонда:

Шынжыр балақ, шұбар төс Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды, торайғыр Көтібағым.
Әрі де кетпес, бері де кетпес Топаиым
Сіре дә оңбас Торғайым, —

дейді.

Сол шешесі дәме қылған Ырғызбай өзге туысынан анық артық болып, озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндегі биі Кеңгірбай өзге барлық жас-желеңнің ішінен Ырғызбайды сынаиды. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Ол кез — көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп мол параны бадырайтып алып жатады.

Кеңгірбайға да осы жөнде көп жаманат еретін. Соның мысалы байы өлген қаралы бір әйелдің даусынан байқалады. Ері жанжал-төбелесте өліп, есе ала алмай отырған әйел:

Мойны, басы былқылдап
Ырғызбай жүрді араға,
Кеңгірбай толды параға,
Параға алған қара атан,
Тігілгей еді қараңа, —

деген.

Ырғызбайды баулып өсірген Кеңгірбай өзіне серік етіп жүргенде, сол інісі ертерек өліп қалады. Ырғызбайдың өзге бір ерекшелігі жас кезінде үлкен ас, ұлы дүбір жиында күреске түсетін үлкен балуан болған. Уақытында қазақтың көп руларының арасында зор лақап болып жайылған бір

күресі бар. Ол: қазақ, қоқан халықтары жиналған бір аста «Қоңраулы балуан» деген түйе балуанды жыққаны.

Ырғызбайдың бірнеше баласы болған. Олары: Үркер, Мырзатай, Жортар, Өскембай. Өскембай Ырғызбайдың өзге балаларының ішіндегі ең артығы болады. Кеңгірбай Ырғызбай өлген соң оның орнына Өскембайды ұстайды. Бертін келіп, өзі қартая бастаған кезінде өз орнына Өскембайды би етпек болады. Сол күннің жолы бойынша батасын беріп, Өскембайды би қояды.

Өскембай өзінің ел меңгеру әдісінде, ең алдымен, көпті мезі қылған парақорлық мінезінен бойын қашаңдау ұстауға тырысқан. Ел ортасында сақталып қалған сөздің бірінде: «Ісің адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» деген сөз бар. Бұ да билердегі сатымсақтық, жемқорлық дағдыны көрсетеді. Содан мезі болған, жиренген ел өз сынын әр тұста қатты айтып отырған.

Қайырсыз болған жазыңнан
Қайырлы болған қыс артық.
Көрінбеген алтыннан
Пайдасы тиген мыс артық.
Пара жеген билерден
Қасқыр алған ит артық, —

деген сөздер би атаулының қайсысына болса да сын, таразы тәрізді еді. Парашыл әкім кім болса да оған ел сыны беті-жүзіне қарамай қатты айтылатын. Би ғана емес, халықты меңгерген хан, төреге де соны ашып айтатын. Сол Кеңгірбай тұсында найманды билеген мықты төре Бопыға айтылған бір сын сөзде:

Бопекемнен төрелік іс кетпеген,
Жегеніне Байыстай ел жетпеген.
Қара сөзге құбыладан ескен желдей
Алдынан тоқтылы-қой дау бітпеген. —

дейді. Парашыл, жегіштік елдің дау-шарына бітім таптырмай көпке кесір болған соң, осындай ащы мысқыл да, қатты, қатал сын да көп туып, ел азуында күнде айтылып жүре берген. Сондықтан Өскембай бұл жағынан тиімді болады. Бірақ, осындай болумен қатар, елді күшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған. Мысалы, бір уақыт алдына жүгініске келіп отырған Мәмбетей деген кісіге ашуланып, мұрнын кесіп алған сияқты ісі жаңағы айтқанға дәлел. Озбыр, зорлықшыл, жыртқыштық мінез иесі екенін де танытады.

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ержетіп, атқа мінген. Құнанбай 1804 жылы туған. Бұның шешесі Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған. 1850

жылы 72 жасында Өскембай өледі. Зере ерінен кейін көп жасаған. Ол бертін келіп, тоқсанға жетіп өледі. Мұның ақын болатын немересі — Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені «кәрі әже» дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Балаларына дұға оқытып үшкірте береді. Сонда өз қолындағы немересі — Абай кәрі әжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен.

Құнанбай жасында әке-шешесі мен өскен ортасынан алған тәрбиеден басқа оқу тәрбиесін көрмеген. Мұның орайына жас күндегі өмірі елдің ол кездегі дағдысы бойынша батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек ауған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде мықты, найзагер болып та саналған. Жасында осындай өмірге салынған Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы әншейін ағайынға ғана емес, әке-шеше, жанашыр жақынға да бір қалыпта болған сияқты.

Ел билеп, іс басқаруға келгенде, Құнанбай әкесінен айлалы болған. Мұның кісілікке толық іліккен кезінде Сібір даласы «1822 жылдағы Сібір қазақтарына арналып шыққан устав» бойынша округке бөлініп, «округтік приказдар» билейтін. Округтің бастығы аға-сұлтан, приказдың қалған екі мүшесінің бірі үкімет чиновнигі (елдің көбі мұны майыр дейді). Үшінші мүшесі сұлтан атанады. Осы кезде Құнанбай екі жылдай аға-сұлтан болады.

Бұрыннан өз орталарынан біреудің болуына көп тілеулес боп жүрген ру жуандары Құнанбайдың аға-сұлтан болуын Бөкейханның нәсілі Құсбек, Жамантайдың партиясынан, патша саясатынан дегісі келмей, «Құнанбайдың басының қасиетінен» деп кеткен. Сол кездегі атқамінерлер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай «қарадан хан болған» деп аталады.

Құнанбай бірде тобықтының старшинасы (ол күнгі болыс есепті), бірде жаңағыдай аға-сұлтан болып жүрген кезде басынан талай үлкенді-кішілі уақиғалар атқарған. Ақын Абайдың алдыңғы аталарындай емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз әңгіме аса көп. Себебі, Құнанбай өз тұсындағы ел билеушілердің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл, ой да, қажыр-қайрат та, өмір, билік батылдығы да және халыққа батқан қатты кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен.

Оның жайындағы әңгімелерді ақын Абай атына байланыстырмай-ақ, неше алуан ғып ел аңызы көп сақтаған, көпке жайған. Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) қилы-қилы уақиғаға аса бай еді. Өскембайдың өзі барда ел ішін ерте қолға алған Құнанбай ру тартысының зор қақтығысын жасырақ шағында да бір-

неше көреді. Ондағы тартыс тобықтының өз ішіндегі тартысы емес, сырт рулармен тартысы. Мысалы, Құнанбайдың 30 жастағы шағында Өскембай ауылын найман шабады. Найман қолының мықты басшысы Серікбай, көп қол жиып кеп бекініс алып жатып, бірнеше түн ауыл шауып, жылқыға тиеді. Қатты қимыл соғыста Құнанбай тап ортада өзі жүреді. Найман көп кісі тұтқын қалдырады. Тобықты жылқыны алғызбайды. Бірақ осы соғыста Құнанбай жағынан көп кісі найзаға шаншылып, қатты жарадар болады да, Өскембайдың бір азамат баласы қаза табады. Ол Болсамбек деген асырап алған баласы болатын. Мұны Зере Құнанбаймен бірге бауырына салып өсірген еді.

Найманнан Өскембай аулында тұтқын боп көп азап көрген жандардың ішінде Қожамжар деген ақын да болған. Осы шабуыл, зор пәлені Қожамжар өз уақытында көп өлең еткен. Бұл пәленің арты Қарқаралы приказының, Аягөз ұлықтарының қатты кіріскен ісі боп, ақыры Омбы ұлығының кеңселеріне шейін барады. Соңғы жылдар табылған архивте тобықты жағының барлық жауабын, дауын айтып, бар тартысты басқарып жүрген кісі — би Өскембай емес, әкесі берген тапсырма бойынша, бар тергеу-талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады.

Құнанбай аға-сұлтан болған уақытында тобықтыға старшиналыққа өзінің тоқал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған. Ел мұны адамшылық, ақыл, мінез жағының қайсысынан болса да елге залалды әкім деп бағалады. Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылығының салдарынан жігітек деген ру, бастығы Бөжей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ бірде аға-сұлтан болып жүрген Құнанбай әрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты болып аш жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен, алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де, Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны жігітектің жеңілуімен бітеді. Құнанбай жігітектің он жеті адамын Сібір айдатады. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахарасының жаңа-жаңа бойсұнып келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сұмдық саналатын.

Құдая, елді сақта сотталғаннан,
Теңселіп екі қолын бос салғаннан, —

дейтін кез.

Құнанбайдың бұл айдатуы өз әмірін зорлықпен танытпақ болған қаталдығынан еді. Ол сол кезде тобықты ішінде талай руды жерінен көшіріп, немесе өзіне жақын ру басыларға шұрайлы жер әперіп жүрген. Бөкенші, борсақты жерінен көшіру, жуантаяқты, қара-батырды көшіріп, жерін

алу, көкшені көшірмек болу — бәрі де сол үлкен көрінеу зорлықтың айғақтары еді. Жігітекпен үлкен араздық та осы жөннен туып, кейін ұлғайған өштікке айналған. Сонымен, Құнанбай «елді қарсыластырмай, қорқытып, жасытып жіберем» деп, көп жанды жер аударған соң, кейінгі көп заманға, көп буынға шейін ұмытылмастық кек, жаулық қалады. Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тастап кеткен осындай зор пәле-зұлымдық, зорлық тұрған-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы боп өспесіне шара жоқ еді.

Бір Құнанбай емес, осы кезде ел ішінде жауласқан күшті жуанның бәрі де бір-бірін ұлық арқылы жер аударып, жазалатып жүреді.

Құнанбайдың өзін де жігітектер бір шақта жеңермен боп меңдетіп барып, қуғын қағазды молайтып, Омбы қаласына шейін тергеуге апарып әреңге қалған.

Ел ішінде кісі соттаудың алды бір қақтығыс емес, талай пәле боп келеді. Оның кей кездері барымта, төбелес, шабуыл және толып жатқан сыяз, тартыс-жұлыс болады.

Бейбіт елдің арасын атшабар, стражник сияқты беймаза шолақ әкім кернейді. «Қара қозы жеп, қара елтірі қайқая киіп» дейтін сотқарлар молаяды. Сыяз деген бір ауыр салмақ тағы бар. Ол орнаған жер тың бір обырдың орнағанындай. Ел жуандары бір руға ызғарын өткізем дегенде, сол рудың үстіне сыяз құрады. Халық күйінің ауыр кезінде құрып, әсіресе берекесін кетіреді. Осындай сыяздың бірін Құнанбай көкше руының ішінде өткізбек болған екен. Мезгіл — қыс, ел қысаң күйде тұрған шақ. Сонда Көкшеден Бектас деген кісі Құнанбайға кеп: «Е-е, Құнанбай, жарқырап жаз шықпаушы ма еді? Күркіреп күн шықпаушы ма еді? Қыстың айы алтау еді, енді сенімен жетеу болды ма?» — депті.

Құнанбай тұсында тобықты ішінде мұнымен тең түсетін бастас адамдар: Бөжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Түсіп сияқты кісілер болған. Мұның көбімен Құнанбай бірде дос, бірде араз боп өтеді. Қатты жұлқысқан кісілері де осы топтың ішінде.

Әрине, Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол феодалдық дәуірінің — өз тобының бел баласы. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар. Мысалы, Құнанбайға да алым, түсім аз болмаған. Ол түсімнің аты — пара. Сол жөнде Балта ақынның бір сөзін мысал етуге болады. Балта ақынға бір кездескенде Құнанбай:

Ағалейкум әссәләм, ақын Балта,
Болып сен жаралдың ғой шараң орта.

Шаншар менен Бошанның құртын ұрлап,
Салдырдың оң жағыңа майлы қалта, —

депті.

Сонда Балта :

Шарам орта болды ғой шараңыздан,
Есіркесең бөліп бер қараңыздан.
Мен ұрласам құрт пенен май ұрлаппын,
Сіздің жеген арам ба параңыздан? —

деген екен.

Осының мысалына Сүйіндіктің бір сөзі де куәлік етеді. Сүйіндік ауылы бір жылы жау түсіріп, сол жаудан олжаға бір жақсы қара ат алады. Қара аттың соғыста шекесіне сойыл тиіп, басы жарық боп түскен екен. Сонда да Құнанбай қызығып, Сүйіндіктен сауғаға сол атты сұрата жібереді. Бірақ осының алдында жуантаяқ руынан Бостан дегеннің ауылы Сүйіндіктің бір айғыр үйірі қысырағын апарып сойып алған. Сүйіндік Құнанбайға шаққанда, ол Бостаннан бір айғыр алған екен. Соның салдарынан Сүйіндіктің дауын аяқтатпай жүреді. Жаңағы қара атты енді Сүйіндік Құнанбайға бергелі жөнелтіп жатып :

Айыбында қара аттың басы жарық,
Өзім семіз болғанмен көңлім арық.
Бостанның қорасына қонар едім,
Құнанбай қор қылмаса айғыр алып, —

деп бір ауыз өлең айтқан. Сол заманнан қалған мұндай сөздер оның шындық айғағы еді.

Дін жолын бекем ұстауды үлгі етемін деп, Құнанбай аға-сұлтан боп тұрған күнінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырған. Кейін, 70 жастар шамасында, әмір-биліктен тоқталып, Мекеге барады. Сонда Мекеге қазақ адамдары түсіп жүрсін деп, өсиет өтіп, өз пұлына «Тақия» деген жатын үй салдырып кетеді. Бертін келе әр рудан Мекеге барушы қазақ көбейген уақытта көбі Құнанбайдың «Тақиясына» түсіп, сол жақтан Құнанбай атына қанық боп қайтады. Осының өзі де кейін Құнанбай өлген соң, оның атағын даңқты етуге себеп болған.

Абай Құнанбайдың 41 жасында туған. Құнанбай көп әйелді болған. Үлкен әйелі — қыздай алған Күңке. Бұдан туған баласы Құдайберді. Екінші әйелі — Ұлжан. Ол Құнанбайдың інісі Құттымұхамбетке айттырылған қалыңдық екен. Інісі өлген соң Құнанбай келінін алған. Бұдан туған балалары: Тәңріберді, Ыбырай (Абай), Ысқақ, Оспан; үшінші әйелі — Айғыз. Одан Халилolla, Ысмағұл деген балалары болған. «Атадан алтау, анадан төртеу» дейтін Абайдың өлеңінің мәнісі осы. Құнанбайдың төртінші әйелі — Нұрғаным. Бұдан бала болмаған.

Ұлжан мен Айғыз бір ауыл болып, Құнанбай осылармен тұрған уақытта екі шешесінің ортасындағы тел баласы Ыбырай болады. Бұл екі шешесінен кейінірек Оспан, Ысмағұл деген екі бала туған. Бірақ олардың жасы Абайдан едәуір кіші. Айғыздың үлкен баласы Халилolla болса, оқуда жүрген. Сондықтан Абай алғашқы балалық шағын екі шешесінің ортасында, жалғыз баланың халінде өткізген. Екі шешеге бірдей бала боп жүргендіктен, сол кездегі үлкендері Абайға «Телғара» деп ат қойыпты. Кейін Абай ержеткен уақытта бірталай жеңгелері ертеде қойылған атпен оны «Телғара» дейді екен.

Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертіс тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан ағалары Қонтай, Тонтай қалжыңмен даңқы шыққан, белгілі мысқылшыл, тапқыр күлдіргілер. Бұл әдет — бертіс, шаншар руына түгел жайылған мінез. Осы Шаншардың бұрын-соңғы заманға шейін аузынан тастамайтын атақты қуы — Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі болып кеткен. Түгелімен бастап-аяқ жеке-жеке күлкі әңгімеден құралады. Сол әңгімелерге қарағанда, Тонтайлар — қалың қазақ ортасының үнемі көңлін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық күлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған әйел бала — Ұлжан.

Ол сабырлы, кең мінезді кісі болған. Абай балалық шағын сөз қылғанда, өз шешесіне қатты ырза болып, Айғызға іші ренжіңкірейді екен. Ұлжан күндестікті көп сыртқа шығарып білдірмесе де, Айғыз сол жағынан белгі бергіш болса керек. Бұнысы Абайдың бала шағында көп қатынды тұрмыстың бар зарын татып, тағы да неше алуан ауыр қиыншылықты көріп өскендігін білдіреді.

Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда әлдеқалай айтып қалған сөздері қалжың болып, ел есінде ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, әжуаға да Ұлжан көнтерлі, созымды, тапқыр болған. Қиын жайды, қысталаңды күлкі сөзге айналдыру — қазақ халқының, әсіресе шаншардың мерзімді мінезі.

Тонтай өлерінде маңайына жиылып келіп отырған қожа-молдаларға қарап: «Жазыла-жазыла қожа-молдадан да ұят болды, енді өлмесек болмас», — деп айтты деген сөз екінің бірі білетін мәтел болып кеткен.

Осындай тапқыштық және біреудің мінін ащы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шеше жағынан Абайға да мол келген.

Шынға келгенде, Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын

ақылмен сөйлегіштік көп пе, жоқ шанышпа тілді, сатиралы ащы мысқыл, улы күлкіге ұрғандық көп пе? Біздің ұғуымызша соңғы түрі басымырақ сияқты.

Құнанбай жанның бәріне салқын болған қалпында өзінің балаларына да зілді болған. Сол зілін жас шағында Абай да көп көреді, басынан көп кешеді. Ал, Ұлжан мінезді адам болғандықтан орайы келгенде өзінің бала, бауыр, қайын сияқтыларына әзіл-қалжыңды айта береді. Әзілмен жауаптасуды Абайға бала күнінен еккен.

Абайдың ақындық жолында өзге талай жазушы, талай ақынның жолынан бөлек, өзіне ғана хас ерекше тағдыры болған. Ақындығындағы сол ерекшелік Абайдың бала күнінен бастап, соңғы өлер шағына шейін өзгеше шарттардың ішінде өткен ерекше өмірінен туған. Сондықтан, енді Абайдың өз өміріне келейік.

Абай, жоғарыда айтылғандай, екі шешенің тел баласы болып жүрген. Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, нанғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері — үйге қонған қонақтардың әлдеқалай айтқан ертегі сияқты әңгімелерін құлай тыңдайды. Жай өмірде пысық, ширақ емес болғандықтан, ауылдағы үлкендер Құнанбайдың бұл баласынан көп дәме қылмайды.

Абай он жасқа келгенде әжесі Семей қаласына әкеліп, оқуға берген. Бұдан бұрын қырда да Абай біраз оқыған болады. Семейдегі алғашқы берген молдасы Ғабұлжаппар деген татар. Артынан бұдан шығарып, Ахмет Риза деген молдаға тапсырған. Екеуі де мешітте имамдық қылады. Және сол мешіттердің жанында медреселер ұстаған. Оқушы шәкіртінің көбі медреседе жатып оқиды. Оқу әрине ескіше, ылғи дін сабақтары. Соның көбін араб, фарсы тілдерінде оқиды. Жалпы медреселерде кейінгі заманға шейін сақталып келген салтқа қарағанда түркіше оқу, жолшыбай ғана оқылатын қосымша оқу болады.

Ұстаз халфелердің бар бейіл бергені — дін діңгегі сияқты болған арабша, одан қала берді фарсыша.

Абай осы медреседе үш жыл оқиды. Өзі тұстас үлкенкіші балалардың барлығынан сонағұрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға алатындай зерек болады. Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытты Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқитыны — шығыс

ақындары. Одан соң — араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдебиет мұралары.

Бұларды Абай бала кезіндегі құлай бергіш мінезі бойынша барын салып, көп оқыған. Оқуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім құған кісінің қалпына оңай түсіп кеткен. Оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдап оқыған ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай ғазелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді.

Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған.

Осы сияқты белгілерге қарағанда, Абайдың медреседегі оқуы көбінесе «Бидан», «Мұхтасар» сияқты дін кітаптары болмай, әдебиет мұралары болу керек. Ерте күннен әңгімелі, өлең сөздерге ерекше ынтық болып, қатты құмартқан талапты жас шәкірт ақындық өнерін қадірлейтін мінезді сол балалық шағынан ала шыққан.

Медресенің тынысы ауыр, тар ғаламында, қысаң тәрбиесінде жүрген шәкірттің шын сүйетін жандары — Низами, Сағди, Хожа Хафиз, Навои, Фзули сияқты қазіргі шығыстық совет елдеріміздің ескі классик ақындары болған.

Медреседе оқып жүрген кездерінде жаздыгүні елге қайтқанда, қаладан ала келетін кітаптары — тағы сол ақындар еңбектері. Үй ішіне оқып беріп отыратыны да солар болған.

Екінші оқу тәртібі шынымен «инемен құдық қазғандай» өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сияқты. Алдымен ақындарды көп оқу себепті Абай араб, фарсы тілдеріне төселе түседі. Оқуға қиын араб тілін жете білмесе де, фарсышаны жақсы түсінетін болады. Мұның белгісі сол заманнан қалған бір-саран өлеңдерінен білінеді.

Кітап жүзінен алған тәрбие мен жазба үлгілер бойынша ол уақыттағы өлеңге жарайтын тіл жалғыз араб, фарсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, фарсы сөздерін қоспалап айтады. Балалық шағындағы өлең жазамын деген талабын:

Фзули, Шамси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз-бу һәммәси
Медет бер я шағири фәрияд! —

деп өзі қадірлеген ескі ақындарының аруағын шақырады.

Осы аталған аттардың өзіне қарағанда, Шығыстағы көпке белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың

ерте күнде танысып алғандығы даусыз. Және өзінің сол күнгі сыншыл ой шамасымен осыларды ғана таңдағаны да сүйсінерлік іс. Медреселерде тек софылық мистикаға баулитын Ясауи, Бақырғани, софы Аллаяр сияқтыларды өзіне үлгі етпей, олардан сау болғаны — мақтарлық сипат.

Абай оқуды тастап, елдің жас бозбаласы, жас жігіті болып жүрген кезінде де жаңағы алғашқы ақындардан алған үлгі-әсерден түгел айықпай, көкейінде көп сақтап еді. Сол кезде ұнатқан әйеліне өлең жазса, әлгі ретпен кітапша-лап жазады.

Әлиф дек ай йүзіңе ғибрат еттім,
Би-бала-й дертіңа нисбәт еттім, —

деп, «әліп», «бимен» жазған өлеңі, одан соң «йүзи-рәушан, көзі — гауһар, лағилдек бет үші әхмәр..» деген өлеңдері жас шағында хиялына қатты әсер етіп, тіл кестесі де өздерінің үлгісіне тартып алған, жоғарғы ақындар әсерінен туады.

Ақынның жас күнінен бізге жеткен өлеңдері көп емес. Сан шығармалары ұмытылып, жоғалған болу керек. Абайдың нағыз өнімді өлең жаза бастаған кезі жігіттік шағы өткен соң басталады. Ол кездегі Абай арабшыламақ, фарсышыламақты теріс нәрсе деп түсінген.

Медреседе үшінші жыл оқып жүрген уақытта Абай жалғыз мұсылманша оқумен тоқтамай, Семей қаласындағы «Приходская школаға» түсіп, орысша да оқи бастаған. Бірақ мұндағы оқу ұзақ болмайды. Бас-аяғы үш-ақ аймен орысша оқуы бітеді. Мұсылманша оқуы да доғарылады. Жасы 13 ға толғанда, ерте есейіп, ақыл сезімі ашыла бастаған өткір зейінді, ерекше талапты жас шәкіртке аз да болса оқу, тәрбие беретін мектептің есігі жабылады.

Осындай дүние есігін енді ғана ашқалы, жаңа ғана саңлау көріп келе жатқан уақытта, Абай аздаған біліммен үлкен кісінің өміріне кіріседі. Әкесі ел билеу жұмысында оны өзіне серік қылмақ боп, жаңа міндетке арнап, сол жолға баули бастайды. Бала болса да, сол кезде Абай әкесі дәме қыларлық белгілерді көрсете бастаған сияқты. Барлық балаларына қатал, қатты болған Құнанбай Абайдың өзгелерден артық екенін ертеден сезген.

Баласын оқыта түспей, қайырып алған себебі, жоғарыда Құнанбай өмірі туралы айтқан сөздерді еске алсақ, оңай ұғылады. Құнанбай өзі тұстас ру басылардың қақ жартысын өзіне қарсы тұратын жау қып алады. Қатал мінез, қатты зорлық, үстемдік мінездерімен, істерімен жау етеді. Көп өмірін сол жаулықтың жолында алыс-жұлыспен өткізеді. Қарсысына шыққан ру басыларды үлкен тартыстың аяғында жеңіп алса да, сондағы ішке байланған мұз олардың

көбінің есінен кетпеген. Құнанбайдың өз істері, өз мінездері бір болса, екінші жағынан, сыртқа да, ішке де әмірі жүріп жуандап алған Құнанбайдың маңайында да талай зорлық-шыл, озбыр, сотқар туысқандары болады.

Бұлар Құнанбайдың ұлықтығына мас болып, «пәлен ауылдың жігіті, түген жуанның туысқаны» деген атпен шамасы келгенше емін-еркін пайдаланған. Көп елді мазақтап, қорлап, орынсыз зорлық, қисынсыз жуандық істей берудің үстіне, тіпті Құнанбайдың дос болып жүрген ру басшыларын да қажытып алған. Сол Құнанбай қарсысында жүрген адамдар оның өзі ғана емес, жаңағыдай жақыны, өрен-жараны дегеннің барлығына да жауығып, жирене қарайтын болған. Тартыс ретіндегі өшпендік жөнімен Құнанбайдың жас баласын да өздерінің ертең алысатын жауы есепті біледі. Оны да дұшпан санайды. Осының бір мысалын Абай өзі де айтады екен.

Бір күні жас бала өзен жағасында ойнап жүргенде, анадай жерде келе жатқан Байсал, Бөжей, Түсіпті көреді. Олар бұның әкесімен араз. Бірақ Абай жаңағы үлкендердің алдарынан көлденең шығады да, қол қусырып тұрып сәлем береді. Бөжей сәлемін алғанда Байсал жақтырмай: «Антұрғанның баласының сәлемін алып неғыласың», — депті. Бөжей тоқтап, баладан: «Бізді көрсең, сәлем бер деген әкеңнің үйретіндісі ме, жоқ сәлемді өздігіңнен бердің бе?» — дейді. Абай: «Үйретінді емес, әдейі сәлем берейін, батаңызды алайын дедім», — дейді. Байсал сонда тағы да: «Жетпегірдің баласына тағы не бата беруші ек!» деп жүре бермек болады. Бөжейдің батасында: «Әкесінің мінезін бермесін» дегені Абайдың есінде қалыпты.

Осы 13 жастағы Абай әкесі берген бетпен ел сөзіне кіріседі. Әрине жас бала алғашқы аяқ басқан жерден келелі кеңеске кіріп кеткен жоқ. Ел жұмысын шет жағалап, ептеп бастауы керек. Сондықтан ең алғашқы жылдарында әкесінің «барып келінде» жүреді. Кейде қасына кісі қосып беріп, кейде жалғыз өзіне сөз тапсырып, ұсақ істер туралы келісім жасауға да ерік береді.

Абай жасына жетпей ұлғая бастайды. Балалық белгісін ерте жоғалтып, сөйлесіп жүрген үлкендеріне бала көрінбеу жағын көп ойлайды. Әкенің билігі, өмір талқысы және араласып жүрген үлкендері болсын, барлығы да Абайды оқудан алыстатып әкетумен тоқтамай, табиғи балалық калпынан да жырып әкеткен.

Жас кезінен-ақ Абай өмірі әлденеше қиқы-жиқы ширыға түскен. Ішкі балалық дүниесін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кетпейтін, ерекше халдерге ұшыраған.

Өзінің де қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салма-

ғы зор міндеттер басына түскен соң, Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық өнерін еріксіз осы жолға салған.

Сонымен, балалықтан асып бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түскендей білім жияды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын, барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болады. Абай халық қазынасына жанасады. Халықтың қоғамдық тірлігіндегі қайшылықтарды, ауыр шындықтарды да содан ұғатын болады. Арызшы, мұңдыларды, зорлық, қорлық көргендерді көп тыңдап, солардан үлкен сырлар ұғады. Құнанбай үстемдігіне қарсы әділдік ойды ойлауды да сол халықтан үйрене бастайды. Құнанбайға көмекші Абай болмай, өзі үшін көп нәр алып өсіп келе жатқан жас болады.

Қаладағы оқудан шығыс ақындарын сүюді, ақындықты сүюді ала келген Абайға ендігі зор тәрбиеші, ұстаз қазақтың қалың бұқара халқы бола бастайды. Ел даналығын танып, соны ерте қамту жас талапкерге жаңа зор мектеп тәрізденеді. Бұл жөніндегі азық білімді ол әкесінен алмайды, халықтан шыққан шешен, ділмәр ақыннан, ескі әңгімешіден, көпшіліктен алады. Ең алғашқы өлең жайын баяндаған жырында Абай Шортанбайды, Дулатты, Бұхар жырауды ауызға алса, солардың сөзін бала күнінен естіп, танып, жаттап өскенін сезуге болады. Әрине осындай ақындық мұраларымен қатар, мысал, мақал, аңыз, дастан, айтыс сияқты сан қазынанан әжеден, анадан, қонақ, жолаушылардан көп есітеді. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңы сияқтыны да көп естіп өседі. Осындай мұраларды сүю Абайды қатал, суық билер ортасында қалдырмай, халық мұрасына жақын етіп жүреді. Билер, әміршілер ортасын ел көзімен көріп, қиянаттарын танып, қатты сынап, жиреніп өсуге бейімделе жүреді.

Бір айтқанды ұғып алу, ұққанын ұмытпау, ел сөзінде соларды керекке жаратып, әңгіме арасына кірістіріп отыру — шешендерге көп жайылған салт еді. Абайға да сол парыз сияқты болған. Жас жігіт білген өнерін орнымен керегіне жаратып, келістіріп, көркейтіп сөйлейтін болады. Ел көзіне шешен боп көріне бастайды. Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кіріскен Абай, аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқандай болып, адымын ұлғайта береді. Бірнеше рет жол көріп, көзі қанған соң «пәлен жақсы, түген жақсы» дегендерінің айламенен, қанауменен қиянат болмаса, өзге жалпы білімге, ақыл шалымға адамгершілікке татымсыз екенін сезеді. Ол кісілерден өзін кем санамауы-

на тағы бір себеп — Абайдың оқуы барлығы. Ел кісілерінің көпшілігі Құнанбай сияқты оқымаған адамдар болған уақытта Абай олардың қасында өзін өзгереді көрген. Надан кісілердің ортасына келіп өлшескенде, бұның оқуы дардай саналған.

Бұған халық ескілігі, тіл өнерінің мол байлығы қосылған соң, Абай өз заманының ішінде өз қайратына сенген өршілдікпен құлаштайды.

Ол үлкен-кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын тәуір бағалап, дау, талас, тартыс, егесте өзі де сондайды айтып қалуды машық етеді. Бұны ылғи жәй сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады. Осы күнге шейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ. Бірақ қазақшасын оқыған адамның барлығына Абай тілінің аса бір мол, бай тіл екенін тану қиын емес. Сол байлық — Абайда бала, жігіт күнінен құралып өсіп келген байлық. Және шешендіктің өзі де тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құрылған ақындықтың бір ағайыны. Абай ақындығы оның жас кезінен көп мұралар қалдырмаса, «Ол кезде Абай ақын емес еді» деу қате болады. Абай — сол уақытта да ақын. Ақындығын және мол қолданған, күнде сынға салып, өз өнерін күнде безеп отырған ақын. Онысы және өмір құрылысына күнбе-күн, қолма-қол ұштасып отырған ақындық. Бір жағынан, жүйрік, шешен, әсем, ұшқыр сөздің ақындығы. Көбінесе қара сөзбен айтылған тапқырлық, алғырлық. Өлеңді, суырып салма айтысты Абай ойында да, шында да көп қолданып жүрген. Бірақ сонда да ол шақта өзін «ақынмын» деп санамаған. Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып тастап жүрген. Әсіресе жігіттікке жеткен шағында қыз-келіншекке арналған сәлем хат, қалжыңды көбінесе өлеңмен айта беретін болған. Бірақ ол кездегі өлеңінің көбін өзі де ескермей, өзге де көп елемей, барлығы ұмытылып қалған. Есте қалғанының бізде жиналғаны: «Әліп-бимен жазылған тілек хат». Сонан соң «Тайға міндік», «Сап, сап көңлім» деген өлеңдер. «Сап, сап көңлім» — Сүйіндік қызы Тоғжанға айтылған. Бозбалалық шағында Абайдың қатты ынтық болғаны — осы Тоғжан.

Жігіттік шағында көп жастың салтын қолданып, кейде ақындық өнерін ашық шығара жүрген Абай ел келесіне ат салысып, шешендік пен алғыр, жүйрік билікке де ұста болады.

Сонымен, ақыл-ойға, білгіш-сезгіштікке келгенде ерте ержеткен жас жігіт сол уақытта-ақ өз ортасынан иығы асып, оза бастағанын сезгендей болады. Озу — ойы толып өсуінен білінеді. Өсуі заманын сынаудан, заманының әмір-

шісі мықтыларын, жуандарын, әкесі бастаған үстем тапты сынаудан білінеді. Мәдениет, өнер-білімге кенжелеп, артта қалған ел-жұрт бар. Қыс жұты, жаз індетімен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта жасап, бақталастан туған әлек, лаң әкеліп, соны қалың ел ортасына пәле ғып тастап, сол арқылы момын еңбекші, есесіз көпті жеп жүрген, қанап, тонап, сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері надан, өздері ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей, қараңғы топ. Олар бастаған ел көшінің барар беті қараңғы, екіталай тығырық. Ендігі тірлікті жаңғыртып, өзгертетін заман керек, сол заманға қарай халық мұңын өз мұңы етіп, адал азаматтық жолымен бастайтын қайраткер керек.

Міне, Абай өскенде, ортасынан асқанда осы сияқты тарихтық, қоғамдық қайшылықтарды терең аңғарып, танып барып өседі. Әке мен сол әкелердей бар жуандардан торығып, бөлек жол іздеу қажет деп өседі. Әуелде барлық ақыл-ойын мынау ортаны мінеп, шенеп, нәрсіздік, құнсыздығын ашуға жұмсайды.

Жалпы, ақылмен болжайтын ой-пікірге келгенде, олардың айтып тоқтаған жерінің ар жағынан жаңа өріс, тың жол табамын деп талпынады.

Олардың «таптым, білдім, шештім» дегеніне сынмен қарап, «жеттім» дегенін қанағат қылмай, өз ойын асырып түсіруге тырысады. Осы әдет Абайдың жігіттік шағындағы көптен бөлек ерекше мінезі бола бастайды. Бұның дұрыстығын дәлелдеу үшін ел есінде қалған екі-үш мысалды айттайық.

Абай ол күндегі «жақсы» дегенде ескі бектік, паңдық, қара күш болмаса, нағыз адамгершілік, шын талант қасиет аз екенін әшкерелей бастайды. Және әсіресе бұлардан елдің күйзелуі күшті екенін, халықтың сыншы, жыршылары айтқан сөздерден әбден танып біледі. Ел мұңынан, жұрт жадаулығынан соны таниды. Өз әкесі бір алуан озбыр күш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан абзал әулие емес екенін біледі. Зорлық, пара, пәлеқорлық оларда да бықып жатады. Жалғыз-ақ Абайдың бала-рақ шағында әкесі өзін бұған танытқанда «сол елдің телісі, тентегімен алысамын» деп өз жағын дұрыс қып сипаттайтын еді. Енді Абай бергін кеп танығанда ең әуелі өз әкесі мен оның достарын алдымен сынайды. Оларды өздерінің «күштіміз» деген жағынан жүйрік, шешендік, озғындық, жағынан жеңіп, тонамақ боп соқтығады.

Әкесі бастаған шешеннің қайсысын болса да әңгіме ішінде бір сөзбен мүдіртіп кетуге тырысады. Балалық шағынан

жаңа өтер-өтпесте, әкесінің жұмсауымен барып сөйлескендердің барлығына да Абай осы мінезді істей бастаған.

Құнанбайдың көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол көп елдің сынынша шешен, жүйрік адам. Сол Қаратай бір күні Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, бұлардың заманын жамандап, өз заманын мақтай бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында бір қол кісі болып жиналып, түн қатып жүрмесе, жалғыз-жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан «әне алып кетті, міне алып кетті!» деп, кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?» дегенде, Қаратай дау айтып келіп: «Менің заманым пайғамбар заманына жақын», — депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған», — депті.

Осы қағысудың тұсында, әке заманы мен бала заманының айырмасы ғана айтылып отырған жоқ. Екі буынның біріне бірі қайшы, қарсы көзқарастары да танылады. Ел мен елді шабыстырған, бұрынғы пәле басы «басшы» болыстарды сынаған, жақтырмаған сарын бар. Қалың ел мұңына, ел тілегіне өзі жақын болуға талпынып «сол ел тілегіне бейім болсаң жақсысың, болмаса өзің де жақсы емессің, өзің билеп қалыптаған заманың да жақсы емес» деген саналы жастың, жаңа адамның аңғары сезіледі. Осылайша бірін сынаудан бастап, өз уақытындағы, өзінің ар жағындағы «үлкен», «жүйрік» дегеннің әрқайсысына да Абай ұрынып қалып отырады. Бәрінің де шама-шарқын сынап отырады.

Жаңағы сияқты біраз сөзбен Шорманның Мұсасымен де жанасып-ты. Мұса Құнанбай құрбылас, өзі жуан-шонжардың бірі. «Шешен», «жүйрік» деген де атағы болған. Бір жылы Семейде Мұса Құнанбаймен бір мәжілісте отырғанда (тегі Құнанбайдың сұрауымен болса керек) үйдегі балаларының атын атап, Садуақас деген баласы барлығын айтады. Сонда Абай: «Бір адамға екі бірдей адамның атын қояды екен, ол Сағид бин Уақас әкелі-балалы екі кісінің аты емес пе?» — депті.

Мұса Абайдың осы тілін еске алып қалса керек. Екінші бір жерде, бірталай кісінің мәжілісінде Абай кіршіме* ішіп отырғанда, Мұса үстіне келіпті. Отырған жұртпен бірге

* «Кіршіме» деген сөздің тегі орыстың «корчма» дегенінен шыққан. Ескі орыс тілінде ішкілік орны, кабак деген мағынада.

Абай Мұсаны мәжіліске кіруге шақырғанда, ол: «Жоқ, бұл нәрсенің аты кіршіме, тегі ноғайдың «кіршімә» деген сөзінен болса керек. Сондықтан мен кіріспегенімді мақұл көрем», — депті.

Бұл сөзге Абай: «Менің ойымша, ең әуелі бұл сөз ноғайдың тілі емес, фарсының «гаршама» — «шамаңа қарай» деген сөзінен болуға қисынады. Екінші — әрбір нәрсенің «ісіміне» қарай жисмін* ала ма, жисміне қарай ісмін алмай ма? «Алма» деген жемістің аты, сол атына қарап алмайсыз ба?» — депті.

Осы сияқты жұрттың «тапқыр» деген кісілерінің құр атағына жығылмайтын, бойсұнбайтын ізденгіш, өр мінезін Абай оқта-текте өз әкесіне де білдіріп жүрген. Бұл туралы мына бір әңгімені айта кетейік.

Ел ортасының бір үлкен жиынында Құнанбай көп ортасында сөйлеп отырған уақытта, Абай әлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге беріпті. Сонда Құнанбай «тек отыр!» деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда, әкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсін Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім бар еді, соны айтайын: ең әуелі — сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге кәдірің болмайды. Екінші — көрінгенмен жақын боласың, кісі танымайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің — орысшылсың», — депті.

Осыған Абай: «Қолында құралы бар бірен-саранға ғана тиетін шыңыраудағы судан да қойшы-қолаңшы, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін. Екінші сөзге — қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шәйт!» десе жусататын заман еді. Одан бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шетіне тас тастап «шөк!» деп дыбыстаған уақытында аңырып тұрып барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие боп, басшы бола алады. Орысшылсын дегенге — оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ, ол — нағандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын», — депті.

Әкесімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандар-

* Жисмин — заты деген сөз.

дан біржолата бөлекше зор програмын көрсетеді. Алдымен әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұңын ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам деген тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас ру басының жаңағы әкелерге ұқсаған мінез-әрекеттерімен алысуға бекінеді. Ең алдымен әкенің ырқынан шығады. Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп есептейді. Бұл жөнде ол бұрын осындай ниетпен шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекбастыны, қара күшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың кәрісіне де, жасына да бойсұнбайды, ірге бермейді.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын

Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң мінсе
қырқың? —

деп, кейін айтатын ызалы, сыншы өлеңдерінің түп-тамыры осы жаңағы айтылған жайда жатады. Сондайды ойлап, ол ортаны менсінбей, алысумен кетеді. Кейде надандықтарын мазақ етеді.

Жаңағы сияқты мінездің белгісін қаракесек Алшынбайға да көрсетіпті. Абай Алшынбай ауылының күйеуі болады. Алғашқы алған әйелі Ділдә — сол Алшынбайдың немере қызы. Ділдәні алғаннан кейін Абай Алшынбайға сәлем бере, амандаса барады. Қайтарда қайыны әдет бойынша «қалаған, сұрағаны бар ма?» деседі.

Сонда Абай шұбар айғырдың үйірі деген бір қысырақты алғысы келгенін айтады. Мұны Алшынбай бере алмай, «батамды алсын!» дейді.

Абай: «Ондай батасын сатқан шал өзімде де бар» деп, Алшынбайға бармай кетіпті. Өз тұсындағы ру басыларымен кездескенде жас Абайдың қолданатын мінезі осы сияқты: көпшілігін менсінбейді, місе қылмайды.

Абай өз талабын алға қойып шыққан кезде жалғыз тобықты ішіне ғана емес, бүкіл қазақ даласының барлығында штат-партия таластарынан туатын алыс-жұлыс өте көп еді. Оның түбі патшалық саясатының ру басылары ортасына әдейілеп егіп тұратын әрекетінен туады. Неғұрлым тартыс күшті болса, соғұрлым даланың ісі ру басылар арқылы қалаға көп сарқады. Әмір иесі болам дегендер даламен қалада бірдей алысады.

Патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлықтары бұрын ағасұлтан, беріде болыс, би, елубасы, старшын деген ортаның

өзі де өзгеше нәрсіз, шірік орта болатын. Абайдың бертінде жазған: «Болыс болдым мінеки», «Болды да партия», «Бөтен елде бар болса», «Қалың елім, қазағым» деген сияқты көптен-көп өлеңдеріне көз салып, ойлап қарасақ, сол ортаның жиренішті, құнарсыз сурет, мінездерін, әдет машықтарын анық танытады. Патшалықтың парақор ұлық, жандарал, ояз начальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмәштарына табынған жаңағы атқамінерлер қоғамдық тілекті лайлаған, неше алуан мін мен дертке толы еді. Бұл күй, бұл қалып бір ғана Абай көріп жүрген тобықты ішінде ғана емес, қазақ сахарасының барлығын басқан тұманды түнектей, қалың дерт болды. Ол патшаның отаршылық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, әкімі, сүйеніші — бай, жуаннан шыққан болыс, би, елубасылар. Олар үшін рушылдықты, ескі тәртіпті сақтап, сол арқылы өз үстемдігін жүргізу қажет. Қазақ сияқты Россиядағы көп бұратана елді билеуде патшалық өкіметінің өзі де жаңағы рушылдық, ескішілдік қалыпты нық сақтап отырды. Бұл елдерде өмір өркендесін, мәдениет дамысын деген ой онда мүлде болған жоқ. Қайта жаңағы ескіліктің кертартпа құрылысын өз керегіне пайдалана жүріп, соны мызғытпай сақтап отырды. Сондықтан да болыстық, старшындық, билік үшін ел жуандары қырқысса, соны патшалық ұлықтары әдейі қоздыра түсетін. Бұл тек саясаттық қана тәсіл емес, сол күндегі Россия буржуазиясының пайдасы үшін де керек.

Ленин XIX ғасырдың соңғы 25 жылының ішінде Россия буржуазиясы Россияның шығыстағы отарларына неліктен ынтығып, ұмтылып жүрген себебін айта кеп, «ол жақта сауданың «талау табысы» әлде де бірнеше жүз процент пайда кіргізуші еді» дейді.

Осындай неше алуан қанау, талау ауыртпалық боп орнағанда, қалың момын еңбек елінің басына орнайтын болыс сайлауының лаңынан басқа патшалықтың алым-салығы, парақор жеміт-болыс, бидің «қарашығының» барлығы және де байға мол түспей, «тұңлік» басы деп жоқ-жітікке, жарлы-жақыбайға түсетін.

Жалаңқая жат мінез жау алады
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп..

Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп...

Абайдың бұл сөздері сол жаңағы халықты жан-жақтап, жұттай тонап жатқан обырлар мінезінен туған. Кертартпа ескі патриархал-рушылдық қалдықтарының барлығы «қанау мен деспотизмге (шексіз әмір зорлығына) ерекше кең, еркін жағдай жасайды» — деп Энгельс айтқан сөз сол күн-

дегі қазақ тіршілігіндегі шындыққа өте дәл еді. Ру басылар, болыс, билер, бір жағынан, патшалықтың заңындағы өздеріне пайдалы жақтарын, өз үстемдігін күшейту, нығайту үшін берік ұстанды. Сол арқылы мал, сома, байлықты ғана емес, басқа да көп жем айыратын. Жақсы қыстау, ен жайлау, мол су сияқтыларды өз басына, өз атасына қаратып, талай момын көпшіліктің жерін алып, жермен бірге күнкөргішін, еркін алып жүретін қу, пысық, сұм-сұрқия, жуан феодалдар көп еді.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қармап, —

деген сөздер осындай содыр-сойқандардың істерінен туатын.

Бұл халдер бар қазақ жерінде болғанда, сол кездегі Россияда қара шаруаны феодалдық-крепостнойлық қалдықтары бойынша қанаудан және капитализмнің өсу салдарынан туған. Қазақстанды капиталистік қатынасқа тарту салдарынан да пайда болатын. Осы уақытта сахарада натуралдық шаруаның іргесі әлсіреп келе жатты. Соның бәрі көп қазақ қауымында қоғамдық жіктердің неше алуан қайшылықтарымен айқындай шыға бастауына себеп болды. Енді патшалықтан, Россиядан шыққан қанаушы мен қазақ ішіндегі бай-болыстан шыққан қанаушының бәрі бір топ екенін айыратын мезгіл туа бастады. Мұнымен қатар орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқара мен қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры бір екенін ұғатын, танитын заман да тақап қалып еді. Соны алдымен өздері аңғарып, халықтарға аңғартатын әр елден шыққан халық қамқоры болған халықшыл-демократтық, азат ойдың қайраткерлері туды.

Міне, Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысушы, әшкерелеуші етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын. Абайдың алдындағы Шоқанды, Алтынсаринды халық үшін жаңа, тың жол іздеуге беттеткен тарихи себептер де осы еді. Кейін Абайды да алысқа құлаш сермететін тарихи қоғамдық басшы ойлар осыдан туған. Бірақ жас Абай әуелі осы ойларын туғызып, осы қорытындыларын жасататын қайшылық, ерсіліктерді көрумен, солармен алысумен жүрді. Алысқанда ел сорына себеп боп жүрген болыс, би, партия бастығы күмен, сұммен алысты. Олар болса, патшалық тәртібінің бар жағдайын неше алуан сұмдық, азғындық түрінде пайдаланумен жүрді... Көбінше елді бір алдап, арбап, ұлықтың да олақтығы болса, оны да зор айдалы аярлықпен пайдаланды. Әсіресе патша ұлықтарымен жемтіктес болғанда, олардың қазақ ішіндегі ерекшелік, қиын шығырман жағдайларды жете білмейтіндігімен пайдаланатын.

Патшалық заңы, сот, әкімшілік орындары қазақ ішінде, атқамінер ортасының айла-тәсіл, салт-індетінен түк білмейтін. Қазақ әкімдері мойындарына құрық түсірмейтін қашаған сияқты боп, олақ кеңселерді олай да, бұлай да алдайтын. Сондағы атқамінерлер машық болған бір мінез — өтірік арыз болатын. Өштескен адамынан, ең алдымен ауылда, қара күшпен, қолмен есе алуға тырысады, ол болмаса, жауын мықтап жоймақ болса, ұлыққа шабады. Онда «кісі өлтірді», «ауыл шапты», «жер өртеді», «патшаны жамандады» деген сияқты неше алуан жалалар ойлап табу, сол үшін сот алдында жан беру, өтірік куәлар салу — жиі кездесетін іс болған. Немесе, бір жағынан, жаңағыдай арыз беріп, жала жауып қойып, артынан қыр жөнімен табысып, татуласып алып сол жауын қайта барып сот алдында жаңадан қиялап өздерін ақтау, бұрынғы жаласын қайтып алу сияқты әдеттер де толып жатады. Өздері парақор, қолдарына ұры ұстағыш, өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш би, старшын, елубасылар көбейді. Ұлықпенен жемтіктес болып, парамен ақты қара, қараны ақ дегізе алатын айлакер де молайды. Сөйтіп ол күндердің арыз-тартыстарын тексергенде кім кінәлі, кім ақтан күйген екенін айыру тіпті қиын болатын. Көбінесе кінәлі жаза шекпей, кінәсіздер күйетін халдер де аса көп болған. Әсіресе ел жуандарының тартысы момын елге, көпшілікке сор болушы еді. Ел жуандарының пәлесі олардың өзі емес, ел шығынымен, ел бейнетімен аяқталатын. Абай ел ісіне араласқанда, өз әкесі мен әке достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы зәрдей болды. Бірақ сол зәрді іше жүре, әділетсіздікті, қиянатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен озбыр қиянатшылар ортасы екенін Абай таныды. Соны жоғарыда әкесімен айтысқан жерде анық білдіреді.

Енді сол ортаның залалды мінездерімен алысып, еліне тым құрса сонысымен пайдалы азамат болғысы келеді. Бірақ бұның ол жолына ел жуаны жау. Олар Абайдың өзінде бұрынғы өтірік пәле-жала жабумен жарға жықпақ болады. Солардан бас қорғау ретінде және, бір жағынан, жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алысады.

Осындайдан туатын талас-тартыс, жаулықтың екінші бір саласы уез, жандаралдың кеңсесіне қарай ағылған көп шағым түрінде болатын.

Ел ішінде Абай өз бетімен жүре бастаған соң аз уақыт та-ақ талас-тартыстың кіндігі қалаға қарай ауысады.

Сонымен, 28 жасқа келгенде Абайдың үстінен берілген партия басы жалақорлардың өтірік арызы, көп шағымы Семейдің кеңселеріне түсе береді. Абай бұған орай ешкімді

де шақпайды. Бірақ арыздар бойынша мұны жалаламақ болған ұлық 1877—1878 жылдың қысында оны қалаға шақыртады.

Осы жолда Абай 12 үлкен іспен тергеліп, Семей қаласынан 3—4 айға шейін шыға алмай жатады. Бірақ жұмыс саны көп болып, тергеуден-тергеу болса да Абай бір де біріне жығылмай, ағарып, аман шығады. Соңғы жылдарда Семейдің архивінен табылған бір іс Абайдың өмірінде бірақ жол, үш жыл бойында Қоңыр Көкшеге болыс болған кезін танытады. Сонда Абайға қарсы өтірік шағым, жалған жала жапқан Үзікбай Бәрібаевтың арыздары Абайды көп тергеуге ұшыратады. Ол істі Семейдің оязы, ояздық соты, тіпті Семей губернаторы да қолға алады. Бірақ ұзақ тексеру соңында чиновниктер аппаратының өзі де Абайдың жазықсыз, адал, халыққа пайдалы адам екенін ықтиярсыз таниды. Сонда Үзікбай атынан Абайды текке жалалап жүргендер елдің жуан содыр феодалдары, бұзық атқамінерлері болып шығады. Абайды 1878 жылдарда тергеуге ұшыратып жүрген көп шағымдардың ең бір үлкені осылай боп шығады.

Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайын көріп, барлығымен де әлденеше халде кездескен болады.

Ұлық алдында жұмысты болу, бір ғана ұлықтың өзі емес, сол кездің көп-көп адвокат, тілмаш сияқтыларын да кездестіру керек. Соның барлығымен араласу көп нәрсеге көзін қандырып, Абайға заң-закон дегендерді білдіру керек. Орыс тілін, әдебиетін бұрын өздігімен зер салып қарастырып жүрген Абай, мына сергелдең кездерінде Семейде ұзақ жатып жүріп, бұрынғыдан да тереңдеп, зерлеп, молынан ұғына бастайды. Ел ортасында жетер өріс, алар нәр болса, бәрін таныған, баураған талапкер өзінің жүйрік, сыншы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпей, ілгері қарай дамуды, жаңа азық, нәр табуды талап етеді. Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін көксейді. Білсем, жетсем деген зор тілек, үлкен талап пайда болады. Бұл үшін орыстың өнерін білу керек, оқу, зерттеу, іздену керек.

Жігіттік шағына дейін Абайдың барлық орысша оқуы ұшақ айлық сабақпен бітеді. Әрине, ол білім кейінгі күндерге Абайға азық болды деп айтуға болмайды. Орысша жағынан іздену енді ғана молынан басталады.

1877—1878 жылдың қысы жаңағыдай боп өтсе де, Абай ел жұмысынан босай алмайды. Құр тергеуге іліндіргені болмаса, жаулары да жеңе алмайды. Бұрын дос тұтып жүрген ел әлі де болса, мұның қасында қалған. Бұл уақыттарда Абай қыр жұмысын әкесінің нұсқауымен жүргізбейді, өз жанынан жаңалықтар тауып, сүйген жолдарын қолдана бастайды.

Абай әкесі қолданған бұрынғы қара күш орнына зорлықтың ешбірін де қолданбайды. Жоғарыда әкесі тапқан мін көбінесе осы жағынан болу керек. Патшалық күшін Құнанбай көп қолданса да, сонымен қатар қыр жолымен, өз күшімен қол қимылын жұмсауы да аса көп болған. Мысал үшін Қодарды өлтіруін еске алсақ болады.

Абай өзінің турашыл, әділетшіл мінезімен халыққа жағады. Сол арқылы қарсысындағы ру басыларды ең алғашқы рет емін-еркін басып жеңіп шығады.

Абай осы кезге дейін өзінің ақын екенін білсін-білмесін, бірақ өз басына «ақындық жол екен», «еңбек қылатын кең өріс екен» деп білмеген. Тегінде, оның жас шағында айтқан ірі өлеңдері аса көп болмау керек, оның орнына ұсақ жағы көп. Оны да үнемі қағазға жазбай, кейде орайы келген жерлерде қалжың ретінде, ауызша айта жүрген. Қолға түскен бірен-саранының айтылған себептерін қарасақ, көпшілігі біреуді қалжың қылған, мысқыл, мазақ аралас өлеңдер. Бұлардың бәрі де өлең қылған кісінің көзіне туралап сынап айтқан сөз сияқты. Екінші түрлі өлеңдері — жігіттік шақтағы мінез, ой туралы және қыз-келіншекке жастық дағдысымен жазған хат есепті. Бұл соңғы жайын жоғарыда айттық.

Сыршыл, шебер үлгіде Тоғжанға арнап «Ақ етің аппақ екен атқан тандай» деген бір өлеңі болған екен. Бірақ ол шығармасын түгел білетін кісі кездеспеді.

Күлкі мен қалжың қылып айтқан өлеңді Абай бала күнінен бастаған. 12 жасында бір жолаушы қатынға айтты деген бір ауыз өлең бұған дәлел. Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл кішкене Абай болашақ үлкен сатирик Абайды танытқандай. Кейін айтатын сатиралық өлеңінің барлығы да осы бетпен өседі.

Осымен әр жылда, әр жерде кейде ұзақтау болса, кейде бірер ауыз ғана әр тақырыпты өлеңдер айтып, жазып жүріп, Абай жаңағы ел жуандарын жеңген жылдарға келеді. Бұл уақытта ол есті, бағалы кісі атанып, айтқаны кімге болса да бұлды боларлық дәрежеге жетеді. Болыс болып басқалар жүрсе, Абай елдің ішіндегі әділдікті, тура жолды бағатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кісілік тұтқасы Абай болады. Қалың елдің момын көпшілігінен шыққан дос атаулы да Абай басына үйіріледі. Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады.

Бұрынғы атқамінерлер парақорлық, өз жағына бұрғыштық, әділетсіздік мінездерінің бәрінен ол аулақ болып, барынша әділ, әсіресе момын бұқараға дос, зорлықшыл пәлеқорға қас, турашыл болуға тырысады. Өз заманына бұл жа-

ғынан үлгі, ұстаз болғысы келеді. Осымен қатар енді жыл санап ілім-білім табуға беттей береді.

Жасы отыздан асқан соң, бұрынғы азды-көпті білімін есіне түсіріп, орыс кітабын мықтап оқиды. Едәуір тіл біліп алған соң, енді көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі.

Содан біраз жыл өткенде Абайдың күндегі өмірінде үлкен орынды тек кітап алады. Кітапты белгілі жүйелі тәртіппен оқымаса да, жақсы ақын, жазушылардың сөздеріне құмарланып, шетінен таныса береді.

Әдейі қала кітапханасының кітаптары үшін Семейде қысқы айларда ұзақ жатып алатын болып, өз-өзінен ізденіп, қармана бастайды. Осымен 35—36 жастардың шамасында кітап қарастырудың жолында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтан айдалып келген революционер жас Михаэлис деген кісімен таныс болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күнінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақын танысының бірі. Және сол кездегі демократ-революционер Шелгуновтың туысы (балдызы) еді.

Сол Михаэлис Семейдің кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап тұрған Абайды көреді. Танысады. Басында кітапханада кездесіп жүріп, артынан жақын таныс, достас адамдардың халіне жетіседі.

Михаэлис осы келгеннен бастап Семей облысынан қайта алмай, қырық жыл тұрып, сол жақта өлген. Әуелгі кезде Семейдің өзінде тұрып, артынан Өскемен қаласын мекен еткен. Міне, осы уақыттардың барлығында ол алғашқы рет таныс болып алған Абаймен ұдайы кездесіп немесе хатпен хабарласып тұрған. Аздан соң Михаэлис арқылы Абай 1880 жылдарда айдалған басқа демократтармен де танысқан. Соның ішінде жас доктор Долгополов, Леонтьев сияқтылар болған. Осылардың кейбіреулері Абайдың аулына қонаққа барып досы болады. Рас, Михаэлис, Долгополовтар әуелде бірі Петербургтен, бірі Харьковтен айдалған шағында революциялық әрекеттерімен, патшалыққа қарсылық істерімен айдалса да, кейін Сібірдегі кездерінде ол программдарымен көрінбейді. Михаэлис чиновниктік аппараттарда момын ағартушы, зерттеушілік істерге беріледі. Долгополов айдау орнын ауыстырып, Қазанға қайтқан соң, саяси бағыт жөнінде сан түрлі өзгеріске түседі. Бертін келе Россиядағы күшейіп өскен революция жолына шалғай әрекетке де кетеді.

Ленин қатты сынап, мінеген халықшылдықта жүріп, содан ары кертартпа партия — эсерлер тобынан шығады. Сондықтан Абайға ұлы орыс халқының бұқарашыл-революционер, ойшылдары Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов еткен эсердің бәрін — Абай өз бетімен, орыс классиктерін оқудан, жаңағы соңғы адамдардың еңбектерін

зерттеуден соң табады. Сондықтан Михаэлис, Долгополовтардың Абайға берген көмегін айтқанда, оның шегін біліп айту керек. Бұлар, әсіресе Михаэлис, ақынның өз айтуы бойынша, Абайдың жаңа ізденіп жүрген кезінде ең алғашқы түрде ғана көмекші болады. Бұрын орыс мектебін көрмеген, отаршыл чиновниктерден басқа орыс интеллигенциясын кездестірмеген Абайға Михаэлис алғашқы айдау жылдарында Ленин айтқан екінші Россия мәдениетінің ең алғашқы хабаршысы есепті болады. Ақынның ең әуелгі іздену, қалыптасу кезеңіндегі жол нұсқаушылар есепті.

Ал, кейін орыс тілін еркін біліп, орыстың ұлы мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай озғын ойды бұлардан үйренбейді. Пушкиннің өзінен, Белинский, Герцен, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың өз мұраларынан өздігімен кең, терең тәлім-тәрбие алады. Абайдың классик ақын болған маңызын, әлеуметтік көзқарасын тек Михаэлис әсерінен деп қойсақ, әрі Абайға, әрі орыс халқының ұлы мұрасына және ұлы даналарына қиянат сөз айтқан болар едік. Ал ақынның Михаэлис туралы үлкен алғыс сөз айтқанына келсек, ол алғашқы адым жөніндегі қарыздарлығын жақсылап білдіргені.

Абайдың қазақтан басқа өзге ел адамдарымен танысуы жалғыз жоғарыда аталған кісілермен бітпейді. Патшалық үкіметімен алысып, Сібірден қашқан Кавказ адамдарының да бірнешеуі Абайды тапқаны бар. Бұлардың ішінде Тәштемірдің баласы деген адамды Абай бір жыл қонақ етіп, күтіп аттандырған. Қазан татарынан шығып, солдаттан қашып, ел ішіне келген Ғабитхан, Кішкене молда (Мұхамедкәрім) деген кісілер Абайдың туысқаны сияқты болып, қазақтан әйел алып, біржола қазақ боп елде тұрып қалған. Патшалық үкіметі бұл жөндерде Абайға қырын қарап, ауылына бірнеше рет тінту шығарған.

Жаңағы аталған Михаэлисті Абай өз өмірінің кейінгі шағында еске алып: «Дүниеге көзімді ашқан кісі — Михаэлис» деген. Жоғарыда айтқандай, алғашқы басшылық істеп, бет нұсқағандығы үшін осы алғысын айтып кеткен. Михаэлистің өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да, әр тарау жолдардан мағлұматы болған мәдениетті адам. Абайға алғашқы кезде қандай кітапты оқу туралы шынымен көп мәслихат, көмек берген.

Бұрын қолына түскеннің бәрін талғаусыз, ретсіз оқып жүрген Абай, бертіндегі оқуын Михаэлистің ұсынысы бойынша үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табиғат ғылымдары, әр алуан тарихтық кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқитын болған.

Орыстың белгілі ақын-жазушыларынан: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасов, сыншыл, ой-

шыл демократтардан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Европа ақындарынан: Гете, Байрон, философ білгіштерінен: Спенсер, Спиноза, Льюис, Дарвин, Дрепер сияқты талайларды оқыған.

Алғашқы кездерде оқығандарының көбі орыстың көркем әдебиеті мен сыны болу керек. Көп заманға шейін қалада жатып оқып, кейінірек талай кітаптарды қырға да алып шығып, елде де қарастыратын болады. Европаның көпке мәлім романшыл прозаиктерін де оқыған.

Әрі-беріден соң кітаптарды өзі оқуымен қанағат қылмай, маңайындағыларға әңгіме қылып, айтып отыруды әдет ете бастайды. Сол 35—40 жастың арасында өзі кітап қарастыра бастауымен қатар, екінші баласы Әбдірахманды Семей қаласындағы уездік школла оқуға береді. Бұл баласы кейін өндіріп ұзақ оқып кетеді.

Артынан біраз жылдан соң үшінші баласы Мағауияны да, әйел баласы Гүлбаданды да әкеп, орыс школына береді.

Абай енді Семей қаласының құр төрелікке мез болған ұлықтарынан мүлде басқаша ортаны тапты. Олар патшалық үкіметінің Сібірге жер аударған әр алуан саясат қайраткерлері. Ертеректе Қазақстанның батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сияқты қалаға жазушы Ф. М. Достоевский сияқты талай адам келген.. Бұлардың ішінде Буташевич-Петрашевскийдің өзі, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революционер-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері келеді. Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис осы соңғы топтан шыққан. Ұлы орыс халқының осылар сияқты адал, бұқарашыл ұлдарының бәрінің жүрегінде патшалық дегенге өштік пен жиреніші аса күшті еді. Каторгада, айдауда, еріксіз солдаттықта жүрген күндерінің бәрінде де олар орыстың қалың бұқарасы, қара шаруасының құлдық-қорлық халін патшалыққа кешпейтін. Сонымен қатар олар Сібірде, Қазақстанда патшалық езіп жүрген барлық бұратана елдерге үлкен достықпен, зор бауырмалдықпен қараушы еді.

Чернышевский болса, Россиядағы сияқты дүние жүзіндегі барлық қанауға, құлдық қорлыққа қаны қас болғандықтан, поляк халқының патшаға қарсы алысуына тілеулес болғанындай, Америка халқының азаттық күресіне де көп көңіл бөліп, ондағы негрлердің көтерілісі болса екен деп те тілеген адам еді. Өз айналасындағы дос серігінің көбін патшалықпен қиян-кескі тартысқа, қолма-қол алысқа әзірлеп тәрбиелеген. Патшалықты құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған. Сол үшін, елі — отаны үшін өз бастарын, ой, күштерін ортаға салған орыс халқының адал ұлдары бұл кезде көп еді. Осы-

ның бәрінің анық ұғынған, анық байлаған бір жолы — патшалықпен алысқанда езілген бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, күштерін біріктіру шарт дейтін. Ол революционерлер қазақ даласын қараңғылықта ұстаған, орыс халқымен жаулықта ұстауға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаған саясатқа да қарсы алысқан. Сондықтан, орыс халқының айдауда жүрген шын адал ұлдары, бұрын патшалықтар жиренумен өткен ой алыптары Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс етеді. Ол халықтардан шыққан ел қамқоры, саналы ұлдарының азаматының бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айдаудағы революционер-демократтардың саяси үлкен жолының бірі болады.

Абайға жолығып, онымен дос болған Михаэлистер ол күнде өздері жеке бастары Россияда даңқы шыққан кісілер болмаса да, Абай сияқты кісілерге ала келген жаңалық пікірлерімен қымбат болған өкілдер еді. Олар орыс халқының анық елдік сырын, шынын танытатын Ленин айтқан екінші Россияның алғашқы хабаршысы есепті. Бұлармен Абай достығының осындайлық тарихи мағыналары бар. Ендеше, сол күнде осылар ниетіне ниет қосып, еңбегіне еңбек жалғап, орыс халқының мәдениетіне, өз еліне өз шығармаларымен, әлеуметтік еңбегімен, ұстаздық тәрбиесімен бастаған Абай бір қазақ халқы үшін емес, бүтіл Россиядағы халықтық-демократтық қозғалысқа да зор еңбек еткен адам бола бастайды.

Орыс ойшылдарының достығы бір Абай емес, сол арқылы бүкіл қазақ сахарасына арналған достық боп ұлғайды. Абай енді өзінің қоғамдық, тарихтық жолын ұзақ өріске қарай ұлғайтып алып кетеді. Өзі де ғылым зерттей бастайды. Сонымен, 1884 жылдары, жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар қырағы озғын азамат болып, жекеленіп шыға бастайды.

Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қайраткері болып танылады. Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, әңгіме, мәжілісіне құмар болады. Бұлардың ішінде әр алуан қоғамдық, шаруашылық жаңалықтарға бойсұнып ойыса бастаған адамдар да бар еді. Абай өзі араласып жүрген ортасын өзгертіп, түзеткісі келеді. Елге пәле әкелуші емес, қоғамына пайдалы еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді.. Жас буынды мәдениетке жеткізуді ойлайды. Соларды өзіне қосарға алуға тырысады.

Сонымен, көбінің өз тілектері бойынша, Абай жақын

болып, кейбірімен сыйлас, таныс, дос болады. Жалғыз Семей уезі емес, Қарқаралы, Өскемен, Аягөз айналасының дұрыс деген адамдарымен де жақындық таба бастайды. Өзінің атағы бір тобықты емес, сан тобықтыдай елдерге жетеді. Ол әмір жүргізуші жуандардың барлық іс-әрекетіне бұрынғыдан да өткір, қатал сынмен қарауды күшейтеді. Ел жайына, ел ортасындағы өз жайына болса да қанағат қылмайтын, заманынан озғын ойларды ойлай бастайды.

Абай енді тентек-тебіздік, ұрлық-қарлық, алыс-жұлыс сияқты теріс мінездердің барлығы атқамінер тобына түгел жайылған мін екенін айта жүреді. Сол терістіктерді түзетін қатал тез болғысы келеді. Ұғарлық, ойланарлық санасы бар-ау деген кісілерге өсиет, ақыл айтып, ұстаздық етеді. Сонымен, енді Абай өз ортасының ақылды, ақылшы басшысы бола бастайды. Осы соңғы мақсатқа қарай ауысуына кітап жүзінен алған пікір, тәрбиесі және қосымша себеп болады. Сонымен қатар, ауысып, өзгеріп келе жатқан заман жайындағы өзінің ойлаған ойы, жаңа бағыт түсініктері әсіресе себеп болады.

Өз айтуынша, отыздың ішінен бастап орыс оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта бұрынғы дүниенің асты үстіне шығып өзгерді. «Күншығысым — күнбатыс, күнбатысым — күншығыс болып кетті», — дейді. Әрине, оның мұндағы күнбатысы өзі тілін, өнерін үйренген Россия. Абай әрбір жақсы сөзді оқығанның артынан соның ағымына ақыл-оймен терең бойлайтын әдеттер табады. Мәселен, Будданың жайын оқып шыққанның артынан:

«Будданың сөзі қалай терең еді, жасымда кез келмеді-ау!» дегені, не болмаса өмір бойы Лермонтовты сүйіп: «Бұл махаббатқа уланған шын ақын, махаббатын улаған ашу» деген сияқты сөздері, оның әр алуан кең түсініктерге ие бола бастағанын көрсетеді. Исләмшілдік, схоластикалық тұсаулардан арылғаны көрінеді. Сол сияқты өзгерген сана, жаңғырған ұғым, бағыт бойынша Абай өзі мінеген ру партия тартысынан да арылып шығуға тырысады. Бірақ ортасы мен айналасы Абайды бұдан түгел босатпайды. Еркін өзіне билетпейді.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ...

Болмаса :

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме, —

дейді. Ақыл айтады, сөгеді. Көппен бірге өз мінін де теріп, өзін де жазалайды. Бірақ ем болмайды.

Осыдан соң сыртқы өмір бұның ырқына көнбей, қайта

өзінің билігіне еріксіз көндіріп, ескі жолға қайта тарта берген соң, Абайдың арманы мен күнделік тірлігінде көп қайшылықтар кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күндегі өмірдің талқысы мен шыр-мауынан шыға алмаған, содан азап шегіп, қиналған Абай көрінеді. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, мағынасыз болса, оған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Өз халқының неше алуан қамы туралы ойына жиылған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп, мәлім етерлік құрал — ақындық, өлең болады.

Сонымен, енді Абайдың нағыз өнімді ақындығы дами береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, —

дейді.

Бұл кездегі Абайға — ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар, әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп танылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәлеқорлық сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кездегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сөзін, поэзияны әлеуметтік тартыстың құралы етеді, оны сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық, надандықпен кектене алысады. Ендігі Абай ақын, ақындық мүддесі деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық тұрғыдан қарайды. Ақын еңбегі, әлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы, қазақ қауымдарындағы мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады. 1886—87 жылдардан бастап Абай осындай өлеңдер туғызуға кіріседі. Бұлайша өрлеуіне іштей себеп болған жайлардың барлығын мәлімдедік. Бірақ осы жылдарда жаңағы айтылған күймен қатар, Абайдың ақындық еңбегіне сыртқы өмірдің үлкен бөгеттері тағы араласады.

Құнанбай балаларының дәуірі ұзақ жүргендіктен, барлық Ырғызбай деген рудың ішінде болысы да, болыс емесі де түгелімен бақ мастыққа салынып, орынсыз жуандық, орайсыз тентектік молаяды. Сонымен, ел арасындағы жалпы наразылық күшейеді. «Ырғызбаймын» деу орынсыз зорлық, орынсыз тентектік, жуандыққа кепілсіз, шексіз берілген еркіндік сияқты болады.

Осындай себептер жиылып келіп және ру басылардың тек жүре алмайтын пәле іздегіш мінездері де себепші боп, Абайдың туыстары мен сол ел жуандарының екі арасынан зор тың тартыс туады. Абайдың өз басы кінәсіз болса да, тек отырайын десе де, жау жағы да, туыстар жағы да еркіне қоймайды. Жақындары пәлені бастап алып, салмағын Абайға әкеп тастайды. Күншіл, кекшіл, арамза атқамінерлер де Абайдың ақтығына, жазықсыздығына қарамай, көп арыз бен шағымда ылғи пәлебасы қып Абайды атайды. Соны сүйрейді. Осы мінезді бұрын Абайға жақынмын деп жүрген кісілер алдымен бастайды.

Бұрынғы дос болып жүрген Жиренше, Күнту сияқты сенген адамдары кетеді. Осылардың ішіне Абайдың: «Күн ашықта мойныңда, күн жауында қойныңда» дейтін құнсыз бұзақы ағайындарынан да қосылушы болады.

Кісілік, әкімдік болса, оны таласпен алатын да — солар. Жаманшылық, бұзық мінездерінен ел бүлінгенде пәледен бас сауғалап қашатын да солар. Өз мінездерімен Абай басына пәле әкеп тастайтын да осылар. Мысалы, Шыңғысқа сол кезде болыс болып тұрған Ысқақ ойына келгенін істейді. Ел кісілерін жазықсыз сабағыш болады. Болыстың әйелі Мәніке кез келген қостың семізін сұраусыз, тергеусіз ұстатып алып сойғызып жатады. Осындайлар бұларға жақын жүрген Жиренше, Оразбайларды да түңілтеді.

Құнанбай тұсында елге зорлықты көп етіп байып, жуандап алған сотқар, бұзық Ырғызбай тобы және әсіресе Құнанбайдың әмір иесі болған бала-інілері жалпы халыққа қорлығын өткізгенде Абайды есепке алмайды. Оның қарсылығын, ашу наразылығын елең қылмайды. Қайта, Абайдың өз басына бар жауынан бетер қастық еткен, қызғаныш, жаманшылық ойлаған талай адамдары болады. Абайға сыртымен дос болған боп жүріп Оразбай, Жиреншелер де сол қиянатты оның басына көп істейді.

Мына тұста сол Оразбай, Жиренше, Күнту, Абралы дегендер астыртын баталасып ап, болыс боп жүрген Құнанбай баласын орнынан түсіріп, өз орталарынан Күнтуды болыс сайлайды. Сондағы мақсат, мұраттары, әрине, көптің тілегіне маңайласпайды, тек өздері әкім болу, билеп-төстеу болады. Бірақ олардың ендігі ниеті бұл ғана емес, қолдарына болыстықты алып ап, ең алдымен Абайды мұқату, соны жазалау, қор ету. Олар болыстыққа өз басы таласпай, таласпақ түгіл жұмысы да болмай, үйінде ел үшін еңбек етіп отырған Абайдың адамшылығын күндейді. Халық сүйетін адал атағын, абыройын күндейді. Ел мұңына ниеті, жолы қабысқан Абай алыспастан үйде отырып, Оразбайдай партияқор атқамінерлерді жеңіп отырған сияқты. Осыны олар

Абайға кешпейді. Құнанбайдың елді жиренткен зорлық-шыл балаларына тимейді. Өйткені олармен өздері бір бітімдес. Олармен табысулары да оп-оңай. Қоғамға арналған үлкен ақтық беті бар, шындық үшін алысатын Абайды күйіп, өздерінің үстемдігін нығайту қажет болады. Бұл — олардың үстем таптық қанаушылық қалпынан туатын сыр. Абай жуан феодалдар, атқамінерлерді сынау арқылы өзінің әлеуметтік еңбегімен үстем таптан, өзі шыққан қанаушылар табынан бөлініп кетеді. Оларға қарсылық күрес ашады, әшкерелеп отырып, қалың бұқараға, шаруаға таптық жауларын танытып, таңбалап береді. Осы бағыты мен еңбегі арқылы Абай өз табынан кеткен соң еңбекші бұқара халыққа дос болып келеді. Елінің осындай еңбекші көпшілігімен тілек, мұрат қосу Абайды шын бұқарашыл Абай ететін ұлы жол болады. Осындайлық Абайға өз жақындарынан шыққан атқамінерлер мен Оразбайлардың қатты жаулығы заңды нәрсе. Ол тарихи таптық қайшылық, қарсылықтардың айғағы болатын.

Ел ішіндегі іс осыған келіп тірелген соң, кітап тәрбиесі, ой тәрбиесімен жаңа бағыт ұстанармын деп жүрген ниетінің барлығы уақытша еріксіз бөгеліп, Абай тартыс жаулықтың ортасында қалады. Бұл уақытта Абай тоқтайын десе де, тоқтай алмас еді. Өйткені өз кісілерін болыс қойып, жеңіп алған партияқорлар енді Құнанбай балаларынан есесін алу керек. Жеңгендіктің жемісін тату керек. Жауласқан адамдардың үстінен арыз беріп, әсіресе өздерінен сайланған болыс, бидің мөрін, приговорын пайдаланып, жауларын қылмысты кісі қып көрсету керек.

Мұның бәрі тынымсыз алыс, тоқтаусыз партия, тартыс болмай қоймайды. Сонымен, Абайдың ендігі алысы бас қорғаудың алысы болады. Ерік өзіне тимей, тілесе де, тілемесе де алысу керек болады. Сонымен, бірнеше жылдар түгелімен алыспен өтеді.

Бірақ сол алысқа кіріссе де, осы жылдардың ішінде Абай бірталай өлең шығарады. 1884—85 жылдар «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Қақтаған ақ күмістей кен маңдайлы» деген сияқты бір-екі өлеңді ғана туғызса, 1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең үңіле бастағанын байқатады. Бұл жылда 16—17 өлең туады. Абайдың осы күнге шейінгі баспаларында «Халық туралы» деп жүрген көп өлең бар. Сол өлеңдерінің ішінде:

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда? —

деген сияқты талай-талай сөздерден Күнту болыс болатын сайлаудың алыстағы сарыны сезілгендей. Сонымен қатар,

бұл өлеңдерінің барлығы өзінің шын налыған күйін аңғартады.

1882 жылдардан бастап, осы 85—86 жылдарда ол Пушкин, Лермонтовтен бірен-саран өлеңдерді қазақшаға аударып та байқайды.

Бірақ жоғарыда айтқан ретпен Күнту болыс болып алған соң, Абайдың үстінен арыз, шағым ұлық кеңселеріне тағы топырлап түскен еді.

Өз атаған кісісі болыс болған соң, ру басылары осы жылғы қолына тиген әкімшілікті әбден пайдаланады. Сол ретпен өзіне ерген 400 үйді алып, Оразбай Шыңғыс болысынан бөлініп шығып Бұғылыға қосылады. Бұрын бұл бөлініп шығам дегенде, болыс боп отырған Құнанбай балалары мөр, приговор бермей, өз ауқымынан шығармайтын. «Түбі жаулық ойласа, басқа болыста отырып алысып кетсе, құрығымыз үнемі жете бермейді», — деп аңдысқан кісіні өз қасынан шығармай қою — көп болыс, жуанның есебі, саясаты. Оразбайды бөлек болыс қып жібере қою Күнту, Жиреншелерге де түп есеп үшін керек. Құнанбай балаларына үнемі бар тобықтының елін билетіп отырмас үшін, өз орталарынан бірер мықтыны аналардың құрығынан ұзатып жіберіп, соған тобықты шеңберіндегі партияның бір қабырғасын сүйетіп, өздері соны арқа тіреу, бел қып отырып алысуға да дұрыс келеді. Күнтудың болыс болуы жеңген жаққа осындай да бір нәтиже береді.

Екінші, сол Күнтудың өзі де Құнанбай баласының қоластына қайта қарап қалмас үшін, өзіне ерген руларын алып, көршілес Мұқыр болысына шығуға жол әзірлеп қояды. Кейін бұны түсіретін мезгіл болғанда, Күнту өзіне қажет болатын мөр, приговорды сайлап жүріп, Мұқырға шығып кетеді. Бұл—Күнту болыс болудың ең соңғы уақиғасы.

Бірақ осыған жетпестен бұрын, ол адамдар ең әуелі Құнанбай жағының барлық бұзақылары үшін Абайды жаза лауға кіріседі. Осындай қызу тартыс үстінде «Құнанбай баласынан болыстық кетті» деген дақпырт ұлық айдатқан жігітек балаларына да жетеді. Сонымен, Бөжей заманынан бері қарай Құнанбайға қарсы жаулықты мықтап ұстаған Базаралы қашып келеді. Күнтудың болыстығына сүйеніп, «қайта ұстатпайды, ұлыққа көрсетпейді» деп бір сеніп, екінші орайы келсе, ескі кегін қуып көрмек боп та келеді.

Осы сияқты әр алуан түрде құралып келген уақиғалар алыстың түйінін шиеленістіре береді. Тартыс қырда да, ойда да қатты қозады.

Осындаймен жүргенде Қарамола деген жәрмеңкеде, ол күндегі әдет бойынша, бірнеше бас қосқан «шербешнай» дейтін (төтенше) сыяз болады. Осыған Абай да келеді. Бұл уақытта тобықты ішіндегі Абайға жау болып шыққан кісі-

лер, өздеріне іштей тілектес болатын атқамінерлерді басқа елден де тауып алған. Бұрын Абайдың өзге сырт елдегі достары көп болса, сол достарының қарсысында жүрген жуан, шонжар болыстар тәрізді жаулары да бар еді. Енді тобықты іші жіктеліп алғанда, солар шұрқырасып келіп, Абайдың тобықты ішіндегі жауларымен табысып, тобын молайтады.

Шербешнай сыязға жиналған топтың ішінде осы сияқты Абайға қастық ниет ойлайтын кісілердің барлығы Қарамолаға келетін Семей жандаралынан Абайды жазалуды күтеді. Абай айдалар деп те үміт қылатындар болады. Кейін жандарал келіп, тосып тұрған ел кісілерін жағалай жүріп, әрқайсысымен танысып келе жатып, Абайға тоқтайды.

Абай өзге ұлықтарға істеген мінезін осы жандаралға да істеген. Жалпы атқамінерлерше ұлыққа пара беру, жалыну дегенді Абай ешуақытта білген емес. Қай ұлықпен болса да тең сөйлеседі. Елдің тілегін жеткізе айтады. Және әсіресе ешбір ұлық баса алмайтын ұрлық, шабуыл, құндауы, жер дауы сияқты дау-шар атаулының барлығын да қалай шешіп, қалай аяқтау жолдарын Абай басқа адамнан артық біледі. Сол жолда ел-елге тыныштық тапқызып, мағынасыз құр алыс, бос пәледен құтқарады. Бұл — өзінің де іздейтіні.

Сондықтан ұлық атаулы өз әлсіздігін біліп, Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан құштар болатын. Жаңағы жандарал Абайға құлшынып, жазалаймын деп келіп, артынан мәдениетті түрде өзімен тең сөйлесетін Абайды көргенде, еріксіз құралынан айрылып қалады. Абайды танып алған соң амалсыз келіп шербешнай сыязға оны төбе би қып өзі ұсынады. Өзге шағымқор, шенқұмар, парашыл атқамінердің ешнәрсені шеше алмайтынын көреді. Ел арыздары шешілмесе, кеңсеге тағы көп тілектер үйіледі. Сондайлардың себебімен Абайдың билігіне өзі мұқтаж боп, өзге ру басыларға кеп: «Сыязды жақсы өткізіңдер. Ұрыда ақылары кеткендердің ақысын толық әперіңдер. Сыязды жақсы өткізу үшін Абай сияқты кісіні төбе би сайлаңдар», — дейді.

Ел жуандарын осы жеңуі Абайдың партияшылдық тартысынан емес, өзінің көпшілік тілегіне жақын болған қасиетінен туған. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалғанына осы дәлел еді.

Солар жәрмеңкеге келіп, Өскемен билерін де тежеп, Абайға қастық істемек болған жуан содырдың көбін бір жол да болса, тойтаруға жарайды.

Абай сондағы мансапқор, күншіл, шағымқой арам адамдардың қалың ортасында отырып, бәрін де көзге шұқып отырғандай қып, бір үлкен терең сөз тастайды. «Биік

мансап — биік жартас. Оның басына екпіндеп қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады», — деген. Парамен, айламен, жағымпаздық, сұрқиялықпен ұлық, болыс болып жүрген надан жуандарды, ел жуандарын тағы әшке-релейді.

Ел-елді ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші дауларын шешетін, түйін-түйнектерін жазатын — сыяз. Мұнда қай жолмен, қандай кесіктер айтылу керек. Дау алуанына қарай заң, ереже тудырып, орамды әділ билік жасау керек. Осы міндетті мойнына алған Абай бірнеше күн хатқа жазып ереже тізеді. Онысының көбі қазақтың өзі ескіден білген ел заңы болумен қатар, кей жерлерде жаңа жол-жоба болады. Біздің қолымызға Қарамола сыязы мен кейінірек болатын Семей, Жетісу облыстары бас қосқан Көктума сызындай ұлы дүбір сыяздың хатқа түскен ережелері тимеді. Көктума сыязында да төбе биге халықтың ұйғаруымен әділ би деп Абайды сайлаған.

Абаймен бірге Қарамолада болған Мүсірәлінің куәлігі бойынша, бұл жолы Абай тізген ереже бабы жүзден аса еді, — дейді. Сол Мүсірәлінің есінде қалған екі статьясы анық Абайдың өзі қолданған, өзі қостырған, тың жаңа жолға ұқсайды. Ол күннің жағдайында шамасы келгенше көпшілік үшін әділет іздеген Абай ұрлық, қылмыс пен әйел мәселесіне арнап екі жаңа ереже айтады.

Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге ұрының өз мүлкі жетпегенде, ағайыны төлейді екен. Абай енді «ағайыны емес, ұрыға ат майын беруші, сүйеуші бай-жуан төлейтін болсын», — дейді.

Бұдан бұрын ері өлген жесір әйелді алатын әмеңгері жоқ болса, байының ағайыны өзге біреуге сатып беруге болады екен. Абай: «Бұл әділет емес, ол әйел баста бір сатылған, жасау-мүлкімен кеп алғашқы қалың мал орайын төлеткен. Енді екі сатылмақ — зорлық. Алатын әмеңгері болмаса, еркі өзінде, ол әйел «азат», — деген.

Осы екі баптың, әсіресе алғашқысы — ұрар жерін тауып соққан ереже. Ұрыға ат майын берушінің көбі азғын, құнсыз қорқау байдан, ел ішіндегі арылмас пәлебасы, бықсық шонжардан шығатын. Абай мына ережеде, көп ұры еместі ұры етіп жіберетін сондай індет түбін тауып ұрып отыр.

Осыны ереже қып бекітеді де, Абай өзі орындатады. Мұндай жайлар да талай жерден Абай басына өшігетін сотқар, бұзарларды көбейте түседі.

Сонымен қатар, қалың елдің шын әділетті іздейтін көп момын, көп бұқарасы Абайдай әділ таразының билігін іздегіш те болады. Кейінгі Абай өмірінде, талай да талай алыс елдің нелер қиын сүрі дауларымен мұны іздеп келетіні осы-

дан. Бұл соңғы жайдың өзі де Абай даңқын асырып, көп ортаның би-жуанын Абай басына қас ете берген.

Ал, Қарамола сыязы Абайдың қатты әсерімен, сол белгілеген бетпен өтеді. Бірақ сыяз осылай өтсе де, Күнту болыс тұрған уақытта, Абаймен ұстасқан жуандар тартыстан да, арыз-шағымнан да тыйылмаған. Сонымен, көрсету-шағым тағы молайып, қарсы жағы Абайды және де жер аударуға жақындайды. Осы орайда Семей қаласына Ақмола, Семей облысының «корпусы» (генерал-губернаторы) келеді. Абайға жаулық ойлағандардың арызы оның алдынан да жаңбырша жауады. Корпус бұл істерді көрген соң, Абайды жер аудармақшы болады. Абай генерал-губернатормен де жәй арызшы түрінде емес, анадағы жандаралмен сөйлескендей еркін, кең сөйлеседі. Ақылының, ақтығының себебінен ақталып шығады. Бұрынғы жер аударылу деген сөз іске аспай қалады.

Аздан соң Күнту өтірік шағымдары үшін болыстықтан түсіп, қызметті басқа кісіге тапсырады.

Бұрын елдің сөзінен безер боп, басын алып қашқан Абай, жаңағы оқиғалар тұсында амалсыз кіріссе де, енді шамасы жеткенше атқамінерлер ортасынан, олардың пәлесінен аулақ болуға тырысады. Шынымен ел тыныштығын іздейді. Өз басы нәрлі еңбекке берілмек болады. Орыс кітабын ешуақытта да тастамаған еді. Сонымен бірге 1866 жылдан 1889 жылға жеткенше тағы да көп өлеңдер жазады.

Мүмкін болғанынша бұрынғы арман қылған, мағыналы өмірін бастап көреді. Өз қолындағы кітаптары біткенде әдейі ат айдатып қалаға кісі жіберіп, Семей кітапханасынан жаңа кітаптар алғызып, оқығанын қайтарып жіберіп, жаңғыртып отырады.

Осы жылдары Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті кезі болады. 1889 жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөздерінің ішінде бұрынғыша өз ортасының, өз көрген кемшілік міндерін, қатал сыншы, үлкен ұстаз тілімен шенеп, тексеру бар. Сонымен қатар махаббат жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бас қайғысы да араласады. Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударара береді. Және осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсиетіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың ауылы үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай ұстаз да, мұның алдына келген сөз ұғатын талапты жастарының бәрі — шәкірт. Абай іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағыналы тәрбиеші бола бастайды. Енді осы ұғатын жастарды жаңа жолмен, өзі хиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді. Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауыртпалықтарын да көп айтады. «Ескі үлгіде қалма! Өзгерген

заманның жаңа түрлі қайраткері болуға әзірлен», — дейді. Сондықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өсиет мәжілістерімен тағы да баулып, ылғи ғана сол атаған жаңа жолына қарай жас қауымды бастай береді. Абай жалғыз өв өсиетіне қанағат қылмай, жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашыны қолында ұстайды. Мұқа Абай ауылына кеңшілік жәй емес, қысылшаң хал үстінде пана тілеп барған еді. Өз ағайынының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей, алып қашады да, Абай ауылына барады. Бұл кеткен соң, жуан ағайыны артындағы үйін шауып алып, пәле басталады. Абай сондайлық ауыртпалығына қарамай, Мұқа мен келіншекке ара түсіп, бастарына азаттық әперіп, артын өзі жайғастырып, өнер иесі Мұқаны өзіне дос етіп, туыс етіп алады. Тағы сол кезде өзге елдерден келген басқа бірнеше ақынды да сақтайды. Бұлардың көбі Абай өлеңдерін қатты қадірлеп, жаттап алып, кейін Орта жүз, Ұлы жүздің көп еліне мол таратады.

Ертерек уақытта қазақтың әнші, ақындарының ең бірі ірі адамы — Біржан сал да Абаймен жүз көрісіп, үлкен дос болған. Ол Абайдың жасырақ кезінде тобықты ішіне келіп (атақты ақын қыз Сарамен айтысатын сапары болу керек), көп уақыт қадірлі қонақ болып жатып, Көкшетау, Атбасардан бергі жерде болған қазақ өнерпаздарының көп қазынасымен Абайды кең таныстырып кетеді. Абай өзі де көп ән үйреніп, көп ақынның сөзіне қанып қалады. Әйелі Әйгерімге Біржанның әндерін үйретеді. Бұл сияқты кездесулер Абайды өз заманындағы қазақ сахарасындағы халық өнерімен мол таныстырып, нық байланыстырып отырған.

Тоқсаныншы жылдарда өлең, өнерге тереңдеп кіріскен Абай бір өзінің көргені мен сезгенін жырлайтын ақын емес, бүкіл қазақ даласындағы ой-сезімін жырлаушы Абай болады. Осындай үлкен арналы ақындық жолына берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағыналы өткізген жылдары болады. 1890—91 жылдарда да көп өлең жазады. Сол уақыттарда жас жігіт болып, әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген шәкірт достары: «Осы жылдардың мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бар талапкер жастар болып сөзін тыңдап, медреседегі шәкірттерше хақиқат олай емес, бұлай деп, бір-бірімізбен дауласып жатушы едік» деседі.

Осы екі жылдың ішінде Абай өзінің көп жаңа өлеңдеріне ән шығарады. Ұстаздық қып отырғанда «малқұмар, мансапқор адам адам емес» деп ұғындырады. Әрдайым сағынып, көксеп, қатты рахаттанатын уақыты сөзді ұғар-ау деген адамдарға, жастарға ілім сөзін сөйлеп, насихат айтып

отыратын кезі болады. «Ондай сөзге түсіп отырғанда, шаруа судай ағып бара жатса да, қаперіне алған емес. Біреу не шаруа айтып, не ел арасындағы партияның жайын айтып, сөзін бөлсе кейіп, я ашуланып қалушы еді».

«Сауданың, ақшаның есебі секілді есеп әңгімесі шықса, аза бойы қаза тұрып, жиренген кісідей болып мазасы кетіп, «есептерің бар болса, аулаққа барып есептеңдер» деп, өзі отырған үйінен қуып жіберуші еді»,— деседі.

Осы айтылған сөздердің барлығы — жалғыз Абайдың шәкірттері емес, сол кездерде Абайдың тәрбиесінде болған көп адамдардың бірдей айтатын сөзі. Сондай өмір, сондай мағыналы, үлгілі жол — Абайдың барлық кейінгі өмірінде айнымай ұстансам деген жолы.

Егер де ел ішінің бір қалыпта тұрмайтын тынымсыз әдеттері осындай өмірден Абайды кей уақытта еріксіз тартып алмаса, Абай 1889 жылдан бастап, соңғы күндеріне шейін өз өмірін осы жолмен өткізбекші еді.

Бірақ ойлаған мақсұт-ниеті бұл тұста да түгелімен арман қылған өрісіне жете алмады. 1890 жылға дейін тыныштық болып, кейін дәл сол жылдың жазында Оспан мен Оразбай қайта араздасып, жауласа бастайды.

Абай ержетісімен өзі тұрғы жастан дос етіп, қасына ертіп адам ғып шығарған кісілері ең алдымен осы Оразбай, Жиренше, Ерболдар болатын. Дәл Жиренше басына еткен сан жақсылығының бірі көп сайлаудың бірінде «тентек ояз», «қара ояз» деп атанған бір сотқар ояз елдің жазықсыз адамдарына дүре соға бастап, солар қатарында Жиреншеге де дүре салмақ болғанда, Абай оязбен қатты жанжалдасып, ара түсіп, сабатпай, ананың арын, намысын қорғап шыққан. Соның артынан «тентек ояз» Абайды Семейдің ката-лашкасына да жапқызған. Арғын, найман арасына барса, өмірінде жалғыз-ақ рет, жас шағында Қоңыр-Көкшеге болыс болса, Абайдың әрдайым сенімді, белді би қып ерткен кісілері осы Жиренше мен Оразбай еді.

Ол екеуі Абайдың ығында жүріп, елеусіз халден белгілі адам қалпына жеткенде, малданып, әлденіп күшейген күндерінде Абайға ең алдымен қас боп шығады. Сол жылдардың алдында бұрын ондайлық бай болмаған екеуі мейлінше байып алады. Әрқайсысында мың-мыңнан жылқы болған. Оразбай бертінде жылқы санын үш мыңға да жеткізген. Ал, Абайдың өз басында ешбір уақытта ондай байлық болған емес. Қайта өмірінде талай рет «шағын дәулет», «шолақ дәулет» дейтін күйлерге жақын қалып жүрген. Мынау екеуі өздері байып, әлденіп алған соң Абайға қарсы жаулықты тобынан бұрын бастайды.

Олардың ең алғаш Абаймен араз болған сылтау, себебі де өзгеше. Бір жылы тобықты, найман шекарасында Абай-

лар жүргенде найманның екі руы — сыбан мен мұрын арасында қатты қырқысқан дау туады. Жесір дауы. Абай тегі әйел басына азаттық әперуде талай дауға кіріп, заманының қатал қалпын өзгертіп, азаттық үшін алысам деп, сан рет қатты пәлеге ұшырап, өз басы арандап жүрген. Мынау жолда да соның бір кезі болады.

Мұрын қызы күйеуін тең көрмей, өзінің сүйгеніне кетеді. Сыбан қызды қайтарып алмақ. Пәле ұлғайып, ел шабысарман болған соң екі жағының сөзі Абай алдына келгенде, Абай бітім-тоқтау айтыңдар деп өз атынан Жиренше мен Оразбайды жібереді. «Мұрын қызына азаттық әперіңдер» деп арнап тапсырады. Жиреншелер Абайдың айтқанын орындап, қыз басын босатарман болғанда, сыбанның біреуі: «Жол осы ма еді. Кеңгірбай аруағы қайдасың!» деп ұрандап, аруақ шақырады. Осыған қайысқан Оразбай Кеңгірбай жолын бұзғысы келмей, Абайға келгенде, ол: «Кеңгірбайдан ел әділдік көрген жоқ. Әйел үшін ол «Қара қабан» атанған» деп, өз айтқанын істетеді. Мұрын қызына еркіндік әпереді. Ал, Оразбай мен Жиренше: «Абай асқан екен, Кеңгірбай жолын бұзумен тұрмай «қабан» деп тілін тигізді. Енді бұдан біз кеттік, жауластық», деп — өзді-өзі серттесіп алады.

Осыдан кейін екеуі жар құлағы жастыққа тимей: «Қалың найман алдында Абай Кеңгірбайға тілін тигізді» деп, өздеріне ұсаған бай-жуанның басын құрай бастайды.

Байғұлақ, Күнту бар, жиыны 16 атқамінер боп, Абайға қарсы шықпаққа серт байласады. Бұл серттері Жиренше қыстауының үстінде «Ши» деген жерде, Кеңгірбай бейітінің қасында жасалады. Кеңгірбайдың аруағын атасып, бейітіне бет берісіп тұрып баталасады. Жауламақ, мұқатпағы — Абай. Оның еткен «жаманшылығы» әлгі.

Міне, Күнту болыс болудың алды осы еді. Содан бері Оспан болыс болған шақта да тыйылмай жүрген күндестік, араздықтың түбі үнемі Абайға сарықпай тұрмайды.

Тартыс үстінде Оспан Оразбайды жазаға ілндірмек болады. Оразбай қалаға қашып кетеді. Оспан ел ішінде билер сыязын өз дегенінше өткізіп алып, қалаға Оразбайды қуа барады да, ояз кеңсесінің алдынан өз қолымен ұстап алып, «қорлық көрсін» деп, өзі мінген арбасының артына таңып алып, елге әкеледі. Бұрын зорлыққа бойсұнбаймын, көнбеймін деп тырысып жүрген Оразбайға мынау істеген іс, «құлақ естіп, көз көрмеген» кекті жаза болады. Бірақ Оспанның осы істеген ісінің арты көп арыз, көп құғын болып, ең алдымен өзі болыстығынан түседі. Орнына кандидатты Арабты қоймай, сол кездегі «долынжы би» (бұл болыс пен кандидат екеуі де орнынан тайса, уақытша болыстық міндетін атқаратын бірінші би) Шәке деген Оспанның

інісін қояды. Осы араздық, жаулық арты Абайға ең зор дұшпандық, ең салмағы ауыр міндет боп тағы кеп ошарылады. Оспан жаңағы ұлы пәленің артынан, үлкен тартыс енді молайып келе жатқанда, 1891 жылы қайтыс болады. Мұның өлімі Абай көрген қатты ауыр қазаның бірі еді.

1892 жылы өлеңдерінің көбінде Абай Оспанның өлімінен уланып, дерттенген жайын көп жерде сездіреді. Осы өлімнің өзіне арнап та өлең жазады.

Оспан өлген соң, барлық жаудың азабы мен әлегі түгел келіп Абайдың жеке басына түседі. Еңбекке толы тыныштық өмір бұзылады. Барлық ішкі қуат-сезімімен бұрынғыны барынша жек көріп, жиреніп алған Абай қайтадан сол әуелгі қалыпқа келген соң тіршіліктің бұл сыбағасын ас орнына у тартқандай көреді.

Бірақ, қалай да болса, кіріспесіне болмайды. Кірісу міндет болып алған. Өсиетін көкसेп, мәжілісін іздеген жастарға медресе есігі уақытша жабылғандай болады. Өлеңдері де бұрынғы сияқты тыныштықпен отырып жазылмай, ерекше тынышсыздық, алыс-жұлыстың үстінде жазыла жүреді.

Осы жылдарда Абайдың өлеңімен қатар аудармалары көп орын ала бастайды. 1891 жылғы жаулық тағы да ұзаққа кетеді. Тартыс бір ел емес, әлденеше елдің ішінде, әлденеше жұмыстардың тұсында бола келіп, 1897 жылға шейін созылады.

Бұл әредікте шет елде болған тартыс — тобықты мен уақтың тартысы. Ол пәленің басы да Оразбай болады.

Оспан өліп, ел ішіндегі үлкенді-кішілі істерге өзі бас боп жүрген Оразбай енді Абайды тұрткілеп қоздырып, бір пәлеге тартуға құмартады.

Осы орайда Абай мен уақтың бір адамы Нұрке деген кісінің екі арасын шиеленістіретін бір кез келеді. Бұрын Абай мен Нұрке аса тату, дос еді. Нұрке — Көкен болысының қазағы. Жері мен елі Семей қаласына жақын. Өзі адамшылық абыройы зор, қала мен қырға бірдей, беделді адам болатын. Сол Нұркенің бойжеткен қызын Абайдың баласы Мағауия аламын деп әуелде бір қысырақтың үйірін қарғы бауға жібереді. Артынан Мағауия қызбен көрісе келе ұнатпай, алғысы келмей, сырт беріп жүреді. Қыздың көңлін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, жіпсіз байлау болады. Соны ауырлаған қыз Айтқазы деген адамға өздігінен сөз салып, тием дейді. Айтқазы — Ертістің ішкі жағындағы Белағаш деген болыстың адамы. Өзінің түбі көкше (тобықты) Абаймен қатты дос, шешен, алғыр адам болған. Бұның да жасы Мағауияға құрбы, жасынан озғын шыққан адам. Нұркенің қызына Айтқазы қызығады да, алып қашады. Осы жөнде Айтқазының өзі де, Оразбай сияқты ел пәлесін тілеушілер де «Абай ашуланар, сойқан

басталар, Айтқазы, Нүркелермен қиян-кескі жауласатын болар» деп байлайды.

Бірақ Абай түк намыс та етпейді. Сөз де айтпайды. Аз күн ішінде Айтқазыға «саспа» деп басу айтып тыныштандырып, Нүркемен де қабақ шайыспай, бұрынғы достық күйінде қалады... Қыз сүйгеніне тиді, ерік алды. Әйел еркіне зорлық болмасын деп, өзге тұста жол айтып жүрген Абай өз басына келгенде сол жолынан тайған жоқ. Осыған айызы қанбай, бармағын шайнап қалған Оразбай өз бетімен пәле бастайды.

Абай болса 1895 жылы тағы бір ауыр қаза көреді. Әбдірахман деген сүйікті баласынан айрылады. Ол Семейде уездік школды бітірген соң, Түменнің «Реальное училищесіне» барып, соны бітіреді. Петербургке барып «Михайловская артиллерийская школаға» түскен. Басында Абай «Технологический институтқа» түс деп жіберген екен. Сабаққа кешігіп келіп, түсе алмайтын болған соң жаңағы мектепке түсіп, соны бітіріп шыққан. Әбдірахман Абайдың қатты сүйеніш көріп, зор үміт қылған баласының бірі.

Бұл жаңағы мектепті бітіруімен де қанағат қылмай, енді «Әскерлік академияға» түсемін деп жүргенде, костоед (құрт ауру) болып, 1895 жылдың қысында, қызмет етіп тұрған жері — Алматы (Верный) қаласында қайтыс болған.

Оспанның өлімінен соң Абайды қатты күйіндірген өлімінің бірі осы болады.

Бұл баласы Абайдай әке өмірінің жалғыз бір үлкен жұбанышы еді. Соның мұратына жете алмай, ерте өлгені артында қалған әкесін қатты қайғыға салған. Ел ортасында «етек бастыны көріп» жүргенде, Абайдың аңсап, тілеп, көп күткені сол баласының келешегі болатын. Көп үшін өнімді еңбек істеп, мағыналы адамшылық ұрығын шашады деген жалғыз үміті сол еді. Соның ерте өлгендігі Абайдың жүрегінен тағы да ұзақ шер, көп зарды шығарады. Әбіштің (Әбдірахман) өліміне арнап айтқан өлеңдері Оспанның өліміне айтылғаннан да зарлы, ауыр қайғылы сөздер болады. Бұл аза ақынның сол кездегі басқа өлеңдеріне де өкініштің уытын жайғандай болады.

Әрине, бұл уақыттарда Абай терең, даналықпен толғайтын ақынның өзі болған. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыбағасы бар. Өз ішінде, қалыптанып толған сыншы ақылдың, бұны табынан ұзатып әкететін жалғыздығы бар. Оның үстіне, жанына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбаныш қылған сүйікті жандарының өлімі бар. Осының бәрі жиналған соң бар сотқармен алысып жүрсе де, Абай өлеңді өз жүрегінің тынысы сияқты қылып алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлеңдерін қазақшаға аударса, сол сөздерді құр ғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармай-

ды. Барлығын да өз жүрегіне түсінікті, өз халіне жанасатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін және өз хиялына үйлесетін, ерекше бір жақындығы болғандықтан аударады. Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толас-тынысы сияқты болады.

Кезі келгенде айта кету керек, Абайдан қалған аудармалар тегіс бірдей емес. Кейбірін, мысалы, Крылов мысалдарының көп жерін немесе Лермонтов өлеңдерінің бірқатарын ақын дәл аударады. Сонымен қатар, сол Крылов, Лермонтовтың және әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегинін» әдейі бір кең толғаумен өзінше еркін жырлап жеткізеді. Бұнысы — аударма ғана емес, Европа, Шығыс әдебиет тарихында көп ғасырлар бойында тәжірибеде болған сарын қосу сияқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішінде де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күңіреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрдегі сезім ойларды өзгерте жырлауы әдейі істелетін, өзіндік тумаларға жақын боп шығады. Сондықтан бұл алуандас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек.

Осындай болып қалыптанған ақындық күйі Абайдың соңғы күндеріне шейін біржолата нығайып, орнығып алған арнасы еді. Әредікте, қыс болсын, жаз болсын, ел сөзінен қолы босап, аз да болса орнығып отыратын уақыт жетсе, 1889—1890 жылдардай тағы да тәрбиешілік, ұстаздық етеді.

Бұл уақытта жалғыз өз өсиетін айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрын-соңғы данышпан, ғалым, ақын, жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлайды. Сол ретпен, өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасы (редакциясымен) әсем әңгіме қып айтып береді.

Абай айтуынан тараған осындайлық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытында жаңа болған «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрұғлы сұлтан» сияқтылардан басқа, орыс пен европаның да талай романдары болды. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың «Үш мушкетері», «Он жылдан соңғысы», «Король қатын Маргосы», Лесаждың «Ақсақ французы» («Хромой бес») Пушкин, Лермонтов әңгімелері және Батыс Европада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейін «Қызыл сақал» деген роман, онан соң Америка, Африка жабайыларды ортасында күн кешкен «жәһәнкездер» жайындағы романдар да көп айтылатын болған. Абай тәрбиесінің

тағы бір ерекшелігі — ол өзін шығыс «адамы едім», «мұсылман едім» деп, дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өсиетте де Аристотельді, Белинскийді қоса айтады. Ұлттық, діндік тар көлемде есте қалмайды.

Бірақ атқамінерлер пәлесі Абайдың саналы еңбекпен отыруына ырық бермейді. Оразбаймен ұстасқан жаулық 1891 жылдан бастап 1897 жылға келеді. Бұл кезде Абайдың ел жұмысына араласарлық Ақылбай, Мағауия сияқты балалары, Кәкітай сияқты немере інілері жетсе де, Абайдың соңынан ерген ел, жалпы тартыс болсын, ел ішінің келелі кеңесі, билігі болсын — үлкен шербешнай сыяздар мен болыстық сыяздары болсын, барлығынан да Абайды босатпайды.

1897 жылға шейін Абай ел сөзі мен ел жұмысынан шыға алмай қойғанда, көбінесе әділ билікпен тыныштық орнатып, тым болмаса дау-шарды тоқтатармын деген үмітте болған. Әйтеуір босатпайтын болған соң «тым болмаса осымен бірдеңе істеп болмас па екен» дегендей:

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды, —

дейді.

Бірақ 1897 жылға шейінгі іс жалғыз бұл емес. Оразбай партиясы бір Шыңғыс, бір тобықтымен тоқтамай, тағы мол ауданға, кең майданға шығып кеткен. Абай неғылса да бұл тартыс тыйылмайды. Оразбай кегі сондай күшті болған. Еріксіз келіп, түрткі салып, соқтығып Абайды ерік алдына қоймайды.

Оразбай өз болыстарымен қанағат қылмай, көрші болыстардың барлығының сайлауына барып, Абайға қарсы жаулардың басын құрап, сайлау сайын партия, тартыс шығарады. Сонымен, жауы баратын болған соң ықтиярсыз Абай да барады. Бөтен елдегі достары өзге кісіні қанағат қылмай, өзін керек етеді. Осындайдың әлегімен жүріп 1897 жылдың сайлауына келгенде, Абайдың үнемі арманды болып өткізген өмірінің ең мағынасыз қорытындысы сияқты болып, бір үлкен оқиға туады.

Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқырға сайлаушы уез келер кезде, барлық Семей уезінің шеңберінде, түгел партия болып, барлық болыстар қақ жарылып, жартысы Оразбай жағында, жартысы оған қарсы ниетте жүреді. Оразбайдың бұл кезде байлығы асып, қимылы қатал боп, көпті қорқытып, дәуірі тобықты ішінде басымдап келе жатқан.

Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың әрекет шығады. Ол Бәзілдің қызы Қадишаның дауы. Бәзіл тобықты, жуантаяқ ішіндегі бай-жуанның бірі. Құнанбай тұстас кісі. Бұның Байғұлақ деген баласы Оспан мен Оразбайдың аралығында «тең тартта» жүретін елеулі атқамінерлердің бірі. Соның қарындасы Қадиша айттырып отырған жері Оразбайдың туысы, есболат екен.

Қыз атастырған жігітіне ырза болмай, Абралыдан келген жолаушы қаракесек Олжабай деген жігітке ғашық болады. Екеуі көңіл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні аңду болып, қолға түседі.

Байғұлақ пен Оразбайлар қыз бен жігіттің екі аяғына бір кісен салып, Олжабайды өлтірмек болған. Жаны қысылған жастар көмек тілеп Абайға тіл хат жібереді.

Абай сол арада бұл жандардың ауыр халіне ара түсіп, тез бұйырып, Олжабай мен Қадишаны өз аулына алдыртады. Сонда Қадиша Абай үйіне жақындап, есіктен кіре бергенде, жастық арызын айтады:

Шығады бүркіт алған қыр басына,
Алаштың болдым жолдас мырзасына.
Бір кісен жеке тимей аяғыма
Олжабай ортақ болдың бір басына.

Олжеке, тартынасың неге жүрмей,
Бағана қалсаң еді маған ермей.
Бір жұмыс не де болса істеген соң,
Қарада жан қала ма дауға кірмей.

Алдыңа келіп тұрмын, Абай аға,
Бар шығар сізде дағы мендей бала.
Айдады кісен салып аяғыма
Ісіне құдіреттің бар ма шара...

Абай жуантаяқ пен есболаттың қарсылығына қарамай, аңдушы жігіттерді айыпты етіп, Олжабай, Қадишаға азаттық әпереді. Екеуін қосып, Абралыға аман-есен жөнелтеді.

Мұқыр сайлауының дәл алдында болған осы билік Абайға қыз төркіні жуантаяқты, қыздың қайны есболатты өкпелі, араз етеді. Оразбай тобына жалған намыс жоқтаған, қалың шоғыр тың руларды қосады. Ол Оразбайды бұрынғыдан да қыздыра түседі. Алыстағы Мұқыр сайлауына омыраулап араласып, асыға қимылдап, пәле шақырып жүреді.

Сонымен, сайлау жақындаған соң Мұқыр болысындағы Абайдың тілектестері: «Сайлауға өзің келмесең болмайды, Оразбай келіп, сүйген адамын болыстыққа сайлап алып, басымызға пәле жаудырады» деп, Абайды, еріксіз барғызады.

Екі жақ та осы елдің сайлауын бір ірі түйін деп білген. Шынында көп алысқан Оразбай бұл болыстың ішінде ден-

деп тұрады. Қарсы жағында бұрынғы барлық Қоңыр-Көкшеден жалғыз ғана аз ру көкше қалады. Одан басқа мырза-жәкең деген ел және бұрын Шыңғыстан Құнанбай балаларынан қашып, осында шыққан жігітек, бөкенші — барлығы да Оразбай ниетінде болады. Осы сайлауға шейін Мұқырдың болысы боп келген Әбен де Оразбайдың досы. Ол қыңыр, надан және өзі о жар, сотқар адам. Бұлардан басқа Шыңғыстың өз ішінен және тіпті Құнанбай балаларының арасынан да Оразбайға астыртын тілеулес боп алған адамдар бар-ды. Соның бірі — Абайдың ағасы Тәңірберді, бұл Оразбаймен құда. Және болыс боп тұрған баласы Әзімбай сыртына шығармай, Абайға білдірмей, іштей Оразбайға ақыл да, сыр да қосып қояды. Мұқырға ояз келіп сайлау болғалы жатқанда, өз елінен Оразбай да аттанды. Ол жолшыбай Тәңірбердінің аулына қонып отырып: «Абай бұл топқа бармасын, барса бүлік болады» дейді.

Абай бұның алдында үйде тыныш отырып ақындық, ұстаздық еңбек етіп жатқанда, Оразбай, Жиреншелер және жігітек, бөкеншіден — Бейсембі, Күнтулар, жәкеңнен — Әбендер тыным алмай пәле қоздырып жүрген. Осы топтың анық бүлік, жанжал басы екеніне солардың сыр-мінезін жақсы білетін Асылбектің дәл сол орайда айтқан бір сөзі айғақ.

Сүйіндік баласы Асылбек ру жігі бойынша Күнтулармен бірге болса да, кесір іске бармайтын адал адам болған. Абайға өз басы дос. Үйде жатқан момын жан екен. Соған бір күн Жиренше кеп амандасқанда:

— Аманбысың, байғызым, — дейді де, — тастың арасында тек жатып, түбін ойлап жатырсың ғой, — дейді. Асылбек соған орай:

— Аманбысың, бәбісегім. Бәбісек көкекше әр қидың түбінен барып бір «пыс» деп, исі олжайды түртіп тұрғызып жүрсің ғой! — деп мысқылдайды. Тағы бір орайда Жиренше мінезін жақтырмай әжуалап:

— Қосаяқ қой бұл. Күнібойы тек жатып, кеш батқан апақ-сапақта екі аяқтап, шаңдатып жортады! — дейді.

Бұл айтқаны, Жиреншелердей тынымсыздардың елді пәлеге айдап, сол Мұқыр сайлауындай тартысқа әзірлеп жүрген сұмдықтарын танытады. Олар, бір жақтан, бейбіт елді бөріктіріп «жау жетті» деп жүріп, екіншіден, өз араларын да нықтап, шүйлей береді. Сол күндерде Оразбай өз алдына әлденеше тәсіл-айланың, қастық жаулықтың жолын атап, белгілеп ап, осының байлауын енді «Жер табанға берейік» дейді екен. «Жер табан» деп ат қойғаны сол кездегі жігітектің қайсар, қыңыр биі Бейсембі. Өздері түртпек салып жүрсе де, араздық туын жігітекке ұстатпақ. Соларды найза басы етіп, алдына салып алмақ. Сол үшін жігітектің

«жер табан», таймас, қайсар Бейсембісі топтың байлауын өз аузынан бекітсін дейді. Мұқыр сайлауында болатын оқиғаның бұ да бір астар жағы, әзірлігі.

Ақыры Абай да, Оразбай да сайлау басына барады. Оразбайға Әбен: «Елді алатынбыз. Бірақ Абай келді. Енді тағы алып кетеді», — дейді. Оразбай сонда Абайдың аз кісімен келгенін біледі. Және Әбен жағында ел күшінің көп жиылып тұрғанын көреді. Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, қол қимылын істем жібереді Әбен мен жігітектерге тапсырады.

Айтқанындай, Абай келген кезде Әбеннің өзі бастаған бір топ кісі Абайдың үйіне қаптап келіп, жабылып кетеді. Абайға таяқ тиеді. Әбендер Абаймен қоса Кәкітайды да сабайды. Бұл Абайдың үстіне өзі жығылып, таяқты өз басына алады. Бір кез Кәкітай оязға жетеді. Ояздар мылтық атып барып, аршалап алады.

Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс атқа мінеді. Жарым жұрт жол тосып, Оразбайды ұстап алып, өлтірмек те болады. Ашу үстінде әр түрлі ірі жаулықтың жолдарын айтысады. Бірақ, Абай оның ешбірін де қостамайды. Қол қимылынан елді тоқтатады. Жалғыз-ақ дәл сол күні Оразбайдың Тәңірберді ауылына тілдесуге жіберген жансызы сезіліп қалады.

Абай соны білген жерде: «Менің жауым бауырымда отыр ғой, бүйткен елде қайтіп тұрам, кетем!» — деп атына мініп, қасына бір ғана жігітті ала, күнбатысқа беттеп қашады. Артынан қуа келген Ысқаққа: «Бұл елде тұрмаймын, жоғаламын», — дейді. Бірақ қуғыншылар шылбырына оралып, атын жетелеп, қайта әкеледі.

Барлық осы әлектің терең тамыры жалғыз партия таласында емес, одан әріде жатыр. Бұл қастық — ескішіл, қараңғы феодалдардың Абайға тап жауы екендігін, сондай қоғамдық тартыс жөнінен өштігін көрсетеді. Олар үшін Абайдың өсиеті, әр өлеңі, жаңа жарық дүниені іздеуі жат, жаңалық болып көрінетін. Жуандардың шірік ортасы намысқа дақ салғанда, өздерінің қаншалық нәрсіз, құнсыз екенін көрсетіп еді.

Осы іс үстінде сол ру басылар ортасының іштей шіри бастағанын, Абай жалғыз Тәңірберді емес, көп жерден көреді.

Бұл уақыттағы Абай елден азайып, қайраты кеміп, таршылық көрген жоқты. Оразбай істеген іске он есе артық істеп, жаза мен қарсылық көрсету 1897 жылда да қолынан келуші еді. Абайды Оразбайдың сабағанын естігенде, тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, намысы қозады. Абай үшін ең алдымен керей, найман жоқшы боп шығады. Егер күшпен, елмен Оразбайды жазалай-

мын десе, қалың қазақ Абайдың жасағынан табылатыны даусыз еді.

Оразбай жөнінде тағы осындай бір іс 1898 жылдың жазында болған. Тоғалақ руынан шыққан Ержігіттің Бейсембайы деген жас жігіт Оразбай айтқан бір бұйрықты орындамайды. Соған ашуы келген Оразбай кәр қылып, қорламақ боп, көр қаздырып, Бейсембайды тірідей көмдіреді де, өлімші ғып жазалап, зорға босатады.

Сол ісіне ызасы келген жай шаруаның көп елі бірігіп ап Бейсембайдың намысын жоқтап, аттанып барып Оразбайдың ауылын талтүсте шауып, желісін кескілеп, үш мың жылқысын тиіп алады. Елдің осы ашуында Абай кегі де жоқ емес еді. Абай тілесе, бұл жолы Оразбай қайтып тұра алмастай соққы көрер еді. Бірақ Абай ел жуандарынша жаулық қумайды. Сол тұстағы барлық басқа ісі мен мінезі де, осы айтқан сөзді дәлелдейді.

1899 жылдың жазында землемер болыс-болыстың арасына меже салып, шек жүргізгенде бұрын Мұқыр болысына Абаймен араздасып шығып кеткен және сол жылғы жанжалдың кіндік енесі болған жігітек, жер-қоныс ыңғайы бойынша Шыңғысқа қарап қалады. Абай бұрын Құнанбайлармен араз болған ағайынның бар адамдарын шақырып алып:

«Қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды. Бұрынғы араздық кекті тастайық», — деп жігітек елімен татуласады.

Абай жуандардың ісін ұлыққа да шақпаған. Заң-закон арқылы кек алуды да іздемеген.

Жаңағы жылдарда бұрынғыдан біржолата тыйылмағына өмірден суынып, қажі бастағаны да себеп болған. «Алды үміт, арты өкініш» өмірден енді шын түңілген сияқты.

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларға?! —

дейді.

Бірақ Абайдың өз басы осы күйде болғанымен 1897 жыл әлегінің арты тобықты ішінде із-тозсыз өшіп қалды, партия, пәле, алыс-жұлыс тыйылды деп ойлау керек емес. Ру басы, атқамінер атаулыға ол ауа мен су сияқты тыныс, қорек ететін азығы. Сондықтан, Абайдың өз бала-інілері де Абай жаңағыдай қарады деп тоқтап қалған жоқ. Енді солар кекті боп, солар құғыншы болады. Бар күштерін ел келесін алуға салады. Баяғы әдіс-тартыс қайта қолданылады. Елді көп алғандық шербешнайларға тоғысатын билерді көп алу-дан білінеді. Биді молайтып, басып алған жақ кесікті өз қо-

лына алып, түпкі кекті сол кесік жазаларымен орындайды. Абайдың намысын, ісін қуған жақындары ендігі барды осы шербешнайларға салады. Екі жақ бірдей би атаулыға мал мен пұлды кезек беріп, қатты шығындап жатады.

Бұл тартыс-таластардың тұсында жандарал, ояз кеңселері де, әсіресе жасырын тыңшы полиция кеңселері де тек отырып қалмайды. Тегінде патшалыққа қарсы болған төңкерісшіл топтармен іштей достық, байланыс жасаған Абайға патшалықтың ресми орындары, кертартпа ұлықтары көштеп қадала қарап жүрген-ді.

Жылдан жыл асқан сайын қазақ сахарасына өлең-өсиет үгіті тарап, қалың елге, әсіресе еңбек еліне қадірі артып бара жатқан Абай, патшалықтың болыс ұлықтарын шенеп жерлеуші Абай жәйлі кісі, жақсы кісі боп саналмайтын. Сондықтан оның ел ортасындағы әсерін әлсіретіп, қанатын қырқатын дүлей күш қазақтың өз ішінен табылса, оны жандарал кеңселері әлдеқашан құптап, қостаушы болуға әзір жүретін. Оразбайларға астыртын дем беріп отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды. Елден Абайды жамандап түскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын. Сондай жасырын шағым мына тұста да аз болмайды. Осындай арызшағымның бірін сылтау, себеп етіп 1903 жылы қырдағы Абай аулына жандарал бұйрығымен Семейдің тыңшы кісілерінің бастығы полицмейстер өзі бастап, бір топ жандардармен кеп, қатты тінту жасайды. Ниеті Абайды бір жазаға іліктіру еді. Бірақ ақынның халық арасындағы зор атақ, даңқынан, қадірінен жасқанып, батыл әрекет істей алмай кетеді.

Сол жылы Абайды астыртын көрсетіп отырған — тағы да бүлік, бұзық ру басылары, сатымсақ болыстар. Абайдың барлық өмір бойында халқына деген қасиетті еңбегіне өш болған қараңғы кертартпа, қанаушы топ.

Абайдың «ел мінезі» деп ру басылар мінезін алып, қатты ызамен, сын сатирамен жырлауы осы халдерден туады. Ақын тіршілігінің ең ауыр қорытындысы әсіресе сол 1897 жылдарда және өзі тоқтаған жылдарда тіпті айқын боп шығады.

Абай енді жылдан жыл өткен сайын өмірден қажып, шөге береді. Осы жылдарда өлімді де ойлай бастайды. Өзі кешірген ерекше дертті, өмірдің барлық қайғысын, өкінішін еске ала отырып, қазақ әдебиетінде мәңгілік ұмытылмайтын «Өлсем орным қара жерді» жазады.

1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін «жинасын» деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін

қайтадан жоқтап, жинап отырмаған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде жай бір оймен қозғалып отырғанда қолына қағаз, қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен.

Соны қасында отырып балалары, інілері я жәй адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан бірден-біреу жазып алып жаттайды. Кейбірін әнге қосып, домбырамен айтып жүреді.

Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің қолымызға Абайдың өз қолынан жазылған қолжазбасының бір де бірі де жетпей отыр. Барлығы да ел жігіттерінің қалтасында, қойны-қонышында жүріп, жоғалып кеткен. Осы ретіне қарағанда, «Абайдың беріде жазған талай өлеңі де ешкімге мәлімсіз болып, шығысымен жоқ болып кетпеді ме екен?» — деген күдік туады.

Өйткені жасынан біткен әдет бойынша Абай біреудің оғаш мінезін көргенде, ылғи қалжың, әжуа, мысқыл өлең айтқыш болатын. Осындай сөздерінде әрқашан өз жанында жүрген жақындарын, ағайын-туысқандарын мысқыл етіп, солардың мін-мінезін күлкі ғып, әйгілеп айтады. Кейде қалжың ғып жазып, өз қолдарына да береді. Сол кісілердің көбі қолына өлең түсісімен, өз мінін айтқан сөздердің көзін жоғалтуға тырысқан. Сонан соң, кейбіреулер Абайдың өзінен жалынып-жалпайып сұрап алып та, көзінше жыртып тастайтын болған. Мысалы, Көкбайға, Қыздарға шығарды деген өлеңдер осындай күйге анық ұшыраған. Тағы бір алуан өлеңдерінде жақын туысқан, дос-жар таныстарын қатты мінеп айтқандықтан, інілері мен балалары «ана адамдар өкпелер» деп, жасырып жоғалтып жіберетіні де бар. Еске алатын бір нәрсе, Абай кісі мінеп айтып, өлең шығарғыш болған да, сол құралды ешуақытта нағыз жауына жұмсамаған. Өлеңімен мысқыл қылатыны ылғи жақынынан шыққан адамдар болады. Ал бұлардың Абай сөзін жоқ қып жіберуі өзгеден сонағұрлым оңай болған. Қайта өлеңдеріне қарағанда, Абайдың қара сөздері көбірек, түгелірек сақталған сияқты.

1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң Абай өлеңді аз жазса да, «қара сөзбен» айтатын өсиетті көп жазады. «Ғақлия» деген өсиеттері сол 1890 жыл мен 1898 жылдардың арасында жазылған. 1891 жылдан соң өлеңмен айтпақ болған сөздерінің талайын қара сөз үгітіне айналдырып жіберген. Кей уақыттарда бірталай өлеңдердің сол қара сөзде айтқан пікірлерінен шығарып, өлең қылып кеткені де бар.

Қалайда соңғы 10—15 жыл ішінде Абай осы сияқты жаңа жанрды тауып, соған кейде өлеңнен де көп уақыт бө-

леді. Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қара сөздер» шыға бастаған соң, мұны өлеңнен кем көрмейтін болады.

Қайта берірек келгенде ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алып жүргенде, ең алдымен қара сөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын.

Тегі «қара сөздер» кім болса соның қолында кетпей, жазылысымен маңайындағы сауаттылардың қолына түсіп, сонда шашылмай, аман сақталып қалған сияқты. Бұл ретте Абай сөздерінің шашылмауына, жоғалмауына мезгілімен тізіліп, жазылып, елге тарап отыруына көп еңбек еткен адамдар бар. Ол кіріспе бөлімде айтылған кішкене молда, Махмуд, Самарбай, сонан соң әсіресе Мүрсейіт. Баспаға шыққанынша жыл бойы әлденеше рет Абай жинағын көшіріп отырып, Мүрсейіт бір кітапты бір қойға сатушы еді.

Өз өлеңдерін 1896 жылға шейін жиғысы келмегені Абайдың өлең сөзге өте үлкен сынмен қарап, үлкен шарттар қойғандығынан болған. Өлең Лермонтов, Пушкин сөздеріндей болмаса, одан берідегі сөздері өз сөзі болса да, толық қанағат қылмаған. Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен Абай жалғыз Марабай мен Шөжені ғана «нағыз ақын» дейді екен. Бірақ Абай Махамбет сияқты ірі ақындарды ести алмаған. Абай өз сөздерін қатаң сынаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істеген.

Кешірімсіз қатты сын жасап отырады. Олардың сөздері ұнамаған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Көкбай, Әріптердің өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, —

дейді.

Алғашқы жолдағы «Әзірет Әлі, айдаһарды» Көкбайға арнаған. Оның діншіл қисса сарынымен жазған бір өлеңін жақтырмай айтқаны. «Алтын иек, сары ала қызды» Әріп ақынның «Зияда» деген қиссасына арнаған. Әріп қыз көркін айтқанда:

Ақ тамақ, алтын иек, мойындары,
Ұжмақ, жұпар исі қойындары.
Бағдат, Мысыр қызығы ұқсамайды,
Бұлардың сауық қылған ойындары, —

деген.

Сұлу қызды сипаттаймын деп «иегі алтын, көзі гәуһар» деп, түсіне қарамай, асыл тастарды санай береді. Соған айтқан.

Абайдың сын сөздері ақындардың барлығына да ауыр тиген шығар. Бірақ іштерінде, әсіресе Әріп қатты намыс қылып, кектеніп, Абайдан есесін қайырмақ болып «Біржан — Сараның» айтысына өз жанынан Абайды жамандау сияқты көп сөздер қосқан деседі.

Осы айтылған мысалдар ақын боламын деген жастардың шығармаларына Абайдың үлкен шарт қоятынын анық көрсетеді.

Абай сөздері көбірек жайыла бастаған соң тобықты іші болсын, басқа көрші елдер болсын, барлығы да мұның жазбаларының ұдайы оқушысы, тыңдаушысы болады. Бұларға ол сөздерді жеткізетін — жалғыз жазу ғана емес, қайта көбінесе домбыралы әнші жігіттер. Осы жағынан қарағанда Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін, арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба-баспа әдебиеттің жапсарында шыққан ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді.

Абай айналасында өлең айтып, ән саламын деген әнші-ақын болса, қыз-келіншек, жас-кәрі болса барлығының да топта, ойын-тойда айтатын жырларының көбі Абай сөздері, Абай әндері болған.

Біз бұл уақытқа шейін Абайдың нәрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын сөз қып келдік. Енді, осымен қатар, одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, композиторлық еңбегін де атау керек.

Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ескі ән-күйін жете білген, барынша сүйген. Елдің ән-күйін елти сүйіп айтқан:

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, —

деген өлеңдері бұған дәлел. Және сол ән баян еткен ескі халді ойлап толғанып кеп:

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды,
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды, —

деген жолдары бұның өз еңбектерінің терең тамырлары сол қазақтың өткен өнер, мәдениетімен жалғасып жатқанын көрсетеді. Осы сияқты әр кезде, көп өлеңінде Абай ән-күйге

талай-талай сұлу мағыналы жырларын арнайды. Ол музыкаға ақын болып қосқан үні. Сонымен қатар Абай музыканың өзіне композитор болып та ат салысады. Абайдан қалған 16—17 ән бар. Бұлардың көбі — өзі жазған жаңа ұйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған әндер. Мысалы, «Сегіз аяқ», «Сен мені нетесін», «Қор болды жаным» сияқты алты, жеті, сегіз жолды өлең түрлерін шығарса, соларын жұрт құлағына жұғымды, сіңімді ету үшін қосарлық әнін де шығарады. Бұл ісі жаңа, түрлі өлеңдерін өте даңқты қып, көпшілік ән қып әкетеді. Сол тәрізді Пушкиннен аударған Татьяна, Онегин хаттарына да арнаулы әндер шығарады. Қазақ көпшілігіне әншейінде ұғымсыз, тосаң көрінерлік орыс жастарының аттарын, өмірін, сезімдерін мынау өлеңдер арқылы аса түсінікті, әсерлі және даңқты етіп жібереді. 1890 жылдардан бастап Онегин, Татьяна аттары қазақ сахарасында халықтың өзі тудырған жырлардағы адамдардың атындай белгілі, сүйікті аттардың бірі болады.

Абайдың композиторлық еңбектерінде де ақындық еңбегі сияқты өзіне тиісті үлкен жаңа өзгешеліктер бар. Бұрынғы ауызша әдебиетке Абай көп еліктемей, жалпы сөз қорын пайдалана отырып «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп, өзінше жаңа түрлі өлеңдер шығарады. Бұрынғы әнді өзі бұрынғы әдебиеттен сонауғұрлым артық бағаласа да, ендігі өз әнін жақсы-жаман болса да жаңаша үлгімен айтпақ болады. Шырқауы, айғайы аз, көбінесе құлақ күйіне ұқсаған қоңыр баяу әндер туғызады. Орыс пен европаның камерный әніне, романстарына ұқсаңқырап келеді. Бұрынғы қазақ әнінің жаңа бір стильмен дами бастағанын байқатарлық әндер болады. Бұл да — өзінше жаңа жол табам деп, нық ізденудің нәтижесі. Абайдан қалған мәдени мұраның бұ да бір күрделі, үлкен саласы болып саналады. Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді, мәлім болмаса да, жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Өлеңі қою шыққан жылдарда әндері де жарыса шығып отыратын сияқты.

Енді ақындығының соңғы жылдарына оралып келсек, Абай 1899 жылы өлеңді недәуір жазады да, осы жылдан соң алғашқы жаза бастаған 1880 жылдары сияқты, өлең сандары тағы азая бастайды. Көп жазылған жылы 4—8, әйтпесе 2—3 өлеңмен 1903 жылға келеді де, содан кейін біржолата өлең жазылмай қалады.

1903 жыл мен 1904 жылдың қысында Абайдың тірі қалған балаларының ішіндегі ең жақсы көретіні — Мағауия бұрын көптен әлсіретіп жүрген құрт аурудан төсек тартып, жатып алады.

Мағауия әке ұғымынша да және өз ортасының бағалау-

ынша да Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған. Бұл ақындығының үстіне ерекше мінезді кісі болған. Жасынан денсаулығы нашар болғандықтан, қаладан толық тәрбие ала алмаса да, әкесінің үнемі өз қасында ұстап, шын жақсылап тәрбиелеп шығардым деген баласы осы болатын. Елде отырып европа тәрбиесін алған адамдардай ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халінде болған. Бұ да әкесі сияқтанып, қырда отырып, көп оқып, өзінен-өзі қарастырумен көп білім алып қалған адам еді.

Ел жұмысына кіріссе, әкесінің міндетін өз мойнына алатын. Жұмсақ мінезді болып, ел көпшілігіне аса сүйікті болған. Сол Мағауия 1903 жылы қыс бойы төсек тартып ауырып келіп, 1904 жылы жазғытұрым қайтыс болады.

Абайдың өзі бұл өлімнен бұрын да өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей санай бастаған еді. Өз сынынша: ажарсыз, мағынасыз өткен дәурені жалғыздық дертімен құлазытып, жүдетіп, тоздыруға айналған. Соның барлығының үстіне Мағауия өлген соң Абай бір алуан ауруға айналады. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады. Ешкіммен сөйлеспейді де, ешнәрсемен өзін жұбатпайды. Ауруын емшіге көрсетпейді де. Мұның бәрін керексіз деп біледі. Сонымен, Мағауияның өлімінен кейін қырық күн отырып, 23 июньде 1904 жылы, алпыс жасында қайтыс болады. Абайдың сүйегі Жидебайда өз қыстауының жанына қойылады.

* * *

Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ. Бірақ, бұл күнге шейін ақын шығармаларының әрбір толық баспасының тұсында сол өмірбаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосыла түсіп, өсіп келеді. Осы зерттеуде де ақынның өмірбаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті. Абай өмірі туралы бұдан былай да ел аузынан жиналатын естегілер, жалпы әңгімелер жамала беруге тиіс. Сонымен қатар, ерекше бір көңіл бөліп, кейінгі зерттеушілердің есіне, әсіресе салып өтетін бір жай: ақын жөніндегі орыс тілінде сақталған деректер туралы.

Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының — Михаэлистердің не хат, не күнделік, не мақала сияқты еңбектерінде Абайды сөз қылған бөлімдерін жинай алмадық. Бір табылған аз сөз — Кеннанның «Сібір және айдау жазасы» деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек. Онан соң, Семей архивінен табылған тергеу ісі бар.

Анығында Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бөріне мәлім нәрсе оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері, барлығының архивтерінде Абай жөнінен әлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді. Орыс достарының өзара хаттары, естеліктері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек.

Осымен бірге тағы бір ескеретін нәрсе, бұл күнге шейін Абайдың өмірбаянын жазғанда, барлық әңгіме, дерек тобықтының ішінен және әсіресе Абайға анық жақын болған туыстан, дастан алынып келген. Тек, осы соңғы жылда ғана керей, уақ, найман елдерінің азды-көпті әңгімелері енді ғана кіріп отыр. Бұдан былай сол сыбайлас елдердің Абайды өз көзімен көріп, әңгімелескен адамдарынан қалған ертегі, аңыз емес, нақтылы деректері, жаңалықтары болса, соларды көп қосу қажет.

Бұның бөрінің үстіне, Абайдың өзі туып-өскен елдің ішінен Абайдың үлкенді-кішілі істері, сөздері, мінез-машықтары туралы айтылатын қосымша әңгіме, естегілер теріліп жазылып, тізіле беру керек. Осындай неше саладан сарқылып келерлік жаңалықтар әлі де бар, мол деп сенгендіктен, біз әлі ақынның өмірбаяны үстей береді, өсе береді дейміз.

Абайдың жайына соңғы жылдарда қосылған, өмірбаянының жаңағы соңғы түріне кірген ірі деректерден басқа бірталай ұсақ, бірақ аса қажет, елеулі әңгімелер бар. Олар Абайды әр жағынан мінездейтін бағалы деректер. Осы жолғы өмірбаянын, соның біразын айтумен аяқтаймыз.

Бұл әңгімелердің көбі 1935 жылдан бері қарай, әсіресе соңғы жылдарда «Абай» ауданындағы, немесе жалпы Семей облысындағы колхозшы еркек, әйелдердің аузынан жазылып алынған.

Мұнда Абайдың жас жігіт кезінің әңгімелерінен бастап, өлер шағына шейінгі жайлары араласа жүреді. Әңгімелер ақын Абай, әзілқой, мысқылшыл Абай жайын айтады. Өнер мен өнерпазды, аңшылықты, ас пен тойды, ат қосуды сүйетін Абайды суреттейді. Және аса бір бағалы естегілер кедей көршіге, жалпы еңбек иесі бұқараға берік дос болған Абайды танытады. Балаға, келін, жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптейді.

Сондай әңгімелердің бір алуаны Абайдың қалжыңды қадірлегенін көрсетеді. Қалжың, әзілді Абай өлеңімен де, қара сөзбен де айтып, айтысып отырады екен. Абай Көкшеге жас жігіт кезінде бір рет болыс болады. Сонда бір

күні Бәйкөкше ақын Абай отырған үйге кіре бергенде, Абай қарсы алдынан өлең бастап:

Тақыр жерге қауындап шөп бітеді,
Қай адамға мал мен бақ көп бітеді, —

дей салып, «ал осының аяғын отырғанша айтып жіберші» дегенде, Бәйкөкше:

Қай жігітті пысық деп болыс қойсаң
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді —

деп қалжындаған.

Өлең, қалжың Абайда аса көп болған. Ұлы сөзде өрелгі жоқ болса, зіл де жоқ. Жалпы айтыстың еркіндігі бойынша «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, екшесе берген.

Абайдың Ақылбай деген баласынан туған немере қызының күйеуі келіп жатады. Сол кезде күйеуді ертіп келген құда шал отырғанда Абай өлең бастап:

Есіктің алды тастақта
Тастақтың алды баспақта, —

дей бергенде, жаңағы құда шал:

Атасы басқа жау жеңге,
Күйеу қасына тастап та, —

деп ойын-сауық өлеңінің ізіне салып жіберген.

Абай кейде әзіл сөзді қара сөздей қолма-қол айтып салып, қайта есіне алмай қалдырып кете берген. Осындай бір қалжыңды Ағыбай деген туралы айтады. Біреу кеп: «Ағыбай тағы алдап, сырт беріп кетті» дегенде:

Адам деп есеп қылма Ағыбайды,
Анттан қорқып құдайды танымайды.
Сабын жаққан терідей жылп-жылп етіп,
Шіркін-ай, бір орыннан табылмайды, —

дейді.

Кейде Абай оқыс бір сұраумен ел кісілерін сынайды. Шақантайдың Төлтай, Ошыбай деген кісілері келгенде, Абай: «Қаттыда не қатты, тәттіде не тәтті?» деп сұрайды.

Соған Ошыбай: «Құрттың ақ малтасына қосып жеген қанттан тәтті бар дейсіз бе? деп бастағанда, Төлтай Ошыбайдың құрдасы екен: «Ой, ит, оттама. Қатты дегені — жоқшылық, тәтті дегені жас емес пе!» — депті. Абай күліп: «Жарайсың, Төлтайым. Құдай ақымақты да, ақылдыны да Шақантайға берген екен!» — дейді.

Қалжыңды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың даугерді мысқыл-әжуа етеді екен. Мамай Қарабас руынан шыққан Тоқа деген кісі өзінің бір туысынан құнан даулап

Абайға келеді. Екі жағы бір-бір рет айтқаннан кейін Абай жауапкерге: «Мына Тоқаның құнанын бер!» — дейді. Бірақ, Тоқа дауқұмар, мұндай тез билікке айызы қанбай: «Абай, сөзімді екіндіге шейін тыңдашы! — дейді. Абай қозғалмай, үндемей тыңдап, тыңдап алып, енді жауапкерге: «Сен енді құнаныңды берме!» — дейді. Сонда Тоқа: «Е, бұның не?» дегенде: «Сен құнаныңды бағана алып ең, өзің дауға саттың» деп, мылжыңдық даукесті жазалайды.

Абайдың ел ішінде өзіне тартып, дос тұтып, серік етіп жүретіндері неше алуан өнерпаздар болған. Кавказ адамы, айдаудан қашқан бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерлерін жиып, әлгі қашқыннан күміске қарала жүргізуді үйретіреді. Сонда Абай нақысқа қазақтың өз оюларын салғызып, үлгі таратады,

Өнер иесінің ішінде құсбегі, аңшы, мерген, ат бапшылы болса, бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған. Жасынан Тұрғамбай құсбегі, Бәшей мерген, өз інісі Шәке сияқты кісілерді ертіп, «салбурынға» (бүркіт аңшылығына қостап бару сапары) көп шығып жүрген.

Ал, ән-күй өнерпаздарынан жасында Біржанды сақтап, қонақ еткеніндей, бертінде Мұқаны, Әсетті, Әлмағамбетті сақтап және өзінің барлық балаларын ән-күй өнеріне көп баулыған. Өз әйелі Әйгерімнің әншілігін өсірмек боп, Біржаннан жаз бойы ән үйретеді. Кейін Тәкежанның Мақұлбай деген баласы өлгенде Әйгерімге жоқтау өлеңді өзі шығарып беріп, жаздай жақсы әуенмен жоқтау айтқызады.

Белгілі әнші-күйші емес, жәй орташа айтушыларға да халық жырларын, немесе өз тұсындағы ақындар жазған дастандарды жырлатып отырады.

Топай Бейсембай деген ақынға «Қозы Көрпешті» Жанақ үлгісімен жырла деп тапсырады. Бірақ бар өлеңін бір қалыпты әуенмен айту жол емес деп, Қарабай, Қодар, Тазша, Сақау қатын, Баян, Қозы — барлығына кей сөздерін өз әуенімен айтқызатын болады.

Халықтың қайрат-өнер спортын да Абай қатты қызықтаған. Өз тұсында болған ірі астардың барлығына ол барып отырады. Бәйгісіне ат қосып, күресіне балуан түсіріп, үнемі зор қызық етіп тамашалайды. Абайдың жолдасы, серігі боп кеткен Құдабай, Нұрмағамбет сияқты «түйе балуандар» болған. Өз тұсындағы «Бозамбай асы», «Торайғыр асы», «Мұрын Бұланның асы» деген сияқты талай асқа нелер жүйрік бәйгелерді апарып қосып жүреді.

«Кедей құла», «Айдапкелдің ақтабаны», «Ақбас ат» деген сияқты ірі бәйге аттарды біреуден көп төлеп сатып алып, біреуден базыналықпен сұрап алып, сол арада өзінен сұрап келген сыйлас адамдарына бере салып, ризалап жүрген.

Бәйге ат, қыран құс, алғыр ит сияқты көп қызығы болатын асылдардың бір-ақ кісінің қолында болмай, әр ортаның қызықтауында жүргенін мақұл көреді. Осындай естегілер қатарында Абайдың ауылына малшы, жалшы, қоңсы-көрші болған әйел-еркектің, жас-кәрінің әңгімелері де аса бір қымбатты дерек боп отыр.

Еңбек сүйген адамды Абай зор бағалаған. Өз ауылына көрші, малшы болған сондай еңбекшіл адамның талайын Абай байытып шығаруға тырысады. Оспан үйіне малшы боп, артынан Абайдың қарамағында болған Жетібай, Көтібай деген екі кедейді кейін ауқатты ауыл етеді.

Абай аулынан Байсүгір, Дарқан, жаңағы Жетібайлар сияқты талай жандар малданып, әлденіп көшкен. Кейбір пысық, мықты жігіттер кедейліктен ұрлыққа салынып кеткенде, ұрлығыңды қой деп серт, уәде алып, «енді саған ерген кедейлік итті мен көрейін» деп, алдына аз жылда мал салып, тоқ, ауқатты үй етіп жіберген. Тіпті бұрынғы жау жігітек ішінен де сондай еткен, жақсы көрген адамдары болған.

Кейін барлық бала-шағасымен Абайдың шын берік досы болып қалған Қорамжан сондай адам еді. Мұсабек деген жігітек ұрысының адам болуына да Абай көп көмек еткен. Қорамжанның баласы Қатпа әуелі малшы болып жүріп, артынан Абайдың туған баласындай ет-бауыр жақыны, дос інісі боп кетеді.

Осы Қорамжан, Қатпалардың Абай қолына жаңа көшіп кеп, кедей боп жүрген кезінде бұрын кеп байып алған Жетібай Қатпаны боқтап қорлайды. Абай Жетібайдың кедейліктен шығып ап, енді кешегі өзіндей кедейді ренжіткеніне қатты ашуланып, бір-ақ күннің ішінде қасынан көшіріп жібереді, бірақ жер беріп, қыстау беріп көшіреді.

Кейін Қорамжан білікті, беделді кісі боп, өзінің жігітегі ішіне Абай ырзалығымен қайта көшкенде, 15 бие байлаған желісі бар, көп мал иесі боп көшеді. Осындай бұрын ұры болғанның талайын Абай кісі етеді. Әрине кісі болғысы келгеннің негізі бұзық емесін танып, соны кісі етеді. Болмаса жалпы ұры дегенге Абай аса қатал, қатты болған. Сондықтан да бір ұрының өлеңінде:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Керей менен найманды торытқаным-ай.
Қазы менен қартаны кертіп шайнап,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай! —

дейтін сөздер бар.

Тегінде, Абай жас шағында бір-ақ рет болыс болған. Мынау орайда болған емес, бұнда Абайдың айтқанын істейтін біреу болыс болғандығын айту керек.

Ұрлық, сотқарлықтың себебі боп, көп уақытқа көп жігіттің басында кедейлік ызғары жүргенін Абай жақсы біледі. Кедейліктің ауыр бейнеті ұры емес, момын көпшіліктің бәрін де езіп жүргенін терең түсініп, Абай өлең, өсиетінде сол қазақ кедейінің жайын көп толғайды. Ырысты еңбек жайын сол кедейге құтқарушы, көмекші есебінде көп үгіттеп, көп ұсынады. Адал еңбек иесі адамнан артық ол сахарада Абай сүйген адам болмаған. Көп өлеңдері мен қара сөз толғауларында кедейдің үнемі жоқтаушысы болған.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып...
...Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы, —

деген Абай, еңбек иесі кедейге жақын дос, қамқор боп кеп, оның еңбегін қанайтын байды «қара қиына» шейін сатып беретін құлқыны жаман, арсыз қанаушы етіп жерлейді.

Еңбек қылсаң ерінбей
Тояды қарның тіленбей, —

деген сияқты толып жатқан өлеңдері халық ішіне Абайдың ең жақыны — еңбек адамы, еңбек қауымы екенін айқын көрсетеді. Бір күнгі мәжілісте кедей баласын мінеген тоқ мырзаның сөзін естіп отырып: «Бай баласы көп ішсе, ішіп үйренген дейді. Аз ішсе, негізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе, көні кеуіп қалған дейді. Аз ішсе, шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының кінәдан құтылары бар ма?!» — деген.

Кедейдің момыны, адалы көмек тілеп келген кезде Абай жәрдем етпей қалған емес. Баласы мініп жүрген атты алып беру, өзі жеккелі отырған семіз аты құла айғырды бір шалға бере салу сияқты істері толып жатады.

Осы тәрізді естегілердің соңында Абайдың күндегі тіршілікте балаға, келінге, үй ішіне істейтін достық, аталық, кішіпейілділік мінез-әдеттерінің кейбірін айтуға болады.

Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін ұстаздық бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар өсіріп, білімді адамдармен достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, ұстаздық мінезді үлкен емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, ауылында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше ұстаздық, тәрбиешілік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қыз немерелеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршілерге де ертек, аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау

аса көп болған. Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта, неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындай дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан.

Сондайлық тәрбие, үлгі-өсиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкизат, Уәсилә, Әсия, Рахила сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бұйым етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған.

Балалықтың мінезін, сырын білмей, қаталдық еткен ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашуланады» дейді.

Келін, күйеу туралы да Абай көзқарасы жұрттан басқа, кеңдік, еркін теңдік қалпында ұстауға тырысады. Өз қолында соңғы жылдарда болып, Абайды өзі күткен Кәмәлия (Кәмәш) деген келініне алғаш түскен күннен бастап бетін ашып жүруді шарт етеді. Бар жайдан ұялмай, ашық сөйлесіп отыруды тілейді. Сол келініне Абай өзі өлерден бұрын ауырмай тұрып: «Мен биыл өледі екем» деп ішкі өзі түйген ауыр сырын ең алдымен айтады.

Осындай жас атаулының бәріне көнтерлі кең, дос-жар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған. Үнемі айналасын, ауылын, үйін қоршап, Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген.

Сол себепті шет елдің бір үлкен адамдары Абайға келгенде, жаңағы жастар тағы Абай қасынан шықпай отырғанда, қонақтың бірі:

— Жастар, сендерге бақ берген. Ол бақ күнде ортаңда, қолыңда бәріңе неше алуан ұстаздық, үлгі, өнер үйретіп отырған Абай! Жылында Абайды бір-ақ көретін бізді айтсаңшы! — дейді.

Шынында, Абай малшы, көршіден бастап, солардың баласынан, жасынан бастап, айналасындағы барлық естияр жанның, үлкенді-кішілі қауымның, жұрттың бәріне бойында барын түгел, үнемі үлеске салып отырған. Сол арқылы өзі тіршілік еткен ортасына тағы да мол сәуле төгіп, нәр беріп отырған Абай да ақын Абайдың өнегелі сыр-сипатын танытушы еді.

IV. АБАЙДЫҢ ЖАС ШАҒЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Ақын Абайдың шығармаларын барлық түгел бойында тексеріп, зерттеп шығудың бұл кітаптағы тәртібі (система-

сы) бүгінге шейін Абайды тану ретінде жазылған тексеру, сындардан әдіс жағында басқарақ болады. Ол басқашалық — орыс классиктерін тексеретін әдебиет тарихы ғылымының әдісіне байланысты.

Горький, Маяковский сияқты советтік социалистік әдебиеттің үлкен жазушыларын барлық жазушылық, ақындық жолымен түгел зерттеуде, біздің социалистік әдебиет тарихымыз қолданатын система, әдіс те сол бұрынғы орыс классиктерін зерттеудегі рет, тәртіп бойынша құрылады.

Нақтылап айтқанда, бұл әдістің өзгешелігі, ақын шығармаларын жазылған жылдары бойынша топтайды. Абайдың толық жинақтарын хронологиялық ретімен бастырғанымыз сияқты ақындық жолын да ең алғашқы өлеңдерінен бастап, жылма-жыл өсіп, даму ретімен тексеретін боламыз. Жылы аталған өлеңдердің алғашқы топтарынан бастап, ақын өмірінің соңғы жылдарында туған шығармаларына қарай ауысамыз. Ақындық эволюциясын, жазушылық жолын біртіндеп, кезегімен тексереміз.

Әрине бұл қатардан оқшауырақ тұратын, жылдары белгісіз бірнеше өлеңдер бар. Ол топтың жайындағы сөз қосымша ретінде кейін қосылатын болады. Жеке жанрлық өзгешелігі бар шығармаларды да бөлек-бөлек тексереміз.

Абайдан қалған ақындық мұраның молы — ұсақ үлгідегі қысқа формалы өлеңдер болғандықтан, жаңағы айтылған тексеру, зерттеу әдісін әуелі осы лирика түрлеріне айрықша қолданып өтеміз. Бұл шығармалардан жанры басқа болғандықтан, Абайдың поэмаларын, аудармаларын және қара сөздерін бөлек-бөлек қарастырамыз.

Сонымен, Абайдың шығармаларын бұл кітап көлемінде тексеру мынадай бөлімдерге жіктелетін болды:

1. Абайдың жас шағындағы өлеңдері,
2. Абайдың лирикасы.
3. Абайдың поэмалары.
4. Абайдың аудармалары.
5. Абайдың қара сөздері.

Енді Абайдың жас шағындағы шығармаларын талдауға кіріспес бұрын бұл уақытқа шейін қазақ тілінде болған, әдебиеттік-тарихтық зерттеу, тексерулердің кейбір әдіс ерекшеліктерін атап өту керек.

Бұрынғы зерттеушілердің бір алуаны ақын шығармаларының мазмұны мен идеясынан туатын және зерттеушілердің өздері нақтылап алған ғылымдық мақсатынан туатын арнаулы, шартты түрдегі тақырыптық топтаулар жасайтын. Бұл тексерулер Абай шығармаларының қай жылдарда туғандарына қарамайды. Тақырып жағы мен идеялық өзгешеліктерге қарай өздеріне керек шығармаларды бөліп, ойып-ойып алып талдайды.

Сонда, Абайдың эстетикалық көзқарасы, педагогикалық ойлары, философиялық көзқарасы, қоғамдық, тарихтық идеялары деген сияқты немесе Абайдың орыс классиктерімен жалғасы, кейде Абай ақындығының түрлері Абайдың тілі деген сияқты әр алуан жекеше тақырыптарға арналған зерттеулер туады.

Әрине, бұлайша арнаулы тақырыптар мен мақсаттарға ерекше көңіл бөліп, сол жайларды ғана зерттеу орынсыз, керексіз демейміз. Көбінше зерттеушілердің нақтылап, ерекше зер салып, дәлелді етіп зерттеу шамаларына қарай, бұл сияқты арнаулы тақырыптың әрқайсысы өз көлемінде көңілге қонады, орынды боп, бағалы еңбек боп шығулары әбден мүмкін.

Бірақ солай бола тұрса да, бұндай ойдым-ойдым тақырыптарға нақтылы арналған зерттеулер ақынның мұрасы туралы толық дерек бермейді. Рас, жоғарыда аталған, ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, педагогикалық, эстетикалық, философиялық мәселелердің бәрі де Абай шығармаларынан арнаулы күйде табылып отырады.

Бірақ, осы аталған күрделі, зор мәндері бар салалардың барлығы да Абай шығармаларында жекешеленіп, екішеліп, бөлініп тұрған жоқ. Кейбір ірі өлеңдерінде немесе кей жылдардың туындыларында сол жайлардың барлығы да азды-көпті түрде айқын көрініп отыратыны даусыз. Сондықтан, Абай шығармаларының барлық елеулі өзгешеліктерін, қасиеттерін кеңірек қамтимын деген зерттеулер, осы мәселелерді бір жақты іріктеу мен тексерудің әр кезеңінде, еріксіз сыңар жақтыққа ауысып кетіп отырады. Тексерудің бұл түрі де бұрынғы Абай шығармаларынан: «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ақындық туралы», «Халық туралы» деген шартты түрдегі, бір жақты топтау сияқты болады.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандай, ақынның жас шағынан бастап қайтыс болғанына дейін қатар ілесіп отырған ақындық жолын шоламыз. Ақын өнерінің дамуына, ойларының өсу, өрістеуіне сәйкес тексеру болады. Жоғарыда аталған ірі тақырыптардың (ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, орыс классиктерімен жалғасы, эстетикалық, педагогикалық, философиялық көзқарастары, тарихтық қоғамдық идеялары т. б.) бәрі де нақтылы шығармалардың жан-жақты өзгешеліктерін сынау, талдау ретінде үнемі қамтылып отыратын болады.

* * *

Абайдың толық жинағы 1858 жылы жазылған екі өлеңнен басталады. Біріншісі — «Иузи — рәушан», екіншісі

сі — «Фзули, Шәмси». Бұлардан соң, 1864 жылы жазылған «Әліфби» өлеңі бар. Ақынның он үш жас пен он сегіз, он тоғыз жастар арасында тудырған шығармалары осы.

Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың сол жылдарда осы алуандас жазған басқа өлеңдері де болса керек еді. Бірақ олардан із-дерек табылған жоқ.

Мынау өлеңдер тұсында айқын байқалатын ерекшелік — шығыс ақындарының үлгісінде жазылғандықтары. Екінші өзгешелік — бұл өлеңдер жатқа, ауызша шығарылған шығармалар емес. Бұнда Абай анық жазушы ақын. Біз ХІХ ғасырдың басы мен орта кезінде жасаған Махамбет, Нысамбай, Мұрат сияқты ақындардың шығармаларынан ақынның өзіне тән стиль ерекшеліктерін айырып тексерсек те, «олардың қай өлеңі жазылып айтылған, қайсысы ауызша жырланған» деген сұрақтарға нақтылап, деректі жауап бере алмаймыз. Өйткені олардың жазғаны мен ауызша шығарғанының стильдік өзгешелігін айыру оңай емес.

Ал, Абайдың мына кітапшылап, араб, фарсы, ескі өзбек («шағатай» немесе «түркі» деп аталатын) тілдерден көп сөздер кіргізіп тудырған өлеңдері, тек қана жазумен туатын шығармалар екенінде дау жоқ. Әйелдің сұлулығын бейнелеген «Иузи рәушан» деген өлеңде жас Абай анық еліктеуші ақын екендігін көрсетеді. Бұнда қыздың көзі гәуһәр, бетінің ұшы лағыл тастай қып-қызыл, тамағы қардан бетер, қасын құдіреттің, жаратушының қолы шеккен. Және өзі дүниежүзіндегі сұлулардың раһбары — көсемі, басшысы. Ал осыған бұрынғы шығыс тарихында байлығымен, патшалық әмір құдіретімен аңыз болған атақты жандар — патша Сүлеймен, патша Ямшид, патша Искәндәр — бәрі де ынтық болар еді. Солар бар мүліктерін салса да бұл сұлудың бағасын өтей алмас еді, — деп жырлаушы жас ақын өзінің бар тек, төркінін танытады.

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз», —

деп қысылғанда, өзінің жас шағында жаңағыдай өлең жазғанын ұмытып кеткен болу керек. Болмаса, көзі жарқыраған жылтыр тас, беті шиедей болған қызыл тас тәрізді сұлудың сары ала иегі бар қыздан айырмасы аз-ақ екенін аңғару қиын емес.

Реалистік жолға орыс классиктерін терең тану арқылы ауысып алғаннан кейінгі Абай, әрине мынау үлгіде өлең жазушы, еліктеуші ақынды мазақ етпеске мүмкін емес. Ал, жаңағы өлеңде Абай шығыс ақындарының бар үлгісін түгел меңгерген. Теңеулері шектен асқан әсірелеуді көрсетеді. Өмірге, шындыққа жанаспайтын орасандық шығыс

поэзиясының көп ғасырлық дағдысы еді. Абайдың еліктегені кім екенін де тану қиын емес. Осы өлеңде және бұдан кейінгі екі өлеңде де, Абай өзінше түркі тіліндегі (сол кездегі әдебиет тілі деп саналған) үлгіде жазып отыр. Бірақ, анық сол түркі сөзі мен осы өлең қатарында келетін араб-сөздері әлдеқайда көп. Өлеңнің уәзін ырғағы да, жеке сөздердің айтылуы да кітап үлгісінде «нигә», «шигә» деп қазақтың «неге», «шегеді» деген сөздерін кітапшалап, әдейі бұрмалайды. Өйткені алып отырған өлең ырғағы, ритмнің өзі арабтан иран, шағатайға жайылған «ғаруз» өлшеуінің үлгісі. Араб өлеңінің ырғағына сай мәтпен созылатын ұзақ үнді дыбыс пен қысқа үнді дыбыстардың алма-кезектесіп отыруынан құралатын өлшеу. Бұл — қазақ сияқты елдердің тіліне, өлең құрылысына мүлде жанаспайтын ырғақ. Бірақ өздері азербайжан, өзбек, түрікпен, татар, қазақ сияқты елдерден шығып, арғы замандар мен бертін кездердегі араб, исләм мәдениетінің ықпалын көрген классик ақындардың көбі өз халықтарының тілдерін бұрмалап жазатын. Өздерінің өлең қатарларына жаңағыша араб, фарсы сөздерін көптен-көп кіргізіп, аламыш тілмен жазды. Сол үлгі Навоида, тағы басқа Абай қадірлеген ескі түркі-шағатай ақындарында көп кездеседі. Өзі шәкірт, өзі бала ақын Абай соларға барынша бой ұрып, алаңсыз еліктейді.

Екінші өлеңінде:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси, —

деп, сол еліктеген, өзіне үлгі еткен ақындардың аттарын да балалық шыншылдықпен тегіс атап береді. Осы орайда айта кететін тағы бір ерекше мәселе бар. Бізде бүгінге шейін Абайдың Шығыспен байланысын айтқанда, кейбір жайлар ұшқары сөйленеді. Абай мұсылманша оқығандықтан, араб пен фарсы тілін түгел білген боп суреттеледі. Кейбір зерттеушілер Абайды араб, фарсы классиктерін де түгел білген етіп қояды.

Анығында, бес-алты жыл мұсылманша оқығанмен, ол кездегі шабан оқытудың шалағай методикасын еске алғанда, Абай арабтың классик поэзиясын түгел ұғарлық дәрежеге жетті деу, асыра сөйлеу болады.

Сондықтан да Абайдың мына санаған ақындарының ішінде арабтың атақты классиктері: Мұтанәбби, Әбіл Ғала-Мағрилер кездеспейді. Оған тілдері түсінікті ең жақын ақындар болғандықтан Навои, Фзули үлгісі көп әсер етеді. Жас шағында сол ақындар өздеріне үлгі еткен Фирдоуси, Сағди, Хожя Хафиз тәрізді ұлы классиктердің ескі өзбек

тіліне аударылып, Абайға сол аударма арқылы таныс болуы көңілге қонымдырақ көрінеді. Бұл соңғыларды Абай: білгенде, түркішеленген аудармалардан білу керек.

Ал, олай болса, Абайдың шығыс поэзиясымен таныстығын атағанда, оның үлгі еткендері осы күнгі советтік шығыс елдеріміз: азербайжан, өзбек, тәжік сияқты елдердің ұлы классиктері деу керек.

Абайдың орыс классик поэзиясынан алған үлгісін мол бағаламақ болған дұрыс ниеттегі кейбір тексерушілер «Абайда шығыс поэзиясының әсері де болған» деген пікірлерге қытықтанып, шамданып қарайтыны бар. Ол дұрыс емес.

Анығында, Абай жаңағы анықталған Жақын Шығыстың кейбір үлгісін анық пайдаланған. Оған жас шағында аз ізденумен, арзан еліктеу түрінде барған болса, бері келіп, әбден қалыптанып, ұлы реалист, шебер классик, мастер болған шағында да, сирек түрде болса да, оқта-текте айналып соғып отырады. Мысалы, 1889 жылы жазылған «Хор болды жанымда», 1891 жылы жазылған «Көзімнің қарасында» ақын махаббат жайын тағы да жаңағы аталған, өзіне анық түсінікті болған, бүгінгі ұлы советтік Отанымыздың қадірлі, кәрі классиктері Навои, Фзулише жазатыны бар. Бұл жерде біз Абайдың реалист ақын болып қалыптасқаннан кейін де сол жаңағы Жақын Шығыс поэзиясында кездесетін толып жатқан сөздіктерді, ақындық лексиканы шығыстық әдебиеттен алатынын талдаймыз.

Тек ескерте кететін нәрсе, Абайдың барлық поэзиялық мұрасында Шығыстың орны орыс классик поэзиясының орнынан әлдеқайда аз. Бірақ, жалпы алғанда, жаңағыдай анықталған жақын шығыс мәдениетінің әсері болғанын атамай болмайды. Ол жәй — Абайдың ақындық нәр, қор алған тектері, іздену өрісі, жалпы ойшылдық, ақындық диапазоны кең болғанын көрсетеді. Мысалы, грузиннің атақты классигі Шота Руставелидің идеялық, поэзиялық, философиялық негіз қорларын айтқанда, барлық зерттеушілер оның араб, иран мәдениетінен және орта ғасырлардағы батыстық мәдениеттен екі жақты үлгі-өнерлер алғанын жасырмайды, ашып айтады. Тіпті соны Руставелидің өз заманынан бойы озған ерекше қасиеті деп айтады. Өз тұсындағы дүние-жүзілік мәдениетке бұның кең құлаш жайып, еркін пайдаланғанын мақтан етеді. Абай жөнінде, егер ол өмір бойы сол өзіне үлгі еткен Шығыс поэзиясының ескілігіне ұдайы табынып, бағынумен қалса, бұны ақынның орасан олқылығы, айыбы дер едік. Бірақ Абай ондай емес.

Жаңағы жастық жайында, бала шағында айтқан шы-

ғыс үлгісіндегі еліктеу өлеңдері ақын Абайдың тек қана алғашқы адымы ғана болады да қалады. Жігіттікке кіре бере, Абай ол үлгіде жазуды мазмұн жағынан да, түр жағынан да табылған жол екен деп білмейді. Осының шындығын, тіпті, сол шығысшылап жазған өлеңінің ең үлкені «Әлифби» бәйітінің өзінен де анық аңғаруға болады.

«Әлифби» өлеңінде шығыстық ерекшеліктердің барлығын өз бойынан көрсетумен бірге, ол поэзиядан бөлегірек, оқшауырақ тұрған айқын өзгешелік те бар. Бұл ретте өзге жайларды қойып, өлеңнің соңғы екі жолын еске алсақ та болады.

...Үтір мен асты-үстілі жазу да бар, —

деп келіп, Абай сүйікті сұлуға арналған хаттың ең соңында нақтылы тілек айтады. Онысын натуралдық түрде, тұрпайылау етіп анықтап, ашып салады. Бұндағы Абай құрбы қызға сәлем-тілек жолдап отырған көп жеңісқой жігіттің бірі болады. Шығыстық шер сөздер қосып, ғашық-мағшуқ жайларын тал бойы ұйып жырлаған сияқтанып, отырып, «Әлифби» өлеңінің ақырында Абай сезім, сана жағынан жаңағы шығыстық сарыннан өз басының сау екенін танытады, сөзгек екенін байқатады. Ендеше, бұл бұрын қазақ жазып көрмеген өлеңдік оқшау түрді қызықтап, тамашалаған сияқты да, уақытша әуестік есебінде сол өлеңдік түрмен ғана ойнағандай болады. Кейін, аз уақыттың ішінде-ақ, өмір шындығына жақын өлеңді өз халқының анық халықтық тілімен жазып кететін Абай, мынау тұста тек аз уақыт қана өзінің көзі түскен және өзін жас шағында қызықтырған, таңдандырған үлгіге аз бой ұрады. Мұндағы тағы бір қасиеті — Абай діншіл мистикаға берілген Ясауи, софы Аллаярдың бірде-біріне маңайламайды.

Ақындық үлгісін іздеп жүрген жас қазақ ақындары айтып келген қара өлеңнің, жырдың әр алуанын білсе де, өзі де солайша жырлауға жараса да, алғашқы кезде ел ақындарының үлгісінше өлең айтуды місе қылмайды. Бұрын қазақ құлағы сирек естіген өзгеше өлең үлгісіне қызығады. Қиын тыңды баурағысы келеді.

Дұрыстығын айту керек, Абай терең сезім, идея, мазмұн жағынан түгелімен шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де, өлең құру шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде бұл кезде де көп нәрсе табады. Сонда, әсіресе өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Навои шығармаларынан үлгі іздейді. Дастан жазған Навои емес, ғазелдер жазған Навоиға еліктегісі келеді.

Атақты «Чар-диуан» Навои лирикасының төртке бөлін-

ген жинақтары еді. «Чар-диуанның» төрт бөлімі адам өмірінің, ақын тілегінің төрт кезеңіне арналған: балалық, жігіттік, орта жас, кәрілік кезеңінің көңіл сыры, мұң сезімі баяндалатын.

Абайдың жоғарыда біз атаған шығыстық өлеңдері «Чар-диуанның» жігіттік дәуірін, нәзіктік нақыстарын жырлаған үлгілеріне келеді. Навоидың барлық ғазелдері ерекше шеберлік, көркемдік мазмұн сарындардан басқа, түр жағынан толып жатқан қиын, қызық ырғақ, үлгілер көрсететін. Өлең шумақтарына қарап, жол есептері бойынша бөлінетін бір түрлері бар еді. Мысалы: ғазелдер ішінде «мүстәзәт», «мұхамәс» (бестік), «мүсәддәс» (алтылық), «мүсәммән» (жетілік) деген шумақ өлшеулер болған. Екі жолдан ұйқасатын «мүснәун»; төрт жолдан құралатын «рабаят»; кейде егіз екі жолдан қосылып, ұйқасты сөздерді ойнақы етіп беретін «тұйық» өлшеуі болған және де түрі мен мазмұны бірдей жұмбақ, аса шебер құрылатын «мүәме» үлгісі бар. Мазмұн жағынан алғанда, «сақинама» — ішкілік-сауық өлеңдері болады. Осы түрлермен қалыптанған сыршылдық өлеңдердің арнаулы сюжеті болмаса да, көпшілігі көңіл сырына, ішкі сезім ырғағына арналады.

Абай «Әлифби» өлеңінің әр жолын араб алфавитінің ретімен тізеді. Навоида да сол араб алфавитімен тізілген ғазелдер бар. Бірақ ол әр жолдың басы емес, қайта аяғындағы ұйқасты сөздердің ең соңғы дыбысын әлифби ретімен келтіреді.

«Чар-диуанның» барлық саны қырық мың жол өлең болғанда, бұлардың орта жасқа, кәрілікке арналған бөлімдерінде, ғазелдерінде Навоидің терең толғауы, философиялық ойлары да, қысқа қайырып, шебер етіп қалыптаған ақыл-нақыл сөзі де, афоризмдері де көп кездеседі.

Жас ақын Абай Навоидің осы соңғы айтқанындай, анық классиктік ұлы өрісіне бара алмаған. Ол дәрежеде ұзақ ізденіп, терең бойлап салынбаған. Тек жігіттік, жастық сезімдеріне жаңа мода болғандай тың түр ғана іздейді, Сол себепті «Әлифби» өлеңінде, жоғарыда аталып өткен Навои ғазелдерінің кейбір сырт түрі, өрнектерін ғана көреміз.

Тегінде, анық ішкі сана-сезімге келгенде, Абай сол өзі аз дәурен үлгі еткен шығыс классиктерінің шығармаларындағы ішкі мазмұндарға түгел табынған деген пікірді біз айрықша бөліп айтамыз. Өйткені, шығыстың көп классигіне ортақ болған бір жәй, махаббат сияқты сезімдерді жырлауда мистикалық элементтер де болады. Ғашықтықтың өзін құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді. Сондықтан ғазелдерде аталатын «мағ-

шуқа» қандай отанның, нендей халықтың қандай шаһарын мекен еткен жан екенін біліп болмайды. Оған ынтығып жырлаған жырлардың ешбірінен сол сұлудың атын, тегін де, нақтылы түсінің өзін де аңғарып болмайды. Бұл жер басқан адамзат па, жоқ бір мекенсіз, нақтылы дерексіз ғажайып жаралған перизат па? Оны да айыру қиын. Ғашығына жолдаған наз, тілектер табыну сарынына айналғанда жаратқанға жалбарынып отырған сопылық, мистикалық тұманды күйрек сезімдер басымдап кететіндері болады.

Осындай құдайшылдық сарын, ғашық жайын, көңіл халін, табиғат көркін атаған теңеулердің бәрінде де көп көрініп отырады. Навои сияқты ұлы классикте бұл өзгешеліктер кемірек болғанмен, Абай көп оқыған өзге шығыстық ақындардың көбіне осы өзгешелік ерекше мол болған. Абайдың қасиеті сол — жас шағының өзінде де, еліктеуші бола тұрса да, өзінің махабаттық арман-шерлерін, тілектерін жырлауында сопылық, бөндешілік, құдайға құлшылық, мінажатшылық күй сарындарға бармайды.

Көп теңеулерде кітапшылап, әсірелеп, жырлап отырса да, жоғарыда біз айтқан «Әлифби» өлеңінің соңғы жолдарындай жердің жігіті боп шығады және әрнаулы тілек пен нақтылы сәлем айтып жатқан түсінікті мақсаты бар тұмансыз жаршы болады. Болашақ реалист ақынның жақында ауысатын өрісін, әдісін аңғартқандай.

Осы жайды «Әлифби» өлеңі ғана емес, ең алғаш кітапшылап жазған «Иузи — рәушан» деген өлеңнің соңғы жолдарынан:

Мүбәдә болса, ол бір кәз,
Тамаша қылса йузмә-йуз
Кетіп қуат, йумылып көз,
Бойың сал-сал бола нигә? —

деген сөздерінен де аңғаруға болады. Басында жер сипатты емес, хор сипатты, қолға түспес алыс сұлу, мына тұста ынтық жігітке бетпе-бет кездеседі. Сонда түсінікті құмарлық, нақтылы тілекпен тал бойы ұйып тұрған жастың көпке мәлім күйі бар шындығымен аңғарылып тұрады. Әрине бұндағы тіл шұбарлығы — Абайдың жаргонға орынсыз қызыққан кемшілігі. Мазмұны өзіндік, мистикасыз болса да, еліктеудің арзан үлгісіне кеткендігі көрінеді.

Бұлардан соңғы Абайдың жас шағынан бізге жеткен, жылы белгісіз өлеңі «Сап, сап, көңлім». Жігіттік, жастық мінездеріне арналып айтылғанмен, Абайдың бұл өлеңі жоғарғы тексерілген жолдардың барлығынан мүлде басқаша. Ең әуелі оқушыға салғаннан айқын көрінетін өзгешелік бұл өлең таза қазақ тілінің өзімен жазылады. Мазмұны мен ма-

ғынасына қарағанда, Абайдың бұдан бұрын азды-көпті айтылып келген өлеңдерінің өзінше, өзгеше бір қорытындысы сияқты. Жылы белгісіз болғанмен, ақынның жиырма-жиырма бес арасында өз өмірінің осы шағына нақтылап, арнап айтқан өлеңіне ұқсайды. Бұндағы ойлар мен сезімдер, жас жігіттің өзіне де өзі құрбы тұрғылыстарына да арнаған тоқтау сөзі, сын, толғау сияқты. Ең әуелі, бұл өлеңде Абай қазақ әдебиетінен бөлек үлгіге еліктеуді өзіне енді лайық көрмеген сияқты. Өз өмірінің шындығы бұл жырда аса айқын қонымдылықпен айтылады.

Ұзақ өлеңнің көркем жолдарында ел жігітінің тіршілігінен тысқары тұманды, оқшау хал де, сезім, теңеу де жоқ. Қыз аңдыған жігіттің түнде жортқан, жеңіл-жеңсік құған әдеті өзгеге де ой түсіреді. Бұл өлеңде жасанды теңеулер жоқ. Қайта қазақтың шешен, орамды, терең, мәнді сөздерін қолданады.

Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасын?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап біреу сабасын? —

деген жолдарда сыншыл оймен қатар, сол кездегі қыр жігітінің басынан кешетін анық көріксіз, көңілсіз болмысын арнаулы трагедиялық қалпында береді.

Өмірдің өткел кезеңінде тұрған, ой түскен жас орынсыз деген мінездер, істер жайын көп сұрақтармен баяндайды. Тыңдаушысын ойландырып, өзіне ақыл салып айтады. Опасыз, тұрақсыз, тынымсыз жортуылдан қайту керек дегендей, тасқындаған көңілді ауыздықпен шаужайлағандай болады.

«Сап, сап, көңлім» деген сабырдың, тыйылудың сөзін үнемі қайталап отырады. Айтпақ жайын әдейілеп, көп қайталап, осы өлеңді жазудағы мақсатын, ойын ерекше нықтай түседі. Опасыз жас болмау керек, таңдап сүйген біреуі ғана бар, тең сезімге табынған жақсы жастың адамгершілікпен махаббатты қабыстырамын деген ниеті көрінеді.

Барлық осы аталған өмір, ой, сезім жайлары шындыққа бағынған. Бусанып тұрған жанды, шындығы бар жыр туады. Ақын алыстан тұмандатып орағытпайды. Айтпақ ойының сөздері де дәл табылған. Қозғайын деген пернесін дәл басады. Және өз басының тәжірибесін шығарып, өзіндік мінін сынап, шенеп отырған кісі болып, сол кездегі көп жастың халіне арнаған үлгілі сөз айтады.

Қазақ жасының Абай заманындағы махаббат жөнінде қолданатын іс, мінезі тұрпайылау, натуралдық күйде екендігін осы өлең дәл ашады. Ер мен әйел арасындағы жарастық, жақсы сезімді қасиеттей білмейтін, топас тәрбиені әш-

керелейді. Ендігі түсінігі бойынша махаббат, жастықты сөз қылатын ақын құр құмарлық қызығын шала-шалағай күйде жырламасын. Адамгершілік тәрбиесін өсіріп, асырғандай, моральдық жоғарғы дәрежеде түсініп жырласын дейді.

Абайдың жас шағындағы өлеңдерінің қорытындысы есепті болған «Сап, сап, көңлім» енді жақын шақта реалист сыншы және сыншыл ақын боп қалыптанатын Абайдың алдағы өрісін аңғартады.

Ақынның толық жинағында жылы белгісіз өлеңдер тобына қосылған «Тайға міндік» деген бір өлең бар. Мазмұнына, тақырып тегіне, сын сырына қарағанда бұл өлең де жаңағы тексерілген «Сап, сап, көңлім» атты өлеңмен бір бітімдес, екеуі де бір мезгілдің туындысы. Жиырма-жиырма бес арасындағы ой түсе бастаған сыншыл, өр талапты ақынның жастық толғауын танытады. Енді азаматтық сапа, санада өзіне жаңа өр, өріс белгілеп отырған ойшыл жас бұл кезге шейін басынан өткен балалық пен бозбалалық, жігіттік шақтарын сынай шолып өтеді. Бір өзі емес, қазақтың өзі құрбы жасының бәріне де ой сала, шіміркене жырлайды. Өлеңінде келтірген дәл деректі балалық суреттері, бозбалалық алданыш, жұбанышы, болымсыз тәрбие, шала сауаттылық, арзан әуейілік және солардың нәрсіз нәтижесіндей дайынсыз күйде үйлі-баранды өмір бастау — осының бәріне де болашақ реалист, сыншыл жас ақын салқын оймен қатаң сынап өтеді.

...Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық,
Адастық, —

деген жолдардан жоғарыда айтылған сыншыл сана айқын аңғарылады. Сонымен қатар оқу-тәрбиенің өзгеше өрісін мақсат еткен бағыт та байқалады.

Қайын бардық,
Қатын алдық,
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атаңдық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла —
Не пайда? —

деген соңғы жолдарында өткен өмір жолына өкіне қараған ширығуды танытады. Бұл өкініші — өзін өзі қамшылап, на-

мысты талапқа бет қойған, ізденгіш жігердің өкініші. Өзі құрбы қазақ жасынан шыққан ақын-өнерпаздың Абайдан өзгесіне әлі мұндай сапалы ой оралған жоқ-ты. Абай осы соңғы екі өлеңімен жастық шағының өзінде де, соныға басқалы тұрған ақын екенін танытқан-ды.

Тіл, теңеуде, өмірлік нақтылы деректерін тізіп теруде ақындық тың жаңа үлгілі жолын іздей бастаған өнерпаз сезіледі. «Тайға міндік» — шумақ, ырғақ, ұйқас құрылыстарымен де өлеңге жаңаша тың түрлер енгізуді мақсат еткен талапты көрсетеді.

Бұл екі өлеңнің мазмұны мен стиль үлгісі Абайдың сол жастық шақтың өзінде де көркем шебер жырлар туғызуға жетіп қалғанын байқатады. Дәл осы өлеңнің өзіне қарап-ақ Абайдың жігіттік шағында жазған шығармалары бір бұлар ғана емес, әлденеше өлеңдер болған деп нық сенуге сыяды. Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыптап сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, ұмытылып, кейінгі шаққа жетпей қалған болу керек.

Бірақ ең алғаш қолына қалам алып жазған «Иузи рәушәннан» бастап, осы соңғы екі өлеңге шейін жеткен Абайдың жас ақындық жолы бар екені ап-айқын сезіліп тұр. Оның басы — жеңіл, сыртқары еліктеуден басталып, соңғы кезеңі — ойы да, көркі де өсіп, пісіп қалған болашақ ойшыл, сыншыл ақынның іздену, өсу кезеңін көрсетеді. Бұл шығармаларына бойлай қарап, танып, біліп талдамай, кейінгі өскелең үлкен шығармалар беретін классик Абайды сол шығармаларынан ғана бастап тексеріп тану, жарым жолдан бастағандай, жартылай тексеру, шалағай тану болар еді.

V. АБАЙДЫҢ ЛИРИКАСЫ

Абайдың «Сап, сап, көңлім» деген өлеңін ақынның жиырма-жиырма бес шамасында жазғаны деп ұйғардық. Енді осыдан соңғы анық ақындық үлкен шығарма туатын жыл — 1882 жыл болады. Бұнда Абайдың бір жылда туған екі өлеңін білеміз: біреуі өз өлеңі — «Қансонарда», екіншісі аударма — Лермонтовтың «Бородино» деген өлеңіне жасалған аударманың бір үзіндісі. «Сап, сап, көңлім» 1865—1870 жыл аралығында жазылса, «Қансонарданы» жазғанша, арада он бес жыл өтеді. 1882 жылғы өлеңінде Абай мүлде басқаша, өзгеше көркемдікке жеткен, шеберленген және әсіресе ақындық мәдениеті жоғарылап, қалыптанып қалған ақын боп көрінеді. Арада көп жылдар өткен соң басқа-

ша ақындық сапаға аттап түскен Абайды көреміз. Абай ақындығының осындай үлкен үзілісі бар кезеңін, біраз ойланып, аңғару керек.

Осы тұста еске алатын бір жәй — Абайдың сол әредікте мүлде өлең шығармай жүруі мүмкін емес. Бұған екі түрлі дәлел бар; ең әуелі — сол ұзақ үзіліс жылдарынан бізге шашырап жеткен үш-төрт мысқыл-өзіл өлеңдер барын білеміз. Олар: 1870 жылы айтылған «Шәріпке» деген өлең; 1876 жылы туған «Абралыға» деген өлең; 1880 жылы айтылған «Жақсылыққа» дейтін және «Кең жайлау» деген бір-бір ауыз өлеңдер бар. Қысқа-қысқа болса да, кейбір жәңіл өзіл-мысқыл түрінде ауызша айтылғанға ұқсаса да, тегінде Абайдың осындай өлеңдерді әркезде айтып жүрген әдеті болуға лайық. Бұлардың ішінде «Абралыға» деген өлеңі анық жазылып айтылған кейінгі Абай сатираларына әбден ұқсайды.

Ал, 1882 жылы жазылатын «Қансонардаға» қарасақ, Абайдың анық шеберленген ірі суретші және реалист ақын болғанын көреміз. Бұл өлең тұңғыш туа қалған, бірінші ғана көркем шығарма болуға мүмкін емес тәрізді. Неғылса бірталай шығармалар жазып келіп, ақындығы шынығып, қаламы төселіп кеп тудырған шығармаға ұқсайды. «Сап, сап, көңлім» мен «Қансонарданың» арасында он-он бес жыл бойында ақынның тағы да әр жылдарда тудырған, бізге саны белгісіз бір топ өлеңдері болмауға мүмкін емес деген сйды, жаңағыдай, екі дәлелмен топшылаймыз. Ол жылдарда Абай ауызша айтқандарын да, жазып шығарғандарын да ұқыптап сақтамаған болу керек. Тұстас, құрбылас адамдары, әсіресе, жинап сақтауды ойламаған. Сонымен, Абайдың өзі үшін де, қазақ әдебиеті тарихы үшін де жоғалып кеткен әлденеше шығармалар болған дейміз.

Анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен қалпындағы жазушы ақын Абай, бізге 1882 жылдан бергі шығармалармен танылады дедік. Осы жылдан бастап 1903 жылға дейін алсақ, мөлшері жиырма екі жыл бойында Абай отыз сегіз жасынан бастап ақындық өнерін өзіне үлкен жол етіп алады. Өмірбаянын еске алсақ, отыз сегіз-қырық жастарға жеткен шағында Абай орыстың тілін анық жете біліп, орыс классиктерінің шығармаларын қатты зер салып, өзіне үлгі-өнеге есебінде қадірлеп оқып жүретін оқушы болып еді. Соның дәлелін ең алғаш аударма жасап, Лермонтовтың «Бородиносын» қазақшылаған еңбегінен айқын көреміз. Аз үзінді болса да, бұл аударма ең алдымен Абайдың Лермонтов текстін өте толық ұғынғанын көрсетеді. Және ұйқас, шумақ, өлеңдік ырғақ жағынан келгенде, қазақ өлеңінен басқаша еркін, жаңа түрлер іздеп аударып отырған ақын-

ды аңғарамыз. Тіл менен шеберлікте аса орамды және өзіне сенімді қайрат танытады.

...Штык, қылыш қайрасып
Ширатып мұртын шайнасып,
Ашулы солдат қыстықты:
«Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қиынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз штыкты», —

деген жолдарда, жоғарыда айтылған, анық өнерлі ақындықтың сипаты көрінеді.

Осымен қатар шығатын Абайдың ендігі өз өлеңдерінде бұл ақынның мүлде қазақ поэзиясында бұрын болмаған ойларды айтып, болмаған шеберлікті тауып, соның барлығында өзге өлеңдердің классик поэзиясының үлгісін меңгерген мәдениеттілікті, шеберлікті танытатынын көреміз.

Анық ақындыққа үлкен өрісті, әлеуметтік еңбек деп кіріскен ақын, мүмкін, 1880 жылдардан бұрынғы кейбір өлеңдерін бертінде өзі де місе қылмаған болар. Сондықтан, жоғарыда айтылған, жоғалып кеткен деген кейбір өлеңдерді өз шығармасынан кейін өзі де өшіруі ғажап емес.

Ал, 1880 жылдардан 1903—1904 жылдарға шейін ұлы қайраткер биік сапалы көркемөнерлі Абай бірде бір уақыт өзінің сол жеткен жаңалық сатысынан төмендемейді. Бірдебір жол оқымаған фольклор көлеміндегі қазақ ақындарының үлгісіне қарай кейін баспайды. Абайдың арнаулы шығармаларына сүйеніп отырып, нақтылы түрде айтатын кейбір қорытынды пікірдің жәйін осы тұста алдын ала ескерте кетейік.

Мәдениетті, жаңа бағытты ақын Абай қазақ тіршілігінің қай тақырыбын жырласа да өз алдындағы қазақ поэзиясының атақты саналған Бұхар, Дулат, Шортанбайларынша жазбайды. Тұтас өлең түгіл, соларды қайталап, не солар үлгісіне түсіп жазған бір шумақ өлеңінің өзі де жоқ деуге болады. Өлеңіндегі тіл, кейбір теңеу, кейбір мақал және кейбір тақырып пен көңіл-сезім сарыны соларға ұқсас сияқтанғанмен әркезде Абайдың ойы, өрісі, идеясы мен әлеуметтік арманы, мақсаты әледеқайда басқаша боп, классик ақынның өзіне ғана тән болған өзгешелікпен айқындалып шығып отырады.

1882 жылдағы «Қансонарда» сияқты өлеңмен бастап, нені көріп, нені сезініп, нені жыр етіп толғанса, бәрінде де әр дәрежеде реалистік шеберлікті танытады. Өлеңнің өрнегімен ізденгіш жаңалықтары соныдан соныға түсіп, үдеп, өсіп отырады.

Сондайлық тың арнаны өз тұсындағы және өзінен кейін-

ті қазақ әдебиетіне бұдан былайғы жол етемін деп «басқа шауып, төске өрлеген» жаңа заман ақынын біз ең алғаш көлемді түрде «Қансонарда» деген өлеңінен көре бастаймыз.

Осы өлеңдегі табиғат көріністерін, өз сезімін және аңшылықтың қызулы, қызғылықты сәттерін сипаттағанда, Абай өзінің жаңаша қалыптанған ақындық мәдениетін танытады. Бұл реалист ақын болғанда, орыс классик поэзиясының реалистік традицияларын өз бойына мол сіңіріп, жақсы меңгерген суретші ақын боп көрінеді.

«Қансонарда» өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан тұпа-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз қазақ халқы мекен еткен қысы туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері толып жатқан ұсақ машықмерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі боп шығады.

Сөйтіп, барлық нақтылы фактілердің, жеке реальностардың баршасы нағыз қазақтың өзіне тән шындықтармен қалыптанудың үстіне, тұтасымен алғанда, осы өлең зор мәдениетті, ірі суретші тудырған шығарма екенін танытады. Сол өзгешеліктерін, ең алдымен, пейзаждан байқауға болады. Көз алдымызға қар басқан елсіз таудың тұрғысы, сағасы, қансонар күнгі анық болмыс күйін елестетеді. Анық қазақ сахарасындағы аңшылар ғана жүретін жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық шағын беруден бастайды.

Тегінде, пейзаждың өзін суреттеуде көп ақын өздерінің стильдік өзгешелігін анық аңғартады. Шығыс ақындарының ескі дәстүрін алсақ, олар анық тауды шындық қалпында суреттемей, салыстыру үшін әр алуан тұспалдарға бейімдеп көрсететін. Тауы кейде тауға ұқсаса, кейде қиялап, шұбарлап, әсірелеп айтқан тұманды, жұмбақты бір көріністерге ауысып кетер еді.

Орыс поэзиясының, әсіресе Пушкиннен бері қарайғы классик реалист стильге ауысқан үлгісін ескерсек, оның аса айқын бір өзгешелігі — әрдайым дәлшілдігі, шындыққа жақындығы оқшау тұрады. Абай да осы сияқты суреттейін деп отырған жайын және барлық күйлерін, сол орыс поэзиясындағы нақтылы дәлшілдік негізге құрады. Қазақтың Абайдан бұрынғы поэзия үлгілерінде де тау анық реалистік, дәлдік болмысымен суреттелмейтін. Көбінше «бұлғыр-бұлғыр, бұлғыр тау», «асқар-асқар тауларды» жалпылап әсірелеп айтқан, бұлдыр бейнеден ары бармайтын.

Абайдың пейзажы, тауы шығыс ақындарының тұманды тұспалына да соқтырмайды. Қазақ ақындары айтатын фольклорлік «заңғар тау», «қара аспан тауларға» да бармайды. Жаңаша берілген тау бейнесі, кеше ғана өзіңіз жүріп өткен жерлердің, адыр таулардың ой-қырын, жотасы мен қорым тастарын, қия беттерін, соны қарға түскен іздерімен дәл ғана, түгел көрсетеді.

Екінші айқын бір жаңалық белгісі — тауды және барлық пейзажды тек сол тау үшін, пейзаж үшін ғана алмайды. Адамның іс-әрекеттерін, тартыс-талабымен, неше алуан мінездерімен араластырып, арнаулы қарым-қатынаста, шарпысу қалпында алады. Адамның да іс-әрекетін, сезімін тегіс табиғат ортасында береді. Шығарманың өзі сюжетті, оқиғалы поэма, баллада үлгісінде жазылмаса да, бар өлең бастан-аяқ динамикалық суреттерден құралады. Әрекет пен уақиға жағынан басқан сайын байып, өсіп, үдеп бара жатады. Өлеңнің ішінде сәт сайын құбылған толып жатқан өзгеріс, қимылдар болғандықтан қай оқушыға болсын әсерлі, қызықты тиетін, көзге қонымды, көңілге иланышты шындық танытады. Салқын күнде, аппақ қардың үстінде бусанып тамған қызыл қан тамшысындай жанды шындық.

Адамды алсақ та, құр аталып қойған емес, арнаулы қимыл-әрекет үстінде көрінеді. Сонарды күткен үлкен аңшы мен қағушылар ерте аттанған. Сонардың да аңшы тілейтін сонары бар. Бұл «ұзақ сонар» емес. Қар кеше күндіз жауып, кеше тоқтаған болса, түлкінің ізі түні бойы жортқан ұзақ шиыр боп кетер еді. Ол ізбен түлкіні табу оңай емес. «Келте сонар» болса, ол да жақсы емес. Қар түн бойы жауып, таң атар алдында ғана тоқтаса, түлкінің ізі қысқа жортуылды ғана көрсетер еді. Бұндай із кез келсе, түлкі тез табылатындығы рас. Бірақ аң аз болған жерлерде, оңай кезігуді күту хиял сияқты. Анық жақсы сонар қардың ел жатқанша жауып тоқтаған түнінде болады. Бұнда түлкі көбірек кездеседі. Жортуылы да ұзақ сонардай, шекіз алыс болмайды. Сөйтіп, Абай сонардың ішінде аңшыға көп кездесетін шындықты алады. Аңшылықтың қызығы мол. Оның шарты да зор. Астында жақсы, мықты ат болу керек. Үсте ыңғайлы, ықшам киім, қасында тату жолдас — барлығы да аңшылықтың әрі шарты, әрі қызықты шындығы. Осы топтың кейбіреулері қағушы болып, сай-сағаны кезгенде, біреулері тау басында томаға тартып отырады. Дәл осы сәттен бастап түлкіні алып, көңіл жайланып, «үйірімен үш тоғыз» боп қанжығаға байланып, сүйсінгеннен насыбайларын атқан шаққа шейін өмір шындығынан шалғай жатқан бір қимыл, бір қозғалыс, бір сезім жоқ.

Абай осы өлеңде өзі айтатын жайларды аса жақсы біліп, оны үлкен дәлшіл шындықпен жырлайтындығын танытады.

Өлеңнің композициясын алсақ, ауызша поэзияда жиі кездесетін, ілгерілі-кейінді аттап түсіп отыратын, бірі ілгері, бірі кейін орынсыз жүретін ауыспалы хал жоқ. Өлең жазушы ақынның шығармасы. Оны барлық мезгіл мен іс-әрекетті бастан-аяқ ретімен бұлжытпай бергендіктен көреміз. Алдынала ойланып алған ретті жоспар барлығы даусыз.

Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын реалистік дәстүр бойынша, өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де айқын танытады. «Сонар», «қағушы», «қайтқан із», «бүркіттің қайқаң қағып аспанға шығуы». «Түлкінің көре тұра қалуы», «үйірімен үш тоғыз» десу — бәрі де аңшылықтың өзіне тән тілі. Сол өзгешелікпен қатар ақын хиялын да өткірлеп, сол асығыс, қарбалас, тайталастар үстінде шебер түрдегі соны теңеуді де табады. «Қар — аппақ», «бүркіт — қара», «түлкі — қызыл» дей келіп, сол бір қайнаған қимылдарды қымсынған ұяң сұлудың асығып шомылған қозғалыстарына ұқсатуы да шеберлік айғағындай. Бұнда натуралдық үлгіде екі жайды: «ананы көр де, мынаны көр» деп ұқсата салу жоқ. Табиғатты, түлкі мен бүркітті түгел қосып, бір бейне етіп, ақ етті сұлудың динамикалық әрекетіне ұқсатуда көп ассоциация туғызатын терең де кең метафора танылады. Шын шебер реалистің ғана қаламына оралатын өзгеше үлгі.

Осындай белгілерінен де әрі мазмұн, әрі түрі түгел қабысып келіп, ірі табысқа айналған ақындық туыс танылады. Бұл өлеңде орыс поэзиясының реалистік үлгісін жақсы меңгеріп алған ірі реалист байқалады.

Абайдың ендігі көпке мәлім елеулі бір өлеңі — «Қақтаған ақ күмістей». Бұл өлең 1884 жылы жазылған. Өлеңнің тақырыбы қазақтың бой жеткен қызының сырт көрінісін, пішін, мүсін келбетін суреттеуге арналады. Жас атаулы қызығарлық, сүйсініп тамаша етерлік ерекше сұлу қызды сипаттайды. «Қансонарда» мен «Қақтаған ақ күмістейде» Абай көбінесе сұлулықты, жарастық келісімді жырлайтын эстет ақын болып танылады. Әлі әлеуметтік шындықты, халық басындағы ауыртпалықты сыншылдықпен жырлайтын қоғам қайраткері Абай бұл өлеңдерде көрінбейді. Бірақ «Қақтаған ақ күмістейде» және де Абайдың анық жазушы ақын екенін аңғарамыз. Бұнда сұлу әйелді сипаттауда ең алғашқы жолдан бастап, айқын сезілетін тәртіптілік бар. Әуелі қыздың пішінін айтады. Келісті біткен маңдайынан бастап көзіне, қасына тоқтайды. Одан ары мұрнын, бетін атай келіп, аузына ауысады. Сұлу тісін, бұлбұл үнді күлкісін айтып, аузына аз аялдап, содан ары мойнына, тамағына тоқтайды да, осыдан ары ұлы мүшесіне, жауырыны, иығы-

на, бойына ауысады. Жазба ақын фольклор үлгісінен бөлек, ерекше планмен жазып отырғанын аңғартады. Ауызша шығарылған өлең болса, мұндайлық реттілік кездеспес еді. Әйелдің ішін пішінімен аралас жанды адам етіп беру қажет болса да, Абай бұл тұста өзінше үлгі көрсетеді. Ол — сұлудың сыртқы портретін береді. Ал, адамның пішін-портретін арнаулы рет, әдіспен суреттеудің өзі де, жазушы ақын айтарлық мәдениетті үлгі. Бірақ, осымен қатар, Абайдың сұлуды суреттеуінде анық орыс классик поэзиясының үлгісінен өзгелігі де байқалады. Кейде Пушкин, Лермонтовтардың реалистік дәстүрін жақсы ұғынып, толық меңгерген Абай, сол биік дәрежелі шеберлік, өнерлілікке өзірше кейде дәл басып, жете алмай қалып та отырады. Оны 1882 жылдан кейінгі бірталай өлеңдерінен де байқауға болады.

Дәл «Қақтаған ақ күмістейдің» тұсында Абайдың жаңағы жөндегі кемшілігін сынап кету керек. Мұндағы жетпегендік неменеді?

Біздің байқауымызша, Абай бұнда жанды, тірі адамды бейнелеудің орнына жансыз сурет беріп отырған сияқты. Суретшінің қағазға түсіріп отырған портреті айқынырақ сезіледі. Әсем сұлудың сырт көркімен қатар сезімін, ақыл-мінезін, адамдық ішкі дүниесін беруді ақын ескермейді. Паспорттық сипаттау жасайды.

Бұның себебі де бар. Дәл осы өлеңнің тұсында, Абай әйел жынысына қазақ көзбен, әсіресе бой жеткен қызға феодалдық орта қарайтын көзбен қарағандай болады. Сол себепті, сұлудың жүзін бізге айтып беріп отырған ақынның көзі көбінше қыз көре келген жігіттің, келін айттыра келген құданың көзқарасы сияқты.

Нақтылы дәлдік болғанмен, ішкі сезім сыры жоқ шығарма көрінеді. Белдеуге сұлу атты байлап қойып, мүсін тұлғасына көлденеңнен қарап отырған бағалаушының мінезін аңғарамыз.

Кейінірек жазылатын «Ат сынын» осы қыз суретінің тұсында еріксіз еске алуға тура келеді. Онда да аттың кекілі, құлағы, қабағы, мойны аталып келіп, ұлы денесі сипатталып кетеді. Бірақ, атқа солайша сырт мүсінін санап, сынау қаншалықты қонымды болса да, адамзатқа қолданған мынау әдіс оншалық орынды емес.

Рас, кейінгі жолдарында дәл осы қыздың өзін айтпаса да, жалпы қыздарға сол Абай кезінде, патриархалдық-феодалдық ортада айтылып жүретін арзан, үстірт, әділетсіз сындар айтылады. Онда да Абай қызды міней түсіп, ақылдың салмағын жігітке айтады. Қыздың іс-әрекетінен айтылатыны — тек «іске ыңғайлылығы» деуге ғана болады.

Осылайша әйелдің сырты мен ішін екі бөліп алғандықтан өлеңнің жалпы құрылысында тұтас бітімді бірлік бол-

май қалған. Өлеңнің алғашқы күшті бөлімі сипаттау болады да, екінші бөлімі көпке мәлім, орташа шындықтарды ақсақал ортасының ауызымен санап, ақыл-өсиет етіп айтуға ауысып кетеді.

Екінші бөлімі Абайдың бұл өлеңін композициялық тұтастық, көркемдік күйден айырып, әлсіздікке ауыстырып әкетеді. Оның себебі өлеңнің бас жағы бір тақырыптан басталып, аяқ жағы екінші бөлек тақырыпқа ауысқаннан. Әуелде іш пен мінез жоқ, тек сырт болса, кейін сырт жоқ, тек мінез аталады. Басында сұлулыққа сүйсіне сөйлеп, кейін ұрсып тоқтайды. Сондай екі ұдайылық сыртқы түрден, ақындық теңеу лексикасында айқын көрінеді. Күлкісі «бұл-бұлдай» деп «іш қайнататын» жарастық тауып отырған ақын, кейінгі бөлімде «жыртақтап», «тыртақтаған» деген тәрізді, келісімге шалғай, ұрысқа жақын сөздерді қолданады.

Осы өлеңмен жалғас 1885 жылы туған «Жасымда ғылым бар деп» дейтін өлең Абайдың сол 1880 жылдардың бас кездерінде, ақындық еңбек жолында әр алуан түрде ізденіп жүргенін көрсетеді. Ізденуші Абай, ең алдымен, өзін жаңа үлгідегі ақын етуге жәрдемші болатын ғылымның жайын сөз етеді. Жасында оқыған оқуын, анық ғылым екен деп танымайды. Ендігі Абайдың арман етіп, «махрұм» қалдым деп көкірегін қарс айырғандай арман ететін мекені мәлім. Бұл — орыс мәдениеті, соның ең жарық, жарқын идеялы, үлкен өрісі, өнімді жолы. Бұл ресми Россияның қазақ жасына сол кезде аз-аздап бере бастаған шалағай шағын оқуы емес. Оның не беретіні мәлім. «Қызмет қыл, шен ал!» дейтін ғана әрі теріс, әрі шағын тәрбие. Абай екінші Россияның зор ағартушылық және әлемдік қасиеті бар терең ғылымын жоқтайды. Өзі үшін ғана емес, орыс мектебіне (медресе деп бұл тұста атап отырғаны — орыс мектебі) берген баласы туралы да осылай ойлады. Ең алдымен, «білім ал!» дегенде «орыс халқының шын зор өнерін үйрен» дейді. Сонымен танысып, өсіп бол да, «халқыңа пайдалы басшы боп қызмет ет!» деген ұлы жол тартады. Қызмет қылып шен алуды енді Абай қасиет емес, мін санайды. Көлемі аз ғана өлең болса да, «Жасымда ғылым бар деп» — Абайдың бұл уақытқа шейін жазған өлеңдерінен мүлде бөлек. Енді өзі бірталай оқып, өсіп, бар өмірін қайта ойланып, қатты сынап, мінеп өткен ойшыл ақынды көреміз. Білген сайын жеткеніне місе қылмай азсынып, зор ғылымға ұмтылғанын көреміз. Өзінің арманымен іздеп тапқанын, болашақ буыннан шығатын қазақ жасына ағалық өсиетпен ұғындырғысы келеді. Анық үлкен жолды іздеп табуда өзінің кешіккендік өкінішін айтып отырып, сол жас-

тарды ойландырмақ. Тура жолға ерте күннен, жас шағынан түссе екен деп баулымақ болады.

Бұл шығарма енді халықтық, адамгершілік, ағартушылық жөнінде үлкен қияға қарай жол тартқан жаңа ақынның ашық бейнесін көрсете бастайды.

Азамат ақынның зор идеясын бастаған өлең сол «Жасымда ғылым бар деп» болса, енді осыған жалғас 1886 жылы туған толып жатқан тың өлеңді көреміз. Тегінде 1886, 1889, 1896 жылдар Абайдың ақындық, ойшылдық еңбектерінің ең жемісі мол, өнімді жылдар болады. 1886 жылы Абай он сегіз өлең жазған. Тақырып жағынан қарағанда бұл өлеңдерді бірнеше жікке бөлуге болады. Ең әуелі айқын көпшілігі, қазақтың сол күнгі қоғамдық тіршілігіндегі сорақылық міндеріне арналған. Надандық, қанаушылық, кертартпа қайшылықтарды таңбалайтын қатты сын және өсиет өлеңдері. Бұл топ, көбінше сыншылдықпен, ойшылдықпен айтылған, әлеуметтік тартыстың құралы есепті болған өлеңдер. Екінші бір жігі ат сыны, жаз өлеңі сияқты боп, табиғат, жаратылыс тақырыбына арналады. Үшінші жігі жас буынға арналған «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба», «Жігіттер, ойын арзан», «Бір дәурен кемді күнге» деген сияқты өлеңдер. Төртінші жіктегі өлеңдер көңіл-күйінің лирикасы. «Көңлім қайтты», «Патша құдай», «Көкбайға» дегендер сияқты ақынның әлеумет тіршілігінен, ел надандығынан туған, мұңды шығармалары болады.

Барлық он сегіз өлеңнің тобы Абайдың ақындыққа мол күшін сарп етіп, бойындағы өнер қанатын кең жайып, табанды еңбекке түгел берілгенін танытады. Осы жылдың өлеңдерінен былай қарай классик Абай кең диапазонын көрсетеді. Өзіндегі ақындық еңбектің көп сипаттарын жан-жақты түрде таныта бастайды. Бұл жылдарда Абай әрі жазып, әрі тереңдеп оқи түсіп, өз басының да әлеуметтік, азаматтық санасын, идеясын өсіре бастайды. Заманы мен ортасының кемшілік пен қайшылық міндерін зор дауыспен әшкерелейтін ұстаз ақын тәрбиешілік тартысқа белсеніп түседі.

Сол себепті бұрын қазақ сахарасында жырланып көрмеген сөз сарындар туады. Осы жылдарда Абай анық қалыптанған реалист ақын болумен қатар, өзі суреттеп отырған ортада сан түрлі адамдардың ішкі сырын, мінез әрекеттерін де ірі шеберлікпен ашатын психолог ақын болады. Өз заманындағы әлеуметтік ауыртпалықтарға ем іздеуші қайраткер туады. Әсіресе халқының қалың көпшілігі болған, орта шаруаның жоқшысы, жаршысы бола бастайды. Сонымен, Абайдың ендігі еңбегі, әрбір өлеңі анық еңбекші халық үшін істелген қамқорлық, қайраткерлік, азаматтыққа

ауысады. Әрбір көркем терең ойлы шығармасы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есебінде туып, қалыптанып отырады.

«Абай өзінің әлеуметтік тартыстағы бағытын белгілегенде, қай топ, қай ортаның санашылы болды?» — деген сұраққа, осы еңбектің бас жағында беріп кеткен жауабымыз бар-ды.

Ақынның өзі қазақтың жуан атасынан, үстем табының ортасынан шықса да, кейінгі еңбегімен, әлеуметтік, тарихтық міндетті түсінудегі жаңалық салт-сана идеясымен сол өзі шыққан таптық ортасына қарсы адам боп қалыптанады. Заманындағы тарихтық үлкен түйіндерге дұрыс жауап беруі арқылы Абай орташа, еңбекші шаруаның санашылы болып, сол тапқа кеп қосылды дейміз.

Келешек тарихы бар, алдында үлкен перспективасы бар қоғамдық ортамен өзінің бағытын, тағдырын нық байланыстырады. Ел көпшілігін қанаушы үстем тап өкілдерін анық халық көпшілігінен аластап, таңбалап бөліп шығарып, «елім», «жұртым», «халқым» дегенде, өзіне дос тұтатыны — еңбек елі болады.

Осы жайды Абайдың 1886 жылы тудырған көп өлеңінен де, кейінгі талай сөздерінен де тану оңай. Ақын сол еңбекші елді қанайтын топты: бай, болыс, би, молда және толып жатқан қу, пысық, старшын, елубасы, ақсақал, қарасақал жиынын — атқамінер деп атайды да, барлығын да ел денесіндегі паразиттер деп түсіндіреді.

Сол әшкерелеуінде үстем тап әміршілерімен көпшілік елдің үнемі бітімсіз қиыншылықта, қарсылықта екенін анықтап түсіндіреді. Рас, кейбір өлеңдерінде Абайдың дәл осы санасына қайшы келетін қателік пікірлері де болады. Бірақ, ондай жайларды сирек кездесетін салт-саналық қайшылықтары деп ұғыну керек. Ал, жалпы алғанда, ағартушы халық қайраткері Абайдың барлық мол, ұлы мұрасында айқындап отыратын күрделі ой, зор арман атаулының барлығы да ақынның, жоғарыда айтылған, анық табысқан халқымен бірге болады.

Осы айтылған пікірдің бір дәлелін біз Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген өлеңінен айқын көреміз. Бұл өлеңнің ішінде сан алуан жолдармен жұртты жем етіп, қанап, ұдайы алып жатқан бай, болыс, би, елубасы, жалаңқай жау — бәрілері де тынымсыз алушылар болады. Ал, соларға беріп жатқан кімдер?

Ол — өз малын өзімдікі дей алмайтын, «басынан сырық, малынан құрық арылмайтын» анық момын ел — орташа көпшілік. Бұл өлеңнің тұсында Абай қазақтың анық қалың жоқшылыққа батқан тақыр кедейінің жайын сөз

етпейді. Орташа шаруаның мұңын жоқтап сөйлейді. Осы өлеңіне егіз сыңардай, қоса шығарған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңі бар. Онда ел ортасына бүлік салып жүрген тынымсыз атқамінерлерді ең алғаш рет сынға алып, бөліп шығара бастайды. Ел бұзарлар осылар деп әйгілемек болады.

...Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек,
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма элек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек
Адалдық, арамдықты кім теңгермек!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттен қор боп, өзіне сөз келтірмек, —

деген жолдарда елдің ортасында «жақсымын», «жұрт ағасымын» деп жүргендерге ең алғаш сын сөздер айтады. Кейінгі жылдардың өлеңдерінде Абай бұл топтың адамдарын таптық тұрғыдан жаңағы айтылғаннан да қатты сынға алады.

Алғашқы өлеңінде болыстықтың өзі де «қорлық», «иттікке» апаратын жол деп, қазақ ортасындағы әкімшіліктің өзінен қашу керек десе, «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арманның» артында атқамінер тобын айқынырақ, ащырақ шенеп, әйгілеп өтеді.

...Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертиген паңы құрсын, —

деп, сол атқамінер ортасын «жүзі күйгір» деумен жиренішті топ етіп көрсетеді.

Осы екі өлең туралы тағы айта кететін бір жәй бар. 1886 жылы қырық бір жасқа келген Абай өлеңдерін «Қартайдық, қайғы ойладық» — деген сөздермен бастайды. Анығында, бұл жылдарда Абай қартайған жоқ. Оны жасынан ғана айыру керек емес, халық қамқоры боп, азамат ақын боп, осы жылдан бастап жазған сөздеріне қарасақ, ақын анық үлкен тартысқа барынша белсеніп кіріседі. Ызалы ашумен, қайсар қайрат, өнімді қажырмен араласады. Сондықтан қажыған адамның әлсіреп, қартайып, ой қуаты, жүрек оты бәсеңдеген күйін көрмейміз. Олай болса, жаңағы «Қартайдық, қайғы ойладық» деген сөздерді Абай басқаша бір мән-мағынамен қолданады. Өсиетші, сыншы, ұстаз болуға бекініп кіріскен ақын халықтың анық ағасы боп, ақылшының тұрғысынан сөйлемек болады. Ел ұғымына қо-

нымды бір «құлақкүй» сияқты сәл сарыннан бастайды. Бұрынғы ақылшының көбі — кәріден, атадан, ақсақалдан шығады деп түсініп қалған көпшілікке өзін де солайша, жақсы етіп, тоқтаған, ой түскен, ел мұңшысы есебінде танытпақ боп, әдейі солайша бастайды. Болмаса, өз басының қажыры мен өнеріне қарасақ, ол жылдарда құлшынып, өрлеп келе жатқан, қайнап өсіп, дами бастаған анық шабытты ақынның шалқып жанған жалынын сеземіз.

Ол жалын — ел жайына қарап отырып ызаланып, ширға түсіп; күйінген ердің көкірегіндегі ашулы жалын болады. Ал, үлкен санадан туған қатты ашу мен қызулы жалын екеуі де кәрілік нышаны емес. Кемеліне келіп отырып, кектенген күресті іздейтін, қуаты күшті жүректен шығады.

Рас, сол жүрек халық жайын ойлағанда, біресе ызаменен толқыса, бір кезде сол халық үшін қамырық мұңға да толады. Сол себепті, 1886 жылдың тағы бір өлеңі — «Қалың елім, қазағым, қайран жұртымда» ақын өз халқының сол кездегі тарихи трагедиясын айта кеп дерттенеді. Жоғын жоқтап, мұңын мұндап отырғаны «қалың елі, қазағы». Оны «қайран жұртым» деп, бар жанымен ынтыға сүйеді. Бұның қамын ойлағанда, қамырыққа көңіл толады. Ал және сол қалың ел бар да, оның ұйтқысын бұзған, елдігін кетірген үстем тап бар. Осы соңғылардың сорақылығын айырып, атап береді.

Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын? —

деген жолдарда ақын қалың елді жаңағы қаскөй топтан айырып жырлайды. Елдің жауларын қанаушы бұзықтық іс-әрекеттің үстіне мінез, адамгершілік жағынан да өңшең татымсыз, құнарсыз адамдар деп танытады. Олар «жақсымын» десе де, анығында, толық мағынада адам да емес. Өңкей қиқым. Адамзат ішіндегі қоры, қортығы, ең бір сорақысы деп танытады.

Қоғамдық сана жағынан қарағанда, өздерін «басшымын», «жақсымын» деп жүрген әміршілердің барлығын осылайша масқаралап, таңбалап берудің өзі де Абайдың алғашқы адымында үлкен тарихтық, әлеуметтік жаңалығы бар әрекет еді.

Бірақ 1886 жылдың әлеуметтік тақырыбына жазылған үлкен толғаулы көп көркем өлеңдердің қатарында Абайдың жаңағы айтылған әлеуметтік сыншыл ойдың жаңсақ баста-

ған кезі де бар. Мысалы, «Байлар жүр» деген өлеңде және кейін шығатын кейбір қара сөздерінде Абай қанаушы таптың ішінен, бұзық болыс, арамза атқамінерлер тобының арасынан кейбір байларды бөліп шығаратыны бар. «Момын бай» деп жалпы қанаушы топтың қатарынан бірен-саран малды байды бөліп алып, арашалағандай болады. Оны да жаңағы ел бұзар, әкім, ұлықтар, қу пысықтар жем етіп жүргендей суреттейді. Әрине, Абай байдың бәрін былайша қорғамайды. Бірақ оларды көбінше болыстарға қоса жамандай отырып, кейде жем болушы жылаулар бай тапқандай болады. Бұнысы Абайдың «байдың да байы бар да, көпке залалы аз, сотқарлардан өзі де зығыр жеп жүрген бай бар» деп теріс жіктеген пікірі.

Дәл бұл өлеңнің тұсында Абай үлкен қайшылыққа ұшырайды. Таптық жағынан қарағанда, қазақтың халық даналығының өзі айтқан, өзі әшкерелеген сананы да Абай аңғара алмай қалады. Халық мақалында «Бай байға құяды, сай сайға құяды» деген үлкен шыншыл да сыншыл қортынды бар еді. Абай қалың елдің момын көпшілігі ашық түсінген осы жайды айырмайды. Бай атаулы қанаушы топтың басшысы, түп тірегі екенін аңдамай, қателік ойлар айтады.

1886 жылдың сыншылдық, қоғамшылдық тақырыпқа арналған өлеңдерінің қатарында «Адасқанның алды жөн» деген бір өлең бар. Бұнда да өзі көрген кемшілікті, мінді мінездерді үлкен турашылықпен қатты сынап, шенеп айтатын ақын көрінеді. Тек бұл өлеңде сынайтыны, ащы мысқыл үлгісінде қатты мінеп сөйлейтіні алғашқы көп өлеңдердегі болыстар, атқамінерлер, қанаушылар тобы емес, ел ішіндегі еңбексіз өмір кешетін жалқаулар болады.

...Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ.
Бәрі де шаруаға келеді олақ.

Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа
жақпақ, —

дегенде, ақын кімді сынап, сөгіп отырғанын танытады.

Өзінде мал жоқ, істер әрекет, еңбек жоқ, өз үйінде ішетін ас та жоқ. Бірақ осындай жігіттер малы бар, асы бар ауылдарды қыдырып, бейнетсіз, еңбексіз қор жалқаудың қалпында жүргенін ақын үлкен айып етіп әйгілейді. Абай заманындағы қазақтың көшпелі ауылында болған жалқаулық, еңбексіздікті ең алғаш өлеңмен сөз қыла бастайды. Арамтамақтық, кісінің асына көз сүзгіштіктің өзі де паразиттіктің бір түрі деп танытады. Әсіресе бай ауылды жағалап жүрген, жатып ішерлік әдетке салынған жастарды ызамен айыптайды. Үстем таптың, малды таптың өкілдері

арамтамақ болса, еңбексіз өмір кешсе, бұл олардың болмысы, дағдылы қалпы. Ал, жоқшылықта жүрген көпшілік өкілдерінің еңбексіз жалқаулығы — ақынды анық қамқорлық ойымен ыза қылғандай болады. Бұл топтың баласына, жас-кәрісіне түгелімен қамқорлық ой ойлайтын ақын «көзіңді сатпа, тереңді сат», «еңбегің ғана есеңді әпереді», — дейді. Адамшылығыңды сақтауға, қорлықсыз, мазақсыз өмір кешуге жәрдемшің, сүйенішің сол еңбек қана болады дегенді көп үгіттейді.

Кейін молайып өрістейтін осы алуандас ойларының басын жаңағы «Адасқанның алды жөн» деген мысқыл, шенеу үлгісімен жазылған өлеңінен бастайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, 1886 жыл тудырған өлеңдердің тақырыбы әр алуан екенін көрсететін бір-екі өлең аттың сыны мен жазға арналған өлеңдер. Жоғарыдағы айтылғаннан мына екі өлеңнің тақырыбы да, стилі де өзгеше. Бұл шығармаларында Абайдың суретші-реалист ақын есебіндегі шеберлігі көрінеді. Аттың сыны — жаратылыстың жанды бір бейнесі болған бәйге атқа арналған өлең.

Ғасырлар бойында мал өсірумен, көшпелі күйде тірлік еткен елдің ақыны аттың бағасын өзгеше түсінеді. Соның ішінде бәйге аттың орны мүлде бөлек. Ол қазақтың бағы заманнан бергі ауызша әдебиетінде де сан алуан «хиял прағы» болып жырланып келген.

Абай өмір кешкен кезде де ат — ер қанаты жүйрік ат, әсіресе, қазақ білген жануардың ішіндегі адамға ең ыстығы, қадірлісі. Бірақ осы аттың жайын сипаттағанда Абай тағы да реалист-суретші боп шығады. «Қақтаған ақ күмістей» деген өлеңінде онша орынды болмаса да, мұнда қолмен қойғандай, барлық сыны сырт сымбатынан көрінетін көліктің жайын Абай кекілі, құлағынан бастап түгел толық баяндап шығады. Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкен білімділік, байқағыштық танытады. Ол әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір саятшы, атсейіс сыншы боп шығады. Аттың бар мүсінін санап шығуда, әсем жырмен, үлкен шешендікпен шеберлеп сыпаттауда ақын қазақ тілінің осы жөніндегі мол байлығын да танытады.

Өзге тілге аударуға аса қиын соғатын осы өлеңінде ақын сол тілдің бар мүмкіншілігін де өзгеше ұсталықпен пайдаланды. Жалғыз-ақ атап айтатын бір жәй, осы атты сынап отырушы адамның кейбір салт-саналық көзқарасы турасында болу керек. Ақын осы атты еңбекші көпшіліктің күнделік тіршілігіне қажет болған күш көлігі есебінде жырламайды. Және жорықта жан серігі ететін жауынгер көзімен де қарамайды. Өзі жүйрік, өзі берік, жуан, жуас, қолға түспес, жақсы атқа қарап отырған көз өзі де еңбекші адамның көзі

емес. Атты, оның іс-әрекетінің үстінде көрсетпей, «белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек» деп, тек қана көлденең тұрғызып қойып, созерцание түрінде тыныш қана тамашалап отырған ақын көзін көреміз.

Онан соңғы атап өтетін өлеңдік ерекшеліктің бірі — бұнда және де шындықтан тыс, хиялды теңеулер жоқ. Қонымсыз романтика, тұманды теңеулер сияқты сырт жатқан, жалған жамаулар жоқ. Өте нақтылы, шыншыл, дәлшіл үлгіні көрсететін, реалистік шеберлікпен толық шыққан көркем шығарма болады. Мазмұнында ат жайын аса білгірлікпен дәл айтуды мақсат етіп алған шығарма өлеңдік құрылыста, сөздік байлықта, ақындық орамды шешендікте де біртегіс, тұтас келісімді танытады.

Осы жылда Абайдың жаратылыс келісін, көркін суреттеген шебер жырының бірі — табиғат жайына арналған «Жаз» өлеңі. Жалпы алғанда, Абай жылдың төрт мезгілін бір жылда емес, бірнеше жыл бойында жазады. Сол өлеңдерінің алғашқысы осы — «Жаз». Басқа тақырыптар сияқты табиғат көркі мен адам әрекетін араластырып жазған шығармаларда да Абайдың әртүрлі дамып өскенін, ақындық эволюциясын байқаймыз. Мысалы, ең алғаш жазылған «Жаз» өлеңі мен кейінірек жазылатын «Қараша, жел тоқсан мен сол бір-екі ай» деген екі өлеңнің арасында, өзгесінен бұрын, салт-саналық, қоғамдық жақтан айқын тұрған айырмасы бар. «Жаз» өлеңінде сахарадағы ауыл тіршілігін, көшіп-қонып жатқан көрінісін сипаттауда сол ауылдағы әр алуан топтар арасындағы қайшылық, қарсылықтар аз көрінеді.

Ал, жаңағы аталған күз көрінісін сипаттаған өлеңде, бір ауылдың екі шетіндегі бай үйі мен кедей үйінің барлық тірлігінде бітімсіз қайшылықтар үлкен шыншылдықпен терең ашылған болады. «Жаз» өлеңінің Абайдағы ерекшелігі — бұнда да ақындық мәдениеті ірілеп, шеберленген көркемдікті аңғарамыз. Барлық суреттер мен динамикалы қозғалыс әрекеттер неше алуан бай құбылыс боп сипатталады.

Ақын және де нақтылы, анық шындық халдерді көп теріп, шығармасын өте жанды, мол әрекеттерге толтыра жазады. Және ешбір көрініс-қимылда болмыстан тыс көмескілік, тұманды тұспалшылдық жоқ. Ең әуелі жас шалғынды, бәйшешегі толықси өсіп тұрған соны қонысты алады. Сол араға жеткен малдың ішінде, әсіресе, қалың топ жылқының ең суға, мол шалғынға емін-еркін араласқан күйлі кезін көрсетеді. Әлі үйін тігіп, жайғасқан ауыл жоқ. Жанды-жансыз табиғат арасында шұбартқан суретті өз қимыл-қозғалыстарымен толықтыра түседі. Сәнін молайтқан адам тобы-

ның әр алуаны көрінеді. Үй тігіп жатқан қыз-келіншек, ат үстінде мал ішін аралап жүрген ауыл иесі үлкендер аталып өтеді. Содан жұмыс үстінде жүрген шешелерді жағалаған жас балалар, тынымсыз шабуылмен күнұзын салпылдап еңбек еткен жалшылар көрінеді; өзен бойында құс салып жүрген жас аңшы бозбалалар да ақынның көзіне түседі. Бай ауылына жағынышты, жалынышты тынымсыз көрші малай, қартаң ақсақал да өз әрекетімен аталып өтеді. Осылайша үлкен ретпенен көп өмір көрінісін аз өлеңнің ішіне тығыздап сиғыза білген ақын, негізінде реалистік пейзаж беріп отыр. Табиғаттың белгілі көрінісіне, мезгіліне адамның әрекетін мол араластыра біледі. Аз адам емес, ауылда тіршілік еткен кәрі-жастың, бай мен малайдың, қолы бос бозбаланың — бәрін де тізіп өтеді.

Табиғатты ағын судай, сымпылдап ұшқан үйрек, қаздай динамикалы халде алған сияқты, адамды да тепе-тек тыныш отырған үнсіз, қозғалыссыз күйде алмайды. Әркім әр алуан іс пен мінезде, құбылыста көрінеді. Осында буы аспанға шыққан, көшіп келген жәрмеңкедей жанды өмірді оқушыға аса қонымды етіп, «дәл осындай болады» дегендей бас шұлғытып, иландыра біледі. Өлеңнің ішінде жанды тіршілік, қайнар қызу мол болғандықтан түрі менен өлшеу ұйқастарында да аса жанды, қызулы жүрдектік бар. Ұйқастарда келетін «шыбындап», «шылпылдап», «бұлтылдап», «сымпылдап», «сыңқылдап», «жылпылдап» деген сияқты айтуға ауырлау келгенмен, тұрақты тыныштық күй емес, үнемі өзгеріп тұрған қозғалыс әрекетті көрсететін сөздер барлық өлеңге өзгеше ағындылық (темп) береді.

Тұтас бітімді, келісті келген өлеңнің аяғына шейін осы жаңағы айтылған сөздерге орайлас ұйқастар айнымай созылып отырды. Жұынын алғанда өлең тілінде үлкен байлықпен қатар, тапқырлық, дәлшілдік мол. Мал баққан, көшпелі тірлік еткен елдің жайлаудағы жаңа қонысқа көшіп, қонып жатқан кезін, қимыл-әрекетін, әбігер-қарбаласын өлеңнің әр бөлімі айқын аңғартады. Сондай мазмұнымен біркелкі келген анық реалистік шеберлікке толған өлеңнің барлық құрылысындағы, мағына-идеясындағы бір кемшілік және де айқын байқалады.

Ақын көшпелі тіршілікті сынап, мінеп жазып отырған жоқ. Көбінше оның көркін, сырт көріністерін тамашалай түсіп, сүйсіне жырлап отыр. Әсіресе, бай ауылының қалың шұбар жанды-жансыз мүлкімен толықсып, жайғасып жатқанын негізгі тақырып етеді. Идея осылай бөлімделгендіктен, Абай талантының шыншылдығы бұл ауылда қажып, талған жылқышы барын, жалынышты, бағынышты кедей-кепшік барын еске алса да, жоғарыда айтылғандай, қоғам-

дық үлкен қайшылықтарды дәл осы көшіп-қонып жатқан бай аулының өзінен де табуға болатынын ашпай кетеді.

Алғашқы көп тақырыпты, мол өлеңдер жазған жылдың ішінде Абайдың бір топ өлеңі жастарға арналған. «Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Бір дәурен кемді күнге» деген шығармалардың бәрі де — өсиетші, сыншы ұстаз ақынның жас буынға арнап айтқан сөздері. Солардың ішінде, әсіресе Абай шығармасына үлкен жаңалық қосатын өлең — «Интернатта оқып жүр».

Бұл өлеңде сыншылдық та көп, қоғам үшін қамқорлық озғын ой да мол. Жаңа буынға басшы болған ақын патшалық системасына да терең сын айтады. Тегінде, қазақ баласының ендігі талпынатыны тек орысша оқу екенін Абай бұрын да айтқан. Бірақ, екі түрлі оқу бар: осы өлеңде Абай екі Россияның жігін айыратын екі түрлі оқу барын танытады.

Біріншісі — патшалық аппараты өзіне тілмаш, ұсақ чиновник, ұсақ әскери адам етіп әзірлеймін деп оқытып отырған шала, шикі оқу. Бұған берілген жасты Абай халыққа пайдалы адам емес, залалды адам боп шығады деп бағалайды. Оның бар талабы: прошение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу. Өзі де азғын, елді де сорлатады. Оны оқытып жүрген әкесі атқамінер, пәлеқор болса, әсіресе, жаңағы жасты бұза түсуге тырысады. Соның нәтижесінде:

...Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы? —

дейтін залалды топтар туады. Бұндай оқушы болудан жирену керек. Ұсақ тілмаш, әлдеқандай адвокат, чиновник болсам деген арманда жүрген жаңағы жастарға Абай Салтыков пен Толстойды әдейі атап өтеді. Бұндағы ұстаз ақынның үлкен сыншылдық толғаулы ойы айрықша түсінік беруді талап етеді. Абай сол жастарға: «Сен арман еткен чиновник пен адвокаттарды Толстой, Салтыков-Щедриндер қандайлық масқаралап, әшкерелеп, сорақы кескіндерін әйгілеп бергенін ойландар! Ойлана түсіп жиреніңдер, қашыңдар!» — дейді.

Осының алдындағы жолдарда «орыс жаман бол демейді» деген пікірді Абай әдейі айтып отыр. Бұл тұста патшалық өкілдерін айтпайды. Анық орыс халқының қасиетті қазынасына нұсқайды. Оның сыры мен нәрі орыстың классиктерінің еңбегінде, анық орыс халқының сен талпынар қуат қазынасы сонда! — дегенді аңғартады.

1886 жылдың өлеңі Абайдың тұсындағы жастар жайын танытумен қатар, ақынның өзінің де ішін ашады. Осы ке-

зеңде орыстың классик ақындары ғана емес, көркем прозасының ең ірі өкілдерінің де шығармаларын Абайдың анық біліп, терең танығанын көреміз. Сол классиктермен сыншылдық ой жөнінде өзі де бар санасымен табысып отырып:

...Военный қызмет іздеме
Оқалы киім киюге,
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге, —

деген ойлар айтады.

Бұнда анық, айқын түрде «патшалық кеңсесінен қаш!» — дейді. «Ол арада өмір кешсең, залалды адамның бірі боласың. Елі-жұртыңнан лағнат аласың» демек. Бұның орнына:

Алыс та болса, іздеп тап,
Кореннойға кіруге...

Абайдың түсінігіндегі «коренной» адам — оның арман еткен азаматы. Көп білім тауып, үлкен азаматтық тартыс жолына түсіп, патшалық кеңсесімен алысып жүрген ерлердің қатарына қосыл дейді. Міне, осы жерге шейін Абай орысша оқитын қазақ жасынан өзі күткен халықтық тілегін үлкен дұрыстықпен айтып келеді. Ал, осыдан кейінгі кейбір ойларында тағы да қайшылық аңғарылады:

...Я, байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге,
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге, —

дейді.

Ақынның өзі ойлаған өріске жете алмаған, жарым жолда қалған жастарға ұлықтың кеңсесінде істегенше, саудагер байдың есепші, қызметшісі бол дейді.

Дәл осы өсиетті зиянның азын талғау түрінде ғана, шартты түрде ғана қабыл алуға болады. Болмаса, тіпті бұл алуандас өсиетті Абайдай зор саналы, ірі идеялы өсиет айтып отырған ақынға артық кеңес деуге де болар еді.

Тіл мен теңеу, түр жағынан алғанда және де бұл өлеңнің мазмұнына сай стильдік өзгешелік айқын екенін көреміз. Осы бір өлеңнің ішінде ақын «интернат», «здраво-мыслящий», «военный қызмет», «коренной», «счет», «занимайся прямотой» деген сияқты сөздерді кейде қазақ сөздерімен ұйқастыра отырып, еркін қолданады. Мазмұнымен байланысты туған сөздік өзгерістер Абайдың орыс мәдениетін үгіттейтін озғын ойларына әдейі, заңды қажет бол отыр.

Рас, кейде Абай орыстың сөздерімен өзінің қазақша ойлаған ойын шалалау аударады. Шикілеу подстрочник сияқтанып, орысша қонымсыз келген бір сөйлем «занимайся прямотой» дегенінен көрінеді.

Жастарға арналған өсиет өлеңінің ой жағынан көрнекті біреуі — тағы осы жылда туған «Ғылым таппай мақтанба». Ел ішіндегі жас желеңге Абайдың әсіресе көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі осы деуге болады. Бұнда Абай адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы — ғылым дейді. Осы өлеңнің әр кезінде сол ғылымды Абай шақ, шағын дүние деп бағаламайды. «Ғылым» деген сөзді әдейі бірнеше қайырып қолдану арқылы ұзақ өрісі бар терең білім деп таниды. Сол ғылым талпыну жолында өзі үгіттеп, тәрбиелемек болған жастарды айналадағы көпшіліктің сорақы, бұзық мінездерінен жирентіп өсірмек. Ол сорақы мінездер атқамінер атаулының қолданып жүрген машықтары. Бұлар: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншектік, бекерге мал шашпақ.

Бір өлеңдерінде дәл осы мінездердің адамдарынан ел ішіндегі жуан, содыр, болыс, би, атқамінер деп атап берсе, мына тұста ол адамдарды айтпай, солардың тек сорақы қылықтарын атайды. Кейінгі өсетін жас буынға сол мінездер «бес дұспан» деп танылу керек. Ал, осыған қарсы ғылым тапқан жас болса, ірі адамгершілікке ие болсын, азамат деп атарлық ар иесі болсын. Ол — шын мағынадағы қасиетке жетуге талпыну керек. Сондықтан, ойы жетіп, адамдығы өскен жас, өзінің досы деп бес асылды таңдасын дейді. Гуманист Абай, ағартушы, әлеумет ағасы болған ақын сол бес нәрсені санағанда, ең алдымен талапты айтады. Сонан соң еңбек, терең ой, қанағат, рахым деген сияқты арлы адамгершіліктің сипаттарын санайды.

Бұл жолда тартысу керек. Алдыңғы буынның өзіне мінез етіп, үлгі етіп жүрген жолдарынан жирену керек. Сол себепті «ақсақал айтты, бай айтты» дегенге тоқтамау керек. Тағы сондай жалған авторитет саналғанның кімісі айтса да мойындамау керек дейді.

...Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз, —

дегенде, жаңағы қараңғы топтан өзі тәрбиелеп отырған жас буынды бөліп алмақ болады.

«Интернатта оқып жүр» деген өлеңді жас жеткіншек оқушы тобына айтса, мынау өлеңін Абай өзі үміт еткен, өскелең ойлы жасқа арнайды.

Тағы да жас буынға осы жылда арналған сөздің бірі — «Жігіттер, ойын арзан» деген ұзақ өлеңі. Бірақ ішіне тірші-

лік шындығы, күндегі өмір куәліктері көп кірген ұзақ өлең болғанмен, бұл соңғы шығарма жастарға арналған жаңағы екі өлеңнен идея жағынан төменірек түседі. Онда қазақ жастарының сауығына, үй іші тірлігіне, бір-бірімен кездескен мәжіліс ермектеріне көп көңіл бөле отырып, ақынның әсіресе көп мән беріп айтатын ойы — достық жайында.

Адал, шыншыл адамгершілікке сүйенген жастың достығын айрықша қадірлейді.

...Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Жолдастық, сұхбаттастық — бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.

Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату! —

деген сияқты оларды шешендік, ақылгөйлік түрінде әсіресе баса айту — бұл өлеңдегі Абайдың ағалық, ұстаздық ниеті. Бұндағы үгіттеп отырған оқушылары да бала жастар емес, жітіттікке, үй іші тірлікке, кісілікке ілініп қалған өскелең жастар. Солардың арасында қиянатсыз достық айтумен өз ұғынуындағы адамгершілік, адалдық мінездерді жол етіп ұсынады. Алдыңғы ата, әке буындарының мінезіндегі боямалық, жалған татулық, қиянаткерлік атаулыдан сол аталардың нәсілдерін сақтандырмақ болады. Және достықты, татулықты ер мен ер арасындағы ғана қарым-қатынас демейді. Үлкен достықты, шын мағыналы тұрақтылықты жас жігітке ең әуелі өзінің жары мен үй іші тірлікте мақсат ету қажет екенін айтады. Әйелің, құрбың — барлығын да адамгершілікпен дос ете біл дейді. Қазақтың әйеліне арналатын кейінгі адамгершілік, әділет, моральдық ойларының басын осы өлеңде айта бастайды.

...Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй, —

деуменен Абай қазақ әйелінің орнын жаңаша, өзгеше бағалайды. Өмір мағынасы мен көркі достықта болса, соның ең бір жарастықты асыл ұясы үй ішінде басталу керек дегенді айтады.

Сонымен, ел ішіндегі көпшілік жасқа өздері жүрген қалпындағы күнделікті тіршілігінің, күнделік жол қағидасын әр алуан мінезділік ретінде өсиет етеді.

Және де осы жылда жазылған алдыңғы айтқандардан тақырып, сезім сарыны бөлегірек шығатын бірнеше өлең — Абайдың өзіндік көңіл-күйлері. Өз басының мұңшыл, сыншыл ойларына арналады. Бұл қатарға қосылғандар: «Көңлім қайтты», «Патша құдай», «Көкбайға» деген өлеңдер.

Сыншыл ойдың иесі әлеуметтік пайдалы еңбектің өзінің ендігі тірлігіне мақсат, мұрат етіп алған ақын жұртына етіп жүрген еңбек, қызметі туралы күдікті, мұңлы ойларды да ойлай жүреді. Әсіресе, өзінің күнделік өмірі мен тағдырын байланыстырған құнарсыз ортадан көрген опасыздық, қиянаткерлік жайларын жыр ете бастайды. Дұшпан ғана емес, доспын деген талайдан да сол күнделікті тірлігінде сан түрлі қиянат көреді. Етіп жүрген еңбегінен түңілмесе де, жаңағы топтан түңіліп, оқшаулана бастайды. Ойлы жалғыздың бітімсіз, сыншыл уайымы тәрізді сөздері шығады. Өзі отырған елдің аты тобықты болса, алғашқы сөзі жетіп жатқан орта сол елдің құнарсыз атқамінер тобы болғандықтан және халықтың үлкен арманға толы асыл сөздері сол меңіреу, керең ортада бағаланбай, тыңдалмай жатқанын жеке уайым етеді. Халыққа арналған қамқорлыққа толы зор саналы өлеңдерінің бағасын Абай өзі жақсы білген.

Бұрын қазақ ортасында айтылмаған соңғы сөз екенін танып отыр. Бірақ елді, көпшілікті өздерінің әлегімен алаң етіп жүрген жаңағы топтар өзі де ермейді, көпті де дұрыс жолға бастатпайды. Абайдай өлең сөзін, ақындық еңбегін әлеуметтік тартыстың құралы етіп жұмсап отырған адамға осы бөгеттің бәрі кейінгі көп өлеңдерінде басымдап, үдей беретін ызалы мұң сарыны және де осы 1886 жылдың шығармаларында әр алуан көрініс береді. Кейде жуан содырлар ортасы Абайдың өз басына да жала жауып, қастық арнап, соққы беруді талап етеді. Өздерін беті-жүзі демей масқара түрде әшкерелеп отырған сыншы, жыршыдан қолдан келген жаманшылық, пәле, қазаны аямайды. Ояздық облыстық кеңселерге, әр саты соттарға Абайдың үстінен неше алуан қылмыстармен айыптаған жалақор, жалған арыздар түседі. Абайды қырда да қинап, қалада да сан қыспаққа салады. Сондықтан «Көкбайға» деген өлеңінде өзінің жеке басы көріп жүрген жапаны айтады. Өз ойынан кешкен ызалы уайымды еске алып отырып:

...Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды, —

деп, қиналу үстіндегі бас сырын шерте түседі.

Осы соңғы өлеңдерді шолу мен тексеруде біз Абайдың ақындыққа барынша терең бойлаған бір жылының жемісті нәтижесін талдап өттік.

Қорыта айтқанда, ендігі Абай көп қырлы, терең сырлы үлкен әлеуметтік идеяны жыр қылған ұстаз ақын болады. Шығармаларының бәрі де өзі өмір кешкен ортаның дәл сол тарихтық нақтылы дәуірдегі дәлме-дәл болмысымен, күнделікті шындығымен нық байланысты болады. Және қай

жайды жырласа да сыншы шебер реалис боп жазады. Жана арманмен өзгеше ақындық үлгі көрсетіп, соны стильдің шебері болып қалыптана береді.

Толғаулы ақынның бұл уақытқа шейінгі ең басты тақырыбына — халық қамына, көпшілік шаруа мұңына арналған, анық жарқын жолдағы жырлар екенін көрдік. Бұл кездегі Абайдың табиғат жайында үлкен ұсталықпен, жаңа үлгімен жырлайтынын аңғардық. Атқамінер, бұзық топтан көрген, сезгендеріне арнап сатиралы бітімсіз қарсылық жолын бастады. Сонымен қатар өзі тіршілік еткен заманның көп топтарынан үміт етеді. Келешек солардікі деп, осы соңғы топқа арнаған сөздерін ойлы, мәдениетті ұстаздық, қамқорлықпен айтады. Бұл тобы халқының жас жеткіншектері мен ересек жігіттері болады. Соларға айтқан өр талапты есиеттерінің үлкені — білім жарығына ұмтылу. Шала-шарық емес, анық үлкен өрісі бар, ұлы орыс халқының шынайы қасиетті қазынасына ұмтылу, жету шарт дейді.

Осы айтқандармен қатар біз талқылап өткен 1886 жыл өлеңдерінің соңғы бір түрі — өз басының ой-мұңымен байланған көңіл сыры екенін көрдік.

Біз 1886 жылдың өлеңдеріне айрықша көп тоқтадық. Себебі, өз заманына да, біздің дәуірімізге де Абайды қадірлі дана, анық классик етіп танытатын ақындық жолдың нақтылы арналары осы жылда салынған. Бұдан былайғы жылдардың шығармаларында Абай жаңағы аталған төрт сала тақырыптардан қол үзіп кетпейді. Қайта, өмір бойында халық мұңы, әлеумет қамы, ақынның берік бекіткен діңгегі есепті болады. Өзге үш саладағы тақырыптарға да кейін Абай айнымастан, сан рет оралып отырады. Әрине келер жылдардағы ақындық еңбегінің бар көлемі бұл айтылған төрт сала тақырыппен түгелденбейді. Әр кезде осы айтылғандардың үстіне өзі жыл санап үдеп, өсіп отырған ақын тағы да тың тақырыптарды қоса береді. Ал, жаңағы аталған негізгі арқауларын алсақ, олардың да әрқайсысына кейін қайта оралып, соғып отырғанда салт-сана жағынан да, ойшылдық, даналық, тереңдікте де терең бойлап, жаңалық өрістер тауып отырады.

Олай болса, біз бұдан былай кездесіп, ақын шығармаларын тексергенде жаңағы, соңғы айтылған сипат, қасиеттерді, әсіресе есте тұтамыз. Сонымен, келесі жылдар шығармаларын тексергенде, бұрынғы тақырыптарды қайталаған шығармаларды түгел тексермей, солардың ішіне кейінгі жылдар қосқан жаңалық идея мен көркемдіктің тың сипаттарын айрықша атап отырамыз. Сол арқылы Абай ойының, ізденулерінің және ақындық шеберлікке жетуде айқындай түсетін саты-сатыларын анықтап ескеретін бола-

мыз. Осылайша шолу Абайдың ақындық жолындағы сан алуан эволюциясын толығырақ танытатын болады.

Бұл айтылған сөздер, бір жағынан, 1886 жылдың шығармалары туралы берілген қорытынды есепті болса, екінші жағынан, келесі 1887 және одан арғы жылдардың да шығармаларына шолудың кіріспе сөзі есепті болады.

Сонымен, 1887 жылдың шығармаларына ауыссақ, бұл жыл ең алдымен сан жағынан аз өлең тудырған кез болады. Дәл осы жылдың үлкен өлеңі үшеу-ақ. Оның екеуі — «Сабырсыз, арсыз», «Көжекбайға» («Бөтен елде бар болса») дегендер — ел ішінің содыр-сойқанды, бұзық тобына арналған.

Өткен жылғы көп шығармаларының тақырыбы қайталап, өскелеңдеп кеп тағы жаңа шығармалар туғызады. Бұлардан бөлек, жаңа жылдың, ерекше жаңа, бұрынғы кезде Абайдың өзі де, өзге қазақ ақындары да айтып көрмеген тақырыпта ең бір терең, көркем шығармасы — «Өлең — сөздің патшасы» болады.

Алғашқы аталған, бұрынғы, белгілі тақырыпты тың өлеңдермен қайталаған шығарманың екеуі де ұзақ өлеңдер. Солар сияқты үшінші өлең де аса терең мағыналы болумен бірге, ұзақ жырдың бірі боп шыққан.

...Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Керсе қызар жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан ала ауыз, —

деп басталатын өлең елдің сорына біткен қу мен сұмның неше алуан жексұрын, жиренішті кескінін бейнелейді. Өздері елдің тұнығын лайлап, береке тыныштығын кетіріп жүрген бұзық бола тұрса да, толып жатқан әмір-құдірет солардың қолында:

...Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе, ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады...

Қазақтың Абай тұсындағы сан байлары, болыс, атқамінерлері өздерінің баю жолына неше алуан талан-таражды пайдаланса, кейде қолдарына ұры сақтап, аттандырып отырып, бөтен елден мал ұрлатып, байып отырғандары да болған. Жаңағы сөзде Абай жәй қылмысты ұсақ ұрыны айтпайды. Жаңағы елді сорлатып отырған, жуан содырдан шыққан ұрыны айтады.

Өйткені ол бірде ұрлық қылса, бірде «ауыл шабам» дейді екен. Ауыл шабу — жәй ұрының ісі емес. Артына қарашоқпар, сойыл соғарды ертіп алған мықтының, әкім-әміршінің жұмысы. Қырда осындай сойқанды салып отырып,

Сол адамдар және қалада да ең үлкен пәле басы өздері болады.

...Пысық кім деп сұрасаң —
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай, —

деген нақтылы айыптау сөздер жаңағы ел берекесін кетіріп жүрген жауыздардың бір тірегі, ұшығы қалада болғанын білдіреді.

Сөйтіп, бұл өлеңде біз ел бүлдірушінің тағы да тың әрекетін көре түсеміз. Бұндағы атқамінер, Абайдың бұрынғы суреттеген қанаушы топ өкілдерінен, қосымша сорақы сипаттармен толыса түседі.

Негізгі мазмұн өзгеріп ауыспағандықтан, Абайдың бұл өлеңіне түр, стиль жағынан қосылған тың жаңалықтар жоқ. Тек ызалана түскен ақынның ашу тілі ширығып, өткірлене береді. Жауыздық «харекеті әрекет» деп бұрынғыдан да айқындап беріп, енді осы сөзді арнап отырған тыңдаушысы басқа жандар екенін сездіреді. Өзі өшігіп, әшкерелеп отырған жуанға арнаған сөз емес, елге, көпке жеткізсем деп отырған сөзі.

...Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ.
Абайлаңыз, байқаңыз,
Елдің жайы солай-ды, —

деумен Абай анық елдік үшін күйзелетін көпке сөйлеп отыр. Елдің дұшпаны кім екенін таныта түседі.

«Көжекбайға» деген өлеңнің, бұрынғы біз талқылаған, осы тақырыптас өлеңдерден тағы бір айырмасы бар. Онысы — ел ішіндегі атқамінер, бүліктің атын «Көжекбай» деп атап тұрып, соның бар мінезін, іс-әрекет, қимыл-құбылысындағы бейнесін сипаттап беруінде. Тынымсыз бүліктің бір алуан портретін қапысыз түгел түсіреді. Және бір Көжекбай емес, көп Көжекбайдың психологиясынан жиынтық бейне туғызып, обобщение жасайды.

Осы өлеңнің ішінде, Абайдың кейінгі әдебиетке және халық даналығына афоризм есебінде қосып кеткен әлденеше шебер ақыл, нақыл, сыншылық сөздері бар. «Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында» немесе «Жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ» — деген сияқты жолдардың жөні бөлек. «Ел бүлігі тобықты, көп пысыққа молықты» — деген мәтел есепті жолдар да осы өлеңнен табылады. Көжекбайлардың көмектесі, жемтіктесі кімдер екенін де осында ашады.

...Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды,

дегенде, көжекбайлықтың тамыры мен тегі қайда жатқанын танытады. Бұлар патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты. Бұзықтық пен азғындықтың айықпас, арылмас ұясы соларға сүйенеді. Пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін аша түседі.

Сонымен, бұл аталған екі өлең бұрынғы тақырыптың дәлелдермен, дерек, әрекеттермен байытады. Аты аталып, таңбаланып берілген әкімдер, атқамінерлерді қосады. Әлеуметтік дерттің иелерін бұрынғыдан да күшейе түскен ызалы сыншылдық, өткір сатирамен әйгілеп әшкерелейді.

Өзінің үлкен тақырыбы — қоғамдық мінді айту болса, ақынның бұл жөнде қайта басқанын көрмейміз. Жауыздық, жаманшылықпен алысуда бұрынғыдан да құлшына түсіп, үдей басқанын байқаймыз.

Осы жылдың өзгеше бір шығармасы — «Өлең — сөздің патшасы». Ол — қазақ оқушысына ертеден даңқты көркем әдебиетте Абай тудырған биік тұрғы есебіндегі өлең. Бұған шейін ақындықтың әлеумет тірлігіндегі өзгеше қасиеттерін Абайдың өзі де жырлаған жоқ-ты. Ақын мен ақындықтың мұрат-мақсаты туралы қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын өзге де жырлаушы, жазушы болмаған. Ең алдымен, бұл өлеңде Абай ақындық өнері, ақын шығармалары әлеуметтік тартыстың үлкен құралы, зор мәнді әрекеті екенін анық түсінгенін көрсетеді. Шығарманың үлкен идеясы анық халықшыл демократ қайраткерлердің салт-санасын танытады.

Ең алғашқы сөздерде өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық жаңа норма жариялайды. Адам баласы айтып келген сөздің асылы — поэзия екенін биік бағалаумен бірге, оны төмендететін олқылықтарды да алдымен айтады. Ал, шын жақсы өлең ердің ері, данасы туғызатын сөз болады. Шын жақсы өлең өзі де даналықтың айғағы дейді. Бірақ өзіне шейін қазақ көпшілігіне жайылып жүрген өлең бұны қанағат еткізе алмайды. Айтушы да, тыңдаушы да надан болғандықтан поэзияның зор қасиеті тумай да, танылмай да жүр дейді.

Келесі бір-екі шумақта Абай өлең сөздің бағасын дін деректерімен дәлелдейді. Мұсылманшылық ұғымынша ең беделді деген жайларды дәлелдейді. Тәңірінің өзі, пайғамбары, мұсылмандарға ұстаздық етуші әулие ғұламасы — бәрі де өлеңді қадірлейтін боп аталады. Бірақ қатты ескертетін нәрсе, Абай бұл жерде ислам дінін мадақтау үшін жаңағыларды сөз етіп отырған жоқ. Тек хат танитын қа-

зақ оқушысының көпшілігі мойындаған дін ұғымдарын, өзіне шартты түрде керекке жаратады. Өлеңнің сол ортадағы беделін көтеру үшін пайдаланады. Болмаса, исләмнің анық дін басы үгітшілерінің — имам, сопыларының, молда-ишандарының көзімен қарағанда, Абай өлең сөз туралы жариялап отырған жаңалықты түгелімен күпірлік деп санап еді.

Өзі бағасын көтермек болған өлеңді құдай айтқан құранмен, пайғамбар айтқан хадиспен теңеуден артық дін бұзарлық болмас. Абай ол арасын жақсы ұғынса да, мына тұста сол дін авторитеттерін өз керегіне жаратады. Онысы және өзінің терең нанымы емес, халық ұғымына берілген баж деп танылу керек.

Осыдан ары Абай эстетикалық жаңа принцип жариялайды.

...Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы? —

дегенде, жаңа ғана осының алдында аталған исләмияттік норманың барлығын оп-оңай атап өтіп, тура 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтай революцияшыл-демократтар әдебиет үшін жариялаған эстетикалық негізге ден қояды. «Іші — алтын, сырты — күміс» демек, мазмұн мен түр мәселесіне Абайдың өз көзқарасын анықтайды. Түрден мазмұн қымбатырақ, бағалырақ дегенді анық танытады. Дәл осындай озғын оймен Абай орыстың классик әдебиетінің ішіндегі ең биік шындығын танып, талғап алғанын көрсетеді.

Мазмұнды жоғары бағалаған Абай өз заманы үшін ғана емес, дәл бүгінгі біздің социалистік әдебиетіміздің тұрғысынан қарағанда да, ең жарқын жолда тұрғандай. Осылайша, эстетикалық ең биік тұрғыға ойын өрбіткен Абай, енді өз алдындағы қазақ әдебиеті тарихына да өзгеше талап қойып, сынмен қарамасқа мүмкін емес.

Осыдан кейінгі көп шумақтарда айтылатын ойларының барлығымен Абай ақындықтың, соның ішінде өз ақындығының жаңа платформасын, үлкен деклорациясын жариялайды. Бұл жөнде Абайдың толғаулы ойы, диалектикалық отрицание дәрежесіне, философиялық биікке өрлейді. Өткен тарих қалдырған әдебиетке тарихтық, философиялық қаты сынмен, қатал соқтығады. Бұрынғы қазақтың «жүйрігі, шешені» деген ескі биін мақал көлеміндегі жаттанды шешендіктен аспаған арзан ойдың көзқарасын көрсеткендер деп біледі. Әсіресе бұрынғы ақындардың кейбір топтарына ерекше, қатты соқтығады. Сатымсақ ақынды — жағымпаз, жанын жалдаған жексұрын ақын етіп, өнер ұстап жүрудің орнына қайыршылыққа кеткен сорлылықты әшкерелейді.

...Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір кәдірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап, —

деген төрт-ақ жол өлеңінде Абай қазақтың бұрынғы поэзиясында таптық жіктің өзі де айқын екенін көрсетеді. «Ақын» аталып жүрген үлкен топтың ішінде үстем таптың, бай мен әкімдердің жыршы-жаршысы боп жүрген санашылары бар екенін атап тұрып, таңбалап береді.

Қасиетті өнерді жағыныш, мақтаншыға жұмсап, көп құнсыздың, жуан содырдың тобын қошемет қылған ақынды сол топтың өзіндей, халық ортасындағы ең бір жиренішті жандардың қатарына апарып қояды. Абайдың сыншыл, тапқыр әділетті ойы — ол ақындар айтып жүрген сөз, қазақ халқының өзіне де «қадірсіз, былжырақ» екенін ашып айтып береді. Өзі көпшілік шаруа елінің сыншылы, қайраткері болғандықтан, жаңағы топтан өзінің арманы мен мақсатын біржолата бөлек етіп, айырып, ажыратып алады.

...Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап, —

деуменен жаңа жарияланған ақындық декларациясын нықтай түседі.

Сонымен қатар өзінің ендігі сөзі қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінеді. Өсиет өлең халық дертінің тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі. Ал, Абайдың үгіттейтіні зор адамгершілік пен халықшыл, тазалық жолдар болғандықтан, өз заманындағы барлық мінді, сорақылықты сол тура жолдағы жақсы өлең-өсиетпен түгел жойып, жоғалтуға болады деп иланады.

Басқаша айтқанда, адамгершілік, ар, ақтық деген сияқты қасиеттерді тәрбиемен көпке жайса, өмір де, қоғам да, халық тағдыры да, өзгеріп, түзеліп кететіндей көреді. Бұл жәй — бір Абай ғана емес, бүкіл дүние ақындары мен ойшылдарының және бұрынғы орыс классиктерінің, әлеумет қайраткерлерінің де, бәрінің басынан кешкен ортақ жәй. Адам баласындағы ұждан, орысша айтқанда, — нравственность мәселесі орнына келіп, толып жетсе, сонымен қауым, қоғам тірлігі, тарихы өзгеріп, жақсы боп кетеді деген ойды бұрынғы идеалистік жолдағы ойшылдар мен қайраткерлердің бәрі де ойлаған. Адамгершілік түзелумен тарих түзеледі деген көзқарас Маркске шейінгі дүние жүзілік ұлы адамдардың бәрі де ден қойған наным болатын. Тек Маркс қана шаруашылық болмысының негізі өзгермей, қоғамдық салт-саналық күйлердің өзгеріп, толмайтынын ашып берген еді.

Абай «сөз түзелді, сен де түзел» дегенде, бір-ақ ауыз өтілу сөзді айтып отырған жоқ. Осыдан бұрынғы жазылған және кейін жазылатын барлық шығармаларында, жаңағы сияқты өзгеше нанымды көп таратып танытады. Өзінің барлық шыншыл, әділетшіл қажырлы еңбегімен, өлең ұстаздығымен заманын түзеп алады екенмін деп түсінген.

Өз еңбегін сондайлық ұлы жолдағы үлкен адам мүддесі бар, ерекше еңбек деп түсінген Абай енді өлеңдік шығарманың өзін де жанр мен түр жағынан іріктеп, талдап алады.

...Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам
қызыдырмалап.

Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап, —

деген толғауда үлкен мән, терең сыр бар.

Халықты тәрбиелейтін анық ұстаздық сөз өзіне бөлек, бір алуан болсын. Онда терең оймен, ашық шындықпен аралас үлкен тәрбиелік мән, мағына болсын дейді. Ал, осылай талап қойған Абай ақындықтың көпшілігі тудыратын әңгімелі поэзия, уақиғалы, қызық сюжетті поэмаға сынмен қарайды. Оны өзі жазудан тартынады. Себебі, батырлық пен қыз, қызықты жазу, — оқушының көңлін ақын өзі баулып, бастаймын деп отырған тәрбиелік жолдан алаң етіп, аударып әкетеді. Ондай шығарманы оқушы ойланып, тәлім алатын боп, оқып тыңдамай, әншейін арзан қызық, болымсыз ермек ретінде тамашалап кетеді деп біледі.

Екінші жағынан, қазақтың Абайдан бұрынғы көпшілікке жайылып жүрген ақындық мұраларының өзі де, осы Абай айтқан жайды дәлелдегендей болатын. Бұрынғыдан қалған батырлық жырлар, ашықтық жырлар — барлығы да өз заманындағы тәрбиелік, үлгілік қасиеттерінен айрылып, тек қызықты әдебиеттер ғана дәрежесінде қалғанын Абай өз тұсындағы тыңдаушылар беретін бағадан әбден біледі. Сөйтіп, осы жағдайға қарап та, бұрынғы қазақ поэзиясының дәстүрінен кейін серпіледі. Оларға қарсы бетке шығып, диалектикалық отрицание заңы бойынша жол кешеді. Бұрын қазақ тарихында, әлеуметтік санасында болмаған жаңалықты әкелуші ақын, ең әуелі өз алдындағы тарихи ескілікпен қатты шайқасады. Ескіріп, тозып, енді өмірге жарамсыз, көне боп қалған дәстүрлерден өзінің негізін аулаққа салады. Іргесін ажыратып алып, тың дүниені тарихтық жаңа жолдан іздейді. Осылайша, ақын мен ақындық туралы, олардың қоғам тірлігіндегі міндет, мүддесі туралы өзінің үлкен өріс арнасын саралап алып, бұдан кейінгі шығармаларында дәл осы бір өлеңде қалыптанған негіз бойынша әрекет етеді.

Әрине, Абайдың өз алдында, өз тұсында болған кейбір ақындардан жиренуі — бүкіл қазақ халқына біткен ақын атаулыдан торығып, аулақсыну емес. Сол сияқты, батырлық жөніндегі жырларды өз басына қабыл етпегенде, мазмұнын, көркемдігін біржола мансұқ еткендік емес. Ендігі тарихтық дәуренде, қауым тіршілігі жаңаша, басқаша боп өзгеріп құрылу керек дейтін Абай, ақындық міндетті түсі- нуде, үлгі алуда, орыстың классик әдебиетіне бет бұрады. Содан тәлім алған жаңа заман үншісі, ұраншысы енді халыққа басқаша әдебиет керек дейді. Бүгінгі өмірдің бүгінгі тартысына белсене араласып, басқаша тірлікке халық көшін бастайтын идеялар керек. Сол талабына сол тұрғыдан қараған қырағы сыншы көзіне «Өлең сөздің» ішінде аталған байшыл, әкімшіл, жағымпаз, сұрамсақ ақын жат болып көрінбеке мүмкін емес.

Халықты ондай ақындардың әсерінен, ықпалынан Абай ажыратып, айырып алмақ. Ал, батырлық жыры сияқты халық қазынасы сақтаған дастандарды Абай негізінен керексіз демейді. Тек, бүгінгі тартыс, мақсат үшін оның жәрдемі аз дейді. Осылармен қатар, Абай халықтың өзіне жақын, ел мұңын айтатын ақындар жоқ демейді. Қайта солардың барлығын қуат көріп отырып, оларға енді қандай өлең айту шарт, міндет екенін ұғындырмақ болады. Ал, қалың елдің көпшілігі қолданып жүрген анық халықтық мұң мен шердің жырын ол жат санамайды. Адам басындағы қуаныш-қайғыны қозғайтын әдет-салтқа аралас тұрған өлең-жырды және ел даналығын танытатын мақал, нақылдың баршасын да Абай түгелімен қостап, құптайды.

Соларды қалың көпшіліктің сүйіп, қадірлейтінін, Абай өзі де 1888 жылдың тағы бір ақындыққа арналған терең, көркем «Біреудің кісісі өлсе қаралы — ол» деген шығармасында терең танытады. Өз өлеңінің қадірін, мақсатын халыққа жеткізе түсу үшін тыңдаушысы мен оқушысына ежелден тән болған ақындықты сүйгіш мінезді еске түсіріп өтеді. Елдің өз көңіліне түсінікті тілмен даусыз дәлелдер келтіріп сөйлемек болады. Ақын өзі шығарып таратып жатқан жаңа мән, мүдделі шығармаларын ел тіршілігінің керегіне, көмегіне жаратпақ. Әлеумет тартысына қапысыз құрал етіп араластырмақ. Содан өлең сөздің ел тіршілігіне күнде араласып жүргенін еске алып, санап өтеді. Өлең қазақтың халықтық әдебиетінде, жақсы дәстүрінде қандай зор орын алғанын тегіс теріп айтады. Кісісі өлген жан күйерлер бар зарын өлеңмен айтады екен. Елдің салтындағы өлең — тірлікке күнделікті ілесіп, үнемі араласып отырады екен, соны тереді. Қайғы-қазада, шат-шадыман қуанышта,

толып жатқан әдет-салтта өлеңсіз өмір жоқ екенін атай келіп, осы анық халықтық қасиет деп бағалайды. Бұл жөнде жалғыз ауыз өлеңмен ерекше кең, мол мағынаны берген мысалын көреміз.

...Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең, —

деген терең толғау арқылы, қазақ халқының жақсы әдеті бойынша адамның барлық өміріне өлеңнің қатар ілесіп отыратынын айтады.

Халық дәме қыларлық, анық ел мұңына жақын ақындарға арнап тұрып, халықтық талап білдіреді.

...Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйенерлік адамды құрымет қыл,
Аулақ бол, әнін сатып нәрсе алғаннан, —

деп отырып, халыққа мазақ болма, қадірлі, сүйікті қайраткері бол дейді.

Бұл тұста да Абай әшкерелеп, аластап шығарған жағымсыз ақындардан басқа, халықтың өзіне жақын, өз ақыны бар екенін айыра танытып отыр. Бірақ осылардың алдында атағы, даңқы көпке мәлім боп жүрген, беделді ақындар бар. Абай үгіттеп, тәрбиелеп отырған ендігі жаңа заман ақындарына сол алдыңғы авторитет саналып қалған ақындардың ықпалы мен залалы тиюі мүмкін. Сол себепті, өзі сыншыл, өзі ер, жарқын талапты жаңа жолдың ақыны бұрынғы «кәрі аруақ» сияқты бір топ ақынды, әдейі аттарын атал тұрып, сынап, шенеп өтеді.

...Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі — жамау, бәрі — құрау,
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса, —
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау! —

дейді.

Бүкіл ХІХ ғасырдың атақты ақындарының ішінен Абайдың осы үшеуін іріктеп алуында да тарихтық себеп бар. Абай өскен ел — Арқа қазақтарының ортасында, әсіресе, беделді болған осы адамдар. Абайдың алдындағы әдебиеттік мол ағымның, әсіресе, Орта жүз ішіндегі қайраткерлері осылар. Бала шағынан, жас күнінен өзі өскен феодалдардың, үстем тап өкілдерінің ортасында анық абыройлы ақындар да осылар боп саналған. Осы үшін де Абай бұл ақындармен қатты қағысады. Олардың бәрінен қалған мұраны жиып-теріп, бір-ақ мығым сын береді. Өлеңдері «бә-

рі — жамау, бәрі — құрау» дегенде, олардың өлең ұйқастырып, сөз қиыстырып жүрген ақындығын олқысынып отырған жоқ. Үшеуінің бірдей идеясын, бәріне ортақ ой кедейлігін әшкерелейді. Халықты алға бастар өнімді жолдары жоқ. Саналары әрі надандықта, әрі кертартпа ескілік, қараңғылықта жатқанын мінейді.

Абай ұғымынша, халықтың арманы зор қасиетті өлең олардан өз заманында да туған жоқ. Өзекті ой мен озғын идеал болмағандықтан, тарихтық тілектердің керегіне жарамсыз болғандықтан, бәрінің шығармасы жамау-жасқау, шоқпыт-құрау сияқты. Ой бишаралығын, жүдеулігін ғана көрсетеді деп соққыға ұшыратады. Әсіресе, осы адамдар Абай, Шоқан, Ыбырайлар арман етіп отырған жаңалықтан, орыс халқының ұлы мәдениетінен ел санасын, жас буынын, бар ұрпақтарын алыстатып ұстауға тырысқан. Өздері заман өтіп бара жатқан надан, топас хан-төренің кілеміне түскен ақындар болғандықтан, әсіресе Абай өшіге түседі. Олардың орнына, жаңағы өлеңнің аяғында ақын өз мақсатын тағы да жақсы жырмен жариялап, оқушыға ұғындыра түседі.

...Мақсатым — тіл ұстартып, өнер

шашпақ,

Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ.

Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,

Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ, —

дейді.

Өлең — ермек емес, өнердің басы. Ол өнер халықтың тілін де, ойын да жаңғыртып, түлетіп өсірсін. Ең алдымен, алысқанда, надандық, қараңғылықпен алыссын. Соны жас ұрпаққа, халықтың болашақ тарихының жаңа қауымына әдейі арнап тұрып айтады. Тағы да шынайы әлеуметтік тартыстың құралы болған өлең арзан бағаланбайды. Жеңіл жеңіске, сән-сауыққа ермек қана боп кетпейді... Өзгеге, алысқа, халықтық, тарихтық ұлы арманға мегзейді... Өлең жазудағы мақсатым осы, бұл халқым алдындағы қарызым дей түсіп, Абай бұрын жариялаған ақындық платформасына тағы да бірнеше кесек ойлар қосады.

1888 жылдың аз өлеңінің ішінде тағы бір орны бөлек шығарма сахараның табиғатына, пейзажына арналған жаңа өлең — «Қыс». Бұл өлеңнің басында Абай анық орыс классик поэзиясымен байланысты, мәдениетті бір стильді көрсетеді. Қыстың өзін тірі жанды, бейнелі етіп сипаттайды. Бұл да табжылмай қатып тұрған бейне емес, қозғалып, қорқынышты әрекет етіп келе жатқан өндімелі, динамикалы жанды образ. Бірнеше белгілеріне қарағанда, ол Некрасов шығармаларындағы Дед-Морозға (Аяз-бабайға) ұқсайды. Бірақ қазақ поэзиясы және қазақ халқы да қысты бұ-

лай суреттеп көрген емес. Ауызша бір ғана мәтелде «Қылышын сүйреп қыс келеді» деген жалғыз метафора болмаса, қысты адам етіп, оның ішінде шал етіп шамалаған суреттер қазақ поэзиясында болмаған. Бірақ орыс поэзиясынан осындай жаңа бейнені ала отыра, Абай өз өлеңінің алғашқы шумақтарында сол жаңа образды қазақ оқушысына қонымды етіп, оп-оңай таныта келеді. Әсіресе, Абай заманындағы қазақ оқушысына аса түсінікті бейне шығады. Бұны танытатын «Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды» деген жолмен «Алты қанат ақ орда үй шайқалды» дейтін кесек теңеулер.

«Кәрі құда» — ең сұрамсақ, әсіресе алымпаз, тойымы жоқ, жеміт құда. Ол және қызын бермей талдырумен қатар, сан рет қайталап, еселеп соқпай, ала бермей тынбайды. Өрдайым айналып соғып отыратын қысты, осы құдаменен теңеу арқылы Абай Аяз-бабайды орыс әдебиетінен алып келіп, оқушысына өзінің құдасы етіп, қабыстыра кетеді.

Бірнеше өлеңдік шумақтармен кең, көркем таратқан қыстың өз образынан соң, Абай және де мал баққан көшпелі елдің сахарасындағы кең пейзажды шыншыл шеберлікпен беріп өтеді. Баланы да, алыста жүрген отардағы жылқышыны да, панасыз далада тебінмен күн көрген жылқыны да, оларды торыған қасқырды да түгел айтады. Осы саналған жан-жануар қиял тудырған заттар емес, анық реальдық болмыстың елесіндей шындықтар. Соларды аз сөздермен, аз шумақтың ішінде атап, бейнелеп өтудің өзінен-ақ ақын көп жайды өз оқушысына ескертіп, танытып отыр.

Тек, бұнда еңбек иесі жылқышы, адам тобының ішінен ең алдымен ауызға алынса да, екінші кезекте үйде отырып, әмір-бұйрық қана жіберіп жатқан байды да еске алады. Бірақ әлі де пейзажды, жансыз дүлей табиғатты адаммен, малмен аралас алуда, реалистік шеберлікті көрсетіп отырған ақын идея жағынан өзге өлеңдерінде жеткен өрісіне өрлемейді. Малшының күйіне көңлі күйзеліп, байдың бейнетсіз өмірін сынамай, тек көргендерін санап өтуші халінде қалады. Тартысты танытарлық идеяның жетімсіздігінен, қыстың суреті, көбінше, көлденеңнен көруші, салқын қанмен сөйлеуші адамның созерцаниесі болып қалады.

Осы аталған ақындық жолмен жыл санап кеңейіп келе жатқан мол сырлы, көп салалы ақындық өрісі енді келіп 1889 жылға жетеді. Ұлы ақынның қадірлі еңбек жолында дәл осы жыл және де аса бір мол жеміс берген жыл болады. Бұл жылы өз шығармалары мен аудармаларын қосқанда, жиырма жеті өлең туды. Орыстың ұлы данасы А. С. Пушкинге қазақ сахарасынан шыққан елші-баршы Абай ақын, дәл осы жылы оқушы ғана болып бармай, оның

ойына ой, хиялына хиял, шабытына шабыт жалғап табысды. Сонымен, 1889 жылдың жеке аталатын сегіз өлеңін аударма алады. Бұлар Пушкиннің «Евгений Онегинінен» қазақ ақыны жыр еткен үзінділер. Біз Абайдың барлық аудармаларын бөлек тексеріп өтпек болғандықтан, қазірде мынау еңбегіне айрықша тоқтамаймыз.

Сонымен, 1889 жылдың қалған он тоғыз өлеңін тақырып жағынан жіктеп өтейік. Бұнда да бұрынғы жылдар бойында ақын шабытын, азаматтық арманын, халық қайраткерлері есебіндегі идеяларын және терең сырлы, шеберлене түскен сезім сырларын, өздеріне тартқан арнаулы тақырыптар айқын көрініп тұрады. Ең алдымен, қоғам тірлігіндегі кесір-кесел есепті жаманшылық, сорақы күйлерді әшкерелеп алысқан тартыс өлеңі бір тақырып болады. Олар — болыстарға қадап, көзеп айтқан енді анық өткір ызалы, улы сатираға айналған шығармалар. Осымен қатар бұл жылда және де ақынның ой толғауын, бас мұңын азамат арманымен қабыстырған ірі шығармалар туады. Бұл жылда Абай өз ақындығының мән-мақсатын тағы да тақырып етеді. Бұлардың үстіне, бір топ өлең әйел жынысына арналған көркем, сыншыл сөздер болады. Бұлардың кейбірі ынтық-ынтызар, ғашықтар сөзі боп жазылады. Және де осы жылда бұрын ақын бірнеше рет жыр етіп көрген табиғат жайы, қазақ сахарасының көшпелі ауылында орнаған күз көрінісі жыр болады. Сол саналған бес тақырыптың үстіне, жоғарыда аталған, көп аудармалар қосылып, Абайдың 1889 жылғы ақындық еңбек қорытындысы және де іргелі, сапасы биіктеген салаларға бөлінеді.

Қоғам ортасындағы үстем таптан шыққан зиянды элементті Абай бұл жылғы өлеңінде барлық орны, дәрежесімен атап, таңбалап береді. Осы жерде, 1889 жылы жазылған «Болыс болдым мінеки» деген өлең мен «Мәз болады болысың» деген өлеңнің орны, үлгісі өзгеше деп тану керек.

Алғашқы өлеңді, бертінде анықталған деректерге қарағанда, Күлембай деген болысқа арналған деп санаймыз. Бірақ, бір Күлембай емес, сол арқылы Абай бүкіл қазақ сахарасындағы XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі болыс, феодал, әкім атаулының барлығын сипаттап, зор обобщениелік шығарма туғызады. Болыс атаулының бәріне ортақ анық шындықты ерекше шебер мысқыл, сатирамен әйгілейді. Бұрынғы шығармаларында да зиянкес содыр-сойқан атқамінер тобының іс-әрекетін әшкерелеп жырлағанда, Абай болыстарды жиі атайтын. Ал, мынау өлеңде ел ішіндегі көрнекті әкім, пәле басы анығында болыстар болғандықтан, нақтылап тұрып, бөліп алып, шын содырдың өзін әшкерелейді. Айтайын деген сын-шенеудің ең үлкен тақырыбын

ортадан ойып алып, оқушының алдына «сұм кескіні мынау» деп, көлденең тартады.

Көркемдік, суретшілік, сыншы мысқылшылық жағынан ерекше толық шыққан бұл шығарма, ең алдымен, болыстың психологиялық портретін береді. Оның ішкі есеп, айла, тәсілін сан құбылған мінез-құлқын, қимыл-әрекетін қапысыз, толық бейнелеп шығады.

Абай роман жазған жоқ. Қазақ тұрмысынан басқа түрлі де оқиғалы, сюжетті шығарма беріп, адам образдарының алыс-тартыстарын мол шығарма көлемінде суреттеген жоқ. Бірақ сонда да, ол қалыптаған болыстарға қарасаңыз, жақсы роман, повестің ішінде толық берілетін жанды образдың бар мүсін, кейпі осы өлеңдерде қапысыз қамтылған деуге болады.

Тағы бір айта кететін ерекше мәселе, осы болыстардың қоғамдық, таптық ерекше бір шындығы турасында. ХІХ ғасырдың аяқ кезінде бұрынғы ірі феодал тобы өзі де азып, іргесі ыдырап барған сайын халық көзінде сорақы бітімдерін айқындай бастайды. Және ұсақтаған топқа айналады. Бір замандағы хан, төре, немесе ру басы, жуан бел би, аталы шонжар, рушыл әкімдер тұсында істелетін көрнеу жауыздық пен қанаушы зорлықтар енді басқа түрде жүретін айла, тәсілге ауысты.

Елдің ендігі қанаушы әкімдері жаңағы болыстар болса, олар бір жақтан, таптық қанаушылығын жүргізе отырып, екінші жағынан, әрі жалтақ, әрі қорқақ жағымпаз да болатын. Жаманшылық қастығын істей отыра, сол кездегі тарихтық, қоғамдық көп қайшылықтарды көре бастаған, аңғара бастаған көпшілік халықтан жасқанатын да, неше алуан алдамшылық, аярлыққа салынатын. Бұл жағынан да, қазақ сахарасына патшалық өкіметі өзіне өкіл етіп қойып отырған әкімдердің шындық сырын ерекше батыл, турашылдықпен ашып беру — Абайдай халықшыл ақын үшін қасиетті жол еді.

Сөйтіп, жаңағы болыстың кескініне келгенде, Абай ең әуелі оны өз тіліменен сөйлетіп, неше алуан қорлық, масқара шындықтарын өз тілімен айтқызады.

...Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап, —

деген жолдардан бастап сұмырай болыс өзін-өзі әшкерелей береді. Ақын сатиралық ең бір өтімді, дәлелді және өмір шындығына ерекше жақын, төте жолын алады. Жауыздығын өз аузымен тегіс түгендетіп өзіне айтқызу — Абайдың жаңадан дәл басып тапқан шебер әдісі. Психологиялық ерекше толық портрет болудың үстіне, болыстың кескіні

сол болыстың өзі жасаған автопортрет болып шығуы бұл өлеңді ерекше реалистік дәлдікке жеткізеді. Орыстың классик әдебиетінде Белинский атаған «Натуральная школа», Гоголь шығармаларында нелер қоғамға залалды, жексұрын, жауыз топтарды осындай ерекше жолмен әшкерелеген болатын. Талай городничийлер, Чичиков, Собакевич, Ноздревтер өздерін өздері, әсіресе, айқын әшкерелейді емес пе?

Абайдың болысына келсек, ол өз аузымен қорқақтығын, екі жүзділігін, өтірікшілігін өзі ашады. Жегенін қайта құсу үстіндегі өкінішін де өзі мәлімдейді. Оязға жағыну кезеңінде:

...Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.

Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап, —

дегенде, масқаралық күйге жеткен болыстың қалпын карикатура үлгісіндегі мазақпен жеткізеді.

...Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін
Көрсем дағы, күтпеймін, —

деген сөздермен құнарсыз болыс өз жауыздығының тамырын да ашады. Бір бұл болыс емес, осымен қатар жүрген ұлық алдында беделі тәуір болыстарды да Абай оңдырмай іле кетеді.

...Елі жөнді болыстар,
Мақтанып жүр тарқылдап,
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап, —

деп, олардың да сорақы сиқын аша түседі. «Тарқылдап» жүрген мінез-кескін сорақы тұрпайылықтан басқа, жетісіп жүрген халді, жарасып тұрған мінезді немесе сол бір жөнді ойы бар адамшылықты сипаттамайды.

Күлембайдың өзін бейнелеуде қолданған неше алуан ерекше мысқыл эпитеттерін салыстыру шенеулерін Абай бұл жерде де оқтай өткір етіп, әдейі қолданады.

Абайдың болыс туралы шығарған осы жылғы «Мәз болады болысың» деген өлеңінде де жиын болыс атаулы тағы да барлық жексұрын жүзімен ашыла түседі. Онда ар-ұятын оқалы тонға сатқан жұрт жауы және де нақтылап көрсетіледі. Солардың бәрін өз оқушысына әйгілеп отырып, ақын халықты бұл сияқты дұшпандарыңнан «жасқанба» деп үгіттейді.

...Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.
Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба, —

деп, соншалық қажырлы қайрат-қарсылығын таратады. Ащы ызамен аралас, осы тұста ақын барлық ұлыққа арнап, ажал оғын атқандай болады.

Бұл өлеңдерді тексеру жайын қорыта келе, атақты Чернышевскийдің Салтыков-Щедрин сатирасы турасында айтқан бір ойын еске аламыз:

«Олардың (чиновниктердің) қоғамдық қылмыстарын бұдан аса ащы тілмен жазып, біздің қоғам денесіндегі дерттерді бұдан артық рақымсыздықпен жарыққа салған жазушы болған емес», — деген.

Сөйтіп, Абайдың жаңағы өлеңдері сияқты, әлеуметтік тартысқа арналған шығармаларындағы шыншылдық, реалистік үлкен дәстүр оны тек Пушкин, Лермонтовтармен ғана табыстырып, туыстырмайды. Біздің ұлы ақынның ой-санасының өсуі орыс әдебиетінің ХІХ ғасыр бойында үдеп, өскен реалистік дәстүрінің кейінгі табыстарын да мол қамтиды. Абайдың өз заманындағы өмір шындығын ерекше шебер, реалистік үлгімен бейнелеуін Белинский айтқан тағы бір оймен шенестіру қажет:

«Әдебиеттегі натуральная школаның жазушылары арқылы біздің әдебиет нағыз шындық жолмен өрледі. Шабыттың, әлеуметтік арманның ең нақтылы негізіне сүйенді, сол арқылы әрі орыс әдебиеті, әрі бүгінгі әдебиет болды», — деген.

Және осы ойына қоса «енді бұдан былай, осы шындыққа, натураға берік болған қалпынан өзгермек емес», — дейді.

Абай шығармаларын тексерудің басынан бері қарай, біз айтып келе жатқан бір пікір, оның ақындық жолында айқындап шыққан реалистік дәстүрі болатын. Бұл жолда біздің ақынның табысқан, түйіскен даналары орыс классиктері дегенбіз. Шыншылдық, нақтылы дәлдік және қоғам өмірінің күнделік болмысымен байланыстылық жағынан алғанда, біз Абайды да Белинский айтқандай, әрі қазақтың халық ақыны, әрі өзінің тарихи дәуірімен барынша байланысты ақын болды дейміз.

Орыс әдебиетімен жалғасын алғанда, аудармалар мен мәдениеттілік, көркемдік, анық классиктік дәстүр жағынан Абай, Пушкин, Лермонтовтан әрине көп үлгі алды. Бірақ тереңдеп талдай бастасақ тек солармен ғана байланыс жасап, тоқтап қалмағанын көреміз. Белинскийдің сан-сапалы,

терең түйінді ойларының көпшілігі Абайдың қоғамдық тақырыпқа жазған шығармаларынан әр кезде танылады. Герцен ойларының да Абай еңбектерінен өз орнын тауып отырған жерлерін айқын аңғарамыз. Және, әсіресе, 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтар айтқан қоғамдық, сыншылдық ойлар Абай шығармасынан өз бойын көрсеткенде, әсіресе сүйсіне түсесің.

Жаңағы аталған революцияшыл-демократтардың қоғамдық идеясын, эстетикалық, философиялық идеяларын өздерінің шығармаларында талай танытқан Салтыков-Щедрин, Некрасов шығармаларымен де Абай көп жерде жақсы табысып, түйісіп отырады. Анығында Пушкин, Лермонтовтар күшті ақын болғандықтан, кейде мысқыл, әжуа үлгісін көрсетсе де орыс әдебиетінде қоғамдық, әлеуметтік және тарихтық ерекшелігі, қасиеті өзгеше боп шыққан қоғамдық сатираны жетер жеріне дамытқан Салтыков-Щедрин болады. Ал, Абайдың жиырма жыл бойында шығарған мол мұрасының көптен-көбіне қарасақ, өз заманымен, өзінің тарихтық ортасымен байланысты туған қоғамдық сатирадан көп орын алатын өлең үлгілері аз деуге болады.

Жаңағы болыстар жөніндегі Абай сатирасы түгелімен Добролюбовтың орыс қауымына қандай әдебиет керек деп толғаған бір терең ойына өзгеше жақын қабысады. Добролюбов өз заманындағы орыс жазушыларына әлеуметтік талап артқанда:

«Жағымпаз жаршы да, даурыққан сыршыл да, тәтті тілді мақтағыш та қажет емес. Россияға шабытты, ызалы сатирик, аңы сыншыл сөздің тасқынын беретін ақын керек», — деген еді.

Абай тұсындағы қазақ қауымына да керек те керек, қымбат та қымбат анық осы Добролюбов айтқан қайраткер еді. Біз тексеріп өткен, қоғам мінін сынаған өлеңдерінің барлығымен Абай дәл осы Добролюбов айтқан тұрғыдан шығады.

1889 жылы, жоғарыда санауымыз бойынша, Абайдың тоқтаған тағы бір тақырыбы бар. Ол — бұдан бұрын да ақын шығармаларында бізге таныс болған көңіл лирикасы.

Өз ойымен халық мұңын қоса мұңдап ойшылдық, сыршылдық үлгіде туғызған терең толғаулары. Бұл қатарға қосылатындар атақты «Сегіз аяқ», сонан соң «Ішім өлген, сыртым сау», «Қажымас дос халықта жоқ» деген өлеңдер.

«Сегіз аяқ» ұлы ақынның жазушылық еңбегінің орта тұсында туған үлкен бір белдей әрі мол, әрі бар жағынан көркем келісті шыққан, зор шығарманың бірі.

Бұл өлеңнің түрі де осы шаққа шейін ақын жазып келген өлеңдердің үлгісінен басқаша. «Сегіз аяқ» демегі — се-

гіз жолдан қайырылған шумақтар болғандықтан айтылған.

Көп ойлармен заман, қоғам шындықтарын және өз басының мұңдарын жиған үлкен өлең, ең әуелі Пушкин, Лермонтовтар дәстүріндегі аса шебер арнаудан басталады. Ол тағы да мән-мақсаты өзгеше өлеңге арналған шумақтар.

Өзінен бұрын ешкім таппаған қиын ұйқасты шебер түрге Абай әдейі арнап ән де шығарады. Бұ да өлеңнің мазмұны мен мақсатына ақынның ерекше зер салғанын көрсетеді. Алғашқы өлеңге де арналған бастаудан соң Абай:

...Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,
Мінездерін көргенде, —

деген ызалы толқын атып, аттап түскенде, өзі тірлік етіп отырған бұзық ортаның дертті кескінін бейнелейді.

Содан бірлік кеткенін, ел іргесі тозып бара жатқанын әшкерелей келіп, осы жаманшылықтардың себебін де айтады:

...Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын, —

деп жеке адам үшін, тұтас қауым, халық үшін де ең қадірлі, қажет іс — еңбек екенін айтады.

Осыдан соңғы сан өлеңінде Абайдың бұрын қазақ ақындары айтпаған бір тақырып етіп алатын айнымас ойы — еңбек туралы болады.

Еңбекті Абайдың қадірлеуі қазақ поэзиясы үшін аса бір соны сөз еді. Ол бұл тұста биік идеяға басады. Бұл тұста Герценнің «Бізде дұға жоқ. Бізде еңбек бар. Еңбек — біздің дұғамыз!» деген ойларын анық еске алуға керек.

«Сегіз аяқтың» ішінде Абай әр жерде өз күйігін қосып отырады.

...Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды, —

деп, өз ішіндегі ой толқыны — у толқыны екенін танытады. Бірақ бұл қасиетті уайым жеке бастың сыры емес. «Мақсұт — алыс, өмір — шақ» деуменен Абай халық үшін қамырық шегетінін танытады.

...Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім — күн емес, —

дегені, немесе:

...Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен кү өмір, —

дегені және де қайғылы ойының басынан кешетін жалғыздықты айтқан:

деген барлық жолдар сөзбен жазылған емес, қанмен жазылған жолдар.

Бұл тұста Белинскийдің Лермонтов жазған «Одиночество» деген өлеңге берген бағасын еске алу керек.

«Одиночество» өлеңіндегі Лермонтов шығарған зарды Белинский: «Қоғамның қанды жаралары осы», — деп бағалаған.

Біздің Абайда да кейін, әсіресе, осы «Сегіз аяқтан» басталған көп мұңды көреміз. Ол мұңды ақын өз басының жеке жарасы, өзіндік қам-қайғысы есебінде «мен» деген жүректен жеке-даралық қайғы түрінде айтады. Кейін де Абайда сол түр, солайша толғау көп кездеседі. Осында оқушыға, «Сегіз аяқтай» үлкен жырдың тұсында, қатты ескеретін қорытынды бір ойларды Белинский сөзімен келтіреміз:

«Ұлы таланттың ішінде ішкі сыр, субъективтік элементтің мол болуы — гуманныстың белгісі. Бұл бағыттан қорықпаңыздар. Ол сізді алдамайды. Жалғанға әкетпейді. Ұлы ақын өзі туралы сөйлеп отырып, өзінің «менін» айта отырып, адам баласы туралы айтады. Өйткені оның жаратылысында бар адам баласы тірлік еткен жәйдің бәрі бар. Сол себепті, оның қайғы-шерінен әркім өз қайғы-шерін ұғынады. Оның жанынан өз жанын таниды. Сөйтіп, одан ақынды ғана көрмейді, адамды да көреді. Азамат ішіндегі тұғанын көреді», — деген. Дәл Абай басына, оның «мен» деп айтатын қайғы-шерлі зарына, мұңды жүзіне қарағанда, біз де осы ойларды арқау етеміз. Сөйтіп, Абайдың бас қайғысын айтқан шығармаларында халық қайғысы жатқандығы, жаңағыдай зарлы, мұңлы жеке жүрек шерінің өзінде де Абайдың позитивтік программасы жатқанын айрықша ескертіп өтеміз.

Лермонтовтың өз басындық сырлы мұңға берілген субъективтік шығармалары туралы тағы да қорыта келіп, Белинский және де біздің Абайға бола шешу, қорытынды айта кеткендей болады:

«Осы белгісінің өзіне қарап, біз одан орыс ақыны екенін және аса зор, қасиетті мағынада халық ақыны екенін көреміз. Бұл ақынның бойынан орыс қоғамының белгілі тарихтық кезеңі көрініп тұр деп бағалаймыз», — деген. «Сегіз аяқ» турасындағы Абайдың өз ішін мұңмен ашқан терең сырын, біз осы ұлы сыншы айтқан айнымас шындықпен аяқтаймыз.

Жоғарыда жіктеуіміз бойынша, Абайдың бұл жылы тағы да оралып соғатын бір тақырыбы — ақын мен ақындық

міндеті туралы. Бұның айғағы — «Мен жазбаймын өлеңді» деген шығарма.

Ақын бұл тұста өз өлеңінің санасы мен арманы бөлек екенін тағы да жаңаша, терең оймен тарата келіп, айрықша бір жайға нақтылап тоқтайды. Ол — осы өлеңнің ішіндегі жөні бөлек бір толғаулар туралы:

...Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз, —

деген алты жолды шумақ өз ішіне көп мән-мағына сиғызған өлең.

Абай шығармаларына осыдан бұрын беріліп жүрген түсініктерде дәл осы өлең Көкбай, Әріп сияқты өзіне жақын жүрген бірнеше ақындарға арналып айтылған дейтұғынбыз. Рас, бұнда Көкбайдың ертеректе айтқан дін сарынындағы бір қиссасы мен Әріптің «Зияда» дейтін қиссасын Абайдың еске алып отырғаны шын. Жалғыз-ақ әңгіме тек ол екеуінің еңбектерінде ғана емес. XIX ғасырдың орта тұсынан бастап аяғына шейін және XX ғасырдың басында да Қазан, Орынбор, Петербор баспаларында татардың баспахана иелері, саудагер капиталистері қазақ сахарасы үшін бастырып таратқан аса көп кітаптары болған. Сол кезде басылып, тарап жүрген шала қазақша сексен шамалы кітаптың көптен-көбі қиссалар болатын. Ол кітаптардың бәрінде қазақтың діншіл, кітапшыл (исләмшіл) молда ақындары шығарған. Осы шығармалардың көптен-көбі панисламизмді қазақ сахарасына таратып, сіңірудің үгіті еді.

Сол кітаптардың көбінде ескі замандағы исләм дінін таратушы дін қаһармандарының істерін дәріптейтін. Солардың арасында Мұхаммет пайғамбар, оның досы Әзірет Әлі, кейін шыққан Хасен-Хұсайын, Жәнәбіл, Сейтбаттал сияқтыларды ерекше діндарлықпен, сопылық қошаметпен көтере мақтайды. Осылардың шабуыл, соғыстарын дәріптеу арқылы өзге дүние жүзінің мұсылман емес елінің барлығына қастық, өштік үгіт, өсиет тарататын және барлық исләм ту астындағы елдер тарихының, тілінің, географиялық жағдайының, тарихтық тағдырының өзгешеліктеріне қарамастан бәрін бір бауырлас, дін қарындас дейді. Әдейі арнаулы саяси мақсаты бар өсиет еді. Ол үгіттің түбі пайғамбардың заманын ғана қошеметтеу емес, қайта көбінесе сол XIX ғасырдағы шығыс өлкесіндегі халықаралық қайшылықтарды қамтиды. Жақын Шығыс пен Россиядағы мұсылмандар арасынан шыққан буржуазияның европалық,

россиялық ірі капиталистермен базар үшін таласуында, әдейі ойланып табылған, кертартпалық, реакциялық қыңыр сана — осы кездегі исләмшілдік санасы болатын. Мұсылман буржуазиясы мен олардың сыншысы болған әдебиетшілер және баспа орындарының редакторлары осы жолда қандай күштерді болса да пайдалануға тырысқан.

Сонымен, ғасырлар бойында дүние жүзінің прогрессивті мәдениетінен оқшауланып, оған қастасып, мешеу қалған шығыс елдеріне неше алуан надан үгітшілерді таратады. Оларды әр алуан айла-тәсілмен пайдаланады. Қазақ даласын, өзіне жақын отырған ұлы орыс халқының мәдениеті мең жаңалық әсерінен аулақ ұстамақ болады. Соған қарсы халықтың ескі надандық қараңғылығын пайдаланбақ. Ел көпшілігінің санасы сау болса да, соған реакцияшыл дін фанатизмін таратып, сіңірмек болады. Жаңағы кітапшыл, шала молда, жалған ақынның көпшілігін, сол көп исләмшіл, діншіл қиссаларды шығаруға бастап отырған өте айналы және қатты зиянкес, саяси бағыт тұтынған топтар бар. Россияның ішінде осы соңғы топтар: Англия, Германия сияқты Жақын Шығысты көптен торлап, қалап жүрген империалистік мемлекеттердің әдейі жіберген агенттері есебінде де әрекет етеді. Осылар Россиядағы исләм дінін тұтынған елдердің бәрінің ортасында, қазақ арасындағыдай, қараңғы діншілдік үгітін мол таратады.

Бұл елдерді Россиядағы патшалықтың отаршылдық саясатын желеу етіп отырып, сылтау ете жүріп, барлық орыс халқының мәдениетінен, өнер үлгісінен, білім-тәлімінен аулақта, жаулықта ұстамақ болады.

Осы айтылған жайларды біздің көбірек таратып, айтып отырғанымыз Абайдың қоғамдық идеясы мен ақындық шығармаларында төтелей кездесетін болғандықтан айтамыз. Жалғыз-ақ кездесу, бітімдесу, үйлесу түрінде емес. Үлкен өрісте, негізгі қарсылық түріндегі кездесу екенін программалық, тарихтық қайшылықтардың қақтығысып, қарсы алысуы түріндегі кездесу екенін ерекше баса айтамыз.

Абай өзінің бұл күнге шейін, біз тексеріп өткен, барлық шығармаларымен орыс халқының өнерін үгіттеді. Өзінің ақындық мұрат-мүддесін, барлық жаңа саналы үлгісін орыстың классик әдебиетімен байланыстыра отырып дамытты. Және соңғы жыл өлеңдерін тексеруімізден байқалуы бойынша, Россиядағы халықшыл-демократтық тартыстың санашылы болған ұлы орыс даналарымен күн санап, жақыннан табысып, қабыса түсті. Әр кезде көп таратып айтса да, жаңағы біз тоқтаған бір шумақта, Абай және де сол жаңағы айтылған жолдағы өзінің жаңа программасын жарыққа салады. Оқушыға ғана айтып қоймай, халықтың жоғын

жоқтарлық, мұңын мұңдарлық жаңа талап ақындарды өзіне серік етіп алмақшы. Оларды өз бағытына бейімдеп қоса тәрбиелемек боп талаптанады. Сөйтіп барып, бағанағы көп қиссаларды, діншіл үгіттерді қазақ даласына жайып жатқан залалды үгітшілерге, реакцияшыл күштерге қарсы топ әзірлейді. Пайғамбардың, Әзірет Әлінің тартыс-тарихын әдейі сөз қылмаймын дейді. Шығыстағы көп жайылған сопылық сарындарындағы жалған, жасанды ғашық-мағшуқ жайын да әдейі жырламаймын дейді.

Олардан туған әсер, жалған қызықшылық саналы ақын тұтатын жол емес, демек :

...Өлеңі бар өнерлі, інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге, —

деген сөздермен қазақтың жас буын ақындарын үлкен мақсатқа баулып, бастамақ болады.

Сөйтіп, ақындықтың тақырыбына бұл жолы оралғанда, Абай өз тұсында болған әдебиеттік ағындардың ескісі мен жаңасын, пайдалысы мен залалдысын саралап тұрып, екі айырады. Бұнысы, тек бір өз басының ақындық жолындағы ізденуі ғана емес. Жоғарыда айтылғандай, бүкіл Қазақстанның, қала берсе, бүкіл Жақын Шығыстың тарихтық, саясаттық халдеріне байланысты, жаңа салт-сананың, ескілікті кертартпа салт-санамен алысуының айғағы еді. Сол себепті жаңағы өлеңді ақындық жайында өзгеше мәні бар өлең деп ұғынуымыз керек.

1889 жыл тақырыптарының тағы бірі — махаббат жайы деген едік.

Сол қатарға кіретін осы жылы жазылған бірнеше өлең бар. Бұлар: «Хор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Жігіт сөзі», «Қыз сөзі», «Білектей арқасында өрген бұрым».

Осы бес өлеңнің тұсында Абай әртүрлі стиль іздеп, махаббат, ғашықтық жөнін әр алуан үлгіде жырлап көреді. Сонда, «Хор болды жаным», осы тексерудің бас кезінде біз айтқан, шығыс ақындарының Абайға еткен әсерін көрсетеді. Махаббатты «тағдырдан келген зұлым», — дейді. «Жаным хор болды, бек бітті халім», — дейді. Сол ауыр дертпен тең мүшкілдікті алланың жіберген тағдыры, оны бенденің көрмеске шамасы қане? — дейді. Әрине, оқушыға ап-айқын, махаббат жайын бұлай жырлап көрген қазақ ақыны болған емес.

Орыс, европа классик поэзиясы да ғашықтықты құдайдың тағдыры екен, кеудеге әкеп салды дей қоймайды. Ал

кейде сопылық лирикасы көбірек әсер еткен шығыстың классик поэзиясындағы көп диуандар толы сансыз көп ғазелдер қандай ұлы ақын айтса да, осы жаңағы «Хор болды жанымның» наным, сезім сарынымен жырланатын. Абай осы үлгі дәстүрмен бір кезек ойлағандай болады. Жасы ұлғайып, басқаша стиль, дәстүрдің ақыны болып алып-ақ өзі жақсы білген шығыс классиктерінің үлгісінше, бір сәтке осындай құлақ-күй шертеді. Ұлы Пушкиннің кейде Парниге, кейде Құранға, кейде «Песня песнейге» еліктеу ретінде ойнай жазған қысқа өлеңдері тәрізді бір мысал.

Шығармалық еңбегінің қайсысында болса да ерекше ықылас, ұқыптылықпен қарайтын ақын, бұл өлеңге бұрын айтпаған, таппаған жаңа түр береді. Сол жаңа түрін оқушыға тосаңдық етеді деген оймен ұғымдырақ, қонымдырақ ету үшін әдемі ән де шығарып таратады.

Ғашықтық тақырыбына жазылған осы жылдың тағы бір өлеңі «Сен мені не етесің?». Онда опасыз жардан наз-нала шеккен ер шерін шертеді. Бұнда да Абай барынша шебер түр табады. Жеті жолдан қайырылатын ұқсастық көбінше он төрт жолды шумақ боп келісе үйлескенін көреміз. Абай осы өлеңде ең алғаш рет әр жолдың ырғақ, буын өлшеуін де қатты өзгертеді. Кей жол төрт-бес сөзден құрылса, белгілі санаулы қатарда, мысалы: төртінші, алтыншы жолдарда бір-бір-ақ сөз бір жол болып отырады. Осындай өлең уәзінін (Абайдың өзі айтуынша) тауып, ақын және де арнаулы ән шығарады. Әні де қазақ айтып, естіп жүрген ән-күй ырғақтарынан мүлде бөтен. Бұндайлық өлең түрін құрып, ән өзгешелігін іздегенде, Абай қазақ музыкасы үшін әдейі-леп речитатив өрнегін тапқан тәрізді. Тегінде речитатив музыкасында драмалық-уақиғалық мазмұн молырақ болады. Мынау өлеңнің мазмұнында бастан-аяқ жүріп отырған үй ішілік драмалық бір хал баян етілген. Өлеңнің он төрт жолдан қайырылған шумағының өзінде де, қалыпты өлшеулі қатармен түсіп отырған өлең сөзден гөрі ауызша айтылып отырған сөздің интонациясы бар (разговорная интонация).

Бұл өзгешелік тек Абайдың осы шығармасында мазмұн, түр (әрі өлеңдік, әрі музыкалық түрлері) өте үйлесіп табысқандықты танытады. Тұтас бітімнен төгіліп шыққан әсем бір келісім аңғарылады. Бұл өлеңде тегінде орыс классик поэзиясының, соның ішінде әсіресе Лермонтов лирикасының зор әсері бар тәрізді.

Осыдан соңғы екі өлең: «Жігіт сөзі» мен «Қыз сөзіне» келсек, Абайдың ғашықтық жайын жырлауда және де бір-жолата басқаша стиль-дәстүрді ізденгенін көреміз. Бұл өлеңдерде ішкі сырларын сәлем хатпен делдал арқылы айтысып отырған жастар көрінеді. Жаңағы ғазелмен айтыл-

ған шер-мұңнан мынау өлеңдер мүлде бөлек. Бұл өлеңдердегі асықтар қазақтың анық Абай тұсындағы ауыл жастары. Солардың ішінде құда менен құдаша, бозбала мен бикеш сәлемдемесі. Екеуі де жалын жеңістерін анық-ақ ынтық-ынтық сезіммен айтпақ болады. Сол көңіл талаптарына арналған нелер шебер теңеулерді ақын табады және тапқанда қазақ халқының өз тірлігіндегі, өз табиғатындағы болмыстар, натурадан мысалдар алады.

Осылайша бейнелеу арқасында жігіт те, қыз да өздерінің тілектерін натуралистік шындықпен бадырайтып, ашық айтысады. «Тар төсекте», «құмар қану» деген сияқты жігіт пен қыздың нақтылап айтылған, әсірелеп аталған мақсаттары бұл өлеңдердің шешендік теңеуіндегі көркемдігіне қарамай, негізінде натуралистік қалыптағы, тұрпайылау болмысты баяндайтын өлеңдер боп шыққанын байқатады.

Тағы осы жылдың ендігі бір-екі өлеңі және де бұрын Абай бірнеше рет жырлап көрген сахара табиғатының өзгеше кезеңдеріне арналады. Ол — көшпелі ауылдың күзгі тірлігін суреттеген «Сұр бұлыт» және «Қараша, жел тоқсанмен» дейтін екі өлең.

Бұл өлеңдер көркемдік жағынан да, өмір шындығы мен мазмұн жағынан да және әсіресе ақын барынша батыл шыншылдықпен ашып берген қоғамдық тірлік, халықтық идея жағынан да бұрын Абай жазған табиғат турасындағы өлеңдердің барлығынан биік өрлеп, өзгеше сапа табады.

Бұнда көшпелі елдің күзді күнгі тіршілігін жүдеген табиғаттың көрініс, өзгерістерімен де көп танытады. Ақын аса қонымды реалистік пейзаж бере отырып адам топтарының өмір болмысын да мықтап қамтиды. Аз сөздермен барлық көшпелі шаруаның көп күйзеулігін таныта келе, әсіресе күздің ауыртпалығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөледі. «Сұр бұлытта» да жүдеулігі, күйсіздігі аса ауыр сорлылыққа жеткен кедей ауылды бейнелейді. Сол ауылдың адамы ғана емес, итіне шейін даланы кезіп, безіп кеткенін айту арқылы Абай көшпелі тіршілікке дәл осы өлең тұсында лағнат айтқандай болады. Онсыз да жәйі жүдеу, кедей ауылға көшпелі өмір анық азап, қатал жаза есепті аталады. Бұл шақта барынша жанын салып, бейнет кешіп жүрген, арылмас еңбек иесі кедейдің де қатты қинауға түсетінін екінші өлеңде, «Қараша, жел тоқсанмен» деген өлеңде әсіресе айқындай ашып береді.

Бұған шейін Абай жазған «Жаз» бен «Қыс» өлеңдерінде реалистік пейзаждың шыншыл қалпын бере отырса да, адам мен табиғатты ұдайы араластыра алып жүрсе де, біз ақын шығармаларында қоғамдық қайшылықты жетерлік дәрежеде ашпайтынын атағанбыз. Ал, мынау соңғы өлең-

де, Абай осы жөнде зор саналы халық қайраткерлеріне ауысады. Бұндағы ауыл — анық айқын таптық жікке бөлініп отырған ауыл. Оның бір шеті — кедейлерді, малшыларды қатал, қастандықпен көрінеу қанап отырған бай үйлері; ол ауылдың екінші шеті — өңшең жыртық лашық ішінде қайыршылық күн кешкен кедей, жалшы үйлері.

Осы үйдің үлкендері мен балаларына шейін ақынның көзіне түседі. Араларындағы бітімсіз қайшылықтармен суреттеледі. Ақынның алғашқы Кәкітай бастырған баспасы мен кейінгі кейбір баспаларда түсіп қалып жүрген екі ауыз өлең, әсіресе, Абайдың сараң бай мен бәйбішеге иттей жек көріп, жиреніп айтқан ойларын танытады. Байдың қатыны өзінің кішкене баласына шейін «кедей балаларына асыңды берме» деп, сараңдыққа баулып, азғырып отырғанын көріп ақын:

...Ол да өзіңдей ит болсын азғыр-азғыр! —

деп, қатты ызалы жүрекпен жазғырады.

Абайдың сан сатирасы өзгеше батыл, турашылдықпен еңбекші көпшілікті қанап жүрген жауыз топты аямай әшкерлеп берген болса, мынау өлеңде де оның халықшылдық салт-санасын аса айқын ашады. Бұндағы өзі көрсетіп берген тап қайшылығы қарсылықтары арқылы Абай қазақтың еңбекші қалың елінің жоғын жоқтап, соның көңіліндегі бар шері мен арманын айтады. Бұл тұстарда Абайдың аузынан сол замандағы қалың еңбекші бұқараның дертті шындығы толық айтылады. Бірақ осылай ете келе, дәл сол жаңағы өлеңнің соңғы шумағында Абай «Бай мен кедейді аңдыстырған құдай» деп кетеді. Және ең соңғы жолдарда:

..Бір қыс сақта, тас болма сен де о
құрлы, —

деу арқылы ақын, бір жағынан, кедейге сол ауыртпалық халдің шығар жолын атай алмайды. Екіншіден, баймен екі арасына бітімші болғандай аңғар танытады.

Әрине, ағартушылық жолында, қазақ көпшілігінің қанаушы жауын мол мысалмен, батыл сыншылдықпен кең ашып берген Абай өзінің заманында еңбекші елдің тартысы қалай болу керек екенін атап бере алмады. Оның тарихтық, таптық тұрғыдан қарағанда, тар көлемді болған болмыс шындыққа байланысты екендігі түсінікті. Осы жөнде Лениннің 1910 жылы Толстой туралы жазған мынау ойларын еске алалық:

«...Оның аузымен кәзіргі кездегі өмірдің қожаларын енді жек көретін, бірақ оларға қарсы саналы, дәйекті, ақыр

аяғына дейін баратын, бітіспес күрес дәрежесіне әлі де жетпеген орыс халқының сан миллион бұқарасы сөйледі» *.

Орыс әдебиетінде бітімсіз тартыстың жайын толық айту дәрежесіне жеткен тек ұлы пролетариат жазушысы Горький ғана болады.

Әрине, Абайдан ол заманда жаңағы оның озғындап жеткен жерінен артықты талап ету мүмкін де емес. Абай шығармаларының келесі кезеңдеріне ауысарда айтатын жалпы бір жай: 1890, 1891, 1892, 1893 жылдар көлемінде Абайдың өз өлеңдері онша көп болмайды. Олардың ішінде жылма-жыл қосылып отырған ерекше көркемдік идеялық, жаңалық үлгілері болса, біз соларын ғана іріктеп, талдап, шолып өтетін боламыз. Жалпы осы аталған жылдарда, Абайдың өз өлеңдерінің, жоғарыда айтылғандай, онша мол болмауымен қатар оның аудармалары көбейгенін ескеру керек. Және мөлшері 1890 жылдан бастап, Абай ақындық шығармаларымен қатар, өзінің жазушылық еңбегіне жаңа бір түр — «Қара сөз» деп аталған жанрды қосады.

Сөйтіп, жалпы еңбек көлемін алғанда, ақынның әдебиетшілдік әрекеті азайып, әлсіремейді. Ал, әзіргі біз тексеріп келе жатқан лирикаларының тобын алғанда, жаңағы аталған төрт жылдың ішінде, және де әлденеше көркемдік сапасы өзгеше болып қалыптанған сан өлеңдер бар екенін байқаймыз. Түр жағынан алғанда да, осы жылдар ішінде Абай әлденеше жаңа шумақты, жаңа ырғақ ұйқасты бұрынғы қазақ поэзиясы ғана емес, өзінің де еңбектерінде бұдан бұрын болмаған түр, стильдер туғызады.

Осы жылдары оригинал өлеңдерін сырттай шолып өтсек, мысалы, он бір буынды, төрт жолды шумақ ұйқаспен жазылған бір-ақ өлең бар екен. Ол «Жазғытұры». Осыдан басқаларының қай тақырыпқа жазылғандарын алсақ та, ақынның үнемі жаңа көркемдік, жаңаша түрлерді өзіне көбірек машық, мерзім етіп алғанын аңғарамыз.

Мазмұн жағынан қарағанда, бұл жылдарда Абай бұрын өзі ақындық, әлеуметшілдік, ағартушылық жолында өмірлік мақсат, мүддесі етіп алған, зор тақырыптарды жаңа өлеңдермен, жаңа сапада қайталап отырады.

Әрине, ол тақырыптарына қайта соғып отыру — Абайдың бір орнында тұрып қалуы емес. Бір басқан ізін қайта басу емес. Әр кезекте сол тақырыптарды әр алуан оймен, көркемдік жолында ізденумен, сападан сапаға қарай өрлеумен жыр етеді. Бұның бәрі — сыншыл және талабы зор ізденгіш, шабытты ақынның ерекшелігі. Бірақ осымен қа-

* В. И. Ленин. Шығармалар, 16-том, 371-бет.

тар және де айтатын бір жәй, сол ізденудің көпшілігі толық табыспен аяқтап отырса да, кей-кейде кей шығармаларының анда-санда бір шумақтарында ақынның қайшылықтарға, көрінеу олқылықтарға ұшырап отыратыны да болады.

Жаңағы аталған бірнеше жылдардың шығармаларын тексеру алдында, осындай азын-аулақ жалпы көзқарастық пікірлер айтып, енді сол жылдардың әр алуан ерекшелігі бар өлеңдеріне жеке-жеке тоқтап өтейік.

Осы жөнде алғашқы тоқтайтынымыз «Бай сейілді» деген өлең. Бұнда да негізінде ақын ел ішіндегі жаманшылыққа айналған ауыртпалықты толғайды. Сол елді билеушілердің халқына тыным бермейтін бұзақылық, әлек-әрекеттерін таңбалайды. Бірақ, дәл осы өлеңнің басқа жолдарында әлдеқандай бейілі дұрыс, момын бай азайды деп өтеді. Мұнысы — айқын тұрған қайшылық. Өзі айтып жүрген содыр, бұзар, ел бүлігі, жұртшылық соры болған болыс, би — жаңа өзі басқа жырларында арамтамақ, тойымсыз деп сынап, шенейтіндері барлығы да байлар емес пе?

Халыққа оларды қас етіп отырған жеке бастарының мінездері ғана емес, байлыққа сүйенген үстемдік пен қанаушылық емес пе? Және осы өлеңнің ішінде:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке ұсап, —

деп сынап отырған болысты, сол болыстыққа сайлап, құрық беріп отырған тағы сол байлардың өзі емес пе? Не жаңағыдай, Абай жазықсыз күйде атап отырған бай, болыстың жақын туысы емес пе?

Солардың бәрі жиылып кеп, Абайдың өзі айтқандай, сорақы мінездерін тудырып отырған жоқ па? Дәл солардың ісіне қарағанда:

...Ел де жаман,
Ер де жаман —
Аңдығаны өз елі.
Елде сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ тұр әр түрі, —

екенін сыншы көзбен тура көріп отырған Абайдың өзі емес пе?

Осы себепті «Бай сейілді» өлеңін ақынның қайшылық пікірден жаңсақ бастап барып, кейінгі шумақтарында түзегенін көреміз.

1890 жылда аса шебер жазылған өзгеше күйлі құрылысы бар бір өлең «Келдік талай жерге енді». Бұнда көп на-

дан ортасындағы бір жалғыздың мұнды, улы ойлары айтылады.

...Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар, —

осылайша түңілген, түнерген ойды көреміз.

Бұл тақырып Абайда бұрын да кездескен. Мынау өлеңдер сол жайды жаңаша шумақ, уезін өлшеулермен баян етеді. Бар өлең өзгеше бір ұйқаспен, жалғыз ұйқаспен берілген. Түр жағынан өзгешелік тағы бір тың жаңалықпен байланысты. Бұнда тұрақты шумақ жоқ. Әуелгі шумақ алты жолдан басталып, соның ең соңғы жолында берілген ұйқасқа кейінгі төрт жолды, үш жолды шумақтардың үйлес келген ұйқастары тізбектеледі. Өлеңнің аяғына шейін сондай үйлесімдер созыла барады. «Бергенді», «ергенді», «белге енді», «желгенді» деген сияқтылар болады. Тағы бір айрықша өзгешелігі — осы шығарманың ішінде Абай өзінің ақындығына жаңа, соны бір теңеу айтады:

Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
 Ұш, көңілім, көкке, кергі енді!

Көңілде қайғы, қалың зар
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
 Өрбі, сөзім, өрбі енді! —

дейді.

Осылайша өзінің шабытына, сөзіне, ақындығына өзі дем беріп, өзін өзі қамшылағандай болады. Оны әлеуметтік тартысының, азаматтық қайратының құралы етеді. Сөйтіп, түңілу күйін ашынып, жігерлене түсуге айдаушы етіп пайдаланады.

1890 жылдың ішінде Абайдың тағы айналып соғатын тақырыбы: табиғат көркі — «Жазғытұры» деген өлең.

Ақын жылдың әр маусымын суреттеуде көп қыр мен сыр танытады. Сонда, күз өлеңдерімен салыстырғанда «Жазғытұрының» бірталай контрастық айырмасы бар. Тегінде көктем мал баққан шаруа халқына қызықты, көтеріңкі кез. Ақын да қыстай малдың күтімімен шұғылданған шал-кемпір, жас-кәрінің жадырап, қуанғанына бірге көңілденіп, қоса қуанады. Жалғыз-ақ, бұл өлеңнің екі түрлі кемшін өзгешелігі бар. Ең әуелі — адам еңбегінің айырмыстары «Күз» өлеңіндегі айқын көрінбейді. Екінші — Абайда дәл осы өлеңде пантеистік ұғыныс көбірек байқалады. Өзінше жаратылыс философиясын бермек болғанда, көктемгі көрікті күйді бәрін «алла» мен «тәңір» құдіретімен жалғастыра айтады. Онан соң, күнді — күйеу, жерді — қа-

лындық етіп, осындай образбен теңеуі мәдениетті әдебиеттің үлгі дәстүрінен ескіріп қалған, мифтік теңеу болады.

Пантеистігі де солайша жаратушыны жаратылыстың бар көріністерінен таба беруінде. Діндік наным араластырған ойларды көне фольклор үлгісіне апарып қосады. Бұл өлеңде, осы себептен туған тұрпайы теңеулер, натуралистік күйге соғатын жолдар да бар.

1891 жыл өлеңдерінің ішінде, «Көзінен басқа ойы жоқ» дейтұғын өлеңнің тақырып жаңалығы болмаса да сыншылық, қосымша дәлел фактылары кеңейе түседі. Халық ортасындағы надандық, қараңғылықты шенеген сөздерді бұрын Абай би-болысқа, атқамінер жуандарға, партия басы, тынымсыз бүліктерге арнаушы еді. Мынау өлеңде:

...Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңлі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі? —

деумен ең алғаш рет молданы да қатты әшкерелеп, аямай әжуалайды.

Тегінде, Абай тұсындағы көпшіліктің ұғымы бойынша, надандық пен моральдық ұғымы біріне-бірі қарсы тұрған жайлар сияқты еді. Ал, Абай ұғымындағы надандық ең алдымен молданың өз басында екенін көреміз. «Мал құмар», «Жем құмар» молдалар да халықты қанаушының бірі. Ел ортасына жарық әкелушілер олар емес, өздері қараңғы жолдағы қас надан, бұлардан жақсылық күтпе деп, әйгілеп береді.

Абай осы жылдарда жазған «Қара сөздерінде» айтатын молдалар жөніндегі және халық надандығы турасындағы сыншылық ойларын жаңағыдай өлеңдерінде де қатар ілестіріп отырады.

Ақынның мораль-философиясы ретінде айтқан көп сөздері адамшылықты сипаттайды. Сол адамшылықтың ақын өзі ұғынған айнымас шындық сипаттарын айтады. Сондай ойларының көбі — жастарға өсиет афоризм сияқты боп мол тараған. Жас буынның тәрбиесіне өзін жауапты деп білген өсиетші ең алдымен өз заманының жастарына жаны ашиды. Әсіресе, таза жасқа жаны ашиды.

«Жастықтың оты жалындап» деген өлеңінде сондай жастарға әралуан түрде қамқорлық етеді. Ұстаздық борышым деп, алдыңғы бұзық қауымдар мінезінен бұларды арашалап, өзінің бауырына ала сөйлейді.

...Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін,
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы көктейін! —

деген жолдар өз халқының үміт етерлік жаңа буындары үшін Абайдың шіміркеніп, ширығып толғанғанын танытады.

Осы жылдарда Абай лирикалық, эстетикалық тақырыптарының махаббатқа арналған жайына тағы да тыңнан жазған екі өлеңмен оралады. Бұлары: «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы».

Бұрын да осы тақырыпқа әр алуан үлгіде оралып соғып отыратын ақын мынау екі өлеңде және де екі алуан өзгешелік байқатады. «Қызарып, сұрланып» өлеңі Пушкин, Лермонтов шығармалары сияқты үлкен бір шындықпен, ыстық жалынмен қырланған махаббатты табиғаттың көркем бесігіне бөлеп көрсетеді. Жасырын кеште алғаш кездесіп, сөз таба алмай, тек қана лүпіл қаққан жүрекпен, қабақпен сыр танытқан жастар көрінеді. Өрепкіген қуаныш арасында алабұртқан дағдарыс та бар. Сәт сайын ауысқан сәл құбылыстар ол жастардың ақыл, сезімдерін билеген. Бар тынысы бусанып, көрініп тұрған жанды махаббат жырланады.

Бұл өлең махаббат психологиясын аса нәзік сезінген шеберлікті танытады. Ақын осындай тең күйде, жалындаған шындықпен табысқан жүректерді құптап қостайды. Шын махаббат сөзсіз, үнсіз-ақ танылсын, ыстық жалынды кеуденің тынысымен-ақ білінсін, айтылып болмастай ым мен емеуріннен танылатын болсын дейді. Сондай ғашықтықты жастарға үлгі еткенде, бір жағынан, интимная лирика арқылы нәзік сырды тереңдетеді. Екіншіден — өзінің реалистігіне берік ақын аса конкретті жайларды суреттейді. Түстей тұманға белгісіз батқан қиял жоқ. Абайдың махаббат жайындағы ең нәзік, ең көркем терең сөздері осы өлеңде көрінген.

Анығында, Пушкин, Лермонтов шығармаларынан танылатын махаббат лирикасын бар үлгі дәстүрімен меңгеріп алып, өзі де сол классиктермен бастаса, теңесе отырып жазған сыршыл өлеңі осы тәрізді.

Ал, «Көзімнің қарасы» қазақтың шешен тілімен шеберлеп айтқан сезімдерді көрсетеді. Сонымен қатар шығыс поэзиясында Навои, Фзули лирикасында көп орын алған үлгілердің әсері де жоқ емес. Бұл өлеңде «тәңір, ие» көп кездеседі. Бұнда жастар махаббатының нақтылы шындығынан гөрі сұлудың көркін мадақтау көп.

...Сұлуды сүймектік
Пайғамбар сүннеті,—

деген тәрізді мұсылманшылық сөздігінен «жан ләззәті», «жан шәрбәті» — деп келе отырып, «алланың рахметін»

де айтады. Сұлулықты тәңірінің дәулеті дейді. Өлеңнің осы алуандас меңзегені, махаббаттың бағасын алланың, пайғамбардың беделдерімен бағалатпақ болғандай. Барынша шешен, шебер жазылғанмен, бұл өлеңде әр алуан әсірелеу, аса көтере сөйлеу мол келеді.

Осы өзгешеліктері бұл шығарманы «Қызарып, сұрланып» өлеңінің шыншылдық, дәлшілдік үлгісінен алыстатып әкетеді. Анығында, екеуі айқын екі стильде жазылған бір-біріне контраст тәрізді өлеңдер.

Сол жылы жазылған, жалғыздық тақырыбына толған шығармасы «Менсінбеуші ем наданды» деген өлең. Осы алуандас өлеңдерге, бұл шығармада қосылған тың бір толғау надандықты сөз қылу жөнінде. Бұрын Абай ол надандықты жақсы ақылмен, сап таза өсиетпен, шынайы емренген адал көңілмен түзеуге болады деген наным үстінде еді. Ал, мынау өлеңінде жаңағы жөнде қайта ойланып, надандық әлсіз жау емес, ол әлдеқайда күшті дейді. Сондықтан жақсылыққа талпынған жалғыздың қолынан келері аз, көбінше оның таласы әурешілік болмас па? деген мұңды дағдарыс байқалады.

Осы жылда жаңағы соңғы өлеңге ілесе ой-сезім сарыны соған ұқсас келетін «Қайғы шығар ілімнен» деген аса көркем, шешен тілді бір өлең және туады. Бұнда да мұң менен түңілу танылады. Көптен түңілу емес, кей сәтте өзінен де түңілген тәрізденеді.

Қауым тіршілігіндегі жаманшылықты ақылменен ғана түзеуге болады деп, тартысқа кірісетін, кейін ол ойлары, армандары қанша еңбек етсе де дегеніне жетпейтінін көрген соң түңілу аралас уайымға бір Абай емес, Абайға ұқсаған дүние жүзілік ірі классиктердің бәрінде болған дедік.

Орыс әдебиетінде бір Пушкин, Лермонтовтар ғана емес, сол сарын Салтыков-Щедринде де болған-ды. Абай «тірлікте ақылдыға орын жоқ» деген сияқты түңілу ойын айтқанда, осы жаңағы аңғардан шығады. Бірақ бұл түңілуші өзіне орын жоқ деумен қатар өмірдің қожасы боп жүрген барлық бұзық содырдың бәрін де қатарынан тізіп, таңбалап беріп отырады. Сол арқылы арманды, мұңды ойының өзі де жауыздарды әйгілегіш, ашулы тартысқа айналып, жаңа қасиет, қымбат баға табады.

Жоғарыда біз тексеріп өткен өлеңдер тобынан бөлек, 1892 жылы Абай шығармасына тағы бір тақырып қосылады. Ол бас қайғысымен байланысты бір алуан жоқтау жыры. Өмірбаянына қарағанда, 1891—1892 жылдар Абай үшін қаралы жыл болады. Ол Оспан сияқты Абайдың жақсы көрген інісі өлген жыл.

Кейін 1894—1895 жылдарда Абайға Оспанның өлімінен де ауыр тағы бір жара жабысады. Ол өзінің орысша көп оқытып, ойдағыдай тәрбиелеген ардақты ұлы Әбдірахманның қазасы. 1894—1895 жылдарда Абай әуелі Әбдірахманның ауруы үстінде көп қайғы-нала шегеді. Кейін соның өлімін көреді. Осы екі кезеңде де, жаңағы Оспан өлгендегі сияқты, сан өлеңдер шығарады. Тақырып жағы мен нақтылы факт жағынан алғанда, бұл өлеңдер Абайдың жеке ғана өз басының үй-ішілік қайғысы, бас лирикасы деуге болады. Бірақ сырт қалыптары қазақ поэзиясында көп кездесетін көңіл шеріне, мұң жырларына, жоқтау сарындарына ұқсаса да, дәл осы өлеңдердің өзінде де Абайдың ақындығы өзгеше үлгі тудырып, тағы бір бұрын шықпаған шеберлік танытады.

1892 жылғы Оспанды жоқтаған өлеңдерінде жаңағы атаған ескі түрлер көрініп отырса да, сол жоқтаушының өзі қандай жан екенін Абай шығармаларынан аңғармаса болмайды. Жарадар ағаның жан күйер інісін жоқтағанында «бай едің», «бағлан едің» деген емес, «адам едің», «адамдық қадірің басқадан бөлек еді» деген ой әсіресе басымдап отырады.

Сол ерекшелігі бұл алуандас өлеңдерді де моральдық мәні бар өсиетке айналдырады. 1892 жылы жазылған өлеңнің бірі — «Бойы бұлғаң» және де ел ішіндегі құнсыздарды шенейді. Бұдан соңғы «Не іздейсің» дейтін өлеңі ақынның көңіл шерін күйлейді.

Енді 1893 жылдың өлеңдерін шолсақ, «Ал сенейін-сенейін» деген өлеңді айрықша ескерту қажет. Бұл да торығудан туған саналы сыншы толғау болумен қатар ел ішіндегі жауыз топты жалтармастан анықтап атап, тағы масқаралап береді. Ақынның осы жылғы сынына әдейі бір қолданған сырты момын, монтаны әдісі бар. «Сенейін» деп сөз бастап отырып, кекету мен әжуаның ең ащы зәрін халық үшін ең қатерлі жауға жұмсайды.

...Шалма ораған сопының

Ішін арам демейін, —

дейтұғын жолдар кекесіннің ең бір өтімді түріне айналады.

Кейін келіп:

...Өткен өмір көрген түс

Неғылғанда бір болар,

Деп нанып ем, «маған нан»,

Не таптым мен нанғаннан? —

деп тұрып, ауыр зілді сұрақты береді де, тағы да ызалы сынға жол ашады. Нанудың барлығы ақын көрген тіршілікте өкінішке соғады. Бір сәтке өкіне торығып, ешнәрсеге

сенбей өтсе қайтер еді дегендей болады. Бірақ ақын дәл бұл түрдегі мүлде үмітсіз пессимизге кетпейді.

Толғану мен түңілуді өзіне және де жаңа айдаушы етіп алып, жауыздық жаманшылыққа тағы да тың шабуыл жасайды. Надандық күйлер мен әр алуан залалды зұлымдық жағдайларға қарсы шығу үшін керегіне жаратады. Түңілудің кейбір кезектерін құлаққұй есебінде пайдаланғанда, ақын жұлдызынан жаңылмайды. Өйткені әрбір кезде сыншыл ойы ашқан ауыр шындықтың ар жағында оның сол барлық ауыртпалыққа қарсы ширығып тұрып, соққы әзірлейтін ызасы бар. Сол ыза — өмірге сырт қараудың ызасы емес, қайта өмірді түзеп алып жаңғырту, жайнату жолындағы алысушының ызасы. Өмірді сүйіп тұрып сол үшін тартысқа бекіген жанның ызасы болады. Бұл жолы Абай Байрон — Лермонтовтан, Гете — Лермонтовтан аудармалар жасайды. Және осы жылы өз жанынан жазған «Жақсылық ұзақ тұрмайды» дейтін ойшыл, мұнды, шебер өлеңі бар.

1894 жылдың шығармаларында жаңағы айтылған ызалы сыншылдықтың бір түрі «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек» деген өлеңде тағы бір шебер сатира туғызады. Бұл өлең елді билеп жүрген жуан, бұзықтарға жасаған шабуылды өзгеше өткір, мысқыл мазаққа айналдырады. Ол топтың ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, аярлық, құбылғыштық мінездерін жарыққа салады. Және ақындық өтімді ирония түрінде тапқан әдісі — бүкіл таптың ішкі сырын, бұрын Абай қолданбаған тағы бір жаңа қыр мен сырын терең түрмен шығартады. Пәле басылардың өзімен Абай сырласып отырған, ақыл қосып отырған кісі боп сөйлейді.

...Жат елге жадағайда сөйле шәрғез,
Тар жерде тайпалаудан таңба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл
тез, —

деп, сұмдық сырларды, сорақы мінездерді ашуға жаңа жол тапқандай болады.

Содырлы сойқандардың біріне-бірі айтатын эззілдік өсиеті қандай болатынын ашып береді. Екі жүзділіктің киіз кітабында жазылған масқаралық, сұмдық қағидалары құнсыз ортаның ақылшысының аузымен айтылған болады. Абайдың өзі жауыққан топты сыншылдық соққысына ұшыратуда шебер қолданған сатираның бірі осы өлең боп қалыптанады.

Бұны терең сырлы, аяусыз сықақ деп атауға болады. Осы өлеңге анық қарсы контраст есебінде тұрған шығар-

ма қазақтың әр буын жастарына нақыл афоризм болып тараған шебер өлең — «Әсемпаз болма әр неге».

Бұл өлең басынан ақырына шейін қоғамдық тілекке қадірлі қасиетті адам болудың Абай ұғымындағы сипаттарын баян етеді. Бұнда адамгершілік қағидаларын ақын өз тұрғысынан атап береді. Халқының ортасындағы өзі үміт еткен жас талапкер тобына дұрыс жолды нұсқап отырады.

...Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан! —

деген ойлары қауымның дүкеніне пайдалы жан бол, халықтық, дұрыстық тірліктің іргесін қаласуға себепші бол дейді. Өмірге неге келгеніңді ақта. Адамдық қасиет тек үлкен орын, үлкен дәрежеде емес. Дұрыс өмір құрушы көптің бағалы өкілі бол. Сол да адамдықтың жеткілікті сыбағасы дейді.

Ақыл, қайрат, шафқат (бұл сөз Абайдың ұғымында гуманизм мағынасында) — барлығы сенің қоғам өміріндегі жаңағыдай жақсы талабыңа жұмсалсын дейді. Әйтпесе қауымға залалды топтың «тірлігім» деп жүрген қу өмірінің қордасы болғанша, тірі болмай-ақ қой, — дейді. Абайдың жас буынға арнап айтқан көптен-көп өлеңдерінің бәрі де жоғарыда біз айтқан бір жайға үлкен дәлелді куәлік береді. Абайда түңілу бар дегенде, сол түңілу өмірді өзгерту жолындағы алысушының бұзар бұзық ортадан түңілуі дегенбіз.

Осы түңілумен қатар барлық шығармаларында ақын үмітін де алыс өріске арнап отырады. Сол үміті ұдайы өз халқының жас ұрпағы — жаңа буындармен байланысты. Оларға айтатын сөзге келгенде, Абай тіпті де түңілуші болмайды. Әрбір ұстаздық сөздің үлкен адамгершілік негіз, қасиеттерін, терең түрдегі мораль философиямен байланыстыра айтады. Жалғыз ғана өлеңдері емес, Абайдың қара сөздерінде, «Масғұт» сияқты дидактикалық өсиет поэмасында да біз осы жолды Абайдың өзіне ең бір айнымас арна етіп алғанын байқаймыз.

1894 жылы болашағынан жақсылық күткен жастарының бір адамы ақынды үлкен дертке, қалың қайғыға ұшыратады. Ол қазақ жастарының ішінде жолы бөлек жан — Әбдірахман болатын. Сол ұзақ ауруға ұшыраған соң 1894 жылы Абай алыстан жіберген сәлем хат етіп бірнеше өлең жазады. Алыс шетте қатты ауырып жатқан сүйікті баласына мейірбан атаның арнаған жолдары. Өлеңіндегі жәй хаттан, жәй бір үй ішілік бас уайымынан өзгеше тұратын бір сарын сол — қайғырушы әкенің адамгершілік сипатын танытуында. Әбдірахман ауырып жатқанда да, кейін

1895 жылы ол қаза болған соң да Абай осы жараға арнап көп жырлар туғызады. Сондағы Абайдай атаның қайғысы халықтың азаматын қимаған халық атасының қайғысы болатын. Көп жерлерінде бұл хат танытатын қайғы үлкен гуманист атаның қайғысы. Өзі оқымысты, білгір және халық қамы үшін ойланған қамқор ойшылдың қайғысы болады.

Абайдың өмір бойы арман еткені орыстың үлкен білімін алған жас еді. Сондай болған Әбдірахманның еңбегінен жеміс күткен халық болатын. Онымен салыстырғанда, Абай өзін ескі буын адамымын деп бағалап, Әбдірахмандай жасты жаңа төлдің, келешектің басшысы деп түсінген.

Оның бойындағы білім мен талап және ірі мағынадағы адамгершілік қасиеттер қазақтың Абай үміт еткен барлық жас ұрпағына үлгі боларлықтай еді. Сондықтан да Абайдың 1894 — 1895 және одан кейінгі кейбір жылдарда да, осы уайымға оралып, өзінің айтқан жырлары жалпы қауымдық қайғыға айналып отырады дейміз.

Сонымен қатар Абай осы өлеңдерінің алғашқы үлгілерінде өзінің дінге нанған адам екенін де жиі аңғартады. Жалпы, Абайдың дін мәселесіндегі көзқарасына біз кейін шығатын бір өлеңдерінің тұсында молырақ тоқтаймыз. Бірақ жалпы айтатын бір жәй — қай кезде болса да Абай дінсіз емес, қайта дін тұтынушы, иланушы адам болады. Сонда ол өзінің елі тұтынып отырған мұсылманшылық дінінде. Сол діннің алласын және басқа да бірталай қағидасын ақын өзінің нанымы етеді. Дінді түсінудің, тұтынудың және бағалаудың жайында, әрине, заманындағы исләмшіл дін басылардың, апологеттердің ұғымынан сан рет аулақ алыс кететін пікірді Абай өлең сөздері мен қара сөздерінде де көптен-көп танытады. Кейде оның діні шартты түрдегі, тек адамгершілік мақсатына ғана арналған дін болатыны бар. Бірақ осылардың бәрімен қатар Абай кейде алланы, пайғамбарды аузына жиі алып отырады.

Әбдірахманға арнаған өлеңдерінде әсіресе осы діндік ұғым-нанымдарды ақын мұсылманшылықтың, дін кітаптарының өзі қолданатын тілмен жарыққа шығарып отырады. Сондықтан «алла», «эррахман», «яр тұту», «дұғаның қуаты», «сүнғатім» деген сияқты сөздіктер, жаңағы айтқандай, діндік наным, мазмұнмен жалғасып, өзінше заңды түрде келтірілген ұғымдар болады.

1894—1895 жылдардың жоғарыда біз шолып өткен үлгілерінен басқа жеке адамдарға арнап айтқан қағажу, мысқыл-өзіл өлеңдері де бар. Соның бірі — Қыздар деген кісіге арнаған сыншыл шенеу өлеңі.

Бұнда да Абай елдің пәлесін тілейтін атқамінерді дәл

өзінің қасынан тауып, нақтылы айыптарын бұра тартқыз-бас фактілермен дәлелдеп отырып әділ, қатал сын айтады.

1895 жылғы ақын тудырған өлеңдердің қатарында аса бір көркем, шеберлікпен туған жыр — «Көлеңке басын ұзартып» деген өлең. Табиғат жайында реалистік дәстүрмен, ірі суретшілдікпен туғызған шығармалардың қатарынан бұл өлең жаңа сапада бөлекше көрінеді. Бұнда орыс классик поэзиясының традициясынан ауысқан ірі ерекшелік бар. Онысы енді табиғаттың кезі мен көркін көлденеңнен көруші боп жырламайды. Өз көңілімен айналадағы дүниенің суретін, сырын шарпыстырып, табыстыра жырлайды.

Бұндағы ақын үшін тың жаңалық — табиғаттағы стихия мен ақындық көңілдің шабытты стихиясы терең сырлы сипаттарымен кезігеді.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;

Күңгірт көңлім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа, —

деген шумақтарға табиғаттан алған әсер ақынды шіміркендіре бір білінсе, соған орай шабытты жүрек сыр қосады. Кейде сол дүниені көріп отырса, кейде ой көзімен ол дүниенің саз-сарынын ілестіріп барып шабытты жүрек басқа жаққа да шалқып кетеді. Көрініп тұрған болмыс қана емес, көмескі сезіммен ойларға да алабұртып, ауытқып отырады. Сол өлеңнің ішінде Абай қолданған ерекше бір теңеу бар:

...Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой,
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой, —

дейді.

Ақын бұнда халықтың жеңіл мағынада қолданып жүретін тілдегі метафорасын тереңдетіп, қорғасын құйғандай салмақ бітіріп қолданады. Көпшілік тіліне «Адасқан күшік» деген сөз болымсыз ғана шындықтай сәл күлкі күйдей танылса, Абайда сол күлкілік күймен қатар, екінші сипат — трагедиялық және философиялық мән-мазмұн табады. Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың есіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұңын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық

көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой трагедиялық күйде, ұлып жүріп зарланады.

Жалғыздықтың өз басына түсетін шерлі шындығын Абай кейде осындай шеберлік тереңдіктен толғайды. Дәл осы өлеңнің басқы жолдары Лермонтовтың бір өлеңімен ұқсас басталса да, кейінгі жолдарда ақынның өз шабыты өктеп шығады.

1895 жылы Әбдірахманның өлімімен байланысты қайғы-мұңға бату үстінде Абай дін мәселесі мен адамның жаратылыс сыры турасындағы тақырыптарға екі өлеңмен соғып өтеді. Бұның біреуі — ақынның нанымын аңғартқандай «Лай суға май бітпес» деген өлең. Екіншісі — адамның жаратылыс сырын сөз қылған — «Өлсе өлер».

Алғашқы өлеңнің басы үлкен ақындық теңеумен тағы да бір өкініш наланы танытады. Содан ары созерцание ретіндегі ойларын тере келіп, ақын өзінің наным жөнін толғайды. Болып өткен ауыр қазаларға жоғарыда танылмаған кейбір түңілу сарындары қосылып келіп, ыза мен қазадан туған бір алуан діншілдік ойлар, күйлер шығады. Абай өзінің тиянақ таппаған тынымсыз көңлін дінге қарай бұрғанда, мұсылманшылдық дініне барады. Тағы да «халиқ», «махлұқ», «дахри», «лә мәкан» сияқты анық исләмият өсиетінің сөздігін пайдаланып отырады. Және:

...Күні-түні ойымда бір-ақ тәңрі,
Өзіне құмар қылған оның әмрі, —

деумен алласына бас иген бендесін танытады.

Бірақ исләмнің үгітшілері иландырған өсиеттер бойынша «алланы» оның жаратқан бендесі ақылмен түсінем десе, адасады,— дейді. Ал, Абай осы айтқан қағидаға қанағат қып тұра ма? Тоқтай ма?

Біздің білуімізше, өзін мұсылманмын дей тұра, Абай жаңағыдай дін атынан айтылатын зорлыққа көне алмай шығады. Өзгенің бәрін ақыл-ойға қондырса, мынау жолда да, сол ақыл жәрдемші болу керек дейді. Өзі сыншыл, өзі шын ақылы жеткенге ғана тоқтайтын ақын жаңағы дін ұстаздарының «тоқта» деген жеріне тоқтамайды.

Рас, мұсылманшылдықтан шідер үзіп, шығып та кетпейді. Сөйлетіп іздену мен сынаудың, сынап ойланудың жолына түседі.

...Көңілге шек шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын,
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, —

деген ойлары бойынша Абайдың діні — ақылдың, сыншыл

ойдың діні болуға бет алады. Исләм схоластикасы көзімен қарағанда, Абайдың бұнысы — мұсылман ғұламалары ұсынған дін жолы емес, күпірлік. Шариғат ойланбай илан десе, Абай илану үшін ойланам, — дейді.

Сол себепті, біз Абайдың аузында алла менен оның арабша айтылған сипаттары қанша болса да, ақынның мұсылманшылығын шартты түрдегі мұсылманшылдық деп білеміз.

Осы ойды келесі өлеңге келгенде, әсіресе деректі етіп, батылырақ байлауға болады:

...Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес..

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақыретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас
Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың,
Иманын түгел деуге аузым бармас...

Осы өлеңнің алғашқы шумағында Абай адам жаратылысы туралы дуализм жолында. Әрине ол дуализм Европада Декарттың философиясында да аңғарылады. Бірақ Абай мұсылманшылық шартынан келесі шумақтың соңғы екі жолында тағы да шығыңқырап кетеді. Оның айтуынша, өлмейтұғын ой менен өшпейтін сөз, өнер мұра қалдырған адам өлмейді екен. Исләмияттің үйреткені мүлде бұл емес.

Ал, мұсылманшылық дуализмі мен Декарттың дуализмін алсақ, онда айырмыс бар. «Мен ойлаймын, сол себепті бармын» деген Декарттың идеалистік философиялық формуласы ойды заттық дүниеден үстем етіп қояды. Абай да: «терең ойдың телміріп соңына ермей» деуменен адамдық қасиеттің ең зоры — ой деп біледі. Ендеше, бірінші дәрежеде тұратын — илану деп дін үгітесе, Абай одан кетіп, жаңағы идеалистік санадағы философ ойына көбірек жақындайды. Соңғы шумақтың ең соңғы екі жолында Абай исләм діні үгіттеген «иманға» да күдік айтады.

Діннің бес парызы шарт еткен жолдарды Абай өзінің сыншыл ақылымен діндік соқыр наным — предрассудок деп түсінеді.

Осы ойын тағы да кейінгі бірнеше өлеңдерінде және қара сөздерінде де көп қайталайды. Сөйтіп, адамның жаратылысы мен өзінің тұтынған діні турасында Абайдың ең үлкен мән беретіні — адамдағы сыншы ақыл, терең ой ғана болады. Нәтижеде ақын жаратылыс мәселесінде идеалистік көзқараста тұрса да, сырттай мұсылманшылық белгілерін байқатқанмен, бар нәрсенің тетігі ой дегенге келеді. Сөйтіп, жоғарыда айтқанымыздай, оның діні сыншыл ақылдың шартты діні болып шығады.

1895 жылда ақын тағы бір топ көркем өлеңдер: «Талай сөз бұдан бұрын», «Аш қарын», «Балалық өлді» деген жырлар жазды. Бұларда ел мінезі, әдеттері мен көңіл-күйі, ақындық мақсаты да осылар тектес бұрынғы өлеңдердей шешен, көркем баяндалған.

1896 жыл шығармаларының ішінде әзірге біздің тоқтайтынымыз үш алуан тақырыпта жазылған үш өлең. Олар: «Малға достың мұңы жоқ», «Адамның кейбір кездері», «Бір сұлу қыз».

Қазақ сахарасындағы Абай тұсындағы мал иесі байлардың барлығының тобына арнап айтқан ақындық қорытынды сияқты бір өлеңі — «Малға достың мұңы жоқ». Бұл ортаның тойымсыз, ынсапсыздығын, ардан кешкен алымпаз аярлығын, қомағай топастығын Абай өткір сынмен ашады. Бұрын ақын байлар тобын жалпы болыстармен қоса айыптап отырса да кей-кейде солардың араларынан «тәуір дерлік» момын бай дегендерді бөліп сөйлейтін. Ол белгілі бір қайшылық дегенбіз. Ал, мынау өлеңде Абай барлық байлар туралы тұтасқан жиреніш, сыншылық ойларды өрбітеді. Онысы қоғамдық мол мазмұны бар, үлкен шындықты көрсетеді. Көпшілік еңбекші бұқара көзімен қарағанда, осы тұста анық, айқын таптық сынды танимыз. Байлардың сорақы, құнсыз кескінін Абайдың дәл осы өлеңіндей ащы тілмен аяусыз әшкерелеп берген қазақ ақыны болған емес.

...Мал жияды мақтаныш білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке, —

деумен қатар Абай келесі жолдарда қатал өткір тілменен натуралдық образдарды қолдана отырып, қазақ байларының мінезін дүниедегі ең нәжістің бірімен теңейді.

Ақын ойы бұрын кей кезде қайшылыққа ұшырап жүрсе, енді өскелеңдеп, анық халықтық-демократтық түсінікке жетеді. Қазақтың байы жұртына жау. Екінші, көпшілікке оның істеп отырғаны шошқалық деп алып, еңбек елін бай тобынан айыра сөйлейді.

...Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы
жүрек, —

деп еңбек елінен адамгершілік күтеді. Соның еңбегінен нұрлы ақыл, жылы жүрек те туады деп дәмеленеді.

Қазақтың малқор да дүниеқоңыз байының маңында еңбек етуші кедей еңбегін ғана жегізбейді, ар қорлығын да көреді, — дейді. Бұл өлең осындайлық ойдың, қоғамдық идеяның өріне жеткен қалпымен, Абайдың өзіндегі азаматтық сыншы сананың жаңадан биіктеп, өрлей түскенін көрсетеді.

Осы жылдың ендігі бір өзгеше өлеңі — «Адамның кейбір кездері». Бұнда Абай және де ақындық жайын толғайды. Бірақ оның бұрынғы айтып жүргендерінен тағы да басқаша, зор мәдениетті ірі шеберлік тауып жырлаған толғауын көреміз. Абай бұл өлеңде шынайы ақындық шабыт үстіндегі шарқ ұрарлық, өскелең халді алады. Еліктеу жоқ, бірақ өз түсінігімен, өз тілімен көріктей берген осы өлеңінде Абай Пушкин дәстүрін анық еске түсіреді. Орыстың ұлы классигі жазған «Поэт» және «Поэту» деген өлеңдеріндегі ақын шабыты турасындағы аса биік саналы түсініктер Абайдың өлеңінен анық бой көрсетеді.

Сонда Пушкиндегі ақыннан құрбандық тілейтін Аполлон біздің ақында «тәңірге» айналады. Жайшылықта көптің ішіндегі көрнексіздің бірі боп жүрген ақынның шабыт үстінде шалқып кететіні айтылса:

...Кірлеген жүрек өзі ішін
Тұралмас есте жуынбай...

Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар, —

деуменен шабыт үстіндегі ақын қатардағы адамнан асқындап озып, биікке кетеді, — дейді. Сол биігінен қарағанда, айналадағы тіршіліктің бар зұлымдығын айқын көріп, іркілмей ашып береді, — дейді.

Пушкинде ақынның көрегендігі ұябасар бүркіттің қырағылығына теңеледі. Абай да өзіндік, халықтық теңеуді анық өз бойынан туған бейне етіп отырып толғайды.

...Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,

Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін... —

дейді.

Осындай санамен жауыздық, надандыққа кектенген әділ сыншы қоғамдық шындықтың өкімін айтады. Жалтармай, жасқанбай бар сорақылықты басқа соғып, көзге шұқып айтады.

...Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл, —

дейді.

Үлгіні үлкен гуманистік дәстүрлі орыстың классик поэзиясынан ала отырып, ақын қазақ әдебиетіне және де жаңаша бір міндет артып, сап таза сипат бітіреді. Әрі мәдениетті ақындық дәстүрін әкеледі. Әрі соны оқушысына ерекше жақын етіп, қамқорлықпен ұғымды, қонымды етіп береді. Және де әсіресе ақын атаулыға шынымен халыққа жақын жазушы боламын деген қазақ жасына жол нұсқайды. Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошеметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақындық тілшісі бол, өмір сорақылықтарының әкімшісі бол дейді.

Бұл тұста Абай, сөз жоқ, Чернышевский атаған әлеуметтік, эстетикалық талапты түгел ақтайды. Чернышевскийдің ойы бойынша, ақын өмір шындығына түсінік беріп, шешу айтып қана қоймау керек, ол өмірдің бар мініне өкім де шығару керек, Абай өз ақындығын қоғамдық тартыстың актысы деп түсіндіргенде, осы Чернышевскийдің нұсқаған тұрғысынан барып шығады.

Тақырыбы мен сол тақырып сыншыл шеберлікпен қалыптасуда осы жылы туған, орны бөлек үшінші өлең «Бір сұлу қыз». Бұл жырда Абай қазақ әйелінің еріксіздік, күңдік күйін арнаулы тақырып етіп қолға алады. Өлеңнің алғашқы екі шумағын аңыздай бір тақырыпқа арнайды:

...Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға, —

деп аяқтайтын жолдар шалға тигісі келмеген жас сұлудың трагедиясын қысқа баллада тәрізді баян етеді.

Осы жәй барлық өлеңге кіріспе болумен қатар өзінше өзек — тақырып береді. Қазақ әйелінің халінде шалға еріксіз тиетін, мал күшімен, зорлықпен кететін жас әйелдер жәйі айтылады.

...Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр? —

дейді.

Осы тәрізді бірнеше шумақтарда Абай анық қазақ әйелі көретін қорлық пен зорлықты айтады. Бірақ сыңар жақ айтады. Абай заманында қазақ әйелінің көретін теңсіздік қорлығының ең бір ауыр дертті түрі жас әйелдің кәрі күйеуге тиюі, оның үстіне көп әйелдің бірі боп, тоқал боп тиюі екені рас. Бірақ ол күндегі әйел қорлығы осы ғана ма екен?

Әменгерлік, жастай құда болушылық, жалпы малға сатып алушылық, жастары тең болғанда да сүймегенге берушілік, осы сияқты толып жатқан әділетсіздік дерттері, сан сорақылықтары Абайдың осы өлеңінде түгел айтылмайды. Көбінше, өлеңдегі ой, өзінің сыншылдық зәрін жас айырмасына ғана арнағандай болады.

Әрине, Абайдың заманы үшін оның осы өлеңінің өзі де өзгеше тарихтық бағасы бар өлең екенін ұмытпау керек. Шеттеп тисе де қазақ әйелінің ол замандағы мың батпан болған ауыртпалық халін гуманистік, сыншылдық тұрғыдан қарап, ең алғаш рет өз елінің әдебиетінде сөз қылушы Абай ғана.

Бұл орайда қазақтың фольклорында кездесетін ғашықтық трагедияларын әйел халі туралы айтылған үлкен сыншылдық шығармалар деп санауға болмайды. Оларда салтан туған ерекше жайларды, қайғылы күйлерді шер ету ғана бар. Бірақ сол салттың өзін сынау жоқ. Абай болса, қазақ әдебиетінде ең бірінші рет үй ішілік, тұрмыстық құрылыс негізіне шабуыл жасайды. Көп надандық, масқаралық салттың қазақ әйелін қор етіп отырған бар түрін алмаса да, сол қанаудың ең үлкен мысалдарын көрсетеді. Бай ортасының, әсіресе көп қолданатын жаманшылығын ең алдымен ауызға алады. Сыншыл жырмен халыққа әрі мысқыл етіп, әрі айып деп әшкерелейді.

Өзінің заманы үшін бұл өлеңнің сондайлық ерекше орны, бағасы бар. 1896 жылы, жоғарыда тексерілгендерден басқа, «Туғызған ата-ана жоқ», «Сағаттың шықылдағы», «Көңіл құсы құйқылжыр», «Махаббат, достық қылуға» деген тағы бір тақырып көріктері мен қадірлі боларлық өлеңдер жазылады.

1897 және 1898 жылдарда Абайдың өзге өлеңдерімен қатар тапқан тағы бір тың тақырыбы бар. Ол — қазақтың әніне арналған өлеңдері.

Біреуі — «Көңіл құсы құйқылжыр», екіншісі — «Құлақтан кіріп бойды алар».

Осы аталған әрі терең толғаулы, әрі әсем және бар сапасы бөлек соны шығармалар қазақтың әні мен күйіне арналған. Бұл да қазақ поэзиясында бұрын жекеше баға беріп, әсіресе Абайша үлкен эстетикалық, ойшылдық баға беріліп, қозғалған тақырып емес. Абай бұл жайға өзінің ірі

суретші, ойшылдық тұрғысынан қараумен, өз ақындығының қаншалық кең құлашты екенін көрсетеді. Анығында, өз тұсы мен өзіне шейінгі замандағы қазақтың қоғамдық, шаруашылық, үй ішілік, ой-саналық, тіл-өнер тудырғыштық, тірлік-барлық — барша тақырыптарын Абай түгел шолады.

Осындайлық өзі берген деректер мен асыл мұраларына қарап біз Абайды анық өз заманындағы қазақтың заттық, әлеуметтік және рухани тіршілігінің энциклопедиясын берген дана классик деп, толық бағалай аламыз.

Екінші айтылатын бір жай: Абай өз халқының тілі мен өнерін, анық халықтық қазыналық қасиетті жақтарын аса зор бағалаған. Оны сан рет өлеңге арналған шығармаларынан бір көрсек, осы тұста елінің ән-күй қазынасына арналған шығармаларынан, әсіресе, тағы да толық танимыз.

Мынау өлеңдерде Абайдың еске алып отырғаны — жалпы ән емес, қазақ халқының өзінің әні. Солай екенін:

...Көбінесе ән басы келеді ащы,
«Кел тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар қоңыр-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы, —

дегенінен байқаймыз.

Бұл анық қазақ әнінің әуелі зор шырқаудан басталатын ерекше түрін еске алады. Ақын сол өз халқының әнін өзгеше ыстық көңілмен сүйеді. Көп уайымнан, улы дертті ойларынан қазақ әні мұны айықтырып, сергіткендей болады. Кейде шабытсыз, қанағатсыз, толықсыған жүрек сезіміне де ән қуат беріп, қайта оңалтқандай болады.

...Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге,
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?...

Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.

Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер...

Міне, осы айтылған ән мен күйге кезектеп берген бағалар, Абайдың өз өлеңіндегі музыка қазынасына тіпті барлық басқа өнер мұраның бәрінен де артықша, биік орын бергенін байқатады.

Халқының әнін Абай өзінің мұңдасы етеді. Ойына, азаматтық еңбегіне қанат бітіретін сенімді серігі есепті санай-

ды. Ақын жарқын жүзді, жақсы шырай мен жалынды шабыт табады, жабырқаған көңіліне ем етеді. Бірақ онда да сынсыз шұлғымайды. Тағы да шыншыл, ойшыл ақын әненен әнді, қатты талғап айырады:

...Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар, —

деуменен бар дүниеге ойлана, сынап қарайтын ақын ән мен күйге де шарттар қояды.

Әнге арналған екінші әсем өлең:

...Құлақтан кіріп, бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, —

деп басталады.

Бұл өлеңде Абай, жаңағы айтқандай, әнді құр тыңдаушы, тамаша етуші ғана болмай, соншалық өзі ынтық болған өнерден кейінгі еңбегіне зор қуат алатынын айтады.

...Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер, —

деп, музыканың шабытқа шабыт қосатынын танытады.

Көркемдік жыршысы көркем туыстан кең тыныс алады. Ән мен күй ілгергі тартысқа қуат бітіргендей әсер беріп, бұны тың талапқа бастайды. Қазақ әні Абайдың өмірге арналған көзқарасы жөнінде де кейде жасартып, жебеп отырғандай болады.

...Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма? —

дейді.

Мінеки, ән турасында айтқан ақын толғаулары осындай. Бұларда сезімтал жүректі шіміркендіре шыққан шындықтары мол. Осы жылдарда Абай тудырған, біз түгел санап өтпеген тағы да көп өлеңдер бар. Солардың қатарында өзгеше бағалы бір жаңалықтар боп барлық қазақ көркем әдебиетінен бөлекше орын алатын осы шығармалар. Жекелеп тексерілмесе де 1897 жылы туған елеулі өлеңдер «Көк тұман», «Сенбе жұртқа», «Алла деген сөз жеңіл» болады. Бұларда да Абайдың көңіл-күйі, ойшылдығы, діндік нанымы аса мағыналы, шешен түрде танылады.

Абайдың ендігі бір мол ақындық жеміс берген жылы — 1898 жыл. Бұл жылда, әсіресе, аударма көп. Крылов пен Лермонтовтан жасалған аудармалардың көбі осы жылда туады. Өз жанынан жазған өлеңдер қатарынан өзгеше боп, оқшау шыққан екі өлеңді айрықша бөліп тексереміз.

Бұлардың біреуі — табиғат, махаббат сырына арналған, ақынның ең бір нәзік шеберлікпен тудырған өлеңі «Желсіз түнде жарық ай». Екіншісі — ақынның адамгерлік ұлы бітімінен туған әрі терең, әрі сирек көңіл сыры — «Өлсем, орным қара жер».

«Желсіз түнде» — ұзақ өлең емес. Бірақ оның сол қысқа түрі анық ыстық тынысты, нәзік ырғақты, әсем лирикаға сай келеді. Бұл өлеңді өзгеше қымбат етіп тұрған да сол аз жайға көп күйді сыйғызғандық болар. Бағасы зор, шын асылдың көп болмай, шағын мөлшерде бар қадір-қасиетін, қымбат бағасын танытып тұрғандай.

Бұнда қазақ сахарасының бір кеші елес береді. Көшпелі ауылдың жарық айы, желсіз түнде тау іші, өзен жағасына жайғасқан кезі алынады. Ауыл ұйқыға кеткен. Дүниенің жым-жырттығын анда-санда үрген ит пен күзетшінің айтағы ғана ауық-ауық бұзғандай. Айналадағы тау жанды дүние үніне сирек жаңғырықпен үн қосады. Тағы бір тіршілік белгісі — сайды жарып аққан тасқын өзен ағысында. Сол шақта оңаша, жасырын, аулақта сүйіскен екі жас кездеседі. Махаббат жаңағыдай келіскен табиғат бесігіне бөленеді. Осы өлеңде алынған барлық болмыс, көрініс көңілге аса қонымды. Өзінің қасында тұрғандай әр көңілге жақын да таныс. Бұл қазақтың сахара тіршілігінің күнделік болмысы. Соны жыр еткен ақын бірде-бір тұманды, бұлдыр күйді араластырмайды. Бар күй ал-анық боп, жанды тынысымен «е» дегізгендей болса, сөз, сезім, суретшілік те аса мөлдір сұлулық тапқан.

Осы өлеңде баян етілген хал мен сәтке жат келетін жалғыз сөздей түйткіл жоқ. Сол себепті, шебердің сараңдығымен берілген тамаша сурет аса бір ұстамды ұқыптылыққа бағынады. Екі жастың ынтыққан, құмарлықпен кездескен жүректері де осы тынып тұрған мазмұнды түн тынысындай, үнсіз лепке, емеурінге табынады. Бұндағы тіл — сөзбен айтылған күй емес, сөз жеткісіз жүрек тілі болуға тиіс. Ұлы суретші және психолог ақын сол жайлардың барлығын емеуріннен, елестен ғана танытып, нәзік жайды қысқа шебер ғана қайырып, кілт тоқтайды. Оқушы өзі ойланып, өзі хиялдап, арғы сырдың баршасын өзі қосатындай етіп леп береді де, тына қояды. Аса бір мазмұнды танудың өзі де сыршыл өлеңнің көркемдігін асыра түседі.

Абай осы өлеңнен соң махаббат, ғашықтық жайын

айрықша тақырып етіп жырламайды. Бірақ әр кезде, әр түрлі ырғақ, үлгі стильге түсіп, ізденіп жүрген тақырыбының төріне осы өлеңмен еркін жетіп танығандай. Бұнда әрі үлкен дәстүрлі орыс классик поэзиясынан ауысқан реалистік, зор мастерлік үлгі бар. Сол мол меңгеріп алған мәдениеттік үлгі бойынша анық өз халқының өз табиғатын, өз тірлігін тамаша ұсталықпен көріктеп берген шеберлік көрінеді. Абай бұл жырында аса нәзік суретшіл, сыншыл ақын да және анық қазақтың халықтық өзгешелігін әсемдеп берген шынайы халық ақыны.

Осы жылғы Абай ақындығының тағы бір үлкен тұрғысы — «Өлсем, орным қара жер». Бұл жыр да өлім жайын толғайды. Бұдан бұрын да басқа классик ақындарша Абай да өлім жөнін ауызға оқта-текте ала жүретін. Бірақ анық өзінің өмір шындығымен, ерекше жол жағдайымен байланысты өзгеше бір ойлы мұңнан туған саналы сырдың жыры осы өлең.

Жалпы алғанда, бұл жырдың тақырыбы — ойшыл адамның, әсіресе, сыршыл ақындардың анық тоқтайтын тақырыбы. Өмірдің өріне жетіп, оның ішінде талай қиыр кезең жолдарын басып өтіп, енді тірлік сапарын таусарманға келгенде айтатын шерлі сыр болады. Бұл өлеңде көп жайдың түйіні бар. Кеше ғана көрген соққының салдары ғана емес, өмірінің ұзын бойын шолып келіп, дәл осы жылда өлімді айтып отырған Абай аса қымбат қасиет табады. Ол келешекпен тілдеседі. Өз халқының кейінгі ұзақ тарихына өлместік із қалдырып отырғанына сенім артады. Қасиет дейтініміз — өлім жайынан бастап, өлместің сырына ауысады. Белинскийдің Пушкин жайында айтқан бір пікірінде: «Ақын-генийдің қайсысы болса да алдыңғы заманды аша алмайды, бірақ әр кезде ол келешектің, көпшілік көзіне көрінбестің мазмұн мен мәнін болжай біледі», — деген.

Әрине, Абай да өз халқының болашағын сол Белинский айтқандай болжаған. Халқының келешегіне, тарихына айқын етіп айтқан шешуі жоқ, ол, Белинский айтқандай, мүмкін де емес. Бірақ сонымен қатар Абай өзі өмір кешкен заманнан басқаша, артық заман болатынын болжайды. Сол заманның адамымен сөйлескендей болады.

...Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап, қара, —

дегені және келесі шумақта :

...Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! —

дегеніне қарағанда, Абай келер нәсіл адамына бар сырын ашып, мұң шағады. Оған жақын отырып, барынша сенім артып сырласады. Ол адамды өз заманының адамынан ұғымдырақ, ойлырақ және әділетті тыңдаушы деп түсінеді. Оның үстіне, ол келешек адамның заманы, Абай заманынан әлдеқайда артық заман болады деп біледі. Өйткені оларға, Абайдай ақын барлық мұрасымен жұмбақ адам боп көрінбекке лайық сияқты. Ендеше олар қоғамдық тірлігі, тарихы, мәдениеті — бәрі де өзгеріп, өскелеңдеп кеткен нәсіл болу керек. Ол ортада «соқтықпалы», «соқпақсыз» тірлік болмау керек сияқты. Және де ол ортада мың адаммен жалғыз көз ашық кездеспесе керек. Надандық жеңіліп, адамдықпенен білім жарығы жеңген заманның адамын ақын көріп отырғандай. Кейін өзінің өмір ерекшелігін тағы да еске алып: «мен сендердей жас күнімнен жарық көргем жоқ. Дұрыс ойдан аулақ ұстайтын өмір тартысының, сендерге жат тартыстың жағдайында өстім. Сендер білместей көне күннің адамымын. Ол уақытта, менің қостаушым боларлық қауым өскен жоқ еді. Замандастарымнан тек «етек бастыны» ғана көрдім. Сол себепті, сандалмамен күн кештім. Заманыма ұғымсыз, бағасыз болдым. Жұртшылық дегеніңнен қорлық көрдім. Сен ол заманның алысқа кеткен шағында, басқа жағдайда өмір кешіп отырған ырысты нәсілсің. Менің жайымды ойлағанда, «есіркеп ойла», — дейді.

Өлеңнің аяғы да өлім күйімен күңіренбейді. Ойлы жалғыздың жақсы, момын, саналы әзілімен аяқтайды. Өз өлеңін сол әзілмен «өсекші» деп атандырады. Ішімді ашып, сырымды жеткізуші сен боларсың-ау! — деп өзі әдейі ырық беріп отырған өлең атты сырласына наз айтып тоқтайды. Өмір, тірлікке лағнат-қарғыс айтпайды. Жауласып, жарғыласып кетіп жатқан жоқ. Тіршілік есігін ақырын жауып, анық дана ақынның кең, сабырлы мінезділігімен кетіп жатыр. Ол мінезділіктің тірегі — болашаққа үмітпен қарауында, күдіксіз сенуінде.

Осындай тереңде жатқан түйіндеріне қарап, бұл өлеңді біз Абай өмірінің соңғы шағының үлкен қорытындысы дейміз. Қазақ оқушысына ең бір даңқты, қадірлі болған көркем өлеңінде әр шумақ, әр жолдың ішкі мазмұнынан көрінген түкпірлі толғау, сымбатты сырлар бар. Бұл өлең Абайдың ақын мен ақындық жөнінде және көңіл сыры жөнінде, қоғам мен өз арасын білдіру жөнінде бұл шаққа шейін айтып келген әр тақырып, сан өлеңдердің сұрыпталған асылы есепті.

1898 жылы Абай көп аудармалар жасайды дедік. Осы жылда бұрынғы тақырыптарын жаңа көркемдік, шеберлік тілдерімен толғаған, өз жанынан жазылған басқа да бір топ өлең бар. «Болды да партия», «Қуатты оттай бұрқы-

рап», «Сұм дүние тонап жатыр», «Жүректе қайрат болма-са» деген өлеңдер.

Осы алуандас бас мұңы, өмір философиясы және кейде мысқыл, әзіл тақырыбына жазылып, бұрын ақын айтқан ойлар мен әсем сыр-сезімдерді білдіретін өлеңдер келесі жылдарда да үздік-үздік туып отырады.

Мысалы 1899 жылғы туған сондай өлеңдер: «Есіңде бар ма жас күнің», «Жүрегім менің қырық жамау», «Нұрлы аспанға тырысып», «Дұтбайға» деген сияқты өлең тобы.

1900 жылы жазылған аз өлеңнің жоғарыда аталғандай, оригиналдық үлгілері: «Жүрегім, нені сезесің», «Көңілдің күйі тағы да», «Күнді уақыт итеріп» деген өлеңдер.

1901 жыл туындылары: «Ұяламын дегені», «Жапырағы қуарған», «Қуанбаңдар жастыққа», «Осы қымыз қазаққа», «Буынсыз тілің» дейтұғын шағын өлеңдер болады.

Абай ақындығының соңғы жылдары 1902 жыл мен 1903 жыл. Дәл қайтыс болатын 1904 жылы ақын өлеңді мүлде қояды. 1902—1903 жылдарда да төрт-бес-ақ өлең жазылады. Осы ең соңғы жылдар өлеңінен біздің енді аз тоқтайтынымыз «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлең.

Бұл шығарма Абайдың дінге арналған ойларын қозғайды. Оның діні қандайлық дін боп аңғарылатынын біз бұрын айтып өткенбіз. Қазір мынау өлеңмен байланысты қосымша бір-екі жайға тоқтайық.

Ең әуелі байқалатын нәрсе, сырт қарағанда, бұл өлеңде Абай анық діншіл ақын. Діні — исләмият жолының қағидаларына табынған, мұсылманшылықтың алласын, пайғамбарын, имамын үнемі ауызға алып отырған дін ұстазының ұғым-нанымын көрсеткендей. Тілде де, ақындық сөздікте де құранның аятынан алынған әрбір діндәр мұсылманның аузында жүрген дұғалықтың, тағат-ғибадаттың сөздері бар. Өлеңнің бас жағында бар мұсылман өзінің мұсылманшылығын иман келтіріп айтатын, шартты дұғалығы еске алынады. Сонда: «Амантү билләһи омалайкәтиһи, уәрслуһи уәляумиль ахири, уәл бағд-бағдәл мәут» дейтін иманның шарты еске алынады. Бірақ осының өзінен басталып:

«Уәктүбиһи дегенмен ісі бар ма?» дейтін сұрақты бере отырып, Абай бір мұсылманшылық емес, өзге бір құдайды танитын діндәрдің бәріне де (анықтап айтқанда төртеуіне де) теріс қарамайды. Ең алдымен, мұсылманның имам-ишандарының көзімен қарағанда, Абайдың бұл ойының өзі дұрыстық емес. Содан ары, Абай исләмияттың өрісінен, арнасынан мүлде алыстап кетеді:

...Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.
Ойлан дағы үшеуін таратып бақ.
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдик — хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанмен татымды бермес жеміс, —

дейді.

Осы келтірілген шумақтарда Абайдың осы өлеңіндегі барлық дінге байланысты нанымы да, адамгершілік тұра-сындағы үгіті де және біз кейінірек тоқтайтын мораль, фи-лософиясы да түгел байқалады.

Ал, осы тұрғыдан қарасақ, алғашқы шумақта адамзат-ты махаббатпен жаратқан ие бар, ендеше соны сүю жараты-лушы бенденің қарызы деген ой жалғыз исләм ғұламала-рының көзқарасы емес. Ол: Сократтан, Платоннан бері бас-талып келе жатқан идеалистік философияның бәрінің арқа тірегі.

Содан ары Абай «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» дейді. Бұндағы мұсылманшылықтың өзі ауызға алып келген «алласы», «пайғамбары», «кәләмшәрифі», «иманы» нұсқа-ған жолдың бәрінен Абай бөлініп, шет жайылып кетеді. Исләм үгіті бойынша, бар адам баласын сүймек түгіл, мұ-сылман еместің, дін қарындасы еместің барлығын көпір деп жау санау керек. Екінші — Абай айтқан әділет те исләмнің түсінігінен басқаша.

Абай жалпы гуманистік түсініктің әділетін айтады. Ал, исләм дінінің барлық тарихы мен тәрбиесін, ұстаздығын, үгітін алсақ, оның ұғымындағы әділет, мысалы, мұсылман болмаса, өзге діндегілерді өлтіруге де болады. Онымен алы-су жолында өзің өлсең «шәһит» боласың, бейіске барасың, ендеше әділеттің үлкені осы дейді.

Абай дін қағидасымен өзінің қайшы келіп отырғанын елеместен, тіпті шындан ойласаң «тағат та осы» дейді. Сөй-тіп, жаңағы өзі айтқан жолды құлшылықтың да, діннің де жолы дейді. Және соған қарсы, дінді бұзатын мінездер: «пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы» деп, өз үгітін тағы ұсынады. Исләм дінін атамаса да ақынның өз түсінігіндегі адамшылыққа қайшы келетін мінездерді санайды. Ал, исләм діні — «мұсылманнан бес парыз» деп: ораза, намаз, зекет, хаж дегенді айтса, Абай оларға көп көңіл бөліп, місе тұт-

пайды. Жаңағы өзі айтқан, өзі ұсынған адамгершілік жолынан шықпаған адамның «бес парызды» тұтынуы «тағымды бермес жеміс» деген бағаны алады.

Осыдан әрі, Абай өзгені емес, мұсылманшылықтың тірегі дейтін имамдардың сөздерін мансұқ қылады:

...Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған...—

деп, оларды сынау ғана емес, жазғырып, айыптаумен тынады.

Өлеңнің ең ақырында:

...Ойла, айттым: адамдық атын жойма!—

дейді.

Солайша, мұсылманшылықтың «алласынан» бастап, адамшылықтың, үлкен мағынадағы адамдығымен тоқтайды. Қысқасы, өз оқушысының бәрі де «мұсылманбыз» деп, белгілі дінді тұтынғандықтан, Абай солардың дін негізіне сүйене отырып сөйлеген тәрізді.

Бірақ, жоғарыда біз талдап көрсеткендей, ішкі сырына үңіле ойлансақ, бұрынғы байқағанмыз, талдағанмыз тәрізді мынадай сыртынан барынша діншіл көрініп отырған өлеңнің өзінде де Абай исләм дінінің үгіт-өсиетін, өте шартты түрде ғана шамалы, шақты жерге ғана керекке жаратты.

Ал, өзінің шынайы үлкен мүддесі, исләм дінінің шеңберінен әлдеқайда ары асып түсіп, кең жатады. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды. Сол жөнде исләм дінінің иманын, парыздарын, тарихындағы шартты жолдарын — баршасын да, өзінің ұлы гуманистік тұрғысынан қарап, көп жерінде мүлде, Абайдың діні — өзінің заманы мен ортасына, бір жағынан, сырттай баж бере отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады.

Енді, осы жаймен байланысты, біз жоғарыда атап өткен Абайдағы мораль философиясын еске аламыз. Жалғыз-ақ соны айтудан бұрын жалпы Абайдың шығармаларынан көрінетін философияға қатынасы бар ойлар туралы біраз сөз айтып өту керек.

Абай мұраларын зерттеушілердің кейбіреулері «Абай философиясы» деген тақырыпты бөліп алып, тексеруді талап етеді. Абайды философ деп атап жүргендер де табылады. Анығында, бұл жөнде дұрыс түсінік керек. Шын мәнінде алғанда, Абай философ емес. Ғылымдық кең мағынасында Абай философ емес дейтұғынымыз — оның арнап жазған, философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ.

Қорытып айтқан системалы философиялық көзқарасы болса, Абайда ең алдымен жаратылыс туралы, адам ойының, познаниесінің жүйелік тұрғысынан қараған, өзіндік өрісті оқуы, учениесі болса керек еді. Өз алдындағы адам баласының дүниелік әдебиетіндегі зор мәдениетімен және әсіресе орыс халқының классик әдебиет дәстүрлерімен жақсы қабысып, табысқан оқымысты Абай бар еді. Сондайлық дәрежеде өз алдындағы философиялық ғылыммен, оның ішінде әр дәуірдегі философтармен жалғасы, байланысы болса керек еді. Бұл жөнде тек Сократ туралы Платонның еңбектерінен және Ксенофонттың естеліктерінен алынып, Абай қара сөздеріне кірген бір әңгіме-толғауды ғана мысалға келтірмесек, басқа философтардың Абай шығармаларынан өз системаларымен орын алғаны көрінбейді. Оларды қабылдау түрінде де, сынау ретінде де Абай өрлі ой жүргізген емес.

Ауызша әңгімелескен шақтарында, әрине өзінің ақын шәкірттеріне, жақын тыңдаушыларына Абай әр мезгіл оқып отырған Спиноза, Спенсер, Дарвин, Дреппер немесе ескі антик философиясынан: Сократ, Платон, Аристотель еңбектері туралы сан мәртебе ойларын, сын толғауларын айтқан болар. Бірақ сол мәжілістерден, сондағы ойшыл Абай айтқан философиялық пікірлерден бізге жеткен жазба дерек жоқ.

Европа мен Россия философтары ғана емес, Абай ислам тарихымен байланысты соның көлемінде еңбек етіп, жазба мұралар қалдырған мұсылман философтарының ешқайсысының да мұраларын сынап, талдап тексерген шығармалар жазған жоқ.

Ислам ғаламында грек философиясынан келген неоплатониктердің көп әсері бар еді. Мұсылман философтарында Бағдаттағы Аль-Фараби сол жолда еңбек жазған. Кейін Аристотель философиясы да арабтар арқылы мұсылманшылық мәдениеті көлемінде көбірек өріс алып тараған болатын. Көп мұсылман елдерінде және орта ғасырдағы европа елдерінде де аттары мәлім болған мұсылман философтары Әбу-Али-Сина, Инб-Рашид сияқтылар бар-ды. Ол атақты философтар өз замандарында исламның апологеттері аталған тар көлемнен шығып, үлкен ізденгіш ойлар танытқан.

Схоластикалық исламның өз шеңберінде еңбектер туғызып, діншілдікке байланысты философиялық шығармалар тудырған соқыр ақын Әбу-аль-Мағри немесе исламның үлкен апологеті имам-Ғазали тәрізді философтар болған.

Абай жоғарыда біз айтқандай, бұлардың да бірде-бірінің атын атап, еңбектерін талдамайды. Сөйтіп, аңдап қарасақ, Абайдың дүние жүзілік философия ғылымымен ой шенес-

тірген, жалғасқан еңбектерін көрмейміз. Өзінен туған, өзіндік философиялық системаны танытатын арнаулы трактат тағы жоқ дедік. Олай болса, анығын айтқанда, «Абайдың философиясы» деген тақырыптарды оның кейбір өлеңдерінен және біраз қара сөздерінен теріп-сүзіп қана қарауға болады.

Жалғыз-ақ осымен қатар, біздің тағы бір баса айтатын пікіріміз, Абайды философиядан мүлде аулақтатып, жырып тастаудың да жөні жоқ. Өзіндік философиялық системасы, жекеше философиялық еңбектері болмаса да Абайдың барлық мұрасын алғанда (лирикасы, поэмалары, қара сөздері) көп шығармаларында көрініп отыратын анық ойшылдық көзқарастар, терең толғаулар болады. Бұлар міне, қатты ескеріліп, анықтап зерттеліп отыруға керек. Және осындай ойшылдық белгілерін жеке философиясы деп атамасақ та, ақынның даналық, философиялық көзқарастары (философские взгляды) деген түрде, мейлінше түгел қамтып, тексеріп, талдай білуіміз керек.

Бұндай жолға келгенде, мысалы, Гете, Байрон, Пушкин, Горький сияқты ұлы ақын-жазушыларды алсақ, барлығын да жекеше арнап «философ» деп атамаса да, тереңдеп тексерушінің бәрі де олардың жаңағы Абай турасында біз айтқандай, философиялық көзқарастарына көп көңіл аударады.

Абайға келгенде, осыған шейін біз тексеріп өткен, оның өз заманындағы қоғамдық мәселелерге ақындық, көркемдік, эстетикалық мәселелерге, тәрбиелік, ұстаздық, педагогикалық мәселелерге және әсіресе адам мен адамгершілік ұждан, мораль, философиясына төтелі қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әр сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз. Соларының барлығын біз, әдебиет тарихшысы есебінде, оның әр шығармаларының әдебиеттік сапасын тексеру, талдау үстінде еске аламыз. Ал енді, жақын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін маркстіл-лениншіл жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше болады. Ұлы ақынның даналық мұрасы турасында сондай еңбектер ету, үлкен шарт та болады.

Ал енді, бұл жәйді қорыта келе, жоғарыда біз атап өткен бір түйінге қайта оралайық. Ол жоғарыда біз тексеріп өткен «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген шығармамен байланысты өзіміз атаған мораль философиясы туралы. Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық көзқарастың көбі адамгершілік мәселесіне тіреледі. Қоғам мінін айтып, қатты сынап-шенеумен сол қоғам мүшелері болған жеке адамдарды түзегісі келгендей, барлық оқушының да барша-

сын өлең сөзімен түзеп алмақ. Өзі білген кітаптардан алған адамгершілік, гуманистік, бұқарашылдық идеяларға қоса, өз халқы тұтынып жүрген діннің де керекке жарайтын жақтарын алып, өзінің ұстаздық, тәрбиелік керегіне жаратуға тырысады. Ал, ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты — жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп өзгертпек болады.

Қысқасы, нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді. Ой-сананы түзеуменен қоғамдық құрылыс, шаруашылық болмыстың баршасы өзгертіп, жаңғыртуға болады деп ұғынады. Маркске шейінгі Абайға ұсаған барлық жазушылар мен ойшылдардың бәрінде болған түсінік Абайдың басында да болады дегенбіз.

Ал, осы жөнде өз заманы үшін, қазақ тарихы үшін мол жаңалық болған Абайдың ұстаздық программасына көбінесе басшылық етуші — орыстың классик мұралары мен бұқарашыл-демократтарының ойлары болады. Бірақ осы жайды айтумен қатар тағы да еске алатын бір ерекше мәселе бар. Абай орыстың демократтық, революцияшыл ұлы адамдарынан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбовтардан көп ой, өнеге ала отырса да бірнеше жайларда өз халқының надандығы себепті, тарихтық тілі мешеулікте болғандығы себепті және өзінің де таптық көзқарасында шамалы тар көлемділік болған себепті, бірнеше жөнде олар жеткен өріске жете алмайды. Мысалы, Герцен «абсолютизм бе, социализм бе? — екеуінің бірі, басқа тану жоқ» десе, Абай дәл Россияның патшалық құрылысының өзіне қарсы сөз айтпайды. Чернышевский орыстың шаруашылығына патшалықты құлату жайын үгіттеп, шаруалар революциясын арман етсе, Абай бұл дәрежедегі тиянақты, өрісті жолды атамайды.

Екінші жағынан — Чернышевскийлердің материалистік көзқарасы, дінді керексіз етіп, атеизмге жеткен болса, Абай дүниенің жаралысы, адамның жаралысы турасында бір құдайдың барлығына иланатын дін тұтынушы адам болады.

Міне, Абайдың ойшылдық жөніндегі мұраларын талдап, шолып өткенде, осы айтылғандай жәйларды айрықша еске алу керек.

Енді Абайдың лирикасы жөніндегі сөздерді аяқтай келе, 1902—1903 жылдарда шығарған тағы бір-екі өлеңдерін атай өту керек. Олар тақырып жағынан өзгеше жаңалық көрсетпейтін болғандықтан біз талқылап тексермейміз. Бірақ көркемдік, шеберлік жағынан бұның бәрі де Абайдың ақындығына сай келген асыл шығармалар. Олары: 1902 жылы ту-

ған «Тоты құс түсті көбелек», «Жүрек — теңіз», 1903 жылы жазылған «Жалын мен оттан жаралып» және «Жылы белгісіз» деп топталған өлеңдердің қатарындағы автобиографиялық сыры бар, екі шумақ тамаша көркем өлең: «Жарқ етпес қара көңлім». Сонан соң «Тұлпардан тұғыр озбас», «Тайға, міндік». Бір топ өлең Әбдірахманға арналған, жоғарыда тексерілгендей, аса көркем саналы, шерлі өлеңдер болады. Және де кейінгі жылдарда табылған: «Домбыраға қол соқпа» дейтін нәзік сырлы тағы да автобиографиялық мән-мазмұны нәзік, терең боп келген бір өлең мен соңғы жылдарда табылған бірнеше қысқа өлеңдер бар. Бұлардың бәрі де Абайдың лирикасы турасында біз әр тақырыпқа бөліп тексерген, көп салалы шығармалардың үлгілерінде жазылған, шағын көлемді көркем өлеңдер болады.

Енді ақынның лирикалық шығармаларының біраздарымен байланысты тағы бір алуан еңбегін, мұраларын еске аламыз. Ол айтпағымыз, Абайдың ән шығарған, композиторлық еңбегі турасында.

Әрине, бұл жөнде ғылымдық, зерттеушілік толық пікірді музыка мамандары, көркемөнер зерттеушілері айтуға лайық. Біздің айтатынымыз, солардың ойларына қосымша, қысқаша деректер мен жалпы түрдегі кейбір пікірлер.

Абай әндері осы күнде түгел нотаға түсті. Ақын шығарған әндердің көпшілігі оның өзі тудырған жаңа түрлі өлең үлгілеріне арналған. Тағы біраздары Абайдың айрықша ғана берген аудармаларына арнап шығарған ән-мелодиялары.

Өзіндік шығармаларынан — «Алыстан сермеп», «Сен мені не етесің», «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным», «Ата-анаға көз қуаныш», «Бойы бұлғаң», «Сүйсіне алмадым, сүймедім» дегендер сияқты шумақтары және әр жолдағы буын сандары әр алуан боп жазылған жаңа стиль, жаңа түрлі өлеңдерге жазылған әндер. Бұлардан басқа төрт жолды, он бір буынды өлеңдерінен — «Айттым сәлем қаламқас», «Біреуден біреу артылса» деген өлеңдерге арнап тудырған әндері бар.

Аудармаға әдейілеп арнап шығарған әндері: «Татьянаның хатына», «Онегиннің жауабына» арналған әндер. Сонан соң «Қараңғы түнде тау қалғып», «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын», «Сұрғылт тұман дым бүркіп» деген сияқты аудармаларға жалғас тудырған әндер бар. Осы шығармаларының бәрінде Абай өзінің ақындық еңбегіне ұқсаған, нақтылы өзіндік, творчестволық өзгешелік танытады.

Қазақтың халық әнін барынша жақсы көріп, сүйсіне бағалай тұрса да, Абай өзінің әндерін сол халықтың шырқау әндерінің үлгісінде шығармайды. Орыс халқының бар мә-

дениетін сүйіп, сүйсініп үлгі етсе де, өз әндерін орыс өнінің үлгісіне де салмаған. Ақындық шығармасында, даналық ізденулерінде әр халық қорларын, бар нәрін мол пайдаланып, әрі орыс халқының классик поэзиясының үлгі-дәстүрлерін пайдаланып отырса да ақын барлық өлеңдерін еліктеушілікке жібермейді. Түгелімен өзінің жеке-дара ақындық өзгешелік қалпынан тудырады. Өз тәні етіп, үнемі тың оригинал шығармалар жазады. Композиторлық істе де сондай еңбек еткенін көреміз.

Абайдың әндері барлық қазақ әнінен бөлекше тұратыны әрбір тыңдаушы мен айтушыға айдан айқын. Көркемдік қасиеттерін, шығармалық шеберлік дәрежесін музыканың сыншылары айыра жатар. Біздің білуімізше, ақындық шығармаларының зор шеберлік, көркемдік қасиеттеріне композиторлық мұралары барабар келеді.

Творчестволық іздену мен негіздер жағынан бағалағанда, Абайдың бұл соңғы еңбектері алдыңғы мол еңбек туғызған үлгісіне сәйкес болады. Көбінше сыршыл, терең сезімді ақын болған Абайдың әндерінде де бір алуан сыршылдық, сезімшіл күйшілік айқын тұрады.

Абай әндері кең сахарада мал соңынан, не түнгі күзетте отырып, шырқап айтатын ащы айғайдың әндері емес. Қайта сөз мәндерін тыңдаушыға мол жеткізерлік азғана топтың арасында, бір үйдің ішінде, ақырын нақыстап айтарлық камерный әндерге ұқсас.

Әнді көркем шеберлікпен мағыналы етіп айтуды қарыз деп білген суретші сол сөзінің кенеулі дәстүрінен ауыспайды.

Ал, Пушкин сияқты ұлы ақындар мұрасын қазақ тіліне аударғанда, солардың ең қадірлі деген үлгілеріне ән шығарғанда, Абай және де үлкен ізденгіштік көрсетеді. Орыс жастарының өмірі сөз етіліп отыр деп, тек орысша әннің белгілі бір түрлеріне ұқсатуға тырыспайды, еліктеуге де салынбайды. Ол орыс адамдарының ойлары мен сезімдері енді қазақ тілінде айтылып, қазақ сияқты жаңаша, басқаша оқушы мен тыңдаушы ортасына келіп отыр. Сонда тілдері қазақша шеберлікпен көрік тауып отырған сияқты, олардың әнмен аян етілетін сөздеріне де Абай өзіндік өзгеше үлгі, нақыс ұсынады.

Бұл ізденуде де үлкен ойшыл, толғаулы жанның жаңадан тауып жатқан асылдары бар. Осылайша Абайдың лирикалық шығрамаларына жалғаса туған, музыкалық-лирикалық мұраларын қысқаша шолып өтумен, біз ақынның барлық лирикалық мұралары жөніндегі сөзімізді аяқтаймыз.

Абайдың оригиналдық поэмасы үш шығарма: «Масғұт», «Ескендір», «Әзім».

Бұл үш поэманың бәрі де ақынның қазақ өмірінен, соның ішінде бұрынғы шығармаларындай, өз ортасы, өз дәуірінің болмысынан алған шығармалары емес. Үшеуі де шығыстық дастан аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылады.

Тегінде, Абай бірнеше өлеңдерінде, поэма жазуды өзіне мақсат етпеген тәрізденетін. Сонда әзірет Әлі айдаһарды жазғаным жоқ, сарала қызды жырлағам жоқ деп бір кезек айтса, тағы бір уақытта ел шапқан батырды, қызықты қыздырмалап айтсам, қызығып тыңдар едің деп, оқушыны шеней түсетін. Жәй бос уақыт өткізетін қызықшыл, қысыр кесті құмарланып тыңдар едің дейтұғын.

Ондай әңгімелі өлеңдерден Абай өзі ойлаған өсиеттік, адамгершілік терең тәлім-тәрбие туа қоймайтындай көретін. Өз басының ұзақ ақындық еңбегі бойында Абай поэма жанрына анықтап зер салған жоқ. Тек, кейін тәрбиесінен шыққан шәкірт ақындарына ғана әр алуан тақырыптар беріп, анық поэма дерлік күрделі сюжеті бар шығармаларды соларға жазғызады. Ал, солай бола тұрса да, өзін-өзі тежеп, ақындық шығармаға жанр жағынан да арнаулы қатаң талап қойған ақынның, жоғарыда аталған, үш поэманы жазғанын көреміз.

Бірақ жалпы алғанда, көлемдері азғана, оқиға, сюжеттері шағын шыққан осы поэмалардың да негізгі идеясы мен мақсаты Абайдың көп лирикалық шығармаларындай, ұстаздық тәрбиелік ойларға арналғанын көреміз. Өзі көп дәстүрлерін қабылдаған орыс классиктері: Пушкин, Лермонтовтың, не Байрон сияқты европа классигінің анық үлкен поэма жазудағы өрнектеріне Абай бой ұрмайды. Олардың поэмалары кең өмірді мол қамтитын, кейде роман-поэма, кейде қалың уақиғалы, шытырман шебер тартысы бар романтикалық поэма боп, көркем, шебер қалыптанса да, Абай сол жанрға қызықпайды.

Осы жылдарды еске алғанда, Абайдың біз тексергелі отырған поэмалары, ең әуелі жоғарыда ескерткендей, шағын халдерді алып, содан өсиеттік, ұстаздық ой туғызуға тырысады. Екінші жағынан, Абай өзінің ұзақ шығармалар тудыруарлық қуатын байқап, осы тұста тәжірибе жасап көреді.

Енді осы айтылған жалпы жайларды жеке шығармаларынан, үш поэманың әр алуан өзгешеліктерін талқылаудан аңғарып көрейік. Алғашқы тексеретініміз — «Масғұт» по-

эмасы. Бұл поэма туралы Абайдың өзі атап көрсеткен деректері жоқ. Бірақ шығарманың ішіндегі кейбір белгілерге қарағанда, бұның уақиғасы, тақырыбы шығыс халықтарының аңызынан алынғаны байқалады.

Ең әуелі геройдың аты — Масфұт. Оның тіршілік еткен шәһәрі — Бағдат. Заманы — Харон-Рашид халифтың тұсы. Кейін Масфұтқа кездесетін қария мұсылмандардың дін аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр аталады. Ол сол айтылған аңыздар бойынша өлмейтін, мәңгі жасайтын жалғыз жан. Әр заманда, әр ортаның адамына оқта-текте бақ-дәулет әкелетін, ырыс үлестіруші болады. Міне сөйтіп, осы аталған белгі, деректердің бәріне қарап, біз Абай поэма-сының негізі шығыс аңызынан алынған дейміз.

Жалғыз-ақ Абай осы аңызды өзінің адамгершілік үгітіне мысал етіп, өзіндік ойларын тарату жөнінде үлкен кәдеге жаратады. Поэмада Абай арабтың тарихын, тірлік шындығын көрсетпек емес. Қызырдың қызырлығын да баяндамақ емес. Олардың барлығы да поэманың идея жағынан қарағанда, тек бір көмекші қосымша хал мен жайлар. Анығында олар шартты түрде алынған аңызды жалпы шартты орта деуге болады.

Ақынды шығарманың ішінде қызықтыратын бір-ақ геройдың — Масфұттың ғана жайы. Сол Масфұтты бірнеше ерекше халдерге, уақиғаларға ұшыратып барып, Абай оған үлкен сапалы адамгершіліктің қасиеттерін бітірмек болады. Бұл жағынан қарағанда, Масфұт қай заманның адамына болса да, Абайдың ұғымынша, үлгі боларлық, жоғары дәрежедегі ұжданды адам, нравственная личность.

Абай геройының және бір ерекшелігі — ол өзгеше көрнекті күшті ортадан шыққан адам емес. Орташа көптің бірі. Әдейі дәулет, өмір, құдірет, ақыл-өнермен асырып шығарған адам емес. Халық ішіндегі, қатардағы қалың көптің жас өкілі. Масфұтқа осындай сипат, қасиеттер беру арқылы, Абай оны өзінің жоғарыдағы атап берген Бағдатынан, Харон-Рашидінен, Қызырынан да аулақтап бөліп шығарады. Өзі үгіттеп жүрген жақсы жастардың өз заманындағы мінез-құлқына, арманды адамгершілігіне Масфұтты үлгі етеді. Оның белгісін және де шартты түрдегі аңыздық бояуды алып тастап қарасақ, айқынырақ көреміз. Қызыр шал ұсынатын үш жеміс сол аңыздық бояу десек, ол Масфұттай өнегелі жастың ішінен сырын, қасиетін ашуға арналған оңай ғана бір сылтау десек, соның ар жағында көрінетін Масфұт қандай боп танылады. Ол ақылдылықтан қашады. Байлықтан қашады. Соның екеуін де сынап, талғап отырғып жиреніп шығады. Сол Масфұттың ақылдан қашуы — Абайдың өз басындағы, өз ортасындағы күйге аса жақын келеді. Ол көп

айтатын шерлі уайымы бойынша, көп наданның арасындағы бір жалғыздың халін қандай трагедиялық, ауыртпалық хал деп отыр. Масғұтқа Абай сол өз басының аянышты күйін айтқызып отыр. Байлық турасында сөйлегенде де, Масғұт Абай заманындағы бай менен сол байлық аздырып жүрген байдың өзін де және оның қоршау-қошаметтерін де сынайды.

Кейін Масғұт қызыл жемісті алғанда, жеңсікшіл, нәсіп-құмар көп жастың жолынан жырақ шығады. Ол әйелді, ең алдымен, адамзаттың қақ жарымы деп түсінеді. Әйелдің достығын ерекше қадір тұтады. Адам баласына дос боламын деген үлкен адамгершілік талапты өз өмірінің мақсаты етіп қояды. Ер жынысы мен әйел жынысы адамдық алдында терең дәрежеде бағаланады. Осы ойлардың барлығы да біз тексеріп өткен Абай шығармаларында ақынның өзі көп үгітпен көркем жырлар, терең ойлар тудырған тақырыптары емес пе еді?

Ендеше, Масғұт аузыменен Абай өз заманындағы, өз ортасына қанықты болған жайларды айтады. Үлкен гуманист ақын сол өзі тартпақ болған мораль философиясын жаңа түрде шартты мазмұнға байланыстырып ұсынып отыр.

Сөйтіп, шығыстан келген аңыз, мағыналы мазмұны бар легенда немесе притча ақынның өз ойын баяндауда керекке жаратылған творчестволық материал ғана болып отыр. Абайды поэманың оқиғалары қызықтырып жетелемейді. Ол оқиғаларды, адамдарды барлық мінез істерімен, сөздерімен Абай өзінің дағдылы идеясына қарай пайдаланады.

Сөйтіп, бұл поэманың ойы өмір оқиғасынан, тартысынан тумайды. Қайта сол оқиға, тартысының бәрі ақынның ақылынан туады. Осындай сюжетті әңгіме құруда, суреттеп көрсету орнына, баяндағыш ойды басшы ету арқылы Абай бұл поэмасының композициясын ойдағыдай толық көркем, тұтас етіп шығара алмаған. Ол, әсіресе, осы поэманың екінші бөлімінен аңғарылады. Композициялық құрылыста логика болмай кетеді. Өйткені тұтас күрделі сюжеттік құрылысының шартына бағынса, Масғұттың қызыл жемісті жегеннен кейінгі іс-әрекеттері баян етілгенін көрсек керек еді.

Ал, Абайда олай шықпаған. Масғұт қызыл жемісті жеп, әйелдердің достығын алудың орнына, ақылды кісі болып шығалы. Іс жүзінде ол қызыл жемісті жеген кісі емес, қайта өзі жемеймін деген ақ жемісті жеген кісі боп, үлкен ақыл иесі боп, тіпті Шәмсижиһан атанады. Ақыл парасаты арқылы ханның күңі болған делінеді.

Дұрысында, поэма оқиғасының алғашқы бөлімінде жеткен өрісі бойынша, әйелдер достығынан туған мінез оқиғалар, соның айналасындағы тартыстар поэманың екінші бөлімінің үлкен өрісі болу шарт еді.

Ал, Абайда — Масғұт бар әйел қауымы түгіл, бір әйелдің достығына да душар болмайды. Оның үстіне поэманың соңғы бөліміндегі «жынды су» мотив және одан туатын «жұртың жынды болса, ақылды болма, қоса жынды бол!» дейтін қорытындылар бұл поэманың алғашқы бөліміндегі мінез бен істерге логикалық жағынан да қиыспайды. Оқыстан туған оқшау халдер есепті болады. Рас, екінші бөлімдегі «жынды су» арқылы туатын өрескел өзгерістер мағынасыз емес. Ол да Абайдың кейбір сорақы құбылыстарға қаты мысқылмен, үлкен сатиралық сынмен қарайтынын танытады. Поэма дәл осы жәйін, жаңағы айтылған жалпы күйлерден бөліп алады. Бұнда да Абайдың бұрынғы өзіндік өлеңдеріндегі сыншыл, әжуашыл ойларды көреміз.

...Есер, есірік болмасаң
Тіршіліктен пайда жоқ, —

дейтұғын ызалы, ащы мысқылдарын еске түсіреді.

Сөйтіп, қорыта айтқанда, Масғұттағы идея — араб шығыс аңызының идеясы емес. Ақын шығармаларының бұрын басқаша жанр, стильде айтылып жүрген идеялары болады. Бірақ сол жәйлары заманындағы халдерден туған сыншылдық ойлар болғандықтан, ескі Бағдат тонын кидіргенше, өз тұсындағы қазақтың өзіндік тіршілігінен алып, сюжетті сол болмыстан құрастырып қиюластырса, шығарманың басты идеялары оқушыларына орағытып жетпей, төтелей жеткен болар еді.

Оқиға мен тіл, аңыз материалы бойынша Абай қазақ оқушысына бөтен реальностьлармен сөздерді қолдана отырады. Бөтен аттар арабтан алынғандықтан, араб сөздері кездеседі. Бірақ, өлеңдік түр жағынан қарағанда, бұл шығарма төрт жолды шумақтан, он бір буынды жолдардан құралып, анық қазақтың өз үлгісіндегі дастандар түрінде жазылады.

Түп идея Арабстанда болған оқиғаны айту емес, Абайдың өзінің қақ қасындағы сол күнгі қазақстандық шындықтарды білдіруге арналғандықтан, поэманың жаңағы аталған өлеңдік түрі идеялық мазмұнымен байланысты туған болады.

Абайдың екінші поэмасы — «Ескендір».

Біз ең алдыман бұл поэманың негізінде жатқан тақырыптың төркін-тегі туралы біраз деректер айтып өтелік. Шығыста Ескендір, орыс пен европа елдерінің атауынша Александр — бар дүние жүзі халықтарының аңыздарында, ертегі, дастандарында ерекше орын алған адам. Біз бұл тұста тарихтағы Ескендірдің көпшілікке мәлім жайларына тоқтамаймыз. Аңыздар мен әдебиеттегі Ескендір жәйі Абай-

дың мына поэмасының тұсында бізге төтелей, жақын деректер береді. Соларға тоқтаймыз.

Шығыс елдерінде, әуелі иранның аристократиялық аңыздарында Ескендір образы көп әңгімеленген. Сол замандардан бері қарай Византия (Рум) аңыздарында да оның жәйі көп айтылады. Атақты Фирдоуси өзінің «Шахнамасында» Ескендірдің туысын жоғарыда аталған Иран аристократтарының лақабы бойынша баян етеді. Оны Филикустың баласы емес, Иранның шахы — Дараптың (Дари үшінші Кадоманның) баласы дейді. Бұл біздің эрадан бұрын 110—335 жылдар арасында Иранда шахтық құрған. Өзі Ахеменидтер әулетінің ең соңғы әкімі болады. Рум әңгімесі де Ескендірдің туысын тарихтан өзгертіп, аңызды әңгімеше баяндайды.

Шығыс ақындарында біздің туысқан советтік еліміз азербайжанның атақты классигі Низами ғана өзінің «Ескендір намасында» жаңағы бұған шейін жеткен екі тарау аңыздарды теріске шығарады. Ол анық тарихтық шындық бойынша Филикустың (Филипптің) өз баласы етіп жырлайды.

Ескендірді, соңғы тапқан деректерімізге қарағанда, Абай Ескендір жайындағы аңызды, түгелімен сол Низамидің «Ескендір намасынан» алған.

Азербайжан ұлы классигінің ең зор поэмасы — «Ескендір нама» сансыз көп оқиғалардан, көп тарау бөлімдерден құрылған аса бай мазмұнды дастан. Ескендірдің жоғарыдағы Даримен соғысқаны, онан соң азербайжан патша әйелі — Нушабемен кездескені, Ескендір мен Хақан әңгімесі, қытай, торан өлкелерінде жүрген сапарлары және терістік өлкедегі бір ғажайып бақыт, молшылық, әділет орнатқан елдікке ұшырасуы — бәрі де Низамиде мол баян етіледі. Кейін Ескендір Терістік сапарына барып, Яжуждерге қарсы қорған соғады. Осы алуандас толып жатқан шытырман оқиғалы, күрделі сюжеттер тарайды. «Ескендір наманың» тағы бірнеше тараулары сол Ескендірдің түн тарапына шеккен сапарына арналады. Ол сапарға Ескендір Әбулхаят суын (мәңгі тірлік беретін суды) іздеп барады.

Түн дүниесінде, ұзақ қараңғылық сапарында, сан қиыншылықтар ортасында қалың қолмен жүрген Ескендірді бастаушы Хызыр болады. Бұлар іздеген Әбулхаят суын Хызыр жалғыз тауып, өзі ішіп, жуынып алады. Астындағы ақ боз атын да әрі суарып, әрі суға шомылдырады. Бірақ ғажайып су енді Ескендірге білдірмек болғанында, ғайып боп жоғалып кетеді. Сөйтіп, бар мұсылман аңыздарындағы мәңгі тірлік алған Хызырдың жәйін Низами өз поэмасында осылайша әңгімелеп дәлелдейді.

Сол түн тарапта жүргенде, кезу үстіндегі Ескендірге сыры, жәйі мәлімсіз бір жас кездеседі. Ол жас періште деп айтылады. Сол жан Ескендірге өзгеше сыры бар кішкентай тас береді. «Кейін ойлансаң осы тастан көп сыр көресің, ой табасың», — дейді. Түн тарапынан Ескендірдің барлық серіктері неше алуан қымбат, асыл тастар алып қайтады. Ескендірдің алғаны, жаңағы титтей тас. Кейін Ескендір өзінің ойшылдарымен бірге отырып сол тасты сарапқа салады. Тас таразыға түскенде, барлық өзге асылдың барлығын баса береді. Оның салмағына қарсы қандай қазына үйсе де барабар келмейді. Осы күйге қайран болған Ескендірдің қасына Хызыр келіп бір уыс топырақты кішкене тастың үстіне тастай бергенде, тас жағы жеңілейіп, аспанға көтеріледі.

Сонда Ескендір өзгеден бұрын өзі ойшылдық танытып, «топырақтан біткен топырақтан ғана тойым табады» деп, терең байлау жасайды.

Міне, біздің білуімізше Абай пайдаланып отырған сюжет Низами жазған «Ескендір наманың» дәл осы тұсынан алынған. Бірақ, Абай поэмасын білетіндерге мәлім, жаңағы әңгіменің желісін Абай өзінше өзгертіп, өсіріп алған.

Абай шығыс әдебиетіндегі ұлы классиктер мол баяндаған күйге түгел тоқтап, бағынып қалмайды. Ол аңызды өзінше, көп жағынан өмір шындығына жақындатып, реалистік стильге бұрады. Ең алдымен аңызды еуропа тарихы мен мәдениетінен өзі білген Александр Македонский жайына қарай бейімдейді. Ескендірдің әкесі Абайда Филипп болып аталады. Тарихтағыдай оның астанасы — Македония шәһәрі болады. Және де тарихтық дәл деректер бойынша, ертегілік Хызырдың орнына Ескендірдің тәрбиешісі болған философ Аристотель кіреді. Сөйтіп, адамдары мен олар арасындағы мінез-қатынастарға Абай тарихтық шындықты негізгі арқау етеді. Аңыздан бұрын тек кішкентай тас (Абайда кішкене көз сүйегі) және оның өзгеше сыры ғана сақталады.

Бұдан өзге Абайдың үлгі іздегіштік, сыншылдық бір ерекшелігі тағы бар. Низами өз поэмаларында Ескендірден бұрын кездесетін Хосрау, Бахрамгур немесе Дарап сияқты тағы басқа солардай шахтардың барлығын да сынаумен мінep көрсетіп еді. Жалғыз-ақ, Ескендірге келгенде, Низами оны барлық бұрын-соңғы өмір иесі хан-сұлтанға, шах — әмірлерге анық айыпсыз, мінсіз үлгі етіп көрсеткен. Ол әділетті, ойшыл асыл зат.

Кейін поэманың тарауында Низами Ескендірді даналық дәрежесіне жеткізеді. Дүние жүзінің бар білгіш, ойшылдарының ортасында көрсетеді. Оған бір заман ғайыптан келген ғажайып үн, бұдан ары пайғамбарлыққа арналғанын

білдіреді. Мұсылманшылық аңызы бойынша уахи келеді. Ол бар жиһанды кезіп, адамзатқа езгіліктің жолын танытпақ керек деген әмір болады.

Барлық шығыс поэзиясында Ескендірдің сипаты осы алуандас зорайып, қастерлеп алынған болатын. Ал Абай поэмасына келсек, мүлде олай емес. Жасы әрең жиырма бірге келген, атыраптағы көрші елдердің бәрін бағындырмақ боп оңды-солды қастан көз тастап тұрған жәһәңгер, қан төккіш патша көрінеді. Қанша алса да тоймайтын, қанағатсыз хан бейнесі беріледі. Сол тыйымсыз, тойымсыз әміршінің өз өмірінде жалғыз рет тылсым қуаты бар, жасырын сыры бар және жол бермес тас қақпаға кездесуі Абайша үлкен мол мағынамен келтіріледі.

Ескендір Абай поэмасында дәріптелмей, сыналады. Оған ақылшы болған Аристотель өзінің әмірші патшасынан сонағұрлым биікте, анық қасиет иесі боп суреттеледі. Бұл Абайдың өзі айтатын афоризм «бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық» деген терең сырлы нақылға дәл келетін халдер.

Осы айтылған жайларға қарағанда, Абайдың әкімшілікке көзқарасы бұрын мұсылман ғаламында болмаған жаңа сыншыл биік ойды танытады. Ескендірге де мұсылманның өткен тарихы, аңыздары, діншіл үгіттері ұйғарған табыну көзімен қарамайды. Азат ойлы, еркін, әділ сыншы шығыс елдері таныған авторитеттің маскасын сыпырады. Өзінің гуманистік, адамгершілік нанымдарының тұрғысынан қарайды. Өз заманының озат ойлы сыншыл жазушыларының туралық ойын таратады.

Бұнымен Абай Шығысқа қатты беделді боп жайылған ұғым-нанымдардың баршасына енді үлкен сынмен, талғаумен қарайды. Көп жәйді қайта бағалайтын, жаңаша саралап беретін ұстаз ақын екендігін танытады. Сонымен қатар айтылатын тағы бір өзгеше күй бар. Ол, Абайдың өзінен бұрынғы шығыс классиктерінің ұлы мұраларына баруда қолданған творчестволық іздену жолдары туралы. Абай Низами поэмасынан әңгімелік көп деректер алады. Бұл жөнде ол белгілі дәрежеде шығыс әдебиетінде жүрген тұрақты бір дәстүрге соғады. Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін тың дастандар шығаратын дәстүр бар еді.

Сол қатарда Жүсіп — Злиқа тақырыбын, Ләйлі — Мәжнүн, Фархад — Шырын, Жеті шұғыла және осы Ескендір турасын немесе «құстар тілі» деген сияқты тақырыптарды бірінен соң бірі қайталап жазған ірі классиктер бар. Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек

алдыңғының өлеңін алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталауы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «Назира», «назирагөйлік» деп атау да берген. Абай сол дәстүрді жақсы біліп қана қоймаған, қолданған да, Назира жолымен алдыңғы ақынның поэмасы бойынша, қайтадан жаңа поэма жазатын бұрынғы ақындар да кейінгі заманының көзқарасын, творчестволық жаңа поэзиясын танытады.

Мысалы, Низамидің «Хамсасында» жырланған «Ләйлі — Мәжнүн», «Хосрау — Ширинді» өзбектің ұлы классигі Навои қолға алып жырлағанда, көп тың жаңалықтар қосқан. Навои өз дәуірінің ойшылы, өкілі болып отырып, Ләйлі мен Мәжнүннің махаббатына да тыңнан шындық сипаттар берді. Ал, «Фархад — Ширинда» Низамидағыдай емес, Хосрау патшаны үлкен сыншыл оймен әшкерелеп, зұлымдық сыпатта суреттейді.

Абай болса, XIX ғасырдың орыс пен европаның ағартушылық, гуманистік және сыншыл реализм бағытындағы үлкен үлгілерімен тәрбиеленген ақын болғандықтан, Ескендір жайында өз заманының тың сындарын еркін пайдаланады. Және өз поэмасының соңғы шумақтарында алыстағы Ескендір жайынан әңгіме қозғап келсе де, қорытынды өсиеттерін өз замандарына, өз оқушыларына арнайды. Бұрын өзге өлеңдерінде өзі айтып келген негізгі ойларға әкеліп саяды.

Адамгершілік, ақтық, шындық, мінезділік жөнінде өзі ұсынған жолдарын белгілі бір аңыз арқылы тағы да көңілге қонымды етіп, таныта түсуге талап етеді. Сол жөнде Абай да Низами, Навои, Фзули сияқты өзі кәдірлеген классиктердің назирагөйлік үлгісін творчестволық жолмен пайдаланып қолданған дейміз.

Жалпы композициялық құрылысын алғанда, Ескендір Абайдың ең жақсы поэмасы. «Масғұттай» емес, бұнда сюжеттік құрылыс бастан-аяқ бір түйіннің айналасына топталады. Адамдарының мінездері істері арқылы біртіндеп ашылады. Соның ішінде Ескендір сияқты поэманың бас геройы шығарманың басынан аяғына шейін оқиға арқалығы болып отырады. Барлық суреттер, кездесулер мен қайшы келетін мінез, әрекеттер және түйінді ойлар — баршасы да бір Ескендірдің басымен байланысты болады.

Поэмасының ең соңындағы бірнеше шумақтарда Абай

дидактикалық, ойшыл-өсиетшілік қорытындыны Ескендірден бөлек бір жәй етіп айтады. Бұнысы поэманың жоғарыда біз айтқан идеясына байланысты.

Абай бұнда да, Масғұт турасындағы аңызға барғандай, ескілік материалына текке бармайды. Өзіндік өсиеттерін шартты түрдегі аңыз-апсанаға бөлей отыра, қызықтыра ұсынбақ болады. Сондықтан поэманың әңгімелі, оқиғалы желісін жетер өрісіне жеткізіп болған соң, жырдың аяғын жаңағы айтқандай, моральдық, адамгершілік байлау мен толғауға, сентенцияға әкеліп тіреуі заңды болып көрінеді. Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданытын ақындық сөздігі — бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне сай келген. Бұлар поэманың тұтас бітімді шығарма болуына нық жәрдем етеді.

Абайдың 1933 жылғы жинағында алғаш рет басылған бір поэмасы — «Әзім».

Бұл поэманың тақырыбы «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Қазақ ортасында ауызша көп айтылып жүретін «Мың бір түннің» бір тарауы—«Әлидің—Әзімі» деген ұзақ ертегі болатын. Сол ертегінің ішінен жас бала Әзімнің жетімдік шағы, жігіттік кездегі басынан кешетін бейнет соры, кейін барып өзінің туралығы, жазықсыздығы арқылы арманына жететін оқиғалары Абайдың поэмасына желі, арқау болған тәрізді.

Бұл поэманың ішінде Абайды қызықтырған тағы бір адам аяр шал болады. Ол шалдың кәсібі өзгеше. Қара тасты алтын ететін амалы бар. Осындай әрекет соңына түскен адамның жайы шығыста, ертегі ғана емес. Химия ғылымы деп аталып жүретін алхимия жайынан туған неше алуан жасырын сырлы әңгімелер бар-ды. Ондай әңгіме нанымдар шығыста ғана көп жайылған емес. «Философский камень» дейтұғын қара тас пен қара металды алтынға айналдыратын ғажайып сырлы бөлекше бір затты іздену орта ғасырлық Европада талай фантастикалық әңгіме, аңыздарды көп тудырған.

«Мың бір түннің» «Әзім» әңгімесі сол жаңағы жайдың шығыста да өзгеше орын алатынын аңғартады. Бірақ халықтың сыншыл ойы кейін ол әрекеттер арасында болып жүретін неше алуан арамшылық, аярлықтарды танытады. Көпті алдап жем ететіндерді өз әңгіме, аңыздарымен әшкерелейтін болады.

Абай шығыс ертегісінің осындай өзгеше мән, тартыстарына қызыққан болу керек. Поэманың бастауына қарағанда, әкесі өлген жазықсыз, тәжірибесіз жас баланың аярға кездесіп, алданған бейнесі көрінеді. Бірақ бұл поэма Абай-

да аяқталмай қалады. Өз уақытында аяқталған болса да жалғыз ғана қолжазба болып, мезгілімен көшірілмей, тозып-шашылып кетеді. Сөйтіп, соңғы бөлімдері жоғалып қалады. Сондықтан қолда қалған үзіндісі бітпеген поэма болып басылып жүр.

Жоғарыда тексерілген «Масғұт», «Ескендір» поэмасынан мына поэманың жазылу үлгісі басқарақ. Бұнда Абай Пушкиннің орыс ертегілерін балаларға арнап, өлең еткені тәрізді жеңіл тілді, қызық оқиғалы әңгіме жасамақ сияқта-нады.

Бұл алдыңғы поэмалардай ойшылдық, зор тәрбиешілік мақсаттар көздеп жазылған шығарма емес. Халық аузындағы әңгіменің өзін ғана барлық оқиғаны рет-тәртібімен жеңіл өлең етіп берудің талабы танылады.

Ал, өлеңдік құрылысына, кейбір сөз кестелерінің, ұйқастарының оншалық Абай шығармаларына лайықты шеберлікке сай келмейтініне қарағанда, бұл поэманы оншалық жоғарғы дәрежедегі көркем шығарма деуге келмейді.

Біздің ойымызша, 1927 жылы осы поэманың текстін Абай шығармаларын жинаушыларға табыс еткен Ырысайдың Ысқағы Абай поэмасының ұмытылған немесе ескірген, қолжазбада өшіп қалған кейбір жолдарын өз жанынан да «төлеу» салып, аламыштап жіберген сияқты. Өйткені поэманың кейбір ұйқастары, кей кезде жол ішінде сөз құраулары Абайдың ақындық шеберлігіне, поэтикалық лексикасына жанаспайтыны да бар.

Бұлай болмаса, поэма Абайдың тіпті ерте кездерде өзінің ақындық күшін алғашқы тәжірибе ретінде, әр тақырыпты байқастап жүрген кезінде туған, алғашқы черновик есепті бір вариант болуға керек. Қалай да «Әзім» поэмасы ең әуелі бітпеген шығарма болғандықтан, екінші — көркемдік, шеберлік жағынан көңілдегідей қалыптанған дастан болмағандықтан, бұл поэма жөніндегі түсінік сөздерді осы, жоғарыдағы айтылған, жайлармен аяқтаймыз.

VII. АБАЙДЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

Аудармалық өрнекті Абай тек орыстың классик поэзиясын қотаруға жұмсайды. Байрон, Гете сияқты өзге Европа елдер классиктерінен бірер өлеңді аударса, оны да Лермонтовтың аудармаларынан алып қазақшылайды. Анық орыс классиктерінен Абайдың аудармалары: Крыловтың бір топ мысалдары, Пушкиннің «Евгений Онегинінен» алып аударған үзінділері және Лермонтовтан жасаған көп аудармалар. Тағы бір жалғыз өлеңді Буниннен аударған. Ең соңғы зерттеушілердің айтуынша, А. Мицкеевичтің кейбір

өлеңдеріне үйлес келетін аз аударма да бар делінеді.

Абай жинағында бөлек аттармен әр жылдарға бөлініп бастырылған аудармалардың барлық саны — қырықтың ішінде. Сол қатарда Крыловтың төрт-бес мысалын аударған. Лермонтовтың өз шығармалары мен аудармаларынан алғанын қосқанда, отызға жуық өлең аударған.

«Евгений Онегиннен» жасалған аудармалар Абайдың толық жинағында бұрынғы Мүрсейіт қолжазбасында жекеше аталып жүрген ретпенен жеті бөлек болады.

Міне, қазір біздің жалпы түрде тексеріп өтетініміз Абайдың осындай мұрасы. Ақындық еңбегінің айрықша тарихтық, мәдениеттік және ағартушылық өзгеше бағасы бар зор еңбектері.

Енді жеке ақындардан жекеше жасаған аудармаларды айрықша талдаудан бұрын біраз жалпы ойлар айта кету керек.

Бұл жөнде екі түрлі пікірді ерекше бөліп айтамыз. Оның біріншісі — Абайдың осы аудармаларға берген бейіл, бағасы тұрғысында. Екіншісі — сол аудармалардың Абайдың өз шығармаларына еткен әсері және Абайдың кейінгі қазақтың барлық жазба әдебиетіне тараған үлкен тарихтық, мәдениеттік, ұстаздық дәстүр әсері туралы.

Алғашқы жайға оралсақ, әрбір оқушыға даусыз айқын көрінетін нәрсе, Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнде біздің ақынның ізденуі, өзіндегі тіл байлығы мен ірі таланты ерекше ынтамен зер салып жұмсауы өзгеше көрінеді. Өз өлеңдерін туғызуда қолданған ақындық шабыт, сыншыл ұқыптылық, тіл орамға өткір жүйріктік — барлығы да аудармалық еңбекке келгенде, барынша күшімен түгел жұмсалған деуге болады. Тіпті, кейде Абайдың өзі тудырған тамаша нәзік те терең сырлы ащы сөздер, көрікті ойлар немесе аса өткір жанышпа, мысқыл әжуа, ащы сөздер — осы аудармаларда үнемі көрініп отырады.

Зор мәдениетке жеткен, дүние жүзілік әдебиетте ұлы классиктері озғын шыққан орыс халқының өскелең поэзиясы, әрине, Абайдың өз елінің жас әдебиетінде өздеріне тең сипат, әрекеттерді кездестірген жоқ еді. Сондықтан да Абайдың шебер аудармалары ғана Пушкин, Лермонтов поэзиясының көркемдігін, терең сыр, үлкен ойларын жеткізді. Крыловтың халықтық өткір мысқыл, ұста сатирасының түгел түсінікті болуына жол ашты.

Осы айтылған пікір жоғарыда аталған екінші жайға да белгілі дәрежеде шешу айтады. Абайдың аудармалары оның өз шығармаларына да белгілі әсер еткенін атаған едік. Анығында, 1887 жылдан бастап Абайдың өлер жылдарына

шейін оның аудармалық еңбектері жыл санап қосылып, молайып отырады. Сонда, Абайдың өзі көп толғайтын тақырыптарын түгел еске алсақ, бара-бара сол тақырыптардың барлығына жазылған өлеңдерге де Абай жасап жүрген аудармалардың аса жақсы, жемісті жаңалық әсері бар екенін аңғару қиын емес.

Рас, қоғамдық мін-мінездерді, қалып-құрылыстарды шеңеуде Абай Пушкин мен Лермонтовтан гөрі Салтыков-Щедрин, Некрасовтардан молырақ үлгі-өнеге көрді дегенбіз. Бірақ сол қоғамдық тақырыптардың өзінің ішінде де жиі кездесе беретін мұңды-сыршы жалғыздық ойларға соққанда Пушкин, Лермонтов саз-сарыны байқалмайды деуге болмайды.

Ал, осыдан соңғы ақындық жайындағы тақырыптарды, эстетикалық принциптерді алсақ, табиғат көркін, махаббат жайын, жеке бастың көңіл сырын, лирикасын алсақ, Абайдың ақындық шеберлігі асқан сайын оның теңеулері, көркем түрлері — бәрі де Пушкин, Лермонтовқа еліктемей отырып, соларменен бастасып, табыса туысып бара жатқанын анық танытады.

Бұл Абайдың өз шығармасына аудармалық еңбектерінің ала келген аса қадірлі әсері деуге керек. Ал, Абайдан соңғы қазақ әдебиетін алсақ, ұлы ақын жасаған аударманың мәдениеттік, тәрбиелік, көркемдік әсері ұшан-теңіз. Өзге-өзгесінен бұрын Абай аудармалық еңбегімен және де өз тұсындағы қауымын көп тәрбиеледі. Надан қазақ сахарасына орыстың ұлы мәдениетінің жарығын әкеп төккендей болды. Бұл жөндегі Абай еңбегі тек әдебиеттік қана еңбек емес, ол зор, кең мағыналы ағартушылық, тарихтық, қоғамдық еңбек еді.

Патшалықтың отаршылық аппаратынан өгейлік қана көріп жүрген қазақтың қалың бұқарасына Абай орыс класиктерін аудару арқылы анық орыс халқының жүрегін, сезім мен ойларын, қасиет қадірін ашты.

Ол ұлы халықтың дана ұлдарының аузыменен айтылған толып жатқан шындықтарды, тәрбиелік үлгі-өнегені айқындап көп танытты. Сол арқылы Крылов, Лермонтовтар өткен ғасырдың соңғы шенінің өзінде-ақ қазақтың жас қауымына, жаңа буындарына барлық тамаша шығармалармен қадірлі, сүйікті болады. Ол шығармалар Абайдың өз жырларынан бірде-бір кем бағаланған емес. Сондықтан да кейінгі қазақ әдебиетінің ендігі тарихында орыс әдебиетінің ықпалы, үлгі-өнегелік әсері үзілместен дами беретін болды.

Енді Абай аудармаларының нақтылы жекеше түрлерін тексеру үстінде осы айтылған жалпы пікірлердің дұрыстығын айқындай түсуді талап етеміз.

Аудармалық шығармаларды тексеруді Абайдың өз шы-

фармаларына қолданған жылма-жылдық ретпенен жүргізіміз. Сол себепті орыс әдебиет тарихында Крыловтың дәуірі бұрынырақ болғанмен, оның мысалдарын Абай кейін аударғандықтан, біз Абай аудармасы жайындағы алғашқы сөзді ақынның «Евгений Онегиннен» жасаған аудармаларына арнаймыз.

Бұл шығарманы Абай бөлек-бөлек үзінділер түрінде аударады: «Онегиннің сипаты», «Татьянаның хаты», «Онегиннің ойы» («Таңғажайып»), «Онегиннің сөзі» («Хатыңнан жақсы ұғындым»), «Онегиннің хаты» («Хұп білемін сізге жақпас»), «Татьянаның сөзі» («Тәңрі қосқан»), «Ленскийдің сөзі» («Барасын қайда-қайда»).

Осындай жеті бөлек жекеше тақырыптармен түгел «Евгений Онегин» романының ұзын бойына созылып, екі жас арасындағы махаббаттың хал-құбылыстары беріледі.

Әрине, бұнда Пушкин романының ерекше көп жайлары аударылмай, сырт қалады. Абай ол романның ішінен тек Онегин, Татьяна арасында кезек ауысқан күшті махаббат күйлерін ғана сөз қылады. Көбінше, Абайдың аударуында хаттарменен баян етілген роман (эпистолярный роман) қалыптанған тәрізді.

Өзі аудармасының соңында Абай өз жанынан Онегинге ақырғы сөз береді. Бұл Пушкинде жоқ. Еркін өзгерістің, Абайдың өзінше дәлелденген, ерекше бір түрі.

Қазақ оқушысына көптен мәлім мәселе Абайдың бұл аудармасында Пушкиннің текстіне үнемі ұқсас келіп отырмайтын еркіндік бар. Жеке алғанда, Онегиннің сипатында, Ленскийдің сөзінде және Татьянаның «Амал жоқ қайт-тім білдірмей» деп басталатын хатында, онан соң Онегин айтқан «Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін» дейтін бөлімдерде Пушкинге көп жерлерінде Абай жақын келіп отырады. Кейбір жолдар мен Пушкин қолданған теңеулерді де Абай дәл, шебер етіп аударып береді. Бірақ сонда да бұл бөлімдердің өзінде де Абайдың өзінен қосылған жолдар, шумақтар, ой сезімдер жиі ұшырайды. Ал, Онегиннің алғашқы хатты алғанда ойланатын жері Абайда «Таңғажайып» деп басталатын үлкен өлеңмен баян етіледі. Онан соң «Онегиннің кейін жазатын хаты» («Хұп білемін сізге жақпас») және «Татьянаның сөзі» («Тәңрі қосқан жар едің сен») бәрі де Пушкин текстісінен алыстап кетіп, мейлінше еркін суреттелген болады. Бұл тұстарында Абай Пушкиннен аударма жасамай, оның орнына Пушкиннің ізімен жаңа жайларды жырлап кетеді.

Ең аяғында, жоғарыда айтылғандай, Онегиннің өкінішін үлкен трагедиялық ауыр ойға жеткізіп, оған өлім тілетеді. Бұл Абайдың мүлде өз жанынан қосқан халдер мен өзгерістері дедік.

Осылайша Пушкиннің үлкен шығармасына қазақ ақыны Абай бірталай еркіндік жасайды. Бұндай шығармалық еңбек етудің екі түрлі айқын себебі бар деп білеміз. Оның біріншісі және ең үлкен себебі — Абай орыс жастарының сезім-сырларынан, өмір түйін тағдырынан өзінің жас оқушысына үлгі боларлық тәлім-тәрбие бермекші болады. Екінші себебі — біздің ойымызша, 1889 жылы жалғыз «Бородиноны» аударғанын еске алмағанда, қолға алғаны осы Пушкин романы. Бұл уақытта Абайдың ақындық аударма тұрасындағы түсінігі, көзқарасы өзінше, өзгереді болған тәрізді. «Ескендір» поэмасының тақырып желісін Низамиден алып, көп өзгертіп жырлағаны сияқты. Абай бұрын өзі білген Жақын Шығыс классик поэзиясында қолданылып жүрген «Назира» жолын қолдана түскен тәрізді. Аударатын оригиналдың өзінде бар шындық пен сырлардың, халдер мен қасиеттердің көбін арқау етіп ала отыра және де тың арман, мақсұттар қосады. Осылайша аудару өз заманындағы оқушылар үшін ұстаздық, үгіт жағынан қажеттірек деп ұғынады. Осы тұрғыдан қарасақ, жоғарыда айтқандай, қазақ жасына орыс жастарының өмірінен үлгілі әңгіме баян етіп беруді ең үлкен мүддесі етіп алады. Сондықтан Абай үшін опасыз жігіттің қайғылы, күлкілі халінен көрі оның шынымен қателесіп, бар жанымен шын қамығып, өкінгені қымбатырақ. Өмірде бір жақсыны бір жақсы кезінде бағалай алмау, бір ғазиз жанның сирек қасиетін кезінде тани алмау әр ортада, әр заманда, әрбір жазықсыз адамның өмірінде де болуға мүмкін.

Бірақ соның артынан өзінің жаңылғанын білген уақытта туатын үлкен өкініш, үлкен жалынды арман, алғашқының қатесін жуғандай, жойғандай немесе жеңілткендей болу керек. Ондай адамдық шындық халден әр халықтың, әр дәуірдің жастары ойланып, үлгі алу керек дейді. Әдебиеттегі өмірге жақын стиль — реализмнің ең зор сыры да осындай болар.

Сол себепті де Абай Онегинді айыпты адам қылып шығармайды, Оны тек жұлдызынан жаңылған, жазықсыздан жаза басқан жақсы жан етеді. Сөйтіп барып біріне-бірі теңдік, жаны туысқан жақындық себепті анық бұйырылған адамдар тірлік талқысының себебінен қосыла алмай, қоса күңіреніп, қапыда кетеді. Сөйтіп, жақсы Татьянаға жақсы Онегиннің қолы жетпей қалады.

Дәл осы жай туралы кеңірек ойланып қарасақ, Абайдың Онегинді ұғынуы тіпті де ұшқары, үстірт емес, терең ұғыну екенін байқауға болады. Бұл жөнінде Белинскийдің Онегин басын талдап түсіндірген сын мақаласын оқыған адам дауласпауға тиіс. Онегиндегі барлық сыртқы сипат, ішкі жара-

тылыс, оқшау мінез өзгерістердің баршасын Белинский өзгеше көрегендік, тапқыр сыншылдықпен түгел ашып береді. Сөйтеді де оның мінезін өзі де түсінеді, жұртқа да түсіндіре отырып, көпшілік ойлаған үстірт кінә, айыптың көбінен Онегинді ақтап шығады. Ішкі сырына келгенде, Белинский Онегиннің адамшылығын өз ортасындағы татымсыз еркектердің бөрінен биік деп артық бағалайды.

Пушкиннің осы романындағы үлкен қасиетті сынағанда, ұлы сыншы «романда бір замандағы орыс қауымы берілген», — дейді. Және сол қауымның тұлға бейнесі, үш адамның басынан көрінген. Олар: Онегин, Татьяна және бұл екеуінен төменірек дәрежеде тұратын Ленский деп біледі.

Анығында, Белинскийдің ұғындыруынша, Татьяна қаншалық орыс жанды болса, Онегин де сол сипаттың көбін сыртқа шығарып көрсете алмаса да, ішінде сақтаған адам болып шығады.

Енді сол жайларды еске ала отырып, Абайдың Онегинді опалы, жақсы жігіт етіп шығаруына келсек, бұның екі түрлі орынды себебі болып шықты. Біріншіден — Абай Онегинді анық Белинскийдің бағасы бойынша түсініп отыр. Екінші — сондай Онегиннің адамгершілік, турашылдық, әділ сыншылдық қасиеттерін өзі де асыра жырласа, қазақтың жастары осындай жақсы жігітті үлгі етсін дейді. Абай үшін оның заманында опасыз Онегинді әңгіме етудің қажеті аз болғандай, өйткені қазақтағы жақсы қыздың өзиз жанын түсінбей, бағаламай жарақаттайтын опасыз жігіт күнде кездесер еді. Ондай опасыздың өкінішінен де үлгі шықпас еді. Шын опасыз жігіт өкінішінде де жарытпас еді. Онан да шыншыл, қиянатсыз опалы жігіттің өкініші қандай қиын халге соқса да, қандайлық арман қалдырса да жар етуге жарамды.

Осылайша қарағандықтан, Абай Татьяна мен Онегиннің ішкі сезім сырларын ашқанда, өз қолынан келген ақындық, шеберлік, ізденушілік өнерінің бәрін жұмсайды. 1889 жылға шейін Абайдың өзі жазған өлеңдерінде Татьянаның хатындай немесе соңғы жауабындай және де Онегиннің «Хұп білемін сізге жақпас» деген хатындай өлеңді ұшырата алмаймыз. Бұл өлеңдерге Абай бұрын қолданбаған тың түр табады. Онысы — шалыс ұйқасты қолдану. Ырғақ жағынан да Пушкиннің қысқа жолдарына жақын отыруға тырысады. Шалыс ұйқасты Пушкин қолданатын көп ұйқастардың ішінен ең жиі кездесетін үлгісі ретінде жаңа түр етіп алады. Кейін аударып болысымен, Татьяна мен Онегиннің сырлы сөздеріне арнап, өзінше әсем саздар тудырады. Ішкі сезім толқындарын барынша нәзік, өткір, орамды шеберлік-

пен келтіруде, Абайдың ақындығы осы еңбек арқылы өзі де биік белге шыққандай болады. Тырысып аударғандық сонша дәрежеде болғандықтан, біз Онегиннің өз текстерінен дәл шығуды ғана ойламай, Абайдың көбінесе сол Татьяна, Онегин жайын басқа тілде оқитын басқа қауымның жөні бөлек жастарына әдейі арнап жазуды көп ойлағанын аңғарамыз. Татьянаның тілімен қазақ қызының жүрегіне қоса тіл бітіреді. Онегиннің ойлы-сырлы өкінішімен қазақтың саналы жігіт, жас буынын үлгілі сезімдерге тәрбиелейді. Бұл жөнде, Абайдың аударған Татьяна, Онегині Пушкин шығармасында болған үлкен бір қасиетті ашады. Татьяна Пушкиннің өзінде «орыс жанды» орыс қызы болумен бірге, адам баласындық үлкен қасиет, зор сипаттарға ие болған жан еді.

Абай еңбегінде сол орыс халқындағы адам баласындық қасиеттер иесі болған жас жер жүзілік географиялық ортаның бәрінде бар адам баласының жас буындарының ортасында өзінің мұңдасын, сырласын, үндес жандарын тапқанын көресің. Бұған Абай аудармасындағы ерекше ірі көркемдік пенен ақындық шеберліктің өзгеше боп құрылған күйі, келісімдері себепші боп отыр.

Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ жаңағы айтылғандай, оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сезімдерді Абайша жеткізіп, көріктеп беру көп табыла бермес.

Татьяна мен Онегин сөздерін танытқан Абай жолдарының, шумақтарының олқысы жоқ деуге болады. Кей жерлерінен алсақ та, бұрын айтылмаған үнемі тың және қазақ тілімен бұрынғы шумақтарда хат жүзіне түсіп көрмеген соны тіл мөлдір, таза сезімдер бал-бұл жанып тұрғанын көреміз. Үнемі ескірмес, әлсіремес жарастық пен ыстық жалын, әлі де оқушының жүрегін шарпып, қақ қасында тал бойыңды ұйыта, тыныс алып тұрғандай болады.

Осындайлық шеберлікке жету үшін Абай неше алуан теңеуді, сирек шешендікті және бұның оқушысы білген неше алуан керекке жарарлық түсініктерді, реальностерді түгел қолданады. Кейде қазақтың халықтық, тірлік теңеулерінен де мысал келтіреді. Бұның кейбірі көңілдегідей жарастықпен шықса, кейбірі Татьяна шындығына дәл қабыспай жатса да, ақын оған қысылмайды. Өз халқына, оқушысына өз тұсында ұғымдырақ ету үшін Татьяна мен Онегинді сол өз жұртының тіл-түсініктеріне, кейбір ұғым-нанымдарына жақындатып, жанастыра түседі.

...Шеш көңлімнің жұмбағын.
Әлде бәрі алданыш.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс, —

деген аудармада Абай Пушкиннің өзіне жақын барып, шеберлік тапса, Онегиннің хатында басқа сырды көрсетеді.

...Михрабымсың, бас ұрамын,
Тіл жете алмай ғүзіріме,
Жетпедім не жасырамын,
Гауһарімнің қадіріне, —

дейді.

Бұнда алған теңеу «михраб» болуы ғажап емес. Татьяна орыс қызы болу себепті христиан дінінде. Ал «михраб» тек мұсылманның ғана мешітінде болады. Онда имамның ғана сәждә қылатын орны. Абай Онегинге осыны айтқызуда, өзі білген асылдың, өз оқушысы түсінген қадір-қасиеттің, асыл-құрметтің қайсысын болса да екі жастың сезімдерін жеткізуден аямағанын көрсетеді. Әрине, мұнда діндік ұғым-сөздікті алмай, осындай күшті жайды білдіретін халықтық ұғым-сөздікті алу әлдеқайда орынды болар еді.

Кейін Татьянаның сөзінде және де мұсылмандық ұғымнан «талақ етіп бұл ғаламды» дейтін бір түсінікті келтіреді. Немесе бұрынырақ кезде бір айтатынымыздай, орыстың дворян қызына қаспақ қырғызады.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем, —

дегізеді.

Міне, осындай Пушкинде жоқ және онда болуға мүмкін емес кейбір жайларды да, сирек түрде болса да теңеу ретінде Абайдың қолданып кететіні бар.

Бұлардың тұсында да жоғарыда айтылғандай, өз оқушысына ұғымдырақ болғысы келгенінің ізденулері байқалады. Бірақ жалпы алғанда жаңағыдай ерекше, оқшау теңеулер, ұғым түсініктер көп емес, Абай Пушкиннің өзінде бар оригиналдан молайтып, өсіріп, өзгертіп, шығарма тудырып отырса да, көптен-көп жерде орыстың ұлы классигінің өз поэзиясының табиғатына сай міндетті тілмен теңеуді үнемі жақсы тауып отырады.

Пушкинге Абайдың алғашқы аудармаға ауысқанда барған барысы сондайлық болса, енді Лермонтовтың шығармаларын аударуда Абай мүлде басқа сапаны көрсетеді.

Бұл жөнде жалпы айтатынымыз, Абай анық шебер аудармашының өзі болып еңбек етеді. Жиыны Лермонтовтан Абай жасаған аударманың ұзын саны — жиырма жеті өлең, үзінділер.

Көбінше Лермонтовтың жеке өлеңдерін аударумен қатар Абай орыс ақынының бірнеше поэмаларынан үзінділер де аударады. Бұлары: «Демонның» басынан жасалған «Мұңлы шайтан» деп басталатын өлең, «Боярин Оршадан» «Босқа әуре боп дейтін» Арсенийдің монологы. «Измаил

бейдің» кіріспе толғауын да аударарды. Лермонтовтың қара сөзбен жазып бітірмеген «Вадим» атты повестінің бас жағын «Батар күнге шымылдық» деп бастайтын бірталай өлеңмен аударарды.

Бұл еңбектерінен жекеше бөлініп тұратын лирикалар ретіндегі аудармалары: «Теректің сыйы», «Қарасам қайғырар жұрт», «Тұтқындағы батыр», «Жолға шықтым», «Жалғыз жалау», «Жартас», «Дұға», «Сал демеймін сөзіме ықыласыңды» (Лермонтовтың «Альбомға» деген өлеңі), «Менің сырым жігіттер», «Бородино» сияқты үлкенді-кішілі көп өлеңдер болады. Және Лермонтов аударуынан Байронның «Еврейская мелодия» деген өлеңін «Көңлім менің қараңғы» деген аудармамен береді. Гетеден атақты «Қараңғы түнде тау қалғыпты» және де Лермонтов аудармасынан алып қазақшаға қотарады.

Бұл айтқандарымыз аудармалар. Ал, осылармен қатар Абай Лермонтовтың кейбір қысқа өлеңдерінен аударма сияқты сөз бастап келіп, өз шығармасына еркін ауысып кететін бір топ мысалдар бар. Бұларды, қазақша баспада көбінесе, өлеңнің дені Абайдың өзінікі болғандықтан және бұрынғы баспаларда анықтап зер салып, сынап қарамағандықтан, Абайдың өз шығармасы деп атап кетіп жүргендер де бар. Сол ретте Лермонтовтың «Не верь себе, мечтатель молодой» деп басталатын өлеңінің алғашқы шумағы Абайдың «Өзіңе сенбе, жас ойшы» деп басталатын өлеңінің алдында келеді.

Лермонтовтың «Вечер» деген өлеңінің бірнеше жолдары Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» дейтін өлеңіне құлақкүй есепті әсер етеді. Абайдағы «Ауру жүрек ақырын солады жәй» дейтін өлең орысша «Больное сердце бьется ровно» деген өлеңмен сарындас шығады. Орысша :

...Опять явилось вдохновенье,
Душе безжизненной моей —

...Көңілдің күйі тағы да.
Өмірсіз жанның алды ішін, —

деген өлеңдердің де бір тектес екенін байқаймыз. Және де Абайдың «Әм жалықтым, әм жабықтым» деп басталатын өлеңі Лермонтовтың «И скучно, и грустно» дейтін өлеңімен тектес екені айқын көрінеді.

Осы соңғы бір топ өлеңдердің алғашқы жолдарына қарағанда, Абай анық аударма жасаған сияқты көрінеді. Бірақ, сол алғашқы жолдар, шумақтардан әрі қарай тексерсек, Абай Лермонтовша бастайды да, сол сарынды кейін өзінше, көңіл сырын, ой толғауын қосып, өзгертіп жырлап кетеді. Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың Лермонтовқа

баруында осыған ұқсаған тағы бірнеше творчестволық іздену тәжірибелер бар. Ол жайлар Абайдың аудармаларын түгелімен ұдайы салыстырып отырып, толық зерттейтін еңбектердің нақтылы міндеті болу керек.

Тегінде, жаңағыдай өлеңдерді Абайда аударма демей, «Лермонтовтың ізімен» не «Лермонтовша» деп жіктесе де болар еді. Кейде бір ұлы ақын айтып кеткен теңеулер немесе шумақтар екінші ұлы ақынның сол сарында жазатын өлеңімен туыстас лейт-мотив есебінде қосыла жүретіні анық болады. Бұл ретте Лермонтовтың өзінің ғана тәжірибесіне қарасақ та болады. Мысалы, Байронда «В альбом» деген өлең бар. Соның алғашқы шумағын Лермонтов былай аударған:

...Как одинокая гробница,
Вниманье путника зовет,
Так это бедная страница,
Пусть милый взор твой привлечет, —

деген болса, кейін Лермонтов өзі және де «В альбом» деген өлең жазады. Соның соңғы төрт жолында Байрон теңеуі мен сезімдерін былайша қайталайды:

...Быть может, долго стих унылый,
Тот взгляд удержит над собой,
Как близ дороги столбовой,
Пришельца памятник могилы...

Абай осы шумақты «Сал демеймін» дейтін аудармасында:

Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін,
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,
Секілді өткен жанның бір күмбезін, —

деп аударған.

Әрине бұнда Абайдікі Лермонтовтан жасаған анық аударма. Ал Лермонтовтікі Байроннан жасалған деп аталмаған. Ол тек Байрон сарындас, тектес туған үлгіні көрсетеді. Абайдың жаңа біз бөліп көрсеткен бір топ өлеңдеріндегі ерекшелік те осы алуандас.

Енді осы сияқты кейбір өзгешеліктерін бөліп шығарған соң, біз Абайдың Лермонтовтан жасаған анық аудармаларына аз тоқтап өтейік.

Лермонтов шығармаларынан жасаған аудармаларында Абайдың үлкен шеберлікпен, анық ірі шабытпен қоса шабыттанып отырып жасаған аудармаларының кейде өте дәл шыққандары бар. Сонымен бірге дәл емес аудармалар тағы да кездеседі. Ең алғашқы аударма жұмысын Абайдың байқап көргені — 1882 жылғы «Бородино» аудармасы. Үзінділеріне қарағанда, ол дәл аударма болғандай. Ол аудармада Абай қолданған ұйқас, өлшеулер де Лермонтовтың өз түр-

леріне, стиліне бейім, келісті шыққан. Кейінгі дәл аудармаларының көбінде де Абай сол «Бородино» тұсында өзі бір рет тапқан түр ұқсастығын үнемі сақтауға тырысады. Бұл жөнде дәл аударған еңбектерін алсақ, Гете — Лермонтовтан: «Қараңғы түнде», сонан соң Лермонтовтың өзінен: «Тұтқындағы батыр», «Сал демеймін» («Альбомға»), «Жолға шықтым», «Жалау», «Жартас», «Дұға» (және сол өлеңді «Қасиетті дұға» деп екінші қайтара аударған) сияқты өлеңдер. Және Байрон — Лермонтовтан: «Көңлім менің қараңғы» деген өлең. Осының барлығы да Лермонтов текстеріне ерекше жақын шығады. Бұларда Лермонтовтың шумақтары дәл сақталып және әрбір жолдар саны да түп нұсқа мен аудармада бірдей шығып отырады. Тек Абайдың соңғы жинағында (197-бетте) Лермонтовтан жасалған «Қасиетті дұға» дейтін аудармасының үш шумақпен, он екі жолмен біткен жеріне жаңылыс түрде Абайдың өз жанынан жазған үш шумақ өлеңі — «Ерекше естен кетпес» деп басталатын қысқа өлеңі қосылып кеткен.

Енді біраз өлеңдерде оригиналды көбінше дәл өлшеумен, аса көркем, шешен тілмен аударып отырып, Абайдың өзінше сәл (кейде бірер сөзде) басқа мағына беріп аударатыны бар. Мысалға «Қанжар» деген өлеңін алайық. Бұл өлең Абай аудармасында қазақ оқушысына аса қанықты және өзгеше күйлілік, шеберлігімен соншалық қызықты болған өлең. Аудармалық шеберліктер Лермонтов жолдарының өзіндегі құрыш қуат, әсем сезім, күйлі толқынға көбінше сай келеді. Бірақ осы өлеңнің соңғы бір шумағын Абай түгелімен аудармайды. Екінші өзгешелік — Лермонтовта «задумчивый грузин», «черкес свободный» деген жердегі «задумчивый», «свободный» деген сын есімдер Абайда «грузин ашулы ұста», «ер шеркес» деген еркін сөздермен аударылған. Сондай кейбір ұқсамайтындық ұшыраса да, бұл өлеңнің өзге теңеулері, сезімдері турасында Абай қолданған ақындық, көркем келісімдер оригиналдың қасиетіне үнемі барабар келеді. Мысалы Лермонтовта:

...И черные глаза, остановясь на мне,
Исполнены таинственной печали, —

делінсе, Абайда:

...Қара көз қарап маған көп қадалған,
Құпия қайғы өртеніп бойын алған, —

деп аударылғанда, қазақтың өзіне де барынша ыстық жалын атып тұрған сырлы сезім жолдары туады. Әсте естен кетпестей ғажайып көркем келіскен үйлесімдер.

Тегінде, Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары әлі сан рет нақтылап, тереңдеп тексеруді талап етеді.

Соңғы жылдарда Абайдың Крыловтан жасаған аудармалары турасында және Абайдың Лермонтовпен жалғасы, соның ішінде аударылмақ еңбегі турасында кейбір диссертациялық еңбектерде біраз салыстыру, тексерудің толығырақ деректері беріледі. Біздің ескеретініміз, Лермонтовтан Абай жасаған аудармаларды тексергенде, аударушы ақынның сол аудару арқылы қазақ поэзиясына кіргізген жаңаша поэзия мәдениетін айрықша ескеріп бағалау қажет. Көп жерлерде Абай Лермонтовты дәл аударғанда, оның өз жырындағы көркемдік өзгешеліктен басқа жаңа бір жарастық қоса тұрғанын көреміз.

Сонда Лермонтов ақындығының сұлу сыр, нәзік сезімдерін жеткізу талабымен Абай қазақтың өлеңінде бұрын әсте қолданылмаған, тың жаңалық табады. Қазақтың өз сөзімен өлең құрып отырса да, сол сөздердің қабысуы, кейде жеке сөздердің Абайша шебер ізденгіштікпен өзгеруі өзіне бөлек баға, сын тілейді.

Мысалы, Лермонтовтағы «лилейная рука» Абайда «еркелі нәзік қол» болады. Немесе Лермонтовтың жолы: «Как сталь твоя при трепетном огне» делінсе, Абайда «Болатша дірілдеген жалын көрген» деп аударылады. «Таинственная печаль» — «құпия қайғы» деп аударылған. Осы аталған кейбір мысалдардың өзінде «еркелі қол», «жалын көрген болат», «құпия қайғы» деген ұғымдар қазақ сөздерінен құралғанмен бұрынғы қазақ әдебиетінде айтылмаған, қолданылмаған ұғым, келісімдер.

Кейде Абай Лермонтовтың тексіндегі жалғыз сөзді жалғыз сөзбен төлеу салып аударғанда және де өзгеше бір ізденгіш, тапқырлық көрсетеді. Мысалы, Лермонтовтың «В альбом» деген өлеңін Абай өте шебер аударған. Сол өлеңнің соңғы шумағында — оригиналында:

...Быть может, долго стих унылый...

деген жолды Абай:

...Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім,—

дейді.

Осында «унылый» деген сөзді Абай «жабырқаңқы» деп аударды. Қазақта жабырқау деген сөз бар. Бірақ жабырқау түн болады. Адамның қабағы жабырқау делінеді. Ал, сөз жабырқау деген ұғым бұрын қазақ тілінде, ауызша сөзінде, ақындық сөйлемдерінде қолданылмаған. Абай болса, «жабырқау» деп қана қоймайды, «жабырқаңқы» деп жадаулық күйді үдете түседі. Ақынның сөздігіне ең алғаш кіріп отырған жаңа түр. Бұнда Абай орыстың «унылый» деген сөзінің мағынасын ғана емес, тыңдаушыға беретін қо-

сымша әсерін де (дополнительная ассоциация) қоса қамтыған.

Соның үстінде өзі қазақтың поэзиялық лирикасына жаңа ұғым кіргізген. Міне, Абайдың қазақтағы әдебиет тілін байытуын тексергенде, оның осындай аударма, әсіресе қатты шабыттанып аударған еңбек тұсында сан жаңалықтар іздеп тапқанын ескеріп отыру керек.

«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» деген өлеңнің аударылуында тағы бір өзгешелік бар. Лермонтовта:

...Ночь тиха, пустыня внемлет богу...

деген жол Абайда:

...Елсіз жер тұрғандай боп хаққа
мүлгіп, —

деп аударылады. «Ночь тиха» деген сөздер Абайдың бұл жолында жоқ. Ол ауысып, бірінші жолға түскен-ді. Ал, жаңағы «внемлет богу» деген суретті Абай «хаққа мүлгіп» дейді. Тамаша сыпайы әсерлілік табады.

Осында «богу» деген сөзді қазақ көп қолданатын «құдай», «тәңір», «жасаған» немесе «алла» деген ұғымдармен айтса да болатындай. Бірақ Лермонтов «Пустыня внемлет богу» деген сөйлемінде сахараны мінәжат, тағат етіп тұрған күйде алған. Абай сол сезімді «мүлгіп» деген қазақ сөзімен тамаша тауып аударған. Бірақ қазақтағы «мүлгу» үнемі дін, тағат-ғибадат ұғымдарымен байланысты емес. Біреудің жаманшылық сөзін де иланғыш адам мүлгіп тыңдауға болады. Ендеше, «мүлгіп» деген сөзді жақсы табумен қатар, соған мінәжаттық, қосымша ұғым бере түсу үшін оның алдына «хаққа» деген қазақта сирек қолданылатын, бірақ иланушылар көзінде «құдай» деген ұғымнан көрі де биіктей түскен сөзді алады.

Осымен, өзінің өлең жолын айрықша бір тұманды сезіммен толықтыра түседі.

Мінеки, осындай әрбір аудармаларынан байқалған кейбір ерекшеліктерді атап өтумен қатар біз Абайдың енді Лермонтовтан оншалық дәл аудармаған біраз өлеңдерін еске алайық.

Абайдың бұлайша етуі кейде қысқартудан туады. Ал, кейде әдейі қазақ ұғымына шалғай келер деген оймен Лермонтовтың кейбір шумақтарын не қалдырып кетіп немесе өзгертіп аударатыны бар. Дәл аударылмаған өлеңдер: «Теректің сыйы», «Демонның» басқы жағы (Абайда «Мұңлы шайтан»), «Ой», «Рахат мені тастап», «Босқа әуре боп», «Асау той» деген сияқты жеке өлең мен үзінділер.

Біз бұлардың барлығындағы ерекшеліктерге тоқтамаймыз. Ақынның кейбір өзінше кеткен жерлерінің себептерін ғана ұғына түскіміз келеді. Мысалы, «Теректің сыйын» Абай көп қысқарту жасап аударады. Лермонтовта жетпіс жеті жол өлең Абайда отыз сегіз жолмен аударылады. Себебі, оригиналдың ішіндегі бір үлкен үзіндіні Абай түгелімен тастап кетеді. Онда Терек қарт Каспийге бір ер жігіт кабардинецті әкеле жатырмын дейді. Жігіттің сауыт қаттауында жазылған «Құранның аяты да бар» дейді.

Абай өз оқушысына осы жерді сол қалпында беруді қолайсыз көрген тәрізді. Сол бөлімді алып тастаумен бірге Лермонтовтың кейбір жолдары мен кей шумақтар ішіндегі мазмұндарын аударыстырып, не өзгертіп алады. Сөйтіп, жалпы алғанда, тамаша көркем шыққан өлеңнің дәлдік жағынан әр алуан өзгешелігі бар. Бірақ сонымен қатар Лермонтов берген образға Абай өзіндік, ақындық шабытпен қатты қызығады. Кейде өз жанынан тамаша әсерлі көркем теңеу қосады. Бұлқынып жұлынған орасан күштің анық орайлы тексерулерін табады. Мысалы:

...Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып, —

деген теңеу, немесе:

...Екі езуім көпіріп айғайласам,
Шын құтырсам, шын тасты
тербеткенмін, —

деген образдар Абайдың теңегіштік қуатындағы ірі тапқырлықты танытады.

Тағы бір дәл аударылмаған шығарманың соңғы мысалына «Мұңлы шайтан» деп басталатын «Демон» поэмасының бас жағынан аударған үзіндіні алайық. Ең әуелі Абай Демонды шайтан деп, бекерге кішірейтіп алмаған. Шайтан мұсылман ұғымында көп болады. Ал, Демонның мұсылманшылық ұғымындағы орайы «Әзезіл» ғана, Абай сол күйді анық түсініп отыр. Өйткені оның аудармасындағы шайтан құдайдың өзімен таласады. Міне, осы жерлерін аударуда Абай он шақты жолдың көлемінде өз жанынан толғап кетеді. Сол жолдардың ішінде:

...Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар, —

дейді.

Бұл тұста Абай анық Әзезілді баяндап отыр. Лермонтов жолдарынан қазаққа немесе барлық мұсылмандарға жана-

сып келетін жайды алады да, Абай біраз еркіндеп кетеді. Оны қызықтыратын халық ортасына көп жайылған діндік аңыздың өзі. Бірақ Абай соны діндік қалпынан және де бұра түсіп, қазақтың ұғымына жақындатып әкеп, мүлде ауыл үй қондырады. «Босаға мен төрді» айту қазақтың феодалдық-ақсақалдық немесе патриархалдық-хандық құрылысымен байланысқан болмысты танытады. Төрде жасы үлкен жалғыз әмірші отырғанда, кішінің бәрі бендешілігін, бағыныстылығын танытып, босағадан озбау керек. Міне, қазақ оқушысының түсінігіне осылайша жақындату үшін және Әзезілдің жаманаттылығын күшейту үшін оны шайтан атайды. Жаңағыдай қалт етіп бұзылмас қалыпқа қарсылық етті дейді.

Сөйтіп, бұндағы өзгеріс те өз тұсындағы оқушыларының шама-шарқымен, дін санасы, ұғым-нанымдарымен есептесіп отырып, Абайдың амалсыз кіргізген өзгерісі тәрізді. Осындай себептер өзгерткені болмаса, жалпы Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары бүкіл қазақ поэзиясының оқшау тұрған биігіндей. Анық халықтық, қасиетті қазына болады деп ұғыну керек.

Абайдың ендігі біз тексеретін бір топ көркем, қымбат аудармалары Крыловтан жасалған. Тегінде, қазақ әдебиет тарихына Крылов мысалдары жалғыз Абайдың аудармасынан емес, одан бұрын да кіре бастаған еді. Бұл және де бір Крылов емес, орыс көркем әдебиетінің өлең сөз, қара сөздегі әр алуан үлгісін өзі жазған оқу кітабына кіргізіп, алғаш аударған Ыбырай Алтынсарин болатын.

Абай Алтынсаринның еңбегін жақсы білген де, зор бағалаған. Оны Крыловтан өзі жасайтын аудармасында өз еңбегіне белгілі дәрежеде үлгі етіп алғанын байқауға болады. Алтынсаринның тек аудармалық еңбегі емес, оның орыс классик поэзиясынан үлгі-дәстүр алуда іздеп тапқан кейбір жолдарын Абай және де өзінің творчестволық тәжірибесімен жақсы қостап, құптайды.

Осы жөнде мысалы Алтынсарин қазақ сахарасындағы көктем туралы «Сәуірде көтерілер рахмет туы» деген өлең жазып, қазақ поэзиясында ең бірінші рет реалистік пейзаж жасады. Мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақ халқының көктемдегі тірлігін, шаруа салтындағы көркем ерекшеліктерін аса жақсы бейнелеп берді.

Бұнда Алтынсарин Пушкин жазған, орыс тұрмысынан алынған жылдың төрт мезгілі турасындағы өлеңдерден көп үлгі алады. Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне ден қойып, соның дәстүрін меңгереді. Ыбырай осы көктем жайындағы жалғыз өлеңнің өзімен қазақтың пейзаж жай-

ындағы болашақ реалистік поэзиясын бастап кетті деуге болады.

Абайдың кейін жазатын осы алуандас «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» дейтін өлеңдерінің бәрінен біз жаңағы айтылған, Алтынсарин салған тың жолдың түгелімен қабыл алынып, онан да ары көркейіп, дами түскенін білеміз.

Сол сияқты Алтынсаринге Абай орыс классиктерін аудару жөніне де анық ден қояды. Бұл айтқанның ең үлкен бір белгісін Крыловтың мысалын аударудағы екі ақынның еңбектерінен байқауға болады. Ыбырай мысалдарды аударуда шын шеберлік көрсетіп, қазақ тілінде Крылов шығармаларын жеткізіп берудің арнаулы үлгілерін жасаған. Абай сол үлгілерді көп сынамайды. Өлеңдік түрде Ыбырай салған стильдік тың өзгешеліктерді көп өзгертпей алады. Екі аударушының қолданған өлшеу түрлері, сөздік тақырыптары бір-біріне өзгеше сай келеді. Сондықтан анық қатесіз көшірушілік жасаған адамдардың қолжазбаларында болмаса, кейде Крылов мысалын екі ақынның қайсысы аударғанын білу де оңай емес.

Мысалы, Крыловтың «Ворона и лисица» деген мысалын Абай да, Ыбырай да аударған. Екеулерінің сол аудармасы Абайдың көп қолжазбаларында бірге көшіріліп, бірге таралып жүретін. Соның себебінен Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағына сол екі ақынның аудармасы қатарынан Абайдікі саналып, 224—226 беттерде бірге басылады. Сөйтіп, бүгінгі оқушыға Абай Крыловтың бір мысалын екі рет аударған тәрізді болып жүр. Бұл баспаның қателігі. Анығында, Абайдың аударғаны «Жұрт біледі, күледі» деп басталатын мысал. Ал, «Боқтықта талтаңдап» дейтін Абайдікі емес.

Кеш болса да осындай қателікті түзеу ретінде тағы айтатын фактілер бар. Жоғарыда айтқандай, Абайдың қолжазбасын көшіріп жүрген Мүрсейіт сияқты және басқа да толып жатқан адамдар революцияға шейін және одан бері де, кейінгі бастырушыларға қателік жасардай, бір қатерлі әдет қолданатын. Олар Абай өлеңдері мен поэмаларын көшіріп, кітап етуді мақсат етіп отырып, сол Абай өлеңдеріне қоса Абайдың шәкірт ақындарының және Алтынсарин сияқты ақындардың, тіпті, басқа замандас ақындардың да кейбір өлеңдерін авторларын атамастан қоса көшіріп жіберетін-ді.

Осындайдың салдарынан, Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағында Крыловтан Абай ғана емес, өзге адамдардың жасаған аудармалары да жаңсақ басылып кеткен.

Әсіресе жинақтың тізілуін басқарған кейбір адамдардың шалағайлығы бойынша, жаңағыдай қолдарына түскен Абай қолжазбасының кейбір өзгешеліктерін аңдамауы бойынша өзге тұста болмаса да дәл осы Крыловтың мысалдарын тізген бөлімде көрінеу қателіктер кеткен. Мен өзімнің бала күнімнен білетін ескі қолжазбаларды еске алғанымда, Абайдың Крыловтан жасаған аудармаларын төрт-бестен артық деп айта алмаймын. Олары:

1. «Есек пен бұлбұл»,
2. «Бүркіт пен қарға»,
3. «Шегіртке мен құмырысқа».
4. «Түлкі мен қарға»,
5. «Піл мен қанден».

Енді осы аудармалар жөнінде Абай еңбегінен байқалатын бірнеше ерекшелікті атап өтейік. Ең алдымен, Абай Крылов мысалдарының әдебиеттік ерекше қасиеттерін жақсы аңғарған. Белинскийдің түсіндіруі бойынша аңғарған деуге болады. Белинский: «Әңгіме мен мақсұт — міне мысалдың бары осында, сатира мен ирония (эжуа) — міне оның ең зор сипаты. Крылов дана адам есебінде мысалдың эстетикалық заңдарын ой-жобамен аңғарған. Орыстың мысалын сол жасады деуге болады», — дейді.

Осымен қатар Крыловтан қалған барлық мысалдарды Белинский үш топқа бөледі. Соның әрі сатиралық, әрі поэзиялық ең көркем түрі үшінші топтағы мысалдар дейді. Және сатира, мысалдың поэзиясы деген пікірді айтады. Абай сол үшінші топтан мысалдар аудармаған. Оның аудармалары көбінесе Крыловтың Белинский атаған екінші топ мысалдары болады. Оларға ұлы сыншының берген бағасы: «Бұларда өсиетшілдік бағыт ақындықпен шарпысып отырады», — деген.

Абай Крылов мысалдарынан әсіресе орыс халқының Крылов заманындағы әлеуметтік, саясаттық ерекшеліктерінен туған эжуа, сатира жақтарын көп алмайды. Оның орнына өз оқушысына оңай, ұғымды боларлық, жалпы адам баласының қай қауымына болса да оңай үйлесетін мысалдарды бұрынырақ аударуға талап еткен.

Онан соң жоғарыда Белинский мысалдың бары әңгіме мен мақсұтта десе, сол мақсұт аударманың ең аяғындағы жолдарда келеді. Абай осылардың бірталайын дәл аудармай, өзінен қоспа жасап аударады.

Мысалы: «Есек пен бұлбұлда» Крыловтың бір-ақ жолмен айтқан моралін Абай төрт жол өлеңмен береді. Кейде Абай Крылов айтқан қорытындыны, моральді өзгертіп жібереді. Крыловтың «Вороненок» дейтін мысалын аударған-

да, ең соңғы қорытынды, моральді Қрылов бір басқа, Абай бір басқа айтады. Қрылов:

Үлкен ұры құтылып, ұсақ ұры тұтылып
қалды, —

деген ойды айтса, Абай екі жол өлеңмен:

...Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл! —

деп мүлде басқаша байлау жасайды. Қрыловтағы түйінді қоғамдық сынның өткірлігін өзгертіп, жалпы мінездік жайға теріс ауыстырады.

Ал, «Қарға мен түлкі», «Шегіртке мен құмырысқа», «Піл мен қанден» деген аудармаларда Қрыловта да қорытынды мораль жеке бөлініп айтылмайды. Абайда да солай. Бұл мысалдың өсиеті өз ішінде деген түсінік байқалады. Абайдың Қрыловтан жасаған аудармаларында ендігі бір дәл еместік «Стрекоза и муравей» дегенді Абай «Шегіртке мен құмырысқа» дейді. Стрекоза шегіртке емес, инелік. Абай қазақтың фольклорында, жайшылық ұғымында инеліктің араласатын орны аз болғандықтан, оны әдейі оқушының ұғымына жақынырақ, қонымдырақ шегіртке етіп алған тәрізді.

Бұдан соңғы бір өзгешелік, жақсылық жағынан айтқанда, Алтынсарин мен Абай екеуі де жоғарыда Белинский атаған мысал ішіндегі әңгімені, ондағы мінездер мен сөздерді, құбылыс-қимылдарды мағына жағынан өте дәл береді. Бұл турада, өткір сөзге, шешендікке, тіл байлыққа келгенде, тапқырлық орамдылығы Абайға көп жәрдем етеді. Бірақ сонымен қатар Алтынсарин де, Абай да Қрыловты өлең қып аударған. Ал, анық әдебиет жүйесінің көзімен қарағанда, орыс әдебиетінде мысал (басня), стих (өлең) емес. Ол өзі бөлекше жанр. Оның жол өлшеулері өлеңге тән өзгешеліктей боп шумаққа да бөлінбейді. Әр кезде сөйлеп айтатын ауызша әңгіме, халықтық әңгіменің нақысты, ырғақты қара сөзіне бейім келеді. Қысқа қайырылған өте мазмұнды жауаптасу, қағысулар оқиғалы желіге құрылады.

Ал, Абай мен Алтынсарин немесе басқа қазақтың аудармашылары болсын, бәрі де Қрылов мысалының осы ерекшелігін дәл бермеген. Қазақша аударылуда орыс әдебиетінің бұндайлық бөлекше жанры қазақшада бөлекше жаңа жанр тудырмайды. Кейбір аудармалар қазақтың төрт жолды шумағы бар он бір буынды өлеңімен аударылды.

Абай мен Алтынсарин жеті-сегіз буынды жыр алуандас өлеңмен айнымас өлшеуге бағындырып, қысқа жолмен ау-

дарады. Сол себепті сырттай салыстырып қарасақ та, мысалы, Крыловтың «Ворона и лисица» дейтін шығармасы жиырма алты жолға бөлінсе, Абай мен Алтынсаринде елуден аса жолдардан құралады. Крыловтың мұраларынан оның әңгімесі мен сатиралық-әжуалық ең қымбатты ішкі мәнін алады да, Абай оның сыртқы түр өзгешелігін көп құнттамайды.

Адам мінезіндегі, қоғам ішіндегі құнарсыздық, өрескел сорақылық жайларды ашуға үнемі талаптанған Абай мысалды сатиралық жағынан тағы да бір өтімді, қымбат құрал есебінде пайдалануға талпынған.

Бірақ осыны айтумен бірге ескеретін бір пікір, Абайдың өзіндік, ақындық ерекшелігі — адамдық, әлеуметтік турашыл және шыншыл бітімі — оған жалғыз ғана жалтарып айтқан мысалдарды місе қылғызбас еді. Сол себепті, ол Лермонтов үлгісінде немесе Некрасов, Салтыков-Щедриндер дәстүрінде қоғамдық жаманшылық масқаралықтарды туралап шаншады. Басқа соғып, көзге шұқып отырып айтуды ақынның айқын жолы деп біледі. Крылов мысалдарын жақсы көріп аударғанмен, Абай сол Крылов үлгісінде мысал жазбайды. Себебі, жаңағы айтқандай, жаманшылықтың жайын жалтартып айтпай, Добролюбов үгіттеген жол бойынша ызалы шабытпен, тура шабуылмен «түңлігін ұшыра соғып» айту керек деп ұғынады. Сондықтан өз бойындағы әжуа мен сатираға толып келген ызалы, толқынды ойларын Абай мысалсыз-ақ ашық, анық өлеңдермен шығарады. Оларының түрі, шеберлігі, әлеуметтік-тарихтық, салт-саналық құны мен көркемдігі, қазақ поэзиясының тарихында қандайлық қасиеттермен қалыптанғанын біз Абайдың өз шығармаларын тексергенде түгел айтқанбыз.

VIII. АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ

Абайдың толық жинағында 1890 жыл мен 1898 жыл арасында жазылған бір алуан шығармалары — «қара сөз» деп аталады. Жалпы саны қырық алты бөлек шығарма. Оның алты-жеті үлгісі қысқа келеді. Бұл қатарға қосылатындар он алтыншы, он сегізінші, он тоғызыншы, жиырма-сыншы, жиырма төртінші, отыз бірінші, қырық бесінші сөздері. Жалпы қара сөздерден мазмұн, тақырып жағынан өзгешерек тұратын — қырық алтыншы сөз. Ол тарихтық мақала-очерк тәрізді. Қазақ халқының қайдан шыққандығына арналған дәлелді, деректі қысқа зерттеу сияқты. Өзге қырық бес сөздің ішінде көлем жағынан ең мол шығарма бұрын Абайдың қолжазбаларында «Ғақлиат тасдиқат»

деген атпен бөлекше көшіріліп жүретін дін, мораль мәселелеріндегі Абайдың бір үлкен ой-толғауы болады. Бұл — отыз сегізінші сөз.

Осыдан соң қара сөзбен жазылған мысал, өсиет есебіндегі — Сократ пен оның шәкірті Аристодим әңгімесі. Бұл — жиырма бесінші сөз.

Қышлық қара сөздерден және де өзгешерек қалыптанған — Абайдың отыз жетінші сөзі. Бұл бөлімше өзге қара сөздерше тұтас құрылған бүтін шығарма емес. Шартты түрде «отыз жетінші сөз» деп бір араға бастары құрылған афоризмдер саналады.

Мүрсейіттің көшірулерінде және Абайдың толық жинақтарының бәрінде осы афоризмдер жиырма үш деп саналады. Анығында, Абайдың афоризмдері бұлар ғана емес. Және жинақтарға басылғандай бір ғана 1896 жылда туған болмау керек. Әр жылдарда айтылған терең ойлы, шешен, шебер сөздерді 1896 жылы ең алғаш Абай шығармаларын құрастырушы шәкірттері сөл жылда түгендеп еске алып отырып, ойда сақталғандарын осылайша «отыз жетінші» сөз деп мөлшермен, шартты бір шеңберге сыйызған тәрізді. Афоризмдер Абайда жиырма үштен әлдеқайда көп екенін Абай оқушыларының бәрі де біледі.

Ақынның өз шығармалары ғана емес, Пушкиннен, Лермонтовтан және әсіресе Қрыловтан жасаған аудармаларының тұсында әр алуан өсиет, сын, мысқыл, ажуа, психологиялық, эстетикалық, педагогикалық жайлардан түйіп айтқан нақыл, ақыл, терең ойлар аса көп кездеседі. Сондайлық бір-екі өлең жолының бойына сыйған тұжырымды көркем сөз Абайда көбінше афоризм боп қалыптанған.

Ал, өз өлеңдеріне ауыссақ, онда осылайша жазылып және жұртқа мол жайылып, нақыл-өсиет есебінде тарап кеткен талай өлең жолдары бар. Соның көбі және де Абайдың афоризмдерінің санын молайту керек. Ең ақыры, осы тұста бөлек тексеріліп отырған қара сөздердің өздерінің кейбіреулерінен де Абайдың шешен, шебер, тапқыр етіп түйген сөйлемдері афоризм қатарында оқушы жұртқа ертеден көп тарап кеткені бар.

Олар да «отыз жетінші сөзді» көп тың мысалдармен әлі талай тамаша бағалы афоризмдерімен молайта алады.

Осылайша, жалпы Абай қара сөздерінің ішінен «отыз жетінші сөзді» де біраз ерекшелігін қарап, бөліп шығардық.

Жоғарыда жасалған екшеулер бойынша біз жеті сөзді қысқалық себебінен және өзге сөздерде әр көлемде айтылған пікірлерді қысқа түйіп, қайталайтын болғандықтан, бір бөліп шығардық. Онан соң Абайдың түгел өз сөзі болмағандықтан, аударма ретінде жиырма жетінші сөзді — Сократ

сөзін бөлдік. Түр өзгешелігі бойынша «отыз жетінші сөз» афоризмдер жайын жеке қарадық. Және отыз сегізінші сөз — «Ғақлиат-тасдиқатты» бұрынғы барлық қолжазбаларда бөлініп жүрген ретімен жалпы қара сөздерден бөлекше атадық. Тағы да тақырыбы ғылымдық мәселе болғандықтан, «кыбық алтыншы сөз» — тарихтық очеркті де бөліп атадық. Осымен жиыны он бір сөз, қара сөздер көпшілігінің қалпынан бізге басқарақ саналды. Содан ары қалатын Абайдың анық «қара сөз» атты мұрасын алғанымызда, олар отыз бес сөзден құралған болады.

Енді ең алдымен, осы қара сөздің қалың тобын тақырып мазмұндарына қарай арнаулы жіктерге бөле отырып тексеріп, танып көрейік.

Жалпы алғанда, Абайдың осы барлық қара сөз дейтін мұралары көркем прозаның өзіне бөлек, бір алуаны боп қалыптанады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естегі, мемуар да емес. Стилль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінше адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді.

Бұл шығармаларда Абай өзінің оқушыларымен әңгімелесіп, жүзбе-жүз кездесудегі мәслихат, кеңес құрып отырған ойшыл ұстаз тәрізденеді. Кейбір сырт сипаттарына қарағанда Лев Толстойдың «Круг чтения» деп аталатын еңбегіне ұқсас. Толстой өзінен басқа ойшылдардың көп-көп жайлардан жазған толғаулы терең пікірлерін жиып топтап, өз оқушыларына бірнеше кітап етіп ұсынған. Бірақ Толстой «Круг чтенияда» оқушыларымен тыныш, тату әңгіме өткізем дейді. Сөз бастағанда әрбір жайлардан өз ойларын келтірмейді.

Абайдың қара сөзінде Сократтың сөзін, дін үгітшілерінің сөздерін келтіргендей етеді. Абай қара сөздері көбінесе барлық жайлардан өзі сөз бастап, өзі әңгіме дүкен құрып отырған болады.

Осыдан соңғы қара сөздер жөнінде айқын байқалатын бір өзгешелік, Абай өзінің өлең сөздерінің көптен-көбін заманындағы оқушы мен тыңдаушыларына үнемі түсінікті болмайтындай көреді. Онысы — анығында солай да еді. Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңдерінде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен таратады.

Сондықтан кейбір қара сөздерінде бұрыңғы өлеңінде айтылатын ойлар қарапайым, жеңіл, оңай ұғымдармен қайтадан айтылады. Бұл жөнде Абай өзінің көпшілік оқушы, тыңдаушысыменен әңгімелеседі. Және сол әңгіменің үстінде адамгершілік мәселелерінен: әділет, ақтық, турашылдық,

шындықты сүйгіштік, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық сияқты жайларды айтады. Немесе осылардай, адамдық, сипаттың жауы болатын, аярлық жалғаншылық, бәле құмарлық, мақтаншақтық, мансапқорлық, өсекші-өтірікшілік, еріншектік, әр алуан арамтамақтық сияқты мінездердің барлығын айтқанда, Абай сол жайларды тыңлаушының көңіліне, көкейіне қонымды ету жағын алдымен ойлайды. Айтпақ сөздері мен ойларын мысалдармен келтіреді. Кейде өзінің көз алдында отырғандай, тыңдаушысына сұрақтар береді. Өзі онымен жауаптасып, әңгімелескен кісі тәрізденіп отырады. Мысалдарды қазақтың Абай заманындағы күнделік болмысынан алады. Сол мысалдарды кейде күлкіге сайып, мысқыл, әжуа халдерді әдейі айқындай түседі. Әңгімесі тыңдаушысына пайдалы өсиет болумен бірге, көңілді айтылып, қызықты боп жетсін деген мақсатты ойлайды.

Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда, Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-өсиет асырады.

Сонда тыңдаушысы туралы Абайдың күдігі көп. Кейбір терең өсиет, озғын ойлары бұның тыңдаушыларының санасына жетпеуге мүмкін. Сол себепті өлең сөздерінде ұзақтан, тереңдеп айтылған кейбір ағартушылық, адамгершілік үлкен ойлары мен қоғамдық тартыстың қайшылықтарын ашатын анық шыншыл және күшті азаматтық сындарын мынау қара сөздерінде оңайлатып, азайтып, қысқартып айтатыны да болады. Бұл ретте кейде ақынның өлеңінде кездесетін қайшылықтар және тарихтық тар көлемді түсініктер көбірек көрінетін кездері де болады.

Оқушы мен көпшілік тыңдаушыларының өз тұсындағы сенім-нанымдарын еске алғандықтан, ақын дін тақырыбын көбірек сөз қылады. Әрине, оның өз нанымы өзгермейді. Сондықтан өлеңіндегі сияқты дінді адамгершілік моральдің, тәрбиенің қараңғылыққа қарсы, шартты түрдегі өткелі есебінде бағалайды.

Осындай негізгі түсінік (убеждение) Абайдың қара сөзінде де көрінеді. Бірақ осымен қатар мұсылман дініне иланған тыңдаушыларына құдайдың, пайғамбардың, иман, парыздардың жайларын көбірек айтады. Мынау оқушылармен әңгімелескенде өз ойына соларды көбірек серік етеді. Және өлеңнен қара сөздерді төменірек түсіретін тағы бір өзгешелік бар. Онысы: дін тұтынушылар мен би-болыс, атқамінерлер жөніндегі аса аяусыз, сыншы, жазушы болған

қалпын Абай қара сөздерде біраз жеңілейтіп, ашуын азайтыңқырап алады.

Өлеңінде жаңағы топтар жөніндегі шығармалар тіпті көп болса, қара сөздерінде аз көрінеді. Бірнеше шығармаларда басып айтқан ащы, сыншы пікірлер болғанмен, көпшілік қара сөздер орташа шындықты орташа халде таратады. Бұнда жалпы байқалатын күй, осы тыңдаушылармен Абай тату, тыныш мәжіліс құрғандай болады. Ол тыңдаушыларды әрине «Ғақлиат-тасдихаттағы» оқушылар ғана деп бағалау дұрыс болмайды. Өйткені «Ғақлиатты» Абай өзінің қасында жақын жүрген шәкірт достарына, үміт еткен жақсы жастарына аса бір жылы жүректен ағалық өсиет етіп айтқан.

Ал, көпшілік қара сөзде Абайдың көз алдында көрініп отырған тыңдаушысы жаңағы жастар ғана емес сияқты. Бірақ олар Абайдың аяп әңгімелесетін, тартына сөйлейтін адамдары тәрізденеді.

Осы себептен болу керек, қара сөз ой тереңдігі жағынан да көп өлең сөздерден тайызырақ, сәл ғана шындықтардың өріс-өрісін байқатқандай болады.

Енді осы жайларды, жоғарыда біз бөліп шығарған отыз бес қара сөздің әр алуан жіктерінен, таптарынан нақтылап танып көрейік.

Жиыны барлық қара сөз, біздің аңғаруымызша, он-он бір тақырыпқа бөлінеді. Кейбір тақырыптар бір топ сөздердің көлемінде қайталап, әр алуан жаңа мысқыл, теңеулермен, дәлелдермен молайғаны болмаса, ой жағынан бір алуандас болады. Ал, кей тақырып, бір-бір қара сөзде айтылумен тоқтап отырады. Мысалы, бірінші қара сөзінде Абай жазуға қалай кіріскені туралы сөйлейді. Бұнда өмірбаяндық дерек бар және өзінің жалпы шығармалық еңбегіне ойлы түсінік береді. Бірақ кейін осы тақырыпқа өзге қара сөздерде оралмайды.

Екінші сөзінде — халықтарды салыстырады. Қазақ, ноғай (татар), сарт (өзбек), орыс сияқты көршілес елдерді оқушысы қазақ жұртшылығына әділетті достық көңілмен ұғындырып береді. Әңгімені жәй бір тыңдаушылар тобында отырғандай, жеңіл әзіл тәрізді бастап, өз халқының дәлелсіз үстірт өзімшілдігін мысқыл ете келеді. Содан барып шын сыншыл ойларына ауысады. Еңбек сүйген ел атаулының бәрі де қазақтай еңбексіздікке мол салынған және сол еңбекті өнеркәсіпте, күндегі тірлікте көрші елдің бәрінен кейін қалып отырған халқына үлгі берерлік, артық елдер болып бағаланады.

Тақырып жағынан алғанда, үшінші сөз де өзіне бөлек бір алуан. Бұнда қазақ сахарасын билейтін әкімдер, тергеу-

ші билер, соттар туралы сөйлейді. Сол күндегі ел тірлігінің қайшылық, ауыртпалықтарын молайтып отырған патшалық аппараты туралы да ой қозғайды. Болыс атаулының елге сор болатын, тынымсыз сойқанды мінездерін әшкерелейді. «Уақытша себі бола ма» деп бірер ұсыныстар айтады. Сол ретте ендігі болыс орысша оқуы бар адамнан болса екен дейді. Және тергеу мен үкім шығаратын қазақтың биі, сот орны туралы пікір айтады. Ел ішіндегі дау оңай шешілу үшін, әділетпен аяқталу үшін патшалық өкіметі сайлаумен қойып жүрген билер болмаса екен дейді. Оның орнына третей билікті ұсынады. Абайдың осы пікірі Герценнің «Былое и думысында» жазылған соттар турасындағы пікіріне өте дәл келеді. Герцен Россиядағы параны құрту үшін халықтың көз алдында әшкере тергеу болатын болсын және бұрынғы третей соты қайтадан заңға кірсін деген.

Абайдың ойында да билік, тергеу халықтың қамына жақын болсын. Жұртшылыққа залалды жаманшылық атаулы орынды жазасын алатын болсын деген қамқорлық талап бар. Бұл қара сөз Абайдың өз тұсындағы күнделікті өмір шындығына қолма-қол қатынасып, жәрдем етсем деген талабын көрсетеді. Өлеңдік шығармаларында өз заманының шындықтарымен қолма-қол байланысты болып, оны сынау арқылы пайдалы іс етемін деген ақын, жаңағы қара сөзінде сол әлеуметтік, әкімшілік қалпына нақтылап араласқысы келеді. Әсіресе халыққа күнделік іс-әрекеттерімен бейнет, дерт әкеліп отырған тергеушілік тәртіптің сорақылықтарымен алысуға кіріседі. Бұл жөндегі Абайдың кемшілігі, қателігі Шоқанның бір қателік пікірімен үйлес келеді. Екеуі де ендігі билер ауыспайтын, өмірлік би боп сайлансын дейді. Бұл ескі феодалдық қалыпқа тартар еді.

Төртінші сөзін де тақырыбы өзіне бөлек басқаша шығады. Бұл өсиетте оұрынғы өлең сөзінде көп айтқан бір тақырыпты қозғайды. Онысы — күлкі туралы ойлаған ойысыны.

Бесінші сөз — қазақтың кейбір мақалдарын сынайды. Мұнда халық санасының өзіндегі надандық, қараңғылықтың салдарынан туатын мінді мінез, кемшін ой, айыпты әрекеттерді шеней өтеді. Мал үшін өмір кешетін адамдарды үлкен қиялменен сынап, айыптап түземек болады.

Осы жоғарыда аталған бес сөзінде бес бөлек тақырып болса, келесі алтыншы сөзден бастап белгілі ой мен сындардың, өсиет пен үгіттің арнаулы тақырыптары бірталай сөздерде қайталап отыратынын көреміз. Мысалы, алтыншы, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, он төртінші, жиырма үшінші, жиырма алтыншы, жиырма тоғызыншы, отыз үшінші, отыз тоғызыншы, қырқыншы, қырық бірінші, қы-

рық екінші және қырық үшінші сөз сияқты үлкен бір топ сөздерінде Абай ел мінезін көптен-көп сөз етеді. Бұнда бірлік жөнінде, ол ақылды болыс-би сияқты ел әкімдерінің «пара алмайтыны» жөнінде кекету-әжуа айтылады (алтыншы, сегізінші сөздерде). Және де осы топта ол туралы толғанған ойдың ызалы ащы күйін уланған оймен көрсететін сөз бар (тоғызыншы сөз).

Осы қатарда мінез жайын айта келіп өтірік, батырсыған бояма мінезді сынау, адамдықты үгіттеу он төртінші сөзде көрінеді. Ел мінезін сынайтын сыншыл-реалист жазушы кейде бұрынғы өлеңінде қолданатын қатты сатираны да өзіне үлгі етеді. Қуаныш пен жұбаныш жайын аса ащы сатирамен жиырма үшінші сөзде, жиырма алтыншы сөзде айқын көрсетеді.

Жиырма төртінші сөзінде тағы да мақалды шенеу арқылы ел мінезіне үлкен сыншылдық жасайды. Және де кәсіп, еңбек иесі адамды бұзып, аздыратын салтты отыз үшінші сөзде баяндайды. Осыдан соңғы бір топ толғаулар қазақтың бұрынғы өткен адамдарының мінезін сөз етеді. Халықтың дұрыс мақалдарын елдік қасиет есебінде ақынның қадірлейтінін көреміз (отыз тоғызыншы сөз).

Ел мінезіне арналған сөздердің қырқыншысы — тыңдаушысыменен көзбе-көз әңгімелесу үстінде туғандай. Жазушы көп сұрақтар беріп отырып, қазақ қауымындағы адам мен адам арасындағы қарым-қатынасты қатты сынай сөйлейді.

Және де ел мінезіне арналған қырық бірінші сөзде Абайдың көп өсиет-сын өлеңдерімен ұштасатын жәйттар қайта қозғалады. Елді тағлым-тәрбие түзер еді, ол жоқ деген арманды ой туады. Халық басындағы, қоғам ішіндегі ауыртпалық күйдің бәрін теріп көрсететін осы топ сөздердің бір алуаны (қырық екінші сөз) жұмыссыздыққа арналады. Еңбексіз жатып ішу, қолы ұдайы бос болу жеке адамның басындағы және бар қауымдағы кеселдің үлкен себепшісі деген аса сыншыл, дұрыс ойлар айтылады.

Осы бір топ сөздердің ең соңғысы қырық үшінші сөз — алғашқы жолдарында Абай санасындағы дуализмді көрсеткенмен педагогикалық, психологиялық үлкен жүйрік ойды танытады.

Қара сөздер ішіндегі көлемі үлкен, кенеуі мол сөздің бірі де осы деуге болады.

Енді бір бөлек тақырып боп, жетінші сөз окшаулау көрінеді. Ол — жас баланың психологиясын еске алып талдаған сөз. Баладағы білуге ұмтылу жақсы қасиет екенін атаумен бірге, үлкеннің надандығы сол жақсы баланы жаман тәрбиемен қорлап бұзғанын білдіреді.

Өзге қара сөздерден және де өз тақырыбымен оқшауырақ тұратын он бірінші сөз — ұрлық турасынан басталып, ұлықтарға қарсы, оларды қатты әшкерелеген сыншының ойын танытады. Халықтың, көпшіліктің өкілі боп отырған азамат жазушы жаңағыдай ұлықтар кесірінен бейнет шегетін ел үшін ширығып, ызалы турашылдық сөздерін сөйлейді.

Бұл тексерілгендерден бөлек қара сөздердің ішінде тағы бір қайталай түсетін тақырып — дін менен мораль, тәрбие жайларын қозғайды. Олар: он екінші, он үшінші, жиырма жетінші, отыз бесінші, отыз алтыншы, отыз сегізінші және қырық бесінші сөздерде.

Осы сөздердің кейбірінде Абай құдайға құлшылық етудің мәнін айтып, иман жәйін сөз етеді (он екінші, он үшінші сөздер). Бірақ сол мұсылманшылдықтың анық діндік үгітін айта отырып, Абайдың өз оқушысына жеткізбегі — адамгершілік өсиеттер болады. Сол адамгершілік қасиетті адам өзінің жаратылыс сырымен қоса бағалап, түсінсін деп ойлайды. Сондай түсінік адамды адамгершілік биік сатыға көтереді дейді. Осы ойына тіреп, дерек етіп (жиырма жетінші сөзінде) әдейі ұстаздық, тәрбиешілік ниетпен Сократ сөзін береді.

Отыз бесінші, отыз алтыншы сөздерде Абай қазақтың дін күтушілерін және сол дін жолының өзіндегі өрескел мінді мінездерін шенейді. Пайғамбар өсиетін айта отырса да, сыншыл ақылдың талаптарын Абай айқын атап отырады.

Осы топта көлемі мен мазмұны бойынша ең үлкен орын алатын отыз сегізінші сөз — «Ғақлиат-таслиқат». Бұнда Абай аят, хадистерден цитаталар келтіріп сөйлейді. Жазу тілінің, басқа қара сөздердегі анық қазақтық түрін өзгертіп, кітапшылап (түрікше) тың үлгі, стиль іздейді.

Сыртқы стильдегі, тілдегі өзгешеліктер бұл сөздегі діндік мазмұнменен нық байланысты. Осы кезде Абай өзінің дінін, түп наным жағынан да, моральдық қасиеттер турасынан да және адамгершілік тәрбие мақсатымен де анықтап, таныта түспек болады. Өлеңдерінің тұсында айтқанымыздай, әрине бұл сөзде де Абай өзін мұсылман етіп көрсетеді. Ол діннің құдайына иланады. Енді соның көп сипаттарын өз оқушысына баяндап береді. Сол баяндауында үнемі адамдық жақсы сипаттар жағын айрықша екшеп терумен болады. Ендеше, бұл сөздің де түп мазмұн-мақсаты адамды жақсы етіп шығаратын қасиет, сипаттарды жеткізе түсу. Моральдық философияның, педагогикалық мұраттардың негізін діндегі негіздермен қабыстырып бермекші. Жалғыз ақ осы жөндегі Абай ойларында кейде көрінеу тайыздық, көнелік те байқалады. Бұл әсіресе жаратылыс жайы мен

адамның жаратылыс сырын шешемін деген кездерінде аса айқын сезіледі.

Сонымен қатар осы үлкен сөздің ішінде Абай үлкен ба-тылдық табады. Тарихтық, әлеуметтік, ағартушылық жө-нінде күшті қуат көрсетіп, заманы үшін аса сыншылдық танытатыны да бар. Ол — қазақ ортасындағы не жалпы мұсылмандық шығыстағы қоғамдық, әлеуметтік құрылыс-тар жөнінде айтатын терең толғаулы пікірлер.

Алғашқы айтылған сөздің мысалын осы отыз сегізінші сөзде (Толық жинақ, 356-бет) келтірген бір ұзақ пікірден байқауға болады. Барлық жаратылыстың молдық берекесін айтып келіп, Абай «Адам баласының үзілмес нәсіліне тау-сылмас азық болсын дегендік» — дейді. Осымен бар дүние-нің жан-жануары, өлі-тірі табиғаты — баршасы да тек адам баласы үшін жаралады. Өйткені, адам нәсіліне тәңір иесінің жасаған махаббаты солай деген ой таратады.

Анығында, жаратылыс диалектикасын ойлағанда, Абай-дың бұл айтқаны жаңылыс, теріс пікір. Және философия тарихында әлдеқашан ескірген — дүние адам үшін жарала-ды дейтін, көп заманнан бері қолданудан қалған, көне пі-кір болады.

Ал, әлеуметтік мәселеде Абайдың дін жайын қозғай отырып, дін ұстаздарына айтатын қатты соққы, сындары және осы сөзде. Бұл жоғарыда біз айтқан, Абай ойының ең қымбатты, бағалы жағы.

Абай молдаларды сынап келіп (Толық жинақ, 382-бет-те): «Бұл заманның молдалары хаким атына дұспан болады (бұнда Абайдың хаким дейтіні — оқымысты ғалымдар мен жазушы ойшылдар. — М. Ә). Бұлары білімсіздік, бәлки бұ-зық пиғыл» — деп, осыдан кейін Абай молдаларды өздері-нің тілдерімен дәлелдер айтып отырып әшкерелеп, қатты шенеп шығады. Содан ары (Т. Ж., 383-бетте) жалғыз қазақ емес, бүкіл мұсылманшылық ғаламына ауысады. Өздері-нің реакциялық қараңғы нанымдарымен елді улатып, шыр-мап келген үлкен дін басыларға да аяусыз соққы береді.

Мысалы, «Молдалар тұра тұрсын. Хұсусан бұл заманның ишандарынан бек сақ болыңдар. Олар — фитнәй ғалам (ғаламның бұзықтары. — М. Ә). Бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хұкім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін өзі әһли тариқат (сопы-лық жолындағы жандар. — М. Ә.) біліп және біреуді жет-кізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі — мұхал. Бұлар — адам аздырушылар, хатте дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөй-легені жалған, дәлелдері тәспиғы менен сәлделері, онан басқа ешнәрсе жоқ», — дейді.

Осындай дінмен байланысты діншіл ойларды айтып келіп, Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ой-толғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екенін танытады. Адамды қор қылатын ең залалды жаманшылықтарды санап өтеді. Олары үш нәрсе: надандық, еріншектік, залымдық, — деп атайды.

Өлең шығармаларында адамгершілік, тәрбиелік терең ойларды қозғағанда айтатын қорытынды түйіндерін осы арада тағы келіп табады. Сөйтіп, анық айқын діншілдік үгіт сияқтанып басталған сөз ақынның өз ұғымындағы үлкен моральдық философияның тәрбиелік талаптарына келіп қосылады.

Ақындық өсиеттері мен қара сөзде көрінген ұстаздық мақсаттар екеуі де осындай тұстарда табысып кеп, үнемі бір сағаға қосыла құйылып жатады.

Осылайша топталып, тексерілген қара сөздердің тақырып бойынша құралатын ендігі бір мол түрі тағы бір топ сөздерде көрінеді. Олар: он бесінші, он жетінші, он сегізінші, жиырма бірінші, жиырма екінші, жиырма сегізінші, отызыншы, отыз екінші, отыз төртінші және қырық төртінші сөздер. Бұнда әр алуан түрде қайталап келіп отыратын бір тектес тақырыптар бар.

Сол ортақ тақырыптар адамның адамдық қасиеттерін тереңі. Үлкен адамгершілік, ақтық, тазалық, азаматтық жөніндегі тәрбиелік ойлар айтылады.

Он бесінші сөзде мораль мәселесін мінез белгілеріне байланыстыра отырып, әрбір жақсы адам боламын деген кісіге өз-өзіне есеп беру, самоанализ, самоотчет жасау қажет екенін айтады.

Он жетінші сөзде Абайдың өз тұсындағы және Абайдан бұрынғы үлкен моралист, педагог ойшылдардың, ұстаздардың көп айтқан пікіріне жанасатын ой-толғау жүргізеді. Ол — толық сапалы адам болудың шарты, гармоническая личность жайындағы ойлар. Адам жан-жақты, асыл қасиетті болу үшін оның бойындағы қайрат, ақыл, жүрек (сезім. — М. Ә.) үшеуі бірдей болып, тең табыссын деген талап қояды.

Он сегізінші сөзінде және де қысқа қайырып, адамды адам етіп өсіретін, ұлғайтатын ақыл, ғылым, ар, мінез деген ой түйеді.

Жиырма бесінші сөзінде қазақ халқынан қадірлі азамат, қауымға пайдалы қайраткер шығару үшін орыс оқуының ерекше бағасын қадірлеп айтады. Оқушы өзі үшін емес, халқы үшін еңбек ететін адам болсын дейді. Бірақ осы сөзінің ішінде және осыдан бұрын жазылған жиырма екінші сөзінде Абай бірнеше қайшылық пікірлер айтады. Орысша оқып жүрген жастардың ішінде жақсы атаның баласы аз

оқыды деп, екіұдай ұғым қалдырады. «Жақсы ата» деп Абай тұсындағы жалпы ұғымды алсақ, — жуан атаны ұғынуға да болады. Немесе Абайдың өзіндік сыны бойынша — үлгі берер, жеке жақсы атаны айтты деуге де болады. Қалайда осылай екіұдай түсінік беретіндіктен жиырма бесінші сөздің бағасын біраз әлсірететін жәй бар. Жаңағы аталған жиырма екінші сөзде Абай көрсеткен қайшылық бұрынғы өлеңінде де бірен-саран жерде ұшырасқан қайшылыққа жалғасады. Ел билеуші адамдардың адамгершіліктен тыс мінездерін сынап, әшкерелеп келе отырып, Абай еңбек байын қостаймын дегендей ойға ауысады.

Көп байдың сорақылық, зиянды, қомағайлық, қанаушылық мінез-құлықтарын көп шығармаларында ашып, әшкерелеп келген Абайдың «еңбек байы» дерлік байы қоғам ішінде болмайтындығын айыра алмаған.

Адамгершілік жөніндегі тәрбиелік тақырыпты Абай отыз екінші сөзінде де және қырық төртінші сөзінде де қайталап, толық дәлелдеп өтеді. Бұларда ғылым басқа есеп үшін емес, адамның бас қасиеті өсуі үшін арлы, мінезді толық мағыналы адам болу үшін жәрдем етсін дейді (отыз сегізінші сөз).

Қырық төртінші сөзінде тәрбиелік ойдың тағы бір шартын адамның басындағы мінезділікпен байланысты талапқа әкеп саяды.

Міне, осылайша топтап тексеру ретінде тақырыптық өзгешеліктерін еске алып отырып, біз Абай жазған қара сөздердің барлығын шолып өттік. Ақынның бұл шығармаларын тексеруде жылма-жыл (хронологиялық) ретпен талдауды қолданбадық. Абайдың лирикасын тексеруде ол әдіс ерекше қажет, шарт болса, мынау үлгідегі шығармаларын талдап ұғынуда поэзия тұсындағыдай соншалық қажет, міндет боп танылған жоқ. Себебі, өлеңде ақынның тақырыптарын қайталап отырса да барлық ақындық, шеберлік жаңалық, көркемдік түрлер үнемі өзгеріп, жаңарып отырады.

Ал, қара сөздер түр жағынан, әдебиеттік құрылыс жақтарынан бұндай жыл санап жаңғырып, өзгеріп отырған тың түрлердің тосын үлгілерін бермейді. Сол себепті бұндағы түр, стильдік өзгешеліктерді жалпы қара сөздердің барлығына ортақ қалпымен осы бөлімнің алғашқы кіріспе беттерінде атап өттік. Содан кейін жазушының өзінің де зер салғаны — ой менен мазмұн болғандықтан, қара сөздерді біз әдейі тақырыптық, мазмұндық ерекшеліктерге қарап, жоғарыда өзіміз жіктеген топтар бойынша тексеріп тануды орынды көрдік.

Қорыта келгенде, Абайдың қара сөздері — оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына дейміз. Абайдың

өз тұсында болған тарихи шындықпен, қоғамдық құрылыспен, күнделік сан алуан надандық, қанаушылық, озбыр зұлымдық атаулының барлығымен байланысты туған шығармаларды көрдік. Қара сөздердің бағасы — Абай заманындағы жағдайды, тарихтық шындықты өз қалпында бұлжытпай толық танытып береді. Рас, біздің заманымыз үшін Абай сынап, суреттеп отырған ортаның барлық болмысы, барлық дерті және Абайдың сол ортада отырып, күнделік өмірмен байланысты атап отырған мақсаттары, кейбір ұсыныс ойлары — бәрі де ескірген. Біздің қоғам үшін Абай өмір кешкен тарихтық орта мен қоғамдық шындықтар мүлде алыста, артта қалған дүние. Осы тұрғыдан қарағанда қара сөздердің арманы мен мазмұны, мұраттары тек тарихтық жағынан бағалы деу керек.

Екінші — Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес. Бұл жағы айрықша таратып, талдауды қажет етпейтін түсінікті жайлар.

Ал, осы аталғандардан басқа Абайдың поэзиялық мұрасына қоса қара сөздері беретін әр заманда бағасы жойылмайтын бір үлкен қымбат қазына бар. Ол — Абайдың осы қара сөзді жазған тілі. Өлең сөзінде өзінің барлық шеберлігі, жаңалығы, көркемдік таланты бойынша қазақ тілінің сапасын әдебиет тілінің дәрежесіне көтерген ұлы тарихтық еңбегі қандай болса, қара сөздерінің тілімен де Абай осындай еңбекті біздің мәдениет тарихымызға мол сіңірді.

Біздің осы күнгі сөйлеп, жазып жүрген әдебиет тіліміздің тарихы жалғыз ғана Абайдан басталады деп кесіп айтпасақ та, сондай сапалы тілді қазақтың жазба әдебиетінде анық биік белге өрлетіп шығарған Абай екені даусыз.

ІХ. АҚЫЛБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Ақылбайдың шығармалық еңбектеріне көшуден бұрын, оның өмірі туралы қысқаша деректер айта кетейік. Ақылбай — Абайдың өзінің баласы. Абайдың алғашқы әйелі — Ділдәдан, әкесінің он алты жасында туған.

Алғашқы балалық шағын және жігіттікке жеткен кезін Ақылбай өз әкесінің үйінде өткізбейді. Үлкен әкесі — Құнанбайдың кенже баласы атанып, оның төртінші әйелі, ең соңғы тоқалы — Нұрғанымның қолында өседі.

Осындай тәрбиелік жағдайының есебінен Ақылбай Абайға көбінше іні есебінде қарап өскен. Абайдың анық ұлғайып, үлкен білім иесі, атақты ақын болған кезінде ғана Ақылбай

оның өз тәрбиесіне ауысады. Бірақ жас кезі, жігіттік шағы Абайдай әкеден аулақта өткендіктен, Ақылбай орысша оқи алмай қалған. Оның оқу-білімі, ауылда оқыған мұсылманша, ескіше оқудың орташа дәрежесі болады.

Бертінде Абайдың ақындығын танып, оның мәжілісі, өсиеті көп әсер еткен соң Ақылбай өз бойындағы ақындық күшін жарыққа шығара бастайды.

Әуелгі кездерде, қысқа өлеңдермен өз өнерін байқатып жүріп, кейін бірнеше үлкен поэма жазады. Ақылбай Абайдың ортасына араласқан соң ән-күй, музыка өнеріне көп ден қояды. Ол ірі домбырашы және скрипкашы болған. Соның үстіне композиторлық талантын танытқандай, әдемі бір ән шығарғаны да бар. Әнді Әлмағамбет деген жас әншінің сұрауы бойынша шығарады. Әлмағамбет Ақылбайдың бір інісімен бірге алыстан Матай деген елге күйеушілеп бара жатады. Сонда Әлмағамбет келіп, «Жаңа ән шығарып бер» деген соң Ақылбай дәл осы жердің өзінде ән менен әннің сөзін қатар шығарған. Бұл Ақылбайдың ерекше талантты адам екенін танытарлық белгі болғандықтан, біз сол әннің өлеңін келтірейік:

Бір ән тауып Әлекең бер деген соң,
Матай алыс бірталай жер деген соң.
Он минутте ойыма осы ән түсті,
Қапаш-құпаш қолымды сермеген соң.

Ішік кидім бұлғыннан құндыз жаға,
Жас дәуренді өткіздім бермей баға.
«Ақылжан» деп талай қыз тұрушы еді,
Сұмдық шықты дейтұғын «Ақыл-аға», —

деген.

Бұл мысалы Ақылбайдың әнші ақын болғандай өнерін көрсетсе, біз оның поэмалар шығарарлық өнері болғандығын да айттық. Ақылбайдың жазып шығарған үш поэмасы болған. Алғашқысы «Жаррах» деген поэма, бұның тақырыбын шығыс әңгімесі — «Жеті үй» дейтін ұзақ ертегіден алған.

Екінші поэмасы — «Дағыстан».

Үшіншісі — Африкадағы зұлыстар тірлігінен алынған үлкен поэма «Зұлыс» еді. Бірақ «Жаррах» поэмасы мүлде жоғалып кеткен. «Зұлыстың» бас жағы ғана сақталып қалып, барлық поэма және де жалғыз сақталған қолжазба өртенумен жоғалып кетті.

Біздің қолымызда енді қалған Ақылбайдың жалғыз поэмасы — белгілі «Дағыстан».

Поэмаларын Ақылбай өз өмірінің соңғы кездерінде шығарған. Ақындық талантын ірі үлгілермен кесек еңбек тудырып, таныта бастаған Ақылбай өзінің ақындық өнерінің жаңа өрлеп келе жатқан кезінде қайтыс болады. Ол 1904 жы-

лы әкесі Абай қаза болғаннан кейін соның қырқын Семей қаласына жұрт жиып беріп болған түні, әкесінен соң қырық күн ғана өмір сүріп, өзі де қайтыс болады.

Енді біз Ақылбайдың «Дағыстан» атты поэмасын тексеріп өтейік.

Бұл поэма Кавказдағы Дағыстанда болған бір тартыс әрекеттерді баян етеді. Ақылбай осы шығармада өзі қазақ ақыны бола тұрып, тақырыпты қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алып жазады. Абайдың антик дәуірінен «Ескендір» тақырыбын, араб ескілігінен «Масғұт» тақырыбын алып, ұлттық шеңберден кеңірек өріс іздеген дәстүрін танытады.

Ақылбай өз поэмасының басында Кавказ тауын баян етеді. Лермонтовтан Абай жасаған аудармада «Арыстанның жалындай бұйра толқын бар» Терек аталған еді.

Қазақтың Каф дегені Кавказ серек,
Құдайым сұлу биік еткен ерек.
Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тасты ағызып, тау жарған долы
Терек, —

деп бастайды.

Солайша, өз поэмасының оқиғасы жүретін географиялық ортаны атап алған соң, дәл Дағыстанның елін мінездеп жырлайды. Олар қатал ерлігі бар, ашушаң, суық мінезді жұрт болып сипатталады. Ызада кекшіл, қатал, қанжар жұмсағыш мінездерімен Дағыстан елінің қазақтан басқаша екені айтылады.

...Сөйлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жауыменен жалығу жоқ шабысқаннан
Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан...

Содан кейін ақын Кавказдың таң атып келе жатқан көрінісін суреттейді. Оянған табиғаттың алғашқы үнші-жаршысы құмыр бұлбұл сайрап, скрипканың квинтасындай жіңішке нәзік күй толғантқанын сипаттайды. Динамикалық суретпен өндімелі күйде баян етілген көрініс ішінде атыраптың әр алуан суретін атайды. Сол қатарда Дағыстанның жарымы ойран болған таулық қалалары ақынның көзіне түседі. Осы арада Ақылбай өз шығармасында алып отырған әдебиеттік үлгісін тамаша қымбат бағалы жолдармен таныта кетеді.

..Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары, —

дейді.

Бұл жолдар Ақылбайдың әдебиетте қадірлеген ұстаздары кім екенін аңғартады. Ақылбай да Абайдың өзінше, орыс жазушыларын ерекше қадірлеп сүйеді. Заманындағы оқушыларға орыстан дәстүр, үлгі алып отырғанын әдейі батыл әңгімелейді. Оларды және тек адамдар демей, «даналары» деп, өзгеше қадір тұтынғанын жариялай келеді.

Ақылбайдың суретшілігінде, өзгеше бір өндімелі кеңдік пен үйлескен, анық дәлдік бар. Әуелі таңды, одан тауды, содан ары қалаларды оқушы көзіне біртіндеп көрсетіп кеп, ақыры бір қаланың ішінде, бір «хананың» есік алдына көз тоқтатады. Оқиға да осы арадан туып дамып кете барады.

Сюжет құрылысында Ақылбайдың бұл поэмасы анық орыс классик поэзиясындағы қызықты оқиға туғызу дәстүрін шебер түрде жалғастырған. Поэманың басында қайғылы Жүсіп қарт көрінеді. Оның жүзінде жас :

...Жуан, қалың білектей бурыл мұртқа,
Домалап улы жасы барып жеткен...

Қарттың жүзі жасқа, жүрегі қазалы өкінішке толған. Болашақ геройының осы халін сәл баяндап, ақын әңгімені бұл арадан үзеді де, енді осы қарт Жүсіптің дәл жаңағы қайғыға неден түскенін баяндауға ауысады. Содан ары поэманың барлық оқиға тартыстары дағдылы жолмен өрбиді де, ең ақырында барып, кезегімен дамып келген оқиға жаңағы поэманың басында қайғылы жаспен отырған Жүсіптің өзіне оралып кеп аяқтайды.

«Дағыстан» поэмасы адам образын көрсетуде, қызық оқиғалы тартыс түйіндерін туғызуда өте шебер қалыптанған. Бұнда Жүсіптің жас жігіт кезінен басталатын бір тартыс бар. Оның есебі қызғаныш болатын. Жүсіп қызғаныштың үстінде жазықсыз жақсы жігіт, ер, мерген Ыбырайымды қапыда өлтірген. Ыбырайымның шешесі де баласының қазасынан қиналумен өледі. Бірақ, Жүсіпті қарғап өледі. Содан кейін ұзақ мезгіл өтеді. Жүсіп үйленіп, одан бес ұл туады. Және сол бес ұлдың ортасындағы жалғыз гүлі — Зайра сұлу өседі. Осылайша, Жүсіп тірлігі толықсып, бағына жеткен шағында баяғы өлген кемпірдің қарғысы енді келе бастайды.

Содан поэманың ішінде қызық әңгімеленген тартыстар арқылы Жүсіптің бес ұлы қаза болады. Ең соңында Жүсіптің қан кегін құған қызғанышы арқылы қызы Зайра және өлімші боп жатады.

Сол ең соңғы қалған жалғыз нәсілінің өлім шағында, Жүсіп кешірім сұраған. Бірақ, махаббаты үшін шерленіп, өлім халіне жеткен Зайра әкесіне кешпей жатыр. Поэманың

басында қайғылы Жүсіптің өкінішпен жылап отырған себебі осы еді.

Бұл шығарма — анық өмірлік романтика үлгісінде жазылған. Бұрын қазақ поэзиясында үлгісі болмаған, өзгеше шығарма. Романтика тартыс оқиғаларға араласқан адамдардың мінездерінен, іс-әрекеттерінен айқын көрінеді. Ол стильдің ерекшелігі — адамдағы белгілі бір сезімді, мысалы, қызғаныш, кек, махаббат сияқты күйлерді алады да соларды аса зорайтып жырлайды.

Байронның шығыстық поэмаларында, Пушкин мен Лермонтовтың оңтүстік елдерінің аңыздары мен тарихтарынан тақырып алған поэмаларында жиі ұшырайтын қызық оқиғалы тартыс сол жаңағыдай жеке бір-бір ғана сезімге түгел құлап, беріліп кеткен геройларды көрсетеді.

Ақылбай поэмасында қызғаныш пен кекке бар жаратылысын бағындырған мінез-әрекетін тек сол сезімдер арқылы ғана көрсеткен Жүсіп бар. Махаббатқа бар өмір тілегін табындырған, бағыштаған Зайра мен Жәбірейіл бар.

Сюжеттік құрылыс пен суреттік идеяларының өзгешеліктері «Дағыстан» поэмасында анық мәдениетті романтикалық поэмалардың қалпынан аумай, бар талабына сай шыққан.

Бірақ, осымен қатар ақынның санасында шығыстық немесе жалпы дінге нанған адамдардың бәрінде болатын бұлдырға нанғыштық, суевериеге бой ұрғандық айқын көрінеді.

Поэманың құрылыс заңы бойынша әрбір, жоғарыда аталған, сезімдерді кейде шындыққа сай келген-келмегеніне қарамай әсірелеп, өсіріп, романтизмге түгел беріліп отырған ақын осы қатарда жаңағы бұлдыр нанымға да барынша көп орын береді. Ол наным бойынша қарғыс адамды құтқармайды, анық орынды қарғыс қылмысты адамды бір таппай қоймайды, тағдыры оны тосады деген ұғымды берген.

Сөйтіп, нанымның идеясында адамдағы қызғаныш, кекшілдік, әділетсіз сотқарлық сияқты бұзық мінездерді сынаумен қатар және айыпсыз таза сұлу махаббатты барынша қостаумен қатар жаңағыдай қарғыс деген наным жүреді. Жаңа үлгілі поэмасын Ақылбай өз заманының діндік суевериелік ұғым, нанымдарымен әсірелеп алған.

Жалпы стиль мен түр өзгешеліктеріне қарағанда, бұл поэма турасында айтыла кететін бір ерекшелік, жоғарыда айтылған, романтикалық мазмұнына өте қонымды, қабысып жатқан теңеулер, сөздіктер, ақындық сипаттаулар бар. Ол жағынан да реалдық Кавказды алып, сондағы нақтылы елдің арнаулы жер мекенін, адам бейнелерін алып отырса

да теңеулер, сипаттаулар ішінде көтере көріктеу, асыра сипаттау мысалдары көп кездеседі.

Осымен «Дағыстан» поэмасы ұлы ақын Абайдың өзі жазбаған үлгідегі шығарма болады. Басталу негізінде, үлгі алуда, орыс классик әдебиетіне Абайдың барғанындай Ақылбай да барады. Бірақ, Абай орыстың анық классиктік қасиет пен сананы танытқан реалистік әдебиеттің ұлы дәстүрін өзіне үлгі етіп алса, бұның жолын қуған және де ізденгіш жас ақын орыстың романтикалық стиліне көбірек еліктеген болады.

Ақылбайдың үшінші поэмасы — «Зұлыс» еді.

Ол поэма түгел сақталмай жоғалып кетті дедік. Бірақ алғашқы кіріспе бөлімі Ақылбайдың талантына сай көркемдіктерді танытып, біраз адамдардың жадында сақталып қалған екен. Солардың ауызша айтуынан жаңағы кіріспе бөлімі 1921—1922 жылдарда қайтадан хатқа түсіріліп, 1924 жылы «Сана» журналының екінші санында жарияланды. Жоғалып кеткен поэманың ол жарияланғаны тек кіріспе жағы болған соң, бар поэманың тым құрса сюжеті де білінбей, мәлімсіз кетіп барады. Мен поэманы түгел оқымасам да, жас шәкірт шағымда «Зұлыстың» әңгімесін естіген едім. Ақылбай шығармасына арналған осы жолғы алғашқы бір еңбекте сол «Зұлыстың» оқиғасын қысқаша айтып өтуім қажет деп білемін.

«Зұлыс» әңгімесі Генри дейтін адамның әңгімесінен басталады. Ол өзінің жалғыз інісімен өкпелескен де, сол өкпе арқылы інісінен айрылған адам. Еміс хабар бойынша інісі Зұлыстарға өтіп кетіпті деген сыбыс есітіпті. Енді сол інісін іздеп табу үшін Зұлыс тауын асып, ақ жұрттың адамдары бұрын бармаған зәңгілердің арасына сапар шекпекші.

Қасына жолдас етіп Зұлыс тауында мергендікпен өмір кешкен Гвартерман дейтін атақты аңшыны жалдап алады. Гут деген бір жолдасы тағы болады. Бұлар жүргелі тұрғанда «Зұлыс еліне мен де барушы ем» — деп, бір жас зәңгі, батыр денелі Омпапа деген жігіт келеді. Ол жігіт бұрын бала күнінде зәңгілерден зорлықпен ақ жұрттың адамдары кепілге алып кеткен жан болады. Қазір ақ жұрт ішінде өсіп, ержетіп болған соң өзінің елі-жұртын, ата-мекенін таппақшы.

Үшеуі жолдас боп жүруге беттеген соң қастарына таулық қыстақтан бір пысық, өжет баланы ертіп алады. Бірақ, жолшыбай төртеуі пілдердің ойнағына кездеседі. Бір үлкен пілмен төртеуі амалсыз алысады. Сонда жаңағы бала қатты ерлік көрсетіп жүріп, пілдің тұмсығына ілініп қалады да, қаза табады.

Қалған үшеуі қалың бейнетпен ұзақ жол кешіп, Зұлыс-

тың адам баласы баспаған, қарлы биік асқарынан асады. Зұлыстың сол қарлы, мәңгілі бір асқарын Ақылбай былай сипаттайды:

...Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған оның жуық.
Күн ашықта көрінер жалтыр тасы,
Ақ боран көкала бас, басын жуып...

Осындай ерекше көркем күшті сурет береді.

Ақыры бірталай мезгіл өткен соң жолаушылар Зұлыстың жабайы еліне жетеді. Ол ел дәрімен атылатын мылтық дегенді көрмеген болады. Бірақ, ақ жұрттың адамдарын жат көріп, жаулық ойлайды. Бұларды өлтірмек ниетке де бекінеді. Сонда Гут «мен қарғаймын, қарғағаным өледі»,— дейді. Бір топ зәңгінің біреуін атып өлтіреді. Өздерін жер адамы емес, айдан түскен етіп танытады. Зәңгілер бұлардың сиқыр күші бар деп сескене бастайды. Бірақ, зәңгінің әміршісі жауыз Твала әкім екен. Ол халқын қан қақсатып, қысып тұрған адам. Омпапа біртіндеп сөйлесіп, өз халқының кейбір адамдарымен ұғыса бастайды.

Бұның өзін білетін қарттар табылады. Анығында Омпапа осы зұлыстың бұрынғы жақсы әкімінің баласы екен. Қазіргі әкім Твала сол Омпапаның әкесін өлтіріп, орнын тартып алған, тұқымын құртып жіберген дұспаны екен.

Осы Тваланың ақылшысы, аяр кемпір Гаула деген бар. Жолаушылардың сырын, жайын Твала мен Гаула естігенде бұларға қарсы қатты жауығады. Бар зәңгілерді жиып алып, солардың көзінше Генрилерді сынамақ, әшкерелемек болады. Мезгіл кеш. Қалың ел жолаушыларды қоршап тұрғанда зәңгінің әкімі «әулиелікті көрсетіңдер» деп, бұларға шарт қояды. Сонда Гут «әулиелігім сол, қазір аспандағы айды ұрлаймын», — дейді.

Календарь бойынша, сол кеш айдың тұтылатын кезі екен. Гуттің айтқанындай, біразда ай тұтылып, барлық зәңгі сажда ғып, мыналарға табына бастайды. Бірақ Гаула кемпір жұртты қайта толқытады. «Ай тұтылу әр кезде болатын. Ол адам ұрлайтын зат емес»,— деп бұларға қайта сын қояды. Әкімі менен Гаула: «Шын қасиеттерің болса, анау тұрған өгізді қарғап өлтір»,— деп бір үлкен өгізді нұсқайды.

Гут өгізді атып өлтіреді. Осыдан кейін зәңгілердің көпшілігі бұларға мүлде табынады. Омпапа сол халмен пайдаланып, жауыз әкімді өлтіреді де, өзінің кім екенін жариялайды.

Сөйтіп, Омпапа әкім болады.

Гауланы дұспан санап, өлтірмекші болғанда Генри одан інісінің жөнін сұрайды. Қарт зәңгілер мен Гаула бұрын бір

адамның келіп, бір үңгірдегі тылсыммен бекітілген қазынананы іздеп кеткенін айтады. Басқа дерек білмейді.

Сонда Генри мен Гвартерман Гаулань ертіп, сол тылсым буган қазыналы үңгірге сапар шегеді. Онда барғанда, Гаула бұларды бір тесіктен үлкен үңгірге түсіріп жіберіп, өзі тас қамауды тарс жауып, қашып кетеді.

Генрилер үңгір ішінде көп бейнет көріп жүріп, зорға дегенде, бір жол тауып шығады. Үңгір ішінде бастарына күн туған шақта бұлар асыл тастар қазынасына кездесіп, бірер кесектерін ғана алған болады. Олары таза гауһар екен дейді.

Інісін таба алмай, қайта оралып, Омпапаға Генрилер жеткен соң бұлар еліне қайтуды мақсат етеді. Омпапа «ақ жұрт зорлықшыл, біздің елімізге қастан ойы көп, жол таба алмағандықтан ғана мұнда жете алмай жүр. Сендерді жолдастық қарызым үшін жерлеріңе жеткізіп саламын. Бірақ, басшы берем, олар көздеріңді таңып ертеді де, асудан асырады», — дейді. Сөйтіп, айтқандай, Генри мен Гвартерманды Зұлыстан асырып, етекке түсіріп қоя береді. «Зұлыс» поэмасының оқиғасы осымен бітеді.

Тақырып, сюжет жақтарынан қарағанда, бұндағы әңгіме XIX ғасырда, батыс европа әдебиетінде көп үлгілер туғызған жиһанкездік және отарлық тақырыптың романдарына (колониальный роман) ұқсайды. Соларда кездесетін жабайы елдер болмысына байланысты шындықтар бұл поэмада да айқын танылады. Және сол шығармаларға тиісті болған фантастикалық, жарым ертегілік элементтер де «Зұлыстың» ішінде араласып отырады. Ақылбай ол мотивтерді қызық детектив сюжет құру үшін шебер пайдаланады. Негізгі әңгімелік желісіне қарағанда, бұл поэманың ең жақындасатын романы Хаггарттың «Копи царя Соломона» деген шығармасы. Ол ағылшынның отаршыл санадағы жазушысы болатын. Бірақ, Ақылбай сол тақырыпты көп өзгертіп, өзінше жаңғыртып алған болу керек. Бұның айқын белгісі ақ жұрттан да әлдеқайда қасиетті және адамшылығы зор етіп сипатталған Омпападан көрінеді. Ақылбай шығармасындағы ең артық образ — сол Омпапа образы. Ол европа отаршыларына ашық, програмдық қарсылық көрсетуші, өз отанының басшы қайраткері боп кейіптеледі. Мұнымен Ақылбай Хаггарттың отаршылдық санадағы романын материал жағынан ғана пайдаланып, салт-саналық жағынан өзгеше жазғанын көрсетеді.

«Зұлыс» — Ақылбайдың аса қою оқиғалы роман-поэма түрінде жазылған үлкен көлемді шығармасы еді. Сол ұзақтық себебінен алғаш жазылып шыққан жылында ұқыпты көшірушінің қолына кездеспеген. Жас оқушы Ақылбай қа-

сындағы жігіттер ақының қолжазбасын біреуінен біреуі ауыстырып, қыдыртып жүріп, көшіріп алуға еңбек етпеген.

Қарындашпен жазылған жалғыз қолжазбасын Ақылбай өзі де қайтадан көшіруге үлгірмей қалады. Бұл поэма оның өзі қайтыс болардың алдында, соңғы жылдарында ғана жазылса керек. Ол кезде інісі Мағаштың қатты науқасы, оның қаза болуы және әкесі Абайдың қайтыс болуы — барлығы қат-қабаттап, Ақылбай өз поэмасын тарата алмай кетеді.

Жалғыз қолжазбаның өзі де кейін 1918 жылы өртеніп, өкінішті түрде із-тозсыз жоқ болады.

Х. МАҒАУИЯНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Мағауия — Абайдың жиырма бес жасында, Ділдәдан туған кенже баласы. Жас шағында Абай бұны, ауылда мұсылманша аз оқытқаннан кейін қалаға апарып, Семейдегі Городское училище дейтін орысша мектепке түсіреді. Мағауияның алдында орысша оқуға берген ағасы Әбдірахман Түмен қаласында оқып жүреді. Мағауиямен бірге Абай Күлбәдан деген қызын да орысша оқуға береді. Мағауия екі-үш жыл оқығаннан кейін жұқарып, науқасқа шалдыға бастайды. Содан амалсыздан оқуды тоқтатып, ауылға қайтады. Осыдан соң, үнемі, Абайдың өз қасынан қалмай, әкесінің өз тәрбиесінде болады.

Бұның жастық шақтарында Абай орысша кітап оқуға барынша еңсесін беріп, өздігінен мол ізденеді. Сонда Абаймен ілес Мағауия мен Кәкітай екеуі де орысша кітапты Абайша қатты зер салып оқиды. Жаз сайын келіп жүретін Әбдірахманның да оларға көмегі көп болады.

Сонымен, Мағауия оқымысты жастың бірі болады. Ол әкесіне ел жұмысында да үлкен серіктік етеді. Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және кең мінезді, әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады. Ел көпшілігі Абайдың билігімен қатар бертін кездерде Мағауияның әділ көмегін де көп көреді.

Әкесінің ақындық еңбегін аса қадірлеп, жақсы білген, ұғынған Мағауия өзі де Ақылбай, Кәкбай сияқты ақындық еңбекке беріледі. Бұның жазған ұсақ өлеңдері Әбдірахманның науқасына байланысты көңіл-шері есебінде, өз орталарына аса мәлім болады. Сонымен қатар Мағауия Абайдың мәслихатымен және материал беруімен пайдаланып, бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалар: «Еңлік — Кебек», «Абылай» және «Медғат — Қасым».

«Еңлік — Кебек», «Абылай» поэмалары қолжазба күйде сақталса да, оқушыларға тараман.

Мағауияның ең көлемді және көркем поэмасы — «Медғат — Қасым» болғандықтан, оның ақындық ерекшелігін анық айқын көрсететін осы «Медғат — Қасым» поэмасына тоқтаймыз.

«Медғат — Қасым» поэмасының тақырыбы да қазақтан жырақ, алыс елдер өмірінен алынған. Ақылбай ізденген жолменен тың тақырып, мазмұнды Мағауия да Африка елінің болмысынан алады:

Бір әңгіме қозғайын ойымдағы,
Мақсат болды әшкере болынбағы.
Бай мейірсіз ер құлдан саза тартқан,
Африкада, Ніл дария бойындағы, —

деп сөз бастайды. Поэмадағы тартысқа араласатын адамдарының жайын да әңгіменің басынан-ақ таныстыра кіріседі.

Мейірсіз байдың ер құлдан саза тартқанын әңгіме етемін деп, ақын өз тақырыбының айшығын танытады. Осыдан соң оқиганың болатын географиялық ортасын танытып, Африканы, Ніл дариясының жағасын, оның айналасында тоғам алып кәсіп еткен Мүлік нәсілін әңгімелейді. Осылайша, поэма тақырыбын оқушыға алдын-ала таныс ете көрсету үшін шығыс әңгімесінің үлгісі емес, Ақылбайдың Кавказ тауын, Дағыстан жерін, соғыста ойран болған қалаларын суреттеуден бастап өз геройына біртіндеп, белгілі бір күнге, арнаулы бір мезетте, ерте сәскеде көз салатыны сияқты.

Мағауия да «Медғат — Қасым» поэмасында жаңағыдай жер мекедерін айтып, ол өлкеде кәсіп еткен адам қауымдарын айтып, өте дәл реалистік шындық көрсетеді.

Абайдың өзі сияқты, бұл ақындар да европа және орыс классик поэзиясының дәстүрінен үлгі алған. Ол дәстүр көбінесе конкрет түрдегі дәлдікті, нақтылы шын халді сүйеді. Шығыс әңгімесі болса, бір айтылса болады, одан ары өмірлік дәлдік ескертілмейді.

Мағауия тек бұл айтқан жайда ғана емес, поэмасының кейін көрінетін барлық құрылыс, стилі мен сюжеттік, образдық мәдениет өрнегімен және қазақ поэмасына кіргізген көркемдік жаңаша шеберліктері мен орыс поэмаларынан көп үлгі алғанын айқын танытады.

Бұнда Пушкиннің түстік поэмалары «Бақша-сарай фонтаны», «Кавказ тұтқыны», «Сығандар» бір еске түссе, Лермонтовтың «Измаил-Бей», «Ауыл Бастунжи», «Ашик-Кериб» және Байронның шығыстық поэмалары — бәрі де «Медғат-Қасым» поэмасынан өз туыстарын, жақын жолдағы жаңа бір үлгілерін көргендей болады.

«Медғат-Қасым» поэмасы да романтизм сарынындағы поэма. Бірақ негізгі стилі солай бола тұрса да, бұл поэма-

ның реалистік шындықпен өмірге жанасымды, қонымды берген тартыстары, мінездері (характерлері) дәлелді көркемдікке сүйенген. Романтизм негізгі сарыны дейтініміз бұл поэманың үлкен желілері және де бір-екі сезіммен түйілген геройлардың іс-әрекетінен туады. Ол сезімдер бұл поэмада да геройларды өздеріне нық бағындырады. Ішкі дүниелерін, сөз ойларын, мінез-қиялдарын және тартыс армандарын бір араға түйеді. Сондай жалғыз сезімге түгел берілген адамның бірі, поэманың бас геройы — Қасым.

Бұны бастаған сезімнің аты — кек.

Екінші сезім поэманың ішіне кірген екінші егіз тақырыпты билейді. Ол тақырып бойынша әрекет ететін адамдар да бір-ақ сезімге түгел бой ұрған. Бұндағы сезім — махаббат.

Ол — Сәлім мен Ғазизаның арасында болатын халдердің арқауы боп таратылады. Бас герой Қасымды кекке айдаған себеп не? Поэманың алғашқы жағы осы жайды баян етуге арналған.

Заты зәңгі, Қасым деген жас жігіт Мұрат дейтін байдың сіңісті құлы болады. Ніл дариясы бойында тоғам алып, көп мүлік, құлдар жиып, плантаторлық ететін Мұрат байдың өжет, өткір құлдарының бірі сол Қасым жаңағы байдың асырап алған қызы — Мәрияға ғашық болады. Сол сырын бір күні қызға жігіт ашқан шақта, қыз оны менсінбей ашуланады. Бұның арын қорлағандай сөздер айтады. Жігіт реніш білдіргенде, қыз Қасымның мінезін Мұрат байдың баласы Медғатқа айтады. Медғат пен қыз жақын екен. Ал Медғат әкесінен де қатал, барлық құлға рахымсыз, жауыз мінезді мырза болады.

Ол Қасымды қатты жазаға ұшыратып, Мәрия қыздың көзінше қинауға салады. Азаптан талып, өлімші болған Қасым үш күндей үнсіз, нәрсіз жатып алады. Төртінші күні із-тоз қалдырмай қашып жоғалады. Бірақ кетерінде Мәрианы өлтіріп кетеді. Осыдан кейін әңгіме мезгілі үзіліп, бірнеше жыл өткен соңғы хал баян етіледі. Медғат моттық істеп, байдың мүлкін шашады. Бай банкрот болып, сынады. Мүліктері мен құлдарын сатып, енді Африкадағы Занзибарға көшпекші болады. Аз керуен болып сапарға шығуға әзірленгенде, бұларға жолбасшы болуға бір зәңгі келіп жалданады. Ол Обаға деген кісі.

Кейін осы керуен жол үстінде бір елсіз өлкеге келіп, түнеп жатады. Кеш мезгілінде, жақындағы зәңгілер таудың бөктерімен жиырма атты жолбасарлар жортып келе жатқан болады. Бұлардың атырапқа қаһарлы атағы шыққан атаманы бар. Оның аты — Сарбастық. Ақын бұл топтың іс-мінездерін таныта сөйлегенде, оларды тек қанішер, кісі өлтірушілер демейді. Бұл — Байрон, Шиллер, Пушкин шығармаларында келетін благородный разбойник тәріздес

адам. Карл Моор, Дубровскийлер сияқты Сарбастықтың тобы да байларға рақымсыз, кедей атаулыға үнемі жәрдем, жақсылық етіп жүретін топ болады.

...Әсіресе байларға рахым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес,
Сорлы болған жандарға, тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес, —

деп, Мағауия да өзінің жаңа герой атаманын жәй ұры емес, қоғамдық сыры бар, бөлек сынды жан етіп сыпаттайды. Жаңағы түнде Сарбастыққа Мұраттың керуенін бастап келе жатқан зәңгі Обаға жасырын келеді. Атаман хабарды біліп алып, барлық тобымен керуенге сол түнде шабуыл жасайды. Мұрат бай өледі, Медғатты атаман өзі өз қолымен байлап алады. Осы атаман баяғы Қасым боп шығады.

Керуенді бар мүліктерімен, барлық жандарымен өздерінің жатағына әкелген соң зәңгілер ішкілікке салынады. Тұтқындар байлаулы, кісендеулі тұрады. Осыдан соң поэма-ның екінші тақырыбы араласады.

Сәлім деген аңшы жігіт өзінің мерген жолдасы Халитпен сол түнде от басында ас әзірлеп отырып сырласады. Сонда Сәлім өзін ел-жұртынан қаңғыртып шығарған қайғы-шерін айтады. Онысы — асықтық екен. Бұл Мұрат дейтін байдың Ғазиза атты қызына ғашық болған. Қыз да сондай сүйген екен. Бірақ Мұрат бай Сәлімді кедейсініп, қызын бермепті. Сүйгеніне қосыла алмаған жігіт ыза менен қайғыдан қамырық шегіп, елден безіп, осылай аңшы боп кетіпті.

Дәл осы әңгіменің үстінде олар түн ішінде жүгіріп келе жатқан адамның дабырын естиді. Екеуі қарсы жүгіріп, есі шыққан бір жанды ұстап алады. Ол жаңағы Мұраттың керуенінен қашып шығып келе жатқан қызметшісінің бірі екен. Мұраттың өлгенін, керуеннің таланғанын білдірумен қатар, сол адам Ғазизаның да жайын атайды. Сәлімнің ғашығы Ғазиза керуеннің ішінде екен. Зәңгілер оны да тұтқын ғып әкетіпті.

Осы хабарды есітіп Сәлім қаруына ұмтылып, қазір алыспаққа асығады. Бірақ Халит оны ақылменен тоқтатады. Екеуі түні бойы осы атыраптағы аңшыны жиып алып Сарбастық атаманның қапыда жатқан қолына шабуыл жасайды. Атаманның өзінен басқа жолдастарының бәрі қирай мас. Олар соғыса алмай қаза табады. Қасым бөлек шатырда жатып, жаңағы жайды біліп, оянғанда, арғымағына мініп қаша береді. Бірақ шатырының қасында байлаулы тұрған Ғазизаны ала қашады.

Сәлім атаманның соңына түсіп қуады. Ғазизаны танып қалып, «құтқарамын, қорықпа» деп айғайлайды. Бұның ал-

дында Ғазиза мен Қасым сөйлескен болатын. Атаман Ғазизаға достық етуді серт қылған еді.

Қазір Ғазиза сол жайды айтып, Қасымды тоқтатпақ болады. Бірақ Қасым «өз қолымнан беремін, тартып алмайды», — дейді.

Сонымен, Сәлімді тосып, атаман тоқтай бергенде, Сәлім оны атпақ боп мылтығын көтереді. Сонда Қасым Сәлімнің мылтығын құндағынан атып үзеді де, күліп тосып алады.

Кейін Сәлімге Ғазизаны қосады. Әңгіме Қасымның бір кезде кекті болған қатал жауыз бай мырзасынан әділ кегін алумен бітеді.

Міне, «Медғат — Қасым» — сюжет желісі осындай тартысқа толы, терең мағыналы болып құралған. Кейін шыққан шығармалардың ішінде осы «Медғат — Қасымнан» көркемдігі және әсіресе идеясы, ойы зор еңбек жоқ деп айтуға болады.

Бұнда Мағауия үлкен ізденгіштік, ағартушылық және қоғамдық озғын идеялы, ірі мәдениеттілікпенен жақсы үйлестірген. Қасымның кек алу жолында істеген мінездері өмір шындығына анық үйлеседі. Шығарманың адам мінезіне байланысты негізгі тақырыбы, идеясы осы болғанда, бұл бір Қасымның басының ісі емес. Поэмадағы осы жөндегі тартыста үлкен обобщениелік қасиет бар.

Қасымның кегі арқылы дүние жүзіндегі осы алуандас жағдайда қаналып жүрген жазықсыз және үлкен қайраты бар, ары зор, намысы күшті еңбек адамдарының бәрінің жоғын жоқтаған идеяны танытады. Бай менен қанаушы құлдың, еңбекшінің арасындағы бітімсіз қайшылық бұнда таптық қарсылық, қайшылық дәрежесіне анық жеткізе суреттелген.

Қасымның образында Мағауия терең ойлылық пен сыншы реализмді шебер түрде таратқан жазушы болады. Геройдың мінезі мен сезімдерінде, барлық хауіпсіз істерінде, оның үлкен қасиет иесі, үлгілі жан екені асқан шеберлікпен суреттелген. Мағауия Қасымды өз сөзімен дәріптемей, оның өз іс-мінездерін суреттеу арқылы кесек табысқа жетеді.

Және алған ортасы, заманы, мінез тартыстары жағынан қарағанда Қасымның істері өмір шындығынан шет жайылмайды. Бұны романтизмге бөленген поэмада бір-ақ сезім, бір-ақ арманға түгел төндіріп отырса да, Мағауия сол сезім әрекетін шындықпен қабыстыра біледі. Өмірлік романтика үнемі иландырып отырып өрбиді. Оның жауы болған Медғаттың және Мұрат байдың мінез-қылықтарын да ақын орнымен қонымды етіп суреттеген. Ғазиза мен Сәлім арасындағы ғашықтық сыры геройдың әңгімелеуі арқылы берілсе де поэмада өзінше өте көркем, келісті болып шығады. Бұл жай шығарманың екінші, қосалқы тақырыбы бола

тұрса да барлық поэмаға өзінше бір көрікті, әсерлі сәуле төккендей. Екі жастың ғашықтығы, көпшілік оқушыға үлгі болсын деген мақсатты ойлаған ақын, романтизм стиліне лайықты жолмен, олар басындағы ынты-зарлық күйді ұлғайтып берген.

Бірақ жалғыз ғана осы махаббат арқылы ашылатын екі жастың мінез, сезім әрекеттерінде өз ортасының, заманының шындығынан шалғай кеткен жасандылық жоқ.

Осылайша анық классикалық поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан Мағауия өлең, теңеу, сөздік жағынан да өз шығармасының төркін-тегін, жеке реальностармен жақсы аңғартып отырады. Оқушы бұл шығарманы жазған адам анық оқымысты, білікті ақын екенін поэманың ішкі-сыртқы мазмұны, жалпы стилі, тілі сияқты үлкенді-кішілі элементтерінің барлығынан толық тани алады.

Ақындық мектеп тек ұстаз ақынның өзі тапқан жол, жаңалықты қайталап қана қойса, ол аз болар еді. Абай берген бағыт бойынша ізденген шәкірт ақын Мағауия осы шығармасында Абайдың өзі жазбаған анық сюжетті поэманы туғызады.

Ақылбай мен екеуі де, романтикалық поэманың стилін қазақ әдебиетіне әкеліп кіргізгенде, анық соны, жаңа, жақсы ағым әкеп қосты деу керек.

Сонда Ақылбай шығармасында идея жағынан, жоғарыда біз айтқандай, кемшін қайшылық болса, Мағауия өз шығармасында бұл жөнде де ілгерілеп түсіп, анық бағалы табыс әкеледі. Егер, сол Абай, Мағауиялар уақытында қазақтың баспасөзі болып, сыншылық, зерттеушілік, әлеуметшілік ойы өскен болса, Мағауияның осы поэмасының орны қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың соңында шыққан жаңалықтардың көрнекті тұрғысының бірі деп атауға жарар еді.

Абайдың өз маңындағы өнерлі жастар «Медғат — Қасымды» шынында, дәл осы біз айтқандай, бағалай білген. Мүрсейіт сияқты Самарбай, Дайырбай, Махмуд бар және басқа көп көзі ашық жастар «Медғат — Қасым» поэмасында, Абайдың өлеңдерін де жиі көшіріп, көп таратқан. Ал, Мұқа, Әлмағамбет сияқты әнші өнерпаздардың бәрі де, олардан бергі замандағы жастар да «Медғат — Қасымды» түгел жаттап алып, әнге салып жырлап айтады.

Осындай оқушы мен тыңдаушыға бағалы болған қасиеттердің себебінен «Медғат — Қасым» поэмасы жоғалмастан және де бір жолға ауысып, ұмытылмастан біздің заманымызға түгел жетіп отыр.

«Медғат — Қасым» — Мағауияның ең соңғы поэмасы. Бұдан бұрын Абайдың тақырып етіп, шәкірт достарына тапсырып беруі бойынша, Мағауия қазақ өмірінің өзінен

алып, тағы бір поэма жазған. Бұл — қазақ тарихындағы салттық болмыстан туған «Еңлік — Кебек» жайындағы қоспа поэма болатын.

«Еңлік — Кебек» — Мағауияның алғашқы жазған шығармасы. Өлеңдік жағынан ол әлі поэма тіліне жете шеберленбеген күйді танытады. Тілі тұтқыр және анық поэзиялық ерекшелік жағынан олақтау келген сырт құрылым байқалады. Бірақ идея жағынан қарағанда бұл поэманың да өзінше өз тұсындағы ақындардың шығармаларынан оқшау тұрған, өзгын жайлары бар.

Сол ерекшеліктің үлкені — Кеңгірбайдың образын, ісін бейнелеуде айқын көрінеді. Мағауияның уақытында, рушылдық салт бойынша тобықтының әруақ тұтып, қадірлейтін атақты биі — Кеңгірбай болатын. Заманында оның істеп кеткен озбыр, содыр істері болса да рушылдық, ақсақалдық салт-сана бойынша кейінгі ұрпақ Кеңгірбайды сынамастан «баба» деп, «би» деп қадірлейтін.

Абай болса, қазақтың бұндай ескілікті кертартпа сана-сына өзінің сыны мен ақылын билеткен, бағындырған емес. Ол Кеңгірбайдың өз заманындағы парақорлық сияқты арамдықтарын ашып айтып, әшкерелеп жүретін. Еңлік пен Кебектің өліміне себепші болған — Кеңгірбайдың билігі. Ол осы билікті Матайдан пара алып айтты деп сынайды. Кейінгі надан ұрпақ Кеңгірбайдың атын да атамай, оны — «Қабакең» дейтін. Мағауия осы жөнінде еркін сыншылық танытады. Кеңгірбайдың әулиелік, аруақтық маскасын сыпырады. Жаңа буынның сыншыл, әділетшіл, гуманистік талабын өзіне ең үлкен мақсат етіп, өткен заманның үлкен авторитеттері мен трагедиялық істерін батылдықпен ашып, әшкерелеп жырлайды.

Еңлік пен Кебектің тағдырын шешкен түп себепті айта келіп, Мағауия:

...Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,
Қыз қайнынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз қайнына бітім жерде,
Әуелі ұстап алып қызыңды тый, —

деп, биліктің сырын ашады.

Кейін сол билік бойынша Еңлік пен Кебек өлтірілген соң ақын өзінің ызалы сынын Кеңгірбайға бұрады:

...Қылжырлықтан атандың биім «Қабан»,
Қабан түбі шошқа ғой, білсең надан,
Үлкен билік алдында сөйлесермін,
Жазасы не болады бидің арам! —

дейді.

Бұрынғы ру авторитетіне мұншалық батылдықпен өкім айтуға жеткен ақындық сана, Абай тұсындағы жас талап-

керлердің ойлары, ізденулері, қаншалық кең өріске, үлкен азаттыққа жеткенін көрсетеді.

Адамгершілік, гуманистік сарын бұл поэманың соңында Еңлік пен Кебектен қалған жас нәрестенің өлім халін айтуда да көрінеді:

...Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен
Деседі бір күн бойы жылап жатты, —

деп бітіреді.

Поэманың осы соңғы жолдары да надан заманның, қараңғы ортаның қатал мінездеріне қарсы айтылған ашулы өкім есепті болады.

Осылайша образдарды бейнелеуде, өткеннің қараңғылығын сынап көрсетуде, адамгершілік талабын ең үлкен мақсат, арман етіп биік сапада танытуда Мағауияның бұл поэмасы да өз уақытындағы бағалы еңбек болатын.

МАҚАЛАЛАР

СТАТЬИ

АБАЙ АҚЫНДЫҒЫНЫҢ АИНАЛАСЫ

Бұл мақалада біз Абай ақындығы туралы ертелі-кеш айтылып жүрген әр түрлі сөздерге, әр алуан жайлардың көбіне соқпаймыз. Біз, көп тексеріліп зерттелмеген, сонылау бір саланы ғана сөз қылмақпыз. Ол Абай ақындығының, Абай шығармаларының айналасы. Ақын өзі көріп, сезіп өзі ойлап қорытқан өмір материалынан басқа әдебиет дүниесінен де көп бұйым алады. Абайдан қалған мұраның ішінде көп оқушыға даусыз боп айқын сезілетін сыртқы әдебиеттер белгілері бар. Ол Шығыс әдебиеттері мен Батыс әдебиетінен қосылған белгілер. Екінші, бұдан бөлек, ақынның өз тұлғасы сияқты боп қалыптанған барлық әдебиет мұраларынан: бұтақша таралып өсіп, жырыла шыққан тумалар бар — әдебиет тумалары.

Қазіргі қарастыратынымыз осы екі жай. Көлденең тұрып көз жіберсең, бұл ақынның шығармалық еңбегі ұзын аққан ағын су сияқты. Я Сыр, я Ертіс десек, соның ұзын арнасы бірде қазақ жайлаған жағаны, бірде Шығыс елдері, не Европалықтар қоныс қылған сағаны сызып өтеді. Кейде тастақ, керіш арна мен көк шағыр мөлдір сулы Ертіс басындай боп, кейде құмды сары топырақты еспе арнамен жылжып, Сырдың аяғындай құла түсті боп ағады. Жолшыбай өзіне көп құятын әр түрлі тың арналардың неше алуан суларын сіміре барып, әр жерде өзінен де кейде көлшік, кейде өзен тармақ шығарып кете барады. Осы айтылған жағырапиялық теңеу ақыннан қалған мұраның тарихи орын мәнін алсақ, көңілге қонымды, үйлесімді теңеу сияқты көрінеді. Барлық Абай шығармалары Шығыс пен Батыстың мәдени тарихи жапсарын, ой саналық шекараларын жүлгелей жүрген қазақ даласының бір ағыны сияқты. Тағы бір теңеу, Абай бала күйінде екі шешенің қолында қатар тәр-

биеленгендіктен жеңгелері «Телғара» деп атандырған екен. Шынында бұның ақындық өмірі де өзіндік, қазақтық қалпынан басқа жаңағыдай екі жағадан қатар нәр алу арқылы бір әдеби «Телғаралықпен» ерекшеленіп туған сияқтанады. Әрине, бұған қарап Абайдың өз пішіні — қазақ тұлғасы жоқ демейміз. Жаға — жаға да, арна — арна. Ұлы арнасы мен жол арнасының түп-түбімен шығып жатқан қайнар көздер — ақынның негізгі қазақтық тұлғасын құрайды.

Екі анаға тел болуда екеуінен нәр алу болғанмен соны өзінше қорытып, өзінше сіңіріп пайдаланып отырып, бала денесі өседі... Жоғарыдағы теңеулерге бұл қосымшаны тіркей отыру шарт.

Осымен Абай шығармаларының ішінен «мен мұңдалап» атой беріп тұрған Шығыс-Батыс ақындарына көз салайық. Әуелі Шығыстан бастаймыз.

Түн дүниесіндей тынысы ауыр схоластик медресесінде (Ахмет Риза имамның медресесінде) болашақ ақынның оқу тәрбиесі басталады. Айналасы — басқа сәлде, үстіне ұзын шапан киіп, көзді сүрмелеп, мұртты таңқита қиып, бес уақыт намаз, ораза, тарауық, иптар арасында таспиық-шаһилл мен кер кеткен түндерін көріп, қайыр-ниязға құзғындай таласатын: кәрі қалпе, қараңғы шәкірт, соқыр қазірет болады.

Сол күнде бұл ортаға ой сезім, қиялдарының ешқайсысы бойсұна алмаған, қыр баласы, жас талапкер дұғалық жаттаудың ара арасында өз бетімен тімтіне бастайды. Бала қиялын мыналар ортасынан, мыналар дүниесінен бөлегірек бір тұрғылар өзіне қарай бой ұрғызады. Жақсы жайлау, өзгеше бір қоныстың шеті тартады. Навои, Шәмси, Сәйхали аттарын атап кеп: «Мәдет бер, я шағыри пұриат» деп қыстығып «мәдәт» тілейді. Аналарға «айғай ақыны», таратушы, демеуші ақын деп өзінше ат қояды. Сенеді. Үлгі ұстаз қылмағы да солар. Араб, парсы түрік әдебиетінің талайын шарлап тастаған бала ақын жаңағыларға еліктеп ғаруз, уәзімі мәд уәзімімен бәйт, жыр жазады.

Иузи раушан көзи гәуһар
Ләһилдек бет үши өһмәр...

жыры сол күнгі іздену нәтижесі. Тілінде араб, парсы көп. Өзі танысқан Навои, Хұсайын Байғара, Бабур, Мұхаммет, Салиқ сияқты Шағатай ақындарының ізін қуалай бастау. Алғаш талпынудың бұраң жолы өз тілінен, ана тілінен қашаңдатып әкетеді. Сұлуды Шығыс поэзиясының салтымен мәдихтау. Бұл тілде ғана емес, өлеңнің ұйқасын да, ырғағын да билейді. Жаңағы өлең қалыпты «руғаи» төрттік.

Алғашқы үш жол бір ұйқасып, төртінші жол келесі төрттіктің төртінші жолымен ұйқасатын өлең үлгісі. Қазақта жоқ, араб, парсы үлгісі. Жыр ішіне кіретін «иузи», «көзи» деген сияқты бірен-саран түрік сөзі болса, оның айтылуы да басқаша. Араб, парсы поэзиясының әсері түрік топырағына көшкенде бұл тілді өкпеге тепкілеп, талқылап та, созылап мәд уәзіміне көндіруді дағды қылған.

Осы халыққа сынсыз бой иген жас ақын Абай да «көзі», «жүзі» деудің орнына «иузи», «көзи» деп майсаңдайды. Бұл өлеңнің бәйт ретімен («бәйт» деп өлеңнің екі жолын, екі мисырағын айтады) жіктесек, ғаруз уәзімінің париглатун париглат «схемасында»: — мұғағылиын, мұғағылиын, мұғағылиын мұқпалаған болады. Бізше 16 буынды бәйт.

«Үтір мен асты-үстілі жазу да бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің», —

деген қазақы әзілмен айтып тұрса да, анығында жаңағы еліктеу белгісі боп шығады. Сырты он бір буынды, қазақы төрт жолды ақсақ ұйқас болғанмен де, бұл өлең де ғаруыз өлеңмен жазылған: Уәзімі: «мұғағалин, пағулән».

Бұл кез Абайдың шағатай поэзиясына таза еліктеу ретінде ілеспек болған талабын көрсетеді. Онда тақырып, тіл, ырғақ, кейде ұйқас және теңеу, салыстыру суреттеріннің (көзлі гәуһар сияқты) бәрі де өз төркіні кім екенін танытып тұр.

Шығыс жағасынан Абай ағынына құятын бір саласы — тұңғыш саласы осындай. Тегінде кітапшылаған, сиыр жорға жыр қазақ поэзиясына жалғыз Абай тұсында кірген жоқ, Ыбырай, Албан Асан Мәшһүр, Ақан сері сияқты Арқа — Жетісу ақындары және әсіресе Сыр — Түркістан ақындарынан Шортанбай бастаған Шәді, тағы басқа көп ақынның шығармаларында бұл әсер көп. Соның көбінде араб, парсының өз сөздері көрінуден басқа қазақтың «дейдісін» — «дейди», «көрдісін» — «көрди» сияқты қып созылау көп болған. Барлығының өкше ізі сол жаңағы шағатай арқылы дін хиссалары немесе «Шаһнама», «Жүсіп — Злиқа», Ләйлі — Мәжнүңдей дастандар арқылы кірген ғаруз — уәзіміне барады. Қазақ әдебиетінің көлеміндегі ғаруз әсерін тексеру және соның бір жағын Абайға да тірей тексеру әдебиетшілердің алдындағы бір соны проблема.

Абайға келгенде жаңағы айтылған өлеңдер өзінің Шығыстық тұлғасын өзгертпейді. Абай аузында бұның қазақ ақыны екенін білдірмей, танытпай тұратын нәрселер болады. Қорытылмай, сұрыпталмай өз тәні бола алмай тұрған еліктеу — таза еліктеу.

Медіресе түнінен саңылау іздеп, алғаш бұлқынғанда

жас ақын Шығыс поэзиясына осылайша шылбыр созады да, жаңағыдай жағаға бір соғады.

Басы осы. Содан әрі балалық күннің еліктеу үлгісін тастағанмен, өмірінің ақырына шейін Абай осы жағадан қол үзбейді. Абай ақындығының ішінде Шығыс арқауы ұзыннан ұзақ тартылған желідей болып созыла келіп, ең ақыры 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де распен» аяқтайды. 1902 жылы Абай өлеңін сарқып кеп толғантқан жылы. Сондағы көрген түбі жаңағы өлең. Бұл мұсылман дүниесінің ортасынан шығып, өзінше бастап, өзінше таныған ақынның бір алуан «Көкей кестісі». Шығыс поэзиясы, исләм діні деген сарынның Абай шерткен құлақ күйі соңғы аккордын осылайша қайырады. Біз ұзын желінің екі шетін алдық. Арадағы тұрғы тұрғыларын атап өтейік. 1887 жылы «Масфұт» пен «Ескендір» әңгімелері жырланады.

Тегі, Абай әңгіме-жыр жазбаған, оны бұның шәкірті есепті болған ақындар ғана қолға алады. Абай өзі:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам
қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін,
Тындар едің бір сөзін мыңға балап, —

деу мен әңгімелі жырды өзіне өзі рұқсат етпейді. Бірақ, сонымен қатар жаңағы екі жыр бар. Және «Мың бір түннен» «Әзімді» жыр қып шығады. Бұнысы мұсылман дүниесінде жайылған сөздердің қазақ оқушысына ғибрат боларлық, үлгі мәжіліс боларлық мысали өсиет айтам дегеннен шыққан. Арун Рәшид халифа заманы мен «Шаһ-нама» уақиғаларын алу — құр «қызық әңгіме айта салайыннан» тумаған.

Содан әрі 89 жылы «Қор болды жаным», 91 жылы «Көзімнің қарасы» жазылады. Бұл өлеңдердің тұсында алғашқы ғаруз уәзімімен жазылған шағатайша бәйттердің жотасы қайта көрінеді. Бірақ енді ақын Шығыстағы «Тассауып» (сопышылдық) поэзиясының ұрығын, ішкі-тысқы үлгісін, негізгі сарынын терең түсіне бастаған. Сондықтан бұдан былай олар үлгісін қорытып, өз ырқына көндіріңкіреп, баурай алып қолданады. Өлеңі қазақ ақынының өзі-ақ айтарлық сөздер тәрізденеді.

Бірақ, азырақ бойлай қарасақ, махаббатты:

Хор болды жаным...
Тағдырдан келген зұлым...
Бүгілді белім...
...Тағдыр етсе алла,
Не көрмейді пәнде, —

деген сияқты сөзбен жырлау Шығыстың «Тассауып» ақындарының үлгісі — «Ләйлі — Мәжнүн» махаббатының үлгісі боп көрінеді.

«Көзімнің қарасындағы»:

Сенсін — жан ләззәті,
Сенсін — тән шәрбәті,
Сұлуды сүймәклік —
Пайғамбар сүндеті —

деген сияқты сарын да шығыстан келіп тұрған леп. Тақырып махаббат болғанмен не қазақ, не Европа үлгісіндегі махаббат жыры емес. Сүйіспеншілікті тағдыр жазған, ол адам жанын жуып, шәйіп тазартады. Денең қорлық көреді, зар шегеді. Сол арқылы жаның тазарады.

Тазарған жанмен құдайыңды, иенді танысың деген сопы ақындардың махаббат пәлсапасы бұл арада екі ұдайсыз, шіркеусіз ашық көрініп тұр. Соған орай тілдегі — «зұлым», «бек бітті», «ләззәт», «шәрбәт», сияқтылар қиыстырылған.

Бұлардағы ұйқас пен ырғақ та өзге қазақы өлеңдей емес. Осы өлеңге арнап ақынның бәйт күйінде күй шығарып, қырлап өзгеше сөзбен айту да еске аларлық нәрсе. Мұны әсіресе «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып, сұрланып» немесе «Айттым сәлем Қаламқаспен» салыстыра қарағанда ерекше боп көрінеді. Шығыс жағасының осылардан басқа бір таласы Абайдың діншілдік өлеңдерінен көрінеді. 1894 жылы жазылған:

А, құдай бере көр,
Тілеген тілекті, —

деген сияқты, немесе:

Алланның рахметін,
Яр тұтып әр неге
Әррәһман ол атын
Үйреткен жүмлеге, —

деген өлеңдері баласы Әбіш ауырып жатқанда айтылған сыйыну, дұға, жалбарыну сөздері боп шығады. Бұлардың тұсында Абай — мұсылман. Мұсылман құдайына табынған «ғаси бәнде» өлеңі, дәрмен кеткен қарт көңілдің намаз артынан күңіреніп айтып отырған мінәжаты, сынық, кішік көңілдің қоңыр үнді дұғасы сияқты сезіледі. Бұл Абай басына келген соқпа күн емес. Көңілдің сынып, жабығып отыратын әлде қалайы да емес. Өмірінің қысталаң шағында айтылған шыны. Дәл бұл жері ақын шығармаларында жарыққа шықпай, айтылмай, ашылмай да кете баруы мүмкін еді. Бірақ, басына келген кезі мен халі ішкі пердесін осы арада

аша кеткен. Сонда ақын мен діндармын, мен иланушымын деп отыр.

Бірақ, осының бәрімен қатар Абай фанатик те емес, мұсылманның көп молда, көп кітабы даттаған фанатик, схоластик дінді ұстанбайды. Шығыс жағасынан алған нәрдің бәрін Абай өз ақылымен, сыншы, ойшыл ақылымен, бірақ, әрине санашылдық жолымен өзінше қорытып алады. Бұған кірген бұйымдардың басы исләм діні, онан соң Шығыс поэзиясы және мұсылман ғылымының ілгері-соңғы ғұлама философтарының сөздері болады. Мысалы, 1895 жылы, «Блай суға май бітпес қой өткенге» деген өлең жазады. Мұнысы жаңа алланың өзі де рас, сөзі де рас... деген қорытынды өлеңі — ақынның діни философия ретімен сөйлеген сөздері сияқты. Сонда басы ашық:

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ

Құран рас, алланың сөзі дүр ол,

Немесе:

Тәуиліне жетерлік ғылымың шақ, —

деп,

Алланың, пайғамбардың жолындамыз
Ынтамызды бұзбастық иманымыз...

деп қатардағы көп діндар, көп мұсылманның бірі екенін даусыз, айқын көрсете отырып, солармен қатар:

Адам заттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй «хақ жолы» деп әділетті, —

дейді де:

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ
біл, —

деу арқылы надан молдалардың үгітінен жырақтап шығып алып:

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.—

дейді. Мұнысы өзі тұтқан исләм дінінің негізін сыншы ақылмен, санашылдық пәлсапасымен, мораль (мінезділік) пәлсапасымен сұрыптап аламын деген рационалшы ойшылдың ісі. Абай діншілдігінің түп қазығы, негізгі сыпаты осы. Осындай «молда айтты», «кітап айтты» дегенде қалта қарап тұрып қалмай, әр жағынан түбіне үңіле қарайтын тімтіңгіш ой:

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.

Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен
Талпынып тағы да ойлап зор қылады, —

дейді. Бұл арада қараңғы сопылар көзінде Абай күпірлік жағасына да жақындап қалады. Шеттігіне іліне барып, қайта оңалғанда айтатыны:

Көңілге шек — шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, —

дейді.

Мұнда Шығыс ойшылының бірталай күнәкәр қылатын күдіктері көрініп тұр. «Бес парыз», «Иман, тағдыр» деп ой сананың бәрін тұмылдырықтап, тұмшалап тастайтын исләмнің тігіс-тігісі ыдырай бастап, бір талай сауыты жырттыла бастайды.

Абай имам Ғазалидей сыншы мұсылман ұя бұзар діндарға ұсай бастайды. Діні әрі-беріден соң Ғайса дініне де жақындап, өзінше ақыл діні бола бастайды.

Осы жайлары қара сөздерінде де айқын көрініп отырады. Міне, Шығыс жағасына, Абайдың барлық тұлға мазмұнына орнаған поэзиялық, ой-саналық іргелері осындай. Аз нәрсе емес, үстіңгі бір жамылышы ғана, бір қабат жұқа қабыршақ қана емес. Көңіліне орнаған терең тамырлы бұйымдар. Абайда Батыстан кірген белгіден көрі Шығыс белгісі басымырақ, нығырақ, Батысқа келгенде ол арқасын Шығысқа, ақылмен қорытып алған мұсылмандыққа нық тіреп алып келеді.

Сонымен, өз тұсында, XIX ғасырдың екінші жарымында, Шығыс ілімінде майданға шыға бастаған жаңашыл, рационалшылдар дін реформашыларының шеніне араласады. Абай татардан шыққан, Хайым Насири алдындағы Шиһабиди Мәржаниді қостайды. Бұл екеуі мен Смағұл Ғаспиринскийдің алдында мұсылман ғаламынан шыққан рационалшылдар 60 жылдарда өз елдерінен қашып шығып, Парижге орнаған Жәләлиддин Ауғани, Мұхаммет Ғабдуһи еді. Соңғысы Мысыр арабтарының жаңашылы болатын. Кезі келіп өріс ала алса, әлеуметтік жұмысқа ру мен ауыл шегінен шығып, мемлекеттік масштабта араласса, Абайдың шындап тоғысатын кісілері осылар мен Хайым Насирилер болар еді. Ол Абай — қазақ қоғамының буржуаздық жолмен өсуіне ат салысқан Абай болар еді. Осыған жетпесе де ескіден аяқ кезде сытылып шыға бастады, сол жаңағыға қарай бой ұра бастаған Абайды біз ақынның Европаға қараған жүзінен байқаймыз, көре аламыз.

Осы айтылғандай, рационалшылдық пен салт-сана, ой-

өнер жүзіндегі жартылаған жаңашылдыққа бейім болмаса. Абайдан Европа жағасының белгілерін көре алмас едік.

Жәләлиддин Ауғани мен Мұхаммет Ғабдуһи Европа капиталының ортақ шабуылына қарсы панисламдық ұранды бастай жүріп, өздері Париждегі масондар ложысына мүше болған.

Абай Будды жәйін оқи келе:

— Шіркін, Буддының сөзі қалай терең еді, жас шағымда кез болмады-ау, — дейді. Миссионер Сергей поппен мәжілісі жарасып, кең әңгімелеседі. Сүйте отыра, Дарвинде кісіні құлатып, ап кетерлік күш бар екен, бұған дін қазығынды мықтап алмай, соқтығу қатер екен дейді. Осыларының барлығына қарағанда баласы Әбдірахман өлгенде айтқан:

Жаңа төлдің басы ол,
Мен ескінің арты едім, —

деген сөз әншейін өзінің жасы ұлғайып қалған кәрілігіне ғана сілтей салған сөз болады.

Шынында, Абай феодал ішіндегі либерал топтың өкілі Пушкиннің либерал ақ сүйектер өкілі болғаны сияқты бұл да өз қауымының өзінше бөлек біткен ерекшеліктерін ала келген, феодалдан буржуаздық дамуға қарай бой ұра бастаған таптың басы сияқты болады. Мұны Шығыс жағасын кездіріп, сүздіре келіп, Европа жағасына тағы қонақтатып жүрген де осы ерекшелік, осы жағдайы.

Батыс жағасына келгенде Абай көбінесе өз іргесін бермеуге тырысады. Бұл жақтан мұның алдына тартылған тың жаңалықтың барлығын талғап-талғап қана ала алады. Дүниеге оның көзін ашқан Михаэлис, Грос, Долгополовтар халықшылдық, патша үкіметіне қарсылық сияқты өз бағыт, талаптарының ешқайсысын Абайға дарыта алмайды. Заманындағы патшалық үкіметіне қарсы арналған саяси-әлеуметтік, мемлекеттік пікірлер, көзқарастар Абайдан ныспы білінбейді. Бұқарашыл, төңкерісшіл ақын-жазушылар Чернышевскийдей саяси, салт-саналық басшылардың да ешбір пікірін алмайды. Көз салып құнттамайды.

Пушкин, Лермонтовтар, Крыловтар сарынына қарай бой ұра береді. Онда да ешқайсысының атағына жығылмайды. Мәдениетті жұртшылық түгел қостаған, даттаған Пушкинге Абай өз басын кем санамай тең санағандай болып, «олай айтпай, бұлай айтса нетер еді» деген кісіше, азғана бойкүйездікпен бұрылады. «Татьяна Онегинге» өз сөзін, өз түсінік, теңеулерін қосып:

Қаймақ еді көңілімде
Бізге қаспақ болды жем, —

Деп, немесе:

Өз қораңның қақпасын сен,
Қатты жаптың не айтайын, —

деп қана қоймайды. Бір талай қошқар мүйіз салады. Татьяна хатынан аз сөз, Онегиннің екі кездесудегі ауызша айтқан сөздерінен біраз жерлерін алғаны болмаса, көбінше Онегин, Татьяна хаттары Абайдың Пушкин желісімен өзі шығарған сөздері болады. Бұл екі жастың әңгімесін Пушкиндегі мазмұн, тақырып, идеядан басқаша, өзгеше қып қорытады.

Ең әуелі хаттар дегеннің өзі де Пушкинге жасаған зорлық. Пушкинде көп хаттар жоқ. Абай алдымен түрін өзгертіп эпистоляр роман (екі кісінің кезек жазысқан хаттарынан құрылатын роман) қылып шығарады. Онегин Пушкиннің әжуа қып мінеп, шенеп суреттеген адамы. Өз тұсындағы ақ сүйек қауымның бір тобына мұны айна қып, құнсыз, нәрсіз айна қып көрсетеді... Тарихи орны сол жағынан бағалы, маңызды боп, мәңгі кейіп боп қалған. Абай бұл жерлерімен, орыс тарихымен есептеспейді. Ол Европа жағасына келгенде өз аулына осыдан сарқыт ала қайтам деп, керегіне жаратам деп келген. Сондай есебі мен бағытының барлығына опасыз Онегин дәл келмейді. Оның ғибрат аларлық, үлгілі жігіт болуы шарт. Сол себепті әңгіме бітер жерде Пушкин күлкі ғып тастап кеткен Онегинді Абай қолтығынан сүйеп тұрғызып алып, қолына мылтық ұстатып, аузына:

...Сенен басқа еш жерден,
Таба алмадым орнымды.
Атам-анам қара жер
Сен аша бер қойныңды, —

деген сөз салып, өзін-өзіне атқызады. Жігіт болсаң осылай сүй деп, өз ортасының жасына тағылым айтпақ болады. Мұнысы Европадан ұстаздық іздей қоңсы қона келу емес, Дарвинге келген келісі сияқты ірге бермей, бөксесін қашық сала ұстасқаны сияқты.

Крыловты да мақал, мәтел, нақыл, мысал сөздерін аударғандай: «бұларың көп кісі айтқан сөз, ендеше сол көп ішінде мен де ортақ» деген кісіше тағы да өз бетіндегі нығыздығын, тұтастығын жоймай кеп алады. Өзі айтып жүрген қазақы өсиет өлеңдеріне мынаны қосымша ғана қып ұсынады.

Абай Батыстың өнер, мәдениет көрмесіне қазақ сахарасынан, Шығыстан шығып, сапар шегіп келіп, әдейі не барын, нендей сырлы екендігін танып қайтайын деген кісі сияқты. Бірақ, шын өнер, шын мәдениетті көру мұң, көрген соң дәмін татып, нәрін алған соң жым-жылас, түк жұқтыр-

май кету мүмкін емес. Басында кердең басып, тай-талас түспек боп келген беті біраздан соң өзгере береді. Рас, Европа мен таныса келе:

«Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті» деген сөз Абайдың ішкі дүниесінің барлығы бірдей қопарыла өзгеріп кетті дегенді білдірмейді. Европаның ғылым, өнер, мәдениеті мұны барған сайын қызықтыра тартып, соңына шындап телмірткенін білдіреді. Бірақ, Абай іші бұрынғыша дін қазығына арқасын нық тіреп алып келген іш екені жоғарыда айтылған. Сол қалпы негізінде өзгермейді. Бірақ барған сайын икемделіп, сыпталып, сырт буындығынан арыла береді. Рационалшы, жаңашыл Абай пішіні айқындалып, ашыла береді. Өз ішін бермеймін деп жүрсе де ақын көп жанасу арқылы бірқатар жаңғырып, түлей бастайды. Ой білімінде ақындық өнеріне тереңдеп өсе бастаған сайын Европадан үлгі таңдап, нәр алады. Онысы Европа көрмесінің ішінде бұған ерекше көрінген кейбір жаңалыққа қатты қызығуынан басталады. Жаңалық ішінен жаңалық талғап, бұрын өзі көрмеген үлкен тұлға, «өзгеше туыс» іздеп, өз кеудесіндегі сынменен қыдырып келе жатқанда, Абай Пушкин қасынан солғын қарап өтеді. Бірақ, солай жеңіл жанап, ат үстінен, жоғарыдағыша, үстірт шолып өткенмен сол Пушкин маңынан іздегенін табады. Өз сынынша, «Махаббаты ашуға уланған» Лермонтовка кеп үйіріледі. Мұны таңдана, талмаурай сүйеді.

Ел ішіндегі қаққы-соққы, алыс-жұлыстан кекесінмен ашу алып шығып, ызамен сазарып, уайыммен уланып келгенде Лермонтовтың құлақ күйі бұның өз күйі, өз сарынындай болып, дөп келе кетеді. Сонан соң Лермонтовтан әрі аударарды, әрі үлгі алып күйіне күй қосады. Лермонтов сөзін өз сөзіндей нашаланып, мейірленіп, емірене жыр қылады да, өзінікімен оныкінің шекарасын жойып, «мал басын» араластыра қосып, «еншілес боп» кеткендей болады.

Кей өлеңдерді мынау Лермонтовтікі дегендей қып үлкен ұқыптылық, дәлшілдікпен тырыса аударарды. «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Тұтқындағы батыр», «Жалау», «Қараңғы түнде жалғыз», «Қараңғы түнде тау қалғып» (Гете — Лермонтовтан) «Сал демеймін сөзіме ықыласыңды» сияқты өлеңдер — Лермонтовтың кім екенін танытам деп бұлжытпауға тырысып, басын ала жазған өлеңдері. Бұдан кейінгі «Терек сыйы» сияқты кейбір өлеңде, «Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы» деген өлеңде Абай Лермонтов текстінен кейде кем, кейде ілгері соғып, отырады. Бірақ, дәлдікті ұқыптамайды. Ойында Пушкинге істеген тай-таласты бұған да істемек болады. Лермонтовтың қара сөзбен роман қып жазған

«Вадимін» бұл поэма ғып өлеңмен аударып бастайды. «Демонды» өз түсінігіндегі өзгешілік қып жырлайды. Осы сияқты Лермонтов оригиналына істеген еркіншілік, зорлық мінездер бір емес, талай жерде көрінеді.

Міне, осылайша көп араласып, көп жанасу арқылы Абайдың ақындық қиял ойлары, шығармалық түр тақырыбы, негізгі сарындары енді көп жерде сол Лермонтов жырымен туысып, бірге жасасқандай болады.

Абайдың Европа ақындарынан жасаған аудармалары, жоғарыда көрсеткендей, екі алуан болғанмен де, оның бәрін түбі аударма деп бір бөліп, бір төбе қып шығарып қойып, енді екінші бір негізгі ерекшелікке көшеміз. Онымыз ақынның Европа жағасынан алған нәр, жаңалықты қалай қорытып, қалай пайдаланғаны жайындағы сөз.

Абай Шығыс жағасына араласу арқылы, жоғарыда тексерілген махаббат жайындағы, көңіл-күйі жайындағы, дінқұлақ жайындағы жырларды шығарса, Батыс жағасының өз кемесіне соққан ағымдарын қорытқанда да сол жаңағдай бірнеше тақырып үстінде еңбек етеді. Бұлары Лермонтовтан жасаған аударма емес, бірақ сол Лермонтов сияқты ақындардың үлгі желісін нақ қорытып, керекке жарату белгісі. Осы жайға көз жіберіп байқасақ, Абайда Европалық төркіні бар екі алуан өлеңді көреміз. Бірі — ашықтық жайының өлеңі (махаббат лирикасы), екіншісі — көңіл-күйінің өлеңі (настроение лирикасы).

Араб, парсы сопыларының үлгісімен «Хор болды жаным» жазылса, Европа сыршылдарының үлгісімен «Желсіз түнде жарық ай», «Қызарып, сұрланып» жазылды. Алғашқы түрдегі махаббат жырында табиғат араласпайды. Уәзін ғаруыз үлгісі, ырғақ — бәйтше.

Мына соңғыларда бұрын қазақ поэзиясында құлағы көрінбеген басқаша ала бетен түрдегі бір сарын үстем боп шығады. Мұнда махаббат табиғат ұйқысына бөленеді:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп, —

деген әсерлі, көрікті суретпен басталып келіп,

Тау жаңғырып ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа, —

деген сияқты қазақ аулының түнгі қалпын бере отырып:

Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі, —

деген көрініске келіп, екі ашықтың табысу минутімен бітеді. Өлең, көрініс, жалпы сурет, тақырып — Абайдың өзінікі.

Бірақ, махаббаты осылайша оттай ыстық бір-ақ көрініспен жалт еткізіп, бір ғана елең еткізіп, аяғын көп ноқатпен: «қалғанын өзің ұға бер» деумен, шұғыл тұжыра салумен бітіру — анық Европа романтикесінің үлгісі. Ондағы жұмбақты сыр поэзиясының келте қайырғыш емеуріншіл лирикасының (интим лириканың) үлгісі. Бұл жерде:

Тыншығарсын сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ, —

деп тұқыратын Гете — Лермонтов сөзі білініп тұр. Осы айтылған күйге орай, елең ұйқасы қандай? Жеке-жеке әсерлі суреттер үздік-үздік леп бергендей жалт-жұлт етумен бірге ұйқаста қазақы өлең не шығыс үлгісіндегі өлеңнің қалпын тастап, шалыс ұйқасқа ауысады. Бірінші мен үшінші, екінші мен төртінші жол ұйқаса келіп әдейі бір мықым толқып отырған, ырғағы мол, күйлі ағымды тапқандай болады.

Дәл осы сарын, осы үлгімен жазылған өлең өте шебер: «Қызарып, сұрланыпта» өлең жолдары мен сөздері аса бір сараңдық дәрежесіне жетіп, қысқара келіп:

Елбіреп қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да, —

деген негізгі күйдің әмірі бойынша шолақ-шолақ боп алады да рахат түннің қысқа-қысқа күрсінуі сияқты сезіледі. Европа жағасынан Абай қорытып алған нәрдің бірі осындай болып, махаббат жырының өте шебер, өте нәзік, көркем үлгісін туғызады. Көңіл-күйінің жырларында да осындай тұрсарын жағынан ерекше жаңарып, Европа мастерлерінің жоғарғы сатыдағы жыр мәдениетін нық баурап, меңгеріп алғандық көрінеді. Онда да кейде көңіл-күйін табиғат көрінісімен қабыстырып, ұластыра келіп:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса, —

деумен қатар:

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа, —

деген жалын атады. Ойшыл мұңлы сыршылдың табиғат күйімен, беймезгіл шақпен (стихиямен) қабақ қағысып қабысуы.

Осылайша ретпен, ән-күй поэзия стихиясына бар денесімен құлай мүлгіп:

Көңілім менің қараңғы бұл-бұл ақын,
Алтынды домбыраңмен келші жақын, —

деп, бір тебіреніп кетеді.

Бәрін санауға орын тар. Қалай да осы үлгідегі өлеңдер Абайда өте көп. Сырт қараған көзге Абай көп үлгі, көп сарынды Европадан алып, ақындық таразысының сол жағын көбірек басқан сияқтанып көрінетіні де осыдан. Көңіл-күйінің лирикасын Абай бергін келгенде тұтасымен Гете, Лермонтовша жырлайтын болып, сол атақты романтиктермен туысып кеткендей болады. Европа жағасының нәрлерін қорытып, өз тәні ғып алуда Абай осындай ірі мәдениет, ірі мастерлікке жеткен. Оларды аударса :

Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Ымдасып сөйлескендей көкте жұлдыз, —

деген тәрізді, бір алуан әсерлі, романтикалық сөздермен аударудан басқа, өз жырларын да осындай сумен суарып соға бастайды. «Үстіне зәр төгілген құрыш, болат тіл» Абайдың өз тілі сияқтанып кетеді. Бірақ бұл айтқанның бәрі Абайдағы шығыс жағасының із, сарынын жоймайды. Жуып шаймайды. Тілде, үлгіде ғана қолданып, өзінің Шығыстық қазақылық ішін сыртқа шығармауда тұтынған кестесі сияқты. Бұлар Абайдың біз бұл мақалада сөз қылмаған қазақтық және жоғарыда саналған шығыстық тұлғасын, ішкі наным, бағыт, негіз дүниесін бұзбайды. Өзгертіп әкетпейді. Соны жарыққа, сыртқа әсерлі қып шығару үшін ұстаған әдіс, өрнек есепті болады. Рас, кейде Европа үлгісі бұған айрықша тақырып ұсынатыны да бар.

Осы бітімді өлеңдерінің ішінде (мысалы, қысты сипаттау үлгісі сияқты) маған, әсіресе, ерекше көрінетін «Ақынға» деген өлеңі. Біздің көп оқушы ол өлеңнің аты осы айтылғандай боп тұрмаған соң ақындық жайындағы жыр екенін байқамайтыны да болады. Біздің сөз қылып отырғанымыз — «Адамның кейбір кездері» деген өлең. Бұл — Пушкин, Лермонтовтардың «Ақын», «Ақынға» деген өлеңдерін оқумен қатар өзінен шығарып, аналармен жарыса айтқан жыры. Тақырып Европа айтып жүрген үлгіден алынады да, жырлауда Абай ақынның, үздік пішіні айқын тұрған ақынның өз ағымы, өз бағасы беріледі.

Мақала мақсұты — әдеби «Телқараның» Шығыс, Батыс сияқты екі жағадан алған нәр қорегін ұзын-ұрқа атап өту. Түгел зерттеп қана тексеру емес, сондай тексерушіге бір қысқаша нобай айту. Сондықтан бұл мақала толықпын деп шірене алмайды.

Мақсұт екі жағаның ақынға берген бұйым, белгілерін атау болғандықтан Абайдың үздік тұлғасын, анайы арнасын, қазақы қалпын атап зерттегеніміз жоқ. Ол өз бетінде бір төбе сөз.

Енді бұл уақытқа шейін ақынның айналасы деген та-

қырыпты сөз қылғанда біз өзіне әсер еткен жайларды, өз қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ, ақындық айналасы Абайдың өзі алған нәрді санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған тағы бір алуан мәселе — Абайдың өзгеге берген нәрі турасында.

Бұл мәселеде біз Абай ақынның төңкеріс алдында, не төңкерістен бергі қазақ ақындарына еткен әсерін айтпаймыз. Ол айрықша ұзақ талдауды керек етеді. Бергілер және дәл айналасы деген тақырыпқа сыя да қоймайды. Сондықтан біз Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен бірнеше ақын туралы ғана қысқаша айтып өтеміз.

Мұнлай ақын — төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия — Абайдың өз балалары. Мұның екеуі де 1904 жылы — Абай өлген жылы өлген. Қалған екеуі Көкбай, Шәкерім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған.

Абайды зерттеуге осы төрт ақын атын қыстыратын бір үлкен себеп, бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де бой ұрған бірталай тың еңбек туады. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады.

Және бір ерекшелік, бұның төртеуі де әңгімелі жырлар жазады. Әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беруде емес. Сол басшы ақын берген екпін бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей есуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе замаңында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдеп үңгіп, бірталай өріске апарып тастауда.

Абай әңгімелі өлеңге қызықса да, өзін-өзі әдейі тежеп, тыйып отырған. Мына төрт ақын сол соныны басады. Сонда Ақылбай, Мағауия романтикалы поэмаларды жазғыштайды, ана екеуі өзге үлгінің соңына түседі. Ақылбай «Дағыстан», «Зұлыс» деген поэмалармен қазақ әдебиетінде Байрон, Пушкин үлгісін (олардың Шығыс поэмалары. Түстік поэмалары деп аталған романтик поэмаларының үлгісін) тұтынады. Мағауия да «Қасым» деген поэмада осы үлгімен бастап, аяғы қазақ тұрмысынан алынған тарихи жыр (Абылай жыры) немесе салт жыры — «Еңлік — Кебек» жайын жазады. Көкбай Абайдың өзі әңгіме қып тақырыбын таратып берген желі бойынша Абылай мен Қасым балаларының жайын жыр етеді. Бұлардан көрі өзгешерек жол із-

дейді, қазақ тарихынан салт жырының тақырыбын таңдаған Шәкерім Қалқаман, Мамыр, Еңлік, Кебектерді жазады.

Осылардың бәріне Абай әңгіме желілерін талқылап беруден басқа, кейін өлең болып шыққан кезде жеке жолдарын түзейді. Әңгімедегі кейіптерін түзеттіреді. Мағауия Кеңгірбайдың «Қабекең» деген атын «қабан» деген сөзден шығарған екен. Оның өткенге қатты тиіскенін жақтырмай, Абай бұл өлеңнің жарыққа шықпауын дұрыстайды. Көкбай Наурызбайдың Қызылауыз атын онша жақсы жүйрік қып шығара алмаған соң, Абай «Шоқпардай кекілі барды» жазып береді.

Бұлардың барлығы ана ақындарға Абайдың нақтылы ұстаз боп, баулып, бастап отырғандығын көрсетеді. Олар шығармаларының ішінде аңқып тұратын адамшылдық, санашылдық үгіті, аздаған рационалшылдық, сонымен қатар кейбіріндегі діншілдік, қаншылдық идеялары және осының бәрінің үстіне қосылған Еуропаның әңгіме құру желісі, түр, бояу үлгілері барлығы да мыналар арқылы Абайдың өз шығарма, өз тұлғасын мынадай айнала кеп, қосымша бұйымдар қосып тұрады. Абайдың бұрынғы өзінен байқалған мүсінінен ары асыра, тереңдей түсінуге көмекші болады. Абайға шеттен құйған салалардан басқа бұның өзінен шыққан тарау-тармақтың да осындай маңыз-мазмұны бар.

АБАЙ ЖАЙЫН ЗЕРТТЕУШІЛЕРГЕ

Абай кешкен өмірді, Абай қалдырған мұраны тану керек, зерттеу керек дегенді бәріміз де түсіндік. Күннен-күн, жылдан-жыл өткен сайын осы істерге көңіл бөліп, зер салушы саны молайып келеді.

95 жылдық бір бел болса, содан ары жүз жылдық деген үлкен бір жотаның жоны тағы көрініп тұр. «Белге ғана жетейікші» демесек керек. Үздіксіз, үрдіс тарта беріп, жүз жылдыққа шейін бірталай іс өндірсек дейміз.

Осы ретте көбіміз ескере жүретін бірнеше соны жайлар тағы бар. Ол Абайдың өзі ғана емес, сол Абайдың заманын, ортасын, үй тұрмысын, салт-дәстүрін, машық-мерзімін білу деген сөз. Бұларды жалғыз Абайдың басына ғана байланысты түрде ескеру емес, жалпы сол кездің бір кескіні, бір бұйым белгілері есепті ескеру керек.

Біз осы күні Абай жайын зерттеуді тараң түсініп жүрміз. Әр жинаушы, неғылса, ең әуелі Абай айтыпты-мыс, бірақ жазылмай, басылмай қалыпты-мыс деген өлең табуға құмар-ақ. Өзі соған бейімденіп етпеттеп тұрған соң, орала кеткен өлең сөздің бәр-бәріне-ақ жабыса түседі. Сонымен, әзірше не көп, Абайдың ұмытылып қалған өлеңі-ақ көп. Жинаушыда кім көп, жоқ қараушы-ақ көп.

Жиналмасын демейміз, Абайға тиісті деп аталған сөздің, өлеңнің бәрі жинала берсін. Бірақ жинау бір басқа да, жариялау екі басқа. Зерттемей, жете танымай, құр ниетім жақсы еді деп жығыла бермейік.

Тегінде Абай шығармасының аздығынан кенде боп жүргеніміз жоқ. Барын барша, бажайына барғыза алмаудан, зерттей алмаудан кендеміз. Және Абай өлеңдері халық ортасына жайылғалы көп заман болды. Содан бері Абайға

еліктеп жазған аты белгілі де, белгісіз де, жас та, кәрі де, ақын да, жазушы да, еркек те, әйел де көп болған. Абай жазды өлең қып-ты деп, жазды жырлайтын, екі жастың кездескенін жырлапты деп, соны айтатын, көңіл сырын айтатын, өмір арманын айтатын, ат пен құсты жыр ететін «өлең шығарғыштар» көп болған. Соның көбі, әсіресе, Абай шәкірттерінен, шәкірттерінің айналасынан, молдалардан, талапкер жастардан көп шыққан-ды. Олар да Абайдың лұғатымен сөйлейді. Абайдың алған тақырыбын алады. Өздері және Абай заманына қанық, Абай өміріне өкшелес жүрген өмірдің адамдары. Бұлардың кейбір жолдары, кейбір ырғақтары Абай сөздеріне ұқсап қалып отыратыны болады. Әсіресе, еліктеу деген нәрсе асыл нұсқаға түсі-түгі жағынан ұқсай бергіш болады. Міне, осындай жерлерде шын менен бұлдырдың арасын айыра алмай, өзіміз де алданып, жұртшылықты да жаңсақ хабарландырып, кейінгі зерттеушіні біржолата бөтен ізге салып, әуре-сарсаң етуіміз мүмкін.

Абай сөзі деген сөз бір-ақ жол болса да, Абайша шықса жарасар, Абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтейік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп көбірек ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп, көбік етіп алмайық. Жауаптырақ қарайық. Бұл — бір сөз.

Ал, Абай жәйін зерттеушілерге өзгеше бағалы, өзі соны және үлкен ғылымдық, тарихтық қасиеті зор бір алуан істер бар. Енді бір кезек көңіл бөлгенде соған бөлсек екен. Ол Абайдың дәуірін танытатын мағлұматтар. Бұған үлкен де, ұсақ та нәрселер кіреді. Бірақ бәр-бәрі де Абай өлеңдерінің ішіндегі көп-көп өзгеше жолдардың сырын, нәрін, мәні-жөнін танытады.

Мысалы, қоғамдық жағынан ірірек жайларын алсақ, Абай заманындағы құн дауы, жер дауы, жесір дауы, партия, штат таласы, барымта, жүгініс, билік деген сияқты әңгімелер қандай ретпен басталып, қалайша аяқтаушы еді. Осыны құрғақ сөз қылмай, мысал әңгімелермен баян етіп, жазып алу керек. Пәлен жылғы, пәлен қоныстағы, пәлендей іс жөніндегі әңгіме деп жазылу керек.

Осы бетте Абай тұсында болған ас, той, құдалық, ат шабыс, үлкен күрес, айтыс сияқты жайлардан, Абай араласқан кездерден тағы да өте конкретті мысалдар, фактілер жазылу керек.

Салбурын ұру, құс салу, салдық құру, сауық жасау, жау түсіру, ат жарату, ит жүгірту сияқты жайлардың өзінде де заман машығын көрсететін көп жаңалықтар бар.

Абай уақытында өліктің артын күту, қаралы болу, бата

оқу, аза салу, ас беру сияқты әдеттер қандай еді. Осылар туралы тағы да айрықша уақиғаларды жазып алу қажет. Сол кездегі құда түсу, киіт кию, ұрын бару, қыз ұзату, ілу жасау, жол-жора, ырым-жырым қандай — оның да көп суретін Абайға жанасқан фактілермен мысал қып жазып алуға болады.

Абай уақытында үй-іші тұрмыс қандай? Көп қатынды, бәйбіше-тоқалды тұрмыстың кескіні қандай, оны да жазып алу керек.

Онан соң қыстау, көктеу, жайлау, күзеу бар. Осындағы мал баққан көшпелі шаруаның не түрлі өзгешелік мерзім машығы, тәжірибе тәртібі бар, оларын да мысалдармен жазу керек.

Осыған жалғас сол кездегі қазақтың ауа райын, жыл реңін білудегі, жат-жалаң турасындағы тәжірибелерін де жазу керек. Отамалы, сәуір, қыр күйек, құралай, тоғам, сүмбіле сияқты ай, күн мерзімдерін де ескеру қажет. Күзем, отар, күйек, соғым, неше алуан науқан жәйі жазылса, ол да керек. Ұсақ белгілерден де талай бағалы мағлұматтар жиюға болады.

Фотографиялар қалған жоқ. Ендеше, Абай отыратын жазғы, қысқы үйлердің ішін түгел сыпаттау, бар бұйымын түгендеп, қай орында қандай нәрселер тұратынына шейін жазса, ол да мейлінше қажет. Қысы-жазы киетін қысқы киімдер қандай, әйел не киеді, бала киімі немене, бұл да тегіс керек. Тіпті, ер-тұрман, қару-сайман, жылқының таңбасы, қойдың ені, үй-ішінің ою кестесі — бұлар да қажет.

Міне, осы айтылған, тағы осыған ұқсаған талай-талай жайларды құрастырсақ, біз Абай заманын көп сынық айнаны жамап барып танығандай, дұрысырақ таныр ек.

Бұндайларды білу арқылы Абайдың көп елеңінің қазіргі буынға, келер буынға түсініксіз, көмескі көрінетін ерекшеліктерін де жақсы танытар едік.

Бізде әлі күнге Абай дәуірі дегенді ғылымдық, конкрет түрде фактілерге толық етіп жазған ешкім жоқ. Жүз жылдық — осындай күрделі зерттеулерді талап ететін болады. Соған жаңағы жайлардың бәрі-бәрінің айғақтарын жию шарт.

Ол жұмыс және, әсіресе, Абай музейлері үшін аса қажет. Осыдан суреттер, әңгімелер, куәліктер де көп жиналады. Соның бәрі музейден орын алатын асыл бұйымдар болмақшы.

Зерттеушінің көбі енді осыған зер салса екен!

ОРЫС КЛАССИКТЕРІ МЕН АБАЙ

Батыс әдебиеті дегенде алдымен айтатынымыз орыс әдебиеті. Өткен ғасырдағы қазақ ақындарының орыс әдебиетінен ары барып, француз, неміс, ағылшын, италия әдебиеті сияқтылармен танысқандары аз. Олардан шыққан ірі ақын, жазушымен қазақ ақындарының танысқандары болса, орыс әдебиеті арқылы танысты. Не орыс тіліне жасалған аудармаларын оқып, немесе солардың орыс ақындарына еткен әсерін орысша шығармалардан көріп қана танысты.

Сонымен, қазақ әдебиетінің ауқымына мәдениетті Батыстан келген әсерді алсақ, алдымен айырықша айтатынымыз орыс әдебиеті болады. Мәселе XIX ғасырдағы әсерлер жайында.

Өнерлі орыс ұлтының мәдениетін қазақтай бұратана отар елге таратып, орнатайын деген ниет-талап ол кездегі әкімшілік иесі, үстем таптардың ойында да жоқ еді. Қайта «қазақтай жаңа отар болған ел, қараңғы күйінде қала тұрсын, ескі надандығына шырмала берсін, сонда оны қамай тұсап қолға үйрету, бағындыру оңайырақ болады» деген айла-тәсілді негіз қылушы еді.

Патшалық үкіметінің қатты зорлық, құлдығының неше алуанын көрсе де, өз ішіндегі қарсылық ниет-қимылынан жазбаған қалың бұқара, салт-сана жүзінде де оңайлықпен бойұсынбаған, іргесін бермеген. Ел тіршілігі үшін де, өнер-білімі, өрісі үшін де алысқан, көп қарысқан. Жау өкімет пен оның қазақ ішіндегі хан-сұлтандай, би мен бектей, болыс-тілмаштай, ұлтшыл-байшыл агенттеріндей қанаушылардың барлығына орай, өзінің наразылығы мен қарсылығын берік ұстаған.

Ел өзінің ән-күйінде, үлкенді-кішілі жыр, әңгімесінде, айтыс-тартысында сол берік бағытын үнемі білдірумен кел-

ген. Қалың көпшіліктің осы бағыты патшалық жағынан шыққан қараңғы қаскөй саясаттарымен салыстырғанда, басынша алға қарай ұмтылған, өнер-мәдениет іздеген үлгілі тартыстың жолы еді.

Өнер-білім іздену, үлгілі елдің қалпына қарай талпыну көптің мұраты еді. Замандағы құлдық пен қанаудың зардабынан сергу үшін, аз да болса соған қарсы құралдану үшін-ақ өнер-білімді енді жалғыз сүйеніші, арқа тірегі деп біліп еді.

Міне, XIX ғасырдағы батыс әдебиетінің әсерін сөз қылған уақытта, ең алдымен осындай жалпы қоғамдық, тарихи жайларды еске алу керек.

Әдебиеттегі белгілі дәуірлер мен сол дәуірдегі үстем сарындар әрқашан сол қоғамның тұрмысындағы таптық-тарихи күй жағдайдан туатыны даусыз. Олай болса, XIX ғасырдағы батыс әдебиетінің біздің мәдениеттен көрінетін әсерлерді де осы жағдай тудырды. Қалың ел тұрмысының ендігі дамуы, ендігі бет алысы өзге өнер иесі болған елдің аңдысын аңдап, үлгісін тұтынуды талап етті.

Ел өрісінің осындай алға беттеген жол кезеңін сол елмен табысқан ақын, жазушы өзіне де жол, бағыт етеді. Біздің әдебиеттің XIX ғасырында осы аңғарға беттеген екі белгілі ақын бар. Олар Абай мен Алтынсарин Ыбырай.

Олар өз заманында прогресс жолында болып, көпке пайдалы еңбек еткен ақындар. XIX ғасырдың екінші жарымы, әсіресе, мынау екі ақынның еңбек еткен жетпісінші, сексенінші жылдары және одан бергі XX ғасыр басына шейін созылған жылдар — барлығы да, қазақ даласын саудалы базар, кеңселі қала баурап меңгере бастаған кездер еді.

Россия көлемінде күш алып, қанатын жайып, өрлеп өсіп келе жатқан өндіріс капиталы ол кезде отар, базар іздеп жалақтайтын. Отар, бір жағынан, өндірістің шикі бұйымын арзан беруші қор, екінші жағынан, сол өндіріс туындыларын қымбатқа алатын базар. Сондықтан ондай отарды жебей-жебей сауып, берерін де, бермесін де баса қимыл етіп, омыраулай беріп алатын күш керек еді. Сол күш орнына өндіріс капиталы қазақ даласына, алдымен жалаңқая сауда капиталын агент қылып жұмсады. Екінші сол өндірістің тап мақсатына үйлес келерлік тәртіп орнатып, өз дегенін бұлжытпай орындатып отыра алатын әкімшілік керек болды.

Мұндай әкімдер патшалық үкіметтің ел ішіндегі тірегі, көзі боларлық міндетті орындап, әлеумет майданына шықты. Ел ішінде әкім, сұлтан, төре, болыс, би дегендер көбейді.

Бұрын да титығы құрып келген ел енді жерден айрылып, малдан ажырап, алым-шығын, салық-қаржы, қымбат базар

талауына бір ұшырады. Жұт, індет, пара-пәле сияқты кесірлерге тағы шырмалды.

Осындай күйлердің барлығының арты, көпшілік халінің аса төмендеп, кедейленуіне себеп болады. Ашаршылық-жоқшылыққа қамалтады. Басқа түскен күйге наразылық үдемесе өшпейді. Бірақ бұрын әр кезеңде алысып көрсе де, дегеніне жете алмаған ел енді жаңа шараларға ұмтылады. Онысы сол қала, сол базардың, сол өктемдік етіп тұрған әкімнің өз құралымен құралдану шарасы болады. Ашаршылықтан қала жағалау, батырақ болу, жұмысқа жалдану, кәсіп іздеу, өнер үйрену — барлығы да тұйыққа қамалған елдің жалғыз көздеген ниеті болады. Осы кезде мүмкіндік болса, қолынан келгенінше ел көпшілігі оқу-өнерді талап етеді. Бірақ, кедей бұқараның қолына ол игілік тимеген.

Ел ішінің әкімдері сол елді сорлатушы, тыныштығынан айырушы бүлдіргіш әкім болады. Олар, әсіресе, жемшіл-парақор, партияқор, зорлықшыл әкімдер, әрі жоғарғы ұлыққа жағынымпаз құлдар. Елдің өнерлі, мәдениетті болуын олар ойламақ түгіл, өздеріндей қып елді де надан күйінде ұстауға тырысады. Қолына түспеген өнер-білім, елдің аңсаған сусыны, жалғыз суаты есепті болады. Ел осы тілегін қиялында, көкірегінде сақтайды. Басына түскен хал менен жаңағыдай әкімшілікке ел наразы, жұрт күйзеу болып күңрене береді.

Сол күндегі әлеуметтік құрылыстың көпшілікті тұйыққа қамаған халіне наразы болушы ел жоқшылары көбейді. Ел ішінен шыққан ақыны, өнерпазының қайсысы болса да көргенде, сөз қылғанда ең алдымен ел көзіндегі жасты сөз қылады. Топас билік пен қара күшке сүйенген қанаушылыққа наразы болушы жалғыз елдің өзі, яки елдің өз жоқшылары ғана емес. Сол билеуші таптың өз ішінен шыққан бірен-саран білімді либерал ағартушылар да пайда болады. Бұлар елді билеу жолы жаңа үлгіде, жаңа мазмұнды болу керек деген ұранмен сөз бастайды. Алғашқы бағыты сол болғандықтан бұрынғы әкімдердің, әкімшіліктің барлық лас-былық белгілерін аямай шенеп, мінеп сөйлейді. Осымен әкімшілік, шаруашылық, жалпы қоғамдық жайларға өзгеріс кіргіземіз деп талпынады.

Көпшілік бұқара күйіне де өзгеріс кірсін, ол кәсіп үйренсін, оқу-білім білсін, көпшілік сауатты, саңлаулы болсын деп ұран тастайды. Осы тілекпен шыққан ағартушылар халықтың сол кездегі, жоғарыда айтылған, мұң-мұқтажын ауызға алушы адамдар болып шығады. Бұлар — елді дұрыс меңгеру жағын үгіттеушілер. Тарихтың жаңа жағдайына үйлескен басшылықты көксейтін кәсіпке, білім-қарекетке үгіттеумен бірге өздеріне өнер табады.

Міне, өткен ғасырда, сондайлық үгіт-өнеге, оқу-білімге ден қойып, көпті артынан ертпек болған, алғаш оянған, мәдениетті ақындар Абай мен Алтынсарин болады. Бұлардың әрі өздері қадірлеп, әрі жұртшылығына да нұсқаған құбыласы Еуропа мәдениеті — орыс халқының мәдениеті болады.

Әдебиет майданын алғанда, екеуі де орыс халқының XIX ғасырдағы классик әдебиетінің мектебінен өткен, содан үлкен үлгі, ұстаздық көрген кісілер. Бұлар көрген әдебиет мектебінің басы Крылов, Пушкин, Лермонтовтардан басталса, бергі жағы Белинский болып және 60-жылдардағы халықшыл-бұқарашыл, сыншыл жазушылар: Чернышевский, Добролюбов, Писарев, Некрасов, Салтыков-Щедриндер боп кетеді.

Бұл мектептен олардың нық ұстап шығатын үлгі, түсінігі ақындық, халыққа қызмет етудің үлкен жолы деген ұғым болады. Ақын шығармалары қоғамның тәрбиесіне, өсіп дамуына, дүние тануына жәрдем ететін еңбек деп таниды. Орыс әдебиетінің жаңағы ұлы қайраткерлері өз шығармалары арқылы тұс-тұсындағы зұлымдық, қараңғылық күштермен алысып өткенін көреді. Пушкин, Белинский, Чернышевский, Некрасов, Салтыковтардың сол замандағы жауыз тәртіпке қарсы алысқан қандай құралдарды қолданғанын көріп, біледі. Патшалық реакцияның үлкенді-кішілі таянышы — агенттері боп отырған ақсүйек ұлықтар, төре-чиновниктер, алпауыт қанаушылардың қоғамға залалды озбырлық өктемдігін, надандық зұлымдығын сол ақын, жазушылардың қалайша сынап, жерлеп сөйлегенін көреді.

Олар жырлаған қоғам уайымы, қоғам күйін көре тұра өз бастарының шерлену немесе қоғам дұшпандарын әсірелеу үшін соларды сұмпайы-жауыз пішінде көрсету әдісі неболмаса ел қанын сорып жүрген паразиттерді ащы қалжың, өткір мысқыл, мағыналы күлкімен әжуалау әдісі — барлығы да біздің жаңағы ақындарға үлгі, өнеге боп танылады. Сол әдіс өрнектерді өздері де (әсіресе Абай) барынша кең түрде, мол үлгіде қолдануға кіріседі.

Абай шығармасында әлеуметтік сарынның жаңа ағымын тудырып, өсіріп, ең алдымен, әзірлеген жағдай — сол кездегі көпшілік қоғам тұрмысының өз қалпы болады. Сол өз ортасының не күйі бар, неге мұқтаж екенін көптен бірге сезіп, мұң еткен ақын, енді сондайлық әлеуметтік мазмұн сарынды сыртқа шығаратын жол, үлгі, өнеге іздейді. Осылайша іздену жолында жүргенде, өз қауымындай қоғамдардың ортасынан шығып, елге саналы еңбек еткен ағартушы, мәдениетті либерал, бұқарашыл ақындардың ізін, жолын көреді. Сонымен барып Пушкин, Лермонтов, Салтыков-

тың мектебіне үңіледі. Өзгерек жағдайда, өзгеше құлдық, надандық, зұлымдық қорлығында жатқан өз жұртшылығына, аналардың сарынымен бұдан өзгеше өнегелі еңбек етпекке талпынады.

Міне, Абайды еуропа мектебімен, орыс әдебиетінің классик дәуірлерімен жанастырып, қабыстыратын өткел осындай қоғамдық, тарихи өткелдер болады. Мазмұн сарыны, ішкі бағыт нәрі ел тұрмысының, қоғам күйінің өзіндік, анайы топырағынан шыққан сарын нәрлер болады. Соны жарыққа шығаратын түр-үлгіні ғана орыс халқының асыл қазынасынан алады.

Орыс классиктерімен Абайдың жалғасы әр алуан. Батыс Еуропа мен орыс жазушыларының көпшілігін ол ең әуелі көп оқып, тексеріп өтеді. Өзінің білім алып, дүние тануына солардың шығармаларын азық етеді. Осы ретпен оқып шыққан ақын-ғалымдарының ішінде Батыс Еуропаның Гетте, Шекспир, Шиллер, Гейнесі, Байрон, Бальзак, Беранжесі де болады. Ол кездегі білім-өнерлердің мол қорда, үлкен бесігі Батыс Еуропа екенін аңғарып, сол жақтың ақындары ғана емес, неше алуан философ, білімпаздарын да зерттейді. «Еуропаның есею тарихы», «Ескі шығыс мәдениетінің тарихы» сияқтыларды да сол батыс еуропа ғалымдары арқылы оқып біледі. Еуропа философиясын зерттеу ретінде Спенсер, Спиноза, Декарттарды оқиды. Беріде Дарвинге де қызығады. Қиыр шығыс тарихынан Будданың жайын да біледі.

Кейін кітапқа салынып, оқиғалы шығармалар іздегенде, Батыс Еуропада орта ғасырда болған дін соты — инквизиция сотының зұлымдықтарын көрсететін романдарды көп тексереді. Еуропада әкімшілік құрған патша, король нәсілдерінің сарай тартысын білмек боп, Александр Дюма романдарын көп оқиды. Кейін — «Үш Мушкетер», «Он жылдан соң», «Король қатын Марго» деген романдар Абайдың ауызша айтуы бойынша көп елге жайылып, ертеке боп кетеді. Осы ретте инквизиция заманының бір романы — «Қызыл сақал» да ертеке боп кеткен.

Осылар сияқты тағы бір қызығып оқитын әңгімелері Африка, Америка, Австралияда немесе басқа бір жабайылар аралында тіршілік еткен білімділер, жандар жайлы болатын. Мұндай әңгімелерде сол жергілікті жабайы деген елдерден шыққан ерлер, намысқорлар, дана адамдардың жайын сүйсіне оқитын болады. Абайдың өз мәжілісінде болып, өз әңгімелерін көп естіген кісілердің ішінде Америка мен Африканың зәңгілері (қара түсті адамның барлығын Абай зәңгі деген бір атпен айтады) жайындағы сөздерді естімегені жоқ деуге болады. Неше алуан күшті, қызық романдарды сол жайынан айтатын болған. Осындай Абай

айтқан әңгімелердің бірі — «Медғат — Қасым». Бұл Африкада Ніл дариясы бойындағы бір Қасым деген құлдың плантатор байдан кек алуын баян ететін әңгіме. Осыны Абайдың мәслиқаты бойынша қара сөзден әңгімелі өлең етіп шығарған Абайдың өз баласы Мағауия болады. Зәңгілер жайындағы Абай айтқан екінші қызық әңгіме «Зұлыс» болғандықтан, оны Ақылбай деген баласы өлең қып таратады.

Африкадағы ақ жұртпен зәңгілердің алыс-тартысын көрсететін «Валентин Леви», «Аза жүрек», «Ягуар Медуленец» деген әңгімелер де Абайдың ертегі қып таратқан әңгімелері еді. Өз ортасына шығыс ескілігінен қалған — «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бахтажар», «Қырық тоты», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрұғлы сұлтан» сияқтыларды паш етіп таратумен бірге, жаңағыдай, европа жазушыларының да көп-көп әңгіме, дастандарын жая жүрген болатын.

Бұл айтылғандардың барлығы Абайдың дәл өзінен қалған ақындық шығармаларға із қалдырмаса да, жалпы Абай меншіктенген қор, іргенің қандай болғандығын көрсетеді.

Осылайша оқып тану ретінде Абай Крыловтан бастап өз уақытына шейінгі орыс жазушы-ақындарының, сыншы-тарихшыларының барлығының да еңбегімен танысқан.

Сексенінші жылдардың ішінде жазған «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде Абай жаңа даңқтанып келе жатқан Толстойды текке атамайды. Арғы классиктер ғана емес, өз тұсында енді-енді дамып келе жатқан жазушыларды да оқып біліп жүргендігін сездіреді. Мінеки, Абайдың орыс әдебиеті арқылы барлап көрген өрістері осындай. Бұл, оқып біліп, танысып өткен мәдениетінің көлемі. Ал, осылардың ішінен енді Абайдың тесіле қарап, үңіле бойлап, өзіне жоғарыда айтқандай, жақын тұтқан, сыбайлас білген ақын-жазушылары бар. Олары, әсіресе Лермонтов, Крылов, Пушкин, Салтыковтар болды. Бұларға да Абайдың ұштасып қатынасуы біркелкі емес, әртүрлі.

Абайдың көп көңіл бөліп, тырысып аударуларына қарағанда, ол Крылов мысалдарын зор бағалаған. Бірақ, сонымен қатар өзі дәл бұл үлгі, бұл жанрдың ақыны емес. Ол жалтарып, сипай қамшылап айту емес, Лермонтовша көзге шұқып, басқа ұра айтуды сүйетін ақын. Сондықтан мысалдар түрін бағалағанмен, оны көпке ұғымды, өтімді бір алуан көркем түр деп таныса да, өзіне үлгі етіп баурап алмайды.

Крыловтың мысалдарын осылайша аударып, қоғамдық мін, кемшіліктерді тұспалмен ғана шенеп әжуалап тоқтаған Абай Пушкинге келгенде былайша жадағай күйді қанағат

қылмайды. Пушкин мен Абай арасының жалғасы мол салалы, тамыр-түбірлі болады.

Орыс классиктерінің ішінде Абайға үлгі беріп, үлкен ұстаздық еткен ақынның ең үлкені Пушкин. Бірақ, осы жайды сыртқы белгіден, аудармадан ғана іздеу керек емес. Оны зерттеп, үңіле қарап барып қана түсінуге болады.

Мәселенің бұл жағын кейінге шегере тұрып, біз әуелі Абайдың Пушкиннің өзінен аударған — «Татьяна, Онегин хаттарына» келейік.

Абай бұл тұста Пушкиннің құр ғана аударушысы болмаған. «Евгений Онегин» сияқты өлеңмен жазылған романның барлығын аудармай, Абай өзіне таңдамалы, түйінді деген жерлерін ғана алады.

Пушкиннің үлкен шығармасын Абай өз тұсындағы қазақ оқушысына өз елегінен өткізіп, өзінше қорытынды жасап, өзі ойлаған түрдегі бір үлгі етіп ұсынбақ болады.

Абай аударған «Евгений Онегин» — ол шығарманың өзі емес, Абайға керекті болған тұқылы ғана болып шығады. Бұның себебі, Абайдың бұл шығармаға өзінше бір өзгеше мақсатпен келуінен туған. Татьяна мен Онегин арасындағы жай-күйді де аяқ кезінде өзгертіп жібереді. Татьянадан күдер үздіргеннен кейін Онегинді Пушкин мысқыл етіп қалдырса, Абай оған Пушкиннің бұл герой туралы ешбір мақсат қылмаған өз мінездерін береді. Онегинге «Жарым жақсы киім киіп» деген сөзді айтқызып барып, өзін-өзі өлтіретін халге соқтырады. Абайша, Онегин мінезіндей мінез бен істің арты өлім болуға лайық.

Мінеки, кең көлемді романның сүйіспеншілік жыры ғана болып тарауы, екінші, ол сүйіспеншіліктің арты Пушкиннен өзгеше боп осылайша бітуі қалай?

Осымен қатар Татьяна, Онегин хатының өздерін аударуда да Абай не Крыловты, не Лермонтовтың аударғандары сияқты дәлшілдік әдеттерін қолданбайды. Оның Онегині де, Татьянасы да Пушкиннің өзі айтқызған сөздерді оқта-текте ғана айтады. Бұлардың ой-сезімі де Абайша, кейде қазақ жастарының айтуынша шығады. Пушкин өлеңінің сыртқы әр алуан түрлерінен, әр түрлі өлшеу ырғағынан Абай екі-ақ түрді тұрақты белгі қып ұстайды. Оның бірі — өлең жолын жыр сияқты етіп 8 буыннан құрау. Екіншісі — Пушкиннің өзінде өзге ұйықастармен қатар, көбірек кездесетін шалыс ұйқасты алу. Одан басқа жақтарында Абай өз бетімен еркіндеп, Пушкиннен ойқастап кетіп те отырады.

Осылай боп, Пушкин шығармасына өзінше қошқар мүйіздер салудың негізгі себебі — «Евгений Онегин» романына Абайдың жоғарыда айтылғандай өзгеше бір мақсатпен келгендігінен туып отыр. Бұл әңгімені сүйіспеншілік жыры

етіп қазақ жасына ұсынғанда, Абай өз ойымен ұстаздық мақсатын көздейді.

Жар дегенді, әйел — дос дегенді бағалай алмай, қалың малдың сомасымен өлшейтін көңілі соқыр, ойы керең ортаға, мырза мен бек ортасына, Абай әйелдің сезімін, терең толғауын Татьянаның нәзік, шебер тілі арқылы айтып жеткізбек болады. Оған Татьяна сол үшін керек. Опасыз, асқақ және өзі опық жегіш жігіт Онегин де соған ұқсаған мақсатпен керек болады.

Нәтижедегі қорытындысы — осылардың мысалы арқылы өз ортасынан ой шығару, үлгі мысал көрсетіп үгіт айту. Әйел де «сендей адам, сендей орамды тілі, өткір нәзік сезімі бар, тең жаралған, тең праволы досың» демек, сол қасиетін бағалай, қадірлей білсең — әйел досың қасыңда, бағалай білмесең — жатыңда», — деген қорытындыны жасамақ. Мұндай ниетпен қарағанда, әрине Онегиннің уайым жемей, жаза шекпей кете баруы жол емес. Сондықтан Абай оның қолына пистолет ұсынып, үкімін айтады. Абзалы өлім деген қорытынды жасатпақ болады.

Міне, Пушкин мұрасынан Абайдың қолма-қол қатынасқан уақытта қалған бір бұйымы осындай.

Сонымен қатар ескерте кететін бір мәселе, Абай аудармасының жаңағыдай ұшқарырақ боп шығуын, Абайдың Пушкинді шала түсінгендігінен, Пушкин шығармасына үстірт, селқос қарағандығынан деп тануға болмайды.

Жалпы өлеңдік жағынан, тіл кестесінің шеберлік, сезімшілдік, терең толғаулылық жағынан қарағанда, Онегин, Татьяна хаттары Абайда осал шыққан өлеңдер емес. Ол Абайдың бұл жырларды күшті ынтамен нықтап зер салып, тырыса жазғанын көрсетеді.

Және өзгеден бұрын, басқа ешбір аудармасына ән шығармаса да, дәл Татьяна, Онегин хаттарына арнап әдейілеген әндер шығаруы, соны халық ортасына өзі таратып, паш (әуез) етуі Абайдың Пушкин атына және мына шығармаға аса зор баға беретіндігін көрсетеді.

Аударма жайы сондай болса, енді Абайдың өз шығармасынан байқалатын Пушкин әсері қандай?

Қорытылып, өзгеріп, Абайдың туынды өз өнері боп шыққан шығармаларынан Пушкиннің қандайлық үлгі, өрнектерін байқауға болады?

Әрине, бұл арада Пушкиннің анау өлеңінен Абайдың мынадай өлеңі туып, пайда боп тұр деп кесіп айтуға болмайды.

Бірақ, сонда да кейде, тақырып бірлігі аз болса да немесе тіпті Пушкинде жоқ кей тақырыпты алса да, сол жайларды дәл Пушкинше жалпы мәдениетті, үлкен сорапты

ақынша шолып кететін кездері бар. Сондай кездерде Пушкинмен жанасып қап отыратыны болады. Ендігі қарастыратынымыз осындай шығармалары.

Бұл ретте тақырыбы ұқсас өлеңдердің ішінен Абайдың ақынға арналған өлеңін алдымен аламыз.

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса, —

деп бастайды Абай.

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботах суетного света
Он молодую погружен, —

деп шертеді Пушкин.

Осы екі өлеңнің не сөз, не теңеулерінде біріне-бірі ұқсас тұрған дәнеңе де жоқ. Ал, тақырып, мазмұнын алсақ, олары ұқсайды, тіпті бір жерден шығады.

Екі ақынның өлеңі де «ақын мен ақындық шабыты» (вдохновение) дегенге арналады.

Екі өлең де әуелі шабытсыз күйде жабайы көптің бірі боп, өмірін де, өзін де кір басқан адамды алады. Содан кейін осы адамның шабыты келіп ақын боп толғанған уақытында қандайлық шарықтап, шарқ ұрып кететіндігін айтады.

Ақындық шабыттың өзін де екі ақын жоғарыдан келген сый еселті түсінеді. Абай «Тәңірінің берген өнері» деп өз ұғымына апарса, Пушкин «Аполлон» деп ескі грек елінің поэзия өнер құдайы — Аполлонға апарып тірейді.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын ақын дегенді немесе ақындық дегенді жекеше тақырып етіп өлең жазған кісі жоқ.

Оның үстіне ақындық еңбегін мынадай мәдениетті түрде түсініп, басқаша білімді жұртша бағалайтын ақынның өзі де болған емес. Ақын сөзі ақын маңайындағы зұлымдық, жаманшылықпен алысушы, дұрыстықты үгіттеуші, жоқтаушы сөз деген терең идея, терең түсінік қазақ әдебиетінде тек Абайдан ғана басталады. Мұның түбі орыс классиктері айтқан: ақын еңбегі қоғамға пайдалы, қоғамды түзеп, бастаушы еңбек деген ұғымнан туады. Бұл өнерді Абайдың қазақтың өлең түрімен жазбай, Пушкиннің шалыс ұйқасымен жазуында да мән бар. Мінеки, орыс классигі Пушкиннің мәдениетті ақын бола тұрып сөйлеген ұғым, наным, түсінік бағытының Абайға терең тамыр арқылы жа-

саған бір қатынасы осындай. Осы сияқты өлең Абайды да бұрынғы қазақы ақыннан жоғары шарықтатып, әрі шалымды етіп, жаңа үлгі, жаңа сөз сырының ақыны етеді.

Осы сияқты тақырыбы ұқсас өлеңдердің бір алуаны Абайдағы жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдер. Әрине, бұл өлеңдер жаңағы сияқты, Пушкиннің пәлендей өлеңімен қабыса кетеді деп айтуға болмайды. Қазақтың мал баққан шаруасын, көшпелі ауылын, өзгеше қоғамдық құрылысын көрсетіп, нағыз қолтумадай қазақша өлеңдерін Пушкинге апарып жанастырам деу зорлық қой, теріс қой деушілер де болады.

Бірақ, шұғылдық жасамай, кеңінен терең ойлап көрейік. Осылайша қарағанда, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде жыл мезгілін айрықша тақырып қып алу тағы да жоқ болатын. Европа машығын алсақ, осы тақырыпқа арналған өлеңдер балалар оқитын мектеп хрестоматиясының барлығында болады. Орыс әдебиетінің көлемінде «қысқа», «күзге» арналған өлеңдер ең алдымен Пушкиндікі болатын.

Бірақ, Абайдың «Қысына» көз салып қарасақ, орыс ақындарының қысты суреттейтін теңеулері жоқ па?

Ең алдымен: «Ақ киімді денелі ақсақалды» деп басталатын қысты Пушкиннің өзі де, орыс елінің ескі фольклорынан келе жатқан, кейін Некрасов сипаттаған емес пе? Абайдың бұрын жұты қалың, шаруа соры — ақ боран, алты ай қысты жалпы айтпаса, оны осындай шал пішінімен алғанымен ол шалды қазақ оқушыларына танытады. Ұғымды қып, өз тәні қып қорытып әкеп ұсынады. «Аяз бабай» мұның сипаттауынан «кәрі құдаң» боп, өз ауылының кісісі болып кетеді.

Ол қорадағы арық-тұраққа, отардағы жылқыға құрығын сала келген ескі таныс, баяғы сары сүйек «құдаң» боп, қазақ ұғымына ауыл үй қона қалады.

Бұл арадан Абайдың европалық үлгі-өрнекті өзінше біржолата өзгертіп, қайта тудырып, тіпті шеттен келгендігін білдірмейтіндей қып, жаңадан беретіндігін көреміз.

Сонымен қатар жылдың төрт мезгілін сипаттауда әуелі табиғат көріністерін айтып, содан шаруаны айтып, содан жеке қоғамдық қатынастан белгі беріп және өзінің сол көріністерден алған ақындық сезім әсерін айтып жырлау, қалай айтсақ та мәдениетті поэзияның өзі екенін айқын танытады. Әрине «Көктем», «Жаз», «Күз» жайындағы Абай өлеңдерін оқып отырғанда, қазақ оқушысы нағыз көшпелі, бақташы қазақ ауылының сурет белгілерінен басқа ешбір көлденеңнен келген бөгде бұйымды көрмейді.

Абай ол суреттерде таза қазақ ауылының нағыз өз

суреттерін ғана алады. Бірақ, сонымен қатар осы мезгіл, көріністерді осылайша көріп, осылайша сезіп, осындай үлгіде жырлап отырған ақынды, айрықша бір мәдениет, өзгеше бір үлгі өрнегі бар ақын емес деп кім айта алады.

Мәселе сыртқы сөз бен фактілерінде емес, шығармаларының ішкі күйінде. Ақынның дүниені қалайша, кімше көріп, кімше сезуінде. Сондай ақынның дүние тану (мироощущение) жағынан алсақ, бұл өлеңдерде де Абайдың, Пушкиндей орыс классиктерімен астас, өрістес келуін байқаймыз.

Тағы да айтатынымыз, бұл еліктеу емес, оған ешбір жағынан ұқсамайды. Құр еліктеу десек, ешнәрсе түсінбеген болар едік.

Абайдың терең толғаулы, дана ақын екендігі сол — Пушкиндей классиктер үлгісін сырт жағынан ғана алмай, еліктеу түрінде ғана алмай, біржолата өз тамыр топырағынан өскен, өзіндік мәдениетті үлгі өрнек есебінде бере білуінде.

Осы айтылған мысалдар сияқты жалпы үлгі өрнекті, басқа шығармалар турасында да Абайдың мықтап меңгеріп алғанын көреміз.

Бұның бір айқын белгілері Абайдың ғашықтық жайын жырлаған өлеңдерінен байқалады.

Тегінде, Абай шығармаларының барлық қор, нәрі үлкен үш арнадан құралады. Бұның біріншісі, ең молы — қазақтың халық әдебиетінің мұра-тумалары, екіншісі — шығыс әдебиетінен келген және ең аз сезілетін белгілер. Үшіншісі — Абайды мәдениетті, үлкен аңғарлы зор ақын етіп көрсететін батыс әдебиетінің үлгі өрнектері.

Осы үш сала Абайдың ғашықтық жайын айтқан жырларында ап-айқын көрінеді. Сондай, «Айттым сәлем Қаламқас», «Қиыстырып мақтайсыз», «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» сияқты өлеңдері — қазақ әдебиетінің бұрынғы үлгісінде жазылған жырлар. Ал, «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным» сияқты өлеңдері тіл, теңеу жағынан да, махаббат дегенді сезініп, ұғыну жағынан да шығыс ақындарының үлгі сарынымен жазылған шығармалар.

Ғашықтық жырларының енді бір тобы — «Ауылдың жаны терең сай», «Қызарып, сұрланып», «Білектей арқасында өрген бұрым» сияқтылар.

Дәл осы соңғы топтың тұсында Абай тағы да қазақы ақынша жырламай, өзгеше бір мәдениетті ақын үлгісімен жырлайды.

«Ауылдың жаны терең сайда» Абай түнгі ауылды, иті үріп, күзетшісі айтақтап, қотанында қойы жусап, ұйқыға бой ұрып тұрған қазақ ауылын алады. Сол ауыл жа-

нында жапырақты ағаш көлеңкесінің астынан екі жас табысады.

Сырт қарағанда бұл өлеңнің де қазақтың таза өз тумасы болмасқа шарасы жоқ. Бірақ «Айттым сәлем Қаламқас» қандай, бұл қандай? Аанада құда мен құдашаның танысуды іздеген сәлем хаты, құмарлықтың тілек хаты көрінсе, мынада ол құмарлық көріністерінің дәл өзі айтылмай қалады. Оған тұспал беріліп, емеурін ғана жасалып, дәл құмарлықтың өз қасиеттерін көрсетудің орнына көп ноқаттар ғана қойылып кетеді. Екінші, бұл жырда махаббат табиғат көркіне бөленіп суреттеледі.

Ауыл мен түн, жұлдыз бен жапырақ — барлығы да сол махаббатқа бесік, жөргек есепті ғана болып алынады.

Мінеки, бұрынғы машық бойынша ашық тілекті жалаңаш түрде айтып, оның нәтижесін натуралдық үлгіде айтудың орнына, енді махаббаттың дәл өз сағаты айтылмай, соны қоршап, саясына алып бөлеп тұрған табиғат көркі ғана айтылады да, арғы жайды оқушы өзі ұға берсін деп түйіп тастап кетеді. Бұл, аржағы Батыстан, бержағы Пушкиннен (Онегин мен Татьянаның махаббат жайын сөйлесерде бақта кездескенін еске алыңыз) нәзік тұспалмен, ымбамен айтатын ғашықтық минуттерін суреттеудің бір үлгісі еді. Көркем, сыршыл және нәзік тереңдігі бар, мәдениетті түрдегі жырлардың үлгісі еді. Абай қазақ жағдайы, қазақ табиғатының ортасына осындай сыпайы, нәзік, мәдениетті түрде жырланған махаббат көрінісін әкеп суреттейді. «Қызарып, сұрланыпта» осындай аса сезімді, майда жүректің терең түкпіріндегі құбылыс толқындарын әлдеқандай бір лүпіл қаққан ырғақпен паш етеді.

Бұл сияқты шығармаларының тұсында да Абай я Пушкин, я басқа бір орыс ақынының пәлендей бір өлең шығармаларынан қолма-қол бұйым белгі алған жоқ. Пәлендей орысша өлеңнің, пәлендей жерін мынау жанасып тұр деп ешкім айта алмайды. Бірақ, сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, жалпы мәдениетті ақын болу түрінде Абайдың Пушкиндерден бұл тұста да үлгі, өрнек алып, соны өзінше жаңғыртып, өзгеше жағдайға жұмсап, өз тәні етіп шығарғандығы және соны өз оқушысына ұғымды, қонымды етіп шығара бергендігі даусыз.

Бұл мысал да ақындық жолындағы Абай мәдениетінің ірі, жоғары мәдениет екенін дәлелдейді.

Осы айтылғандармен қатар Абайдың Пушкин үлгісін алғандағы бір ерекше белгісі, өз ұлтының көлемінен асып, сыртқы өзге елдер жайында сөз қозғауы, Пушкиндегі неше алуан елдер, ғасыр, тарихтар жайынан әңгімелі жырлар жазатын әдет Абайдың дәл өз басында көп болмағанмен,

бұл да жалғыз қазақ ауқымында қалмай, сол Пушкинше масштаб, өріс іздейді. Пушкин жазған Кавказ, Қырым, Сыған, Испан сияқты жұрттың әңгіме, саналарын Абай өзі көп жаза қоймаса да, өзінің шәкірті болған ақын жастарға неше алуан әңгімелерді айта отырып, өлең еткізіп халыққа жаяды. «Дағыстан» «Зұлыс», «Шамиль», «Медғат — Қасым» сияқтылар сол Абай іздеп тапқан масштабтың, қазақ әдебиетіндегі жаңа мәдениетті өрістің белгілері еді.

Бұның ақындық жүзіндегі мысалдарын Абай ең алдымен өзі көрсетеді.

Бүкіл Батыс, Шығыс тарихтары бірдей әңгіме еткен «Ескендір» жайынан әңгімелі өлең жазады. Онан соң тағы да Батыс, Шығыс бірдей сөз қылған «бақ» пен «ерлік» деген тақырыпқа арнап «Масғұт» әңгімесін өлеңмен жазады. Кейін шыққан сөздерінде, «орыс, ноғай, қазақ, өзбек» жайында, осы айтылған ұлттардың барлығына әділ, тең сыншы боп қарауға тырысады. Қазақтың басшы тобында көп орын алған ұлт араздығы, ұлт өзімшілдігі деген сияқты ескі нанандық нанымдарына шабуыл жасай сөйлейді.

Және бүкіл дүние елдерінің мәдениет тарихын жалпы даму жолдарын алғанда «өзім шығыс елі едім, қала берсе мұсылман едім» деп исләм дінін дәріштеген адамдардың шашпауын көтермейді.

Мәдениетті адам баласының жалпы тарихы бағалаған Сократ, Аристотель, Пушкин, Салтыков, Толстойларды алдымен аузына алады. Тар көлемді қазақшылықтан да, діншіл мұсылманшылықтан да атын аулақ арқандайды. Мұнысы да европаланған, мәдениетті болған Абайдың үлгі, өрнегі. Нәр мен өрісті білімі бар батыстан іздегендігін көрсетеді.

Бұл тұста Абайдың, жоғарыда айтылғандай, халық талабын терең ұғынып, көпшілік тілегінің бетімен тура көшкен ағартушы жаңашыл ақын екенін байқаймыз.

Осы сияқты бағыт, беталысының бір таянышы, орыс классигі Пушкиндей кең өріс, терең толғаулы дана жазушылардың үлгісіне бой ұруда жатыр. Солар заманы мен қоғамына қалай еңбек етіп, қалай ұстаздық көрсетсе, мен де ізденіп жол тауып, соларша еңбек етем деген талабында жатыр.

Бұл жағынан қарағанда Пушкиндер көп ауызға ала беретін ескі антик, ескі классик тарихы мен әдебиетіне Абайдың да оқта-текте соғып отыруы түсінікті мәселе.

Міне, Пушкин бастаған классик әдебиетінен сол Пушкиннің өзі мен өзгелер арқылы Абай алған жалпы әсер осылай болса, енді орыс әдебиетінің кейбір ағынына Абай

тағы да қоян-қолтық байланыс жасайды. Ол — әсіресе Лермонтов.

Енді Абайдың сол Лермонтовпен жанасқан жайларын тексереміз. Орыс классиктерінің ішінде Лермонтов Абайдың қатты сүйген ақынының бірі. Абайдың өз айтуынша, Лермонтов — «ерекше ызаның ақыны», «махаббаты ашумен уланған» ақын. Ашуы қоғам құрылысына наразылықтан, қоғам дертіне күйінгендіктен туған. Ол сол ашумен отырып, қоғамдық мін-мерезді жерлейді. Адамды ішкі ойына үңілтеді.

Саналы адам, ойлы адам болуға баулиды. Осындаймен оқушыға ой түсіріп, толғантпақ, ұялатпақ болады. Бұл ақын — өткір сөздің адамы. Бірақ, кей кездерде сол сезімі мұңлы наразылықпен түңілуге, жүдеулікке бейімдеген адам.

Саналы ой, ызаланған сезіммен қоғам дерті үшін қатты күңіреніп, қатты түңілген ақын.

Міне, осындай күйді Абай өз ішінен, өз басынан да көп табады. «Жұрт» мінезі («жұрт» дегенде Абай, көбінесе атқамінер, партия басы топтарын еске алып сөйлейді), дос қылығы, ел уайымы, көңіл шері, бас мұңы, табиғат көркі сияқтының барлығы да Абайдан жаңағы Лермонтов сарынына ұқсаған жырлар туғызады.

Рас, бұл процесті Абай бірден бастамайды. Лермонтов үлгісімен қоғам уайымын, көңіл шерін, бас мұңын айта бастаудан бұрын Абайдың ақындық еңбегі екі тарау жолдан өтіп келеді. Мұның біріншісі және ең зоры — Абайдың өз өрісінің даму жолы. Қоғамшыл, ұстаз ақын Абай өз айналасындағы қараңғылық, құнсыздықпен алысуда көп күңіреніп, көп шерленіп қажып келген болатын, бұл — бір тарау. Екінші бір тарау — Абайдың Лермонтовты көп аударған еңбегінің тарауы.

Қазақ оқушысы Абай арқылы Лермонтовтың талай ірі, терең сырлы, көркем жырларымен танысты. Оның ішінде — «Қарасам қайғыртар жұрт», «Жалау», «Жартас», «Қанжар», «Теректің сыйы», «Босқа әуре боп», «Жолға шықтым» сияқты талай-талай терең сезім, үлкен көрік, ірі толғаудың жырлары бар. Лермонтов арқылы Гегенің «Қараңғы түнде тау қалғып» дегені, Байронның «Альбомға» дегені сияқты Батыс ақындарының сезім, сарындары қоса аударылған жерлері де бар.

Абайдың осы Лермонтовтан аударған өлеңдері қазақ әдебиетінде, әлі күнге ешбір аударушының жете алмаған биік тұрғысында тұр. Қазақтың әдебиет тілі пісіп толмаған кезінде майданға шығып, орыс әдебиетінің ең шебер нұсқасы Лермонтов жырын өз күшіндей, өз толғауындай етіп

жеткізу Абайдың ерекше шеберлігі үшін үлкен дәлел. Бұл аудармаларының тұсында Абай «Евгений Онегиндегі» машығын қолданбайды. Мүмкін болғанша Лермонтовтың жолдарын өз қалпында өз сөзімен, мағына толқынымен толық жеткізуге тырысады.

Сондай тырысу мен шеберлік арқасында қазақ оқушысы Лермонтов жырларының құрыш күшін де, бусанған тынысын да, күй сазын да толық сезінеді.

Кейде ырғақ, кейде ұйқас, кейде теңеу, салыстыру дәл Лермонтовтың өзінше болмағанмен, әрбір жолдың сезім күйін (настроениесін), лебі мен емеурінін асыл нұсқаның дәл өзіндей танытып отырады.

Осы Лермонтовтан жасалған Абай аудармасы арқылы қазақ өлеңіне бір ерекше жаңа, ерекше құрыш күшті, терең сырлы үлкен ағым кеп араласқандай болады. Лермонтов кішіреймей, әлсіремей, өзінің барлық ірі тұлғасымен тұтас ауысқандай болады. Бұнда қазаққа ұғымды етем, жеңілдетіп берем деп қазақы тон, тымақты кигізген жер жоқ. Орыс әдебиетінің мәдениетті, үлкен сыйлы ірі классигі өзінің барлық үлгілі, өрнекті сипатымен қазақшыланады.

Абай осы аудармалар арқылы өз оқушысын поэзия мәдениеті күшті болған үлкен мұрамен таныстырып, жанастырады. Адам баласының жалпы қоры дерлік үлкен қазынаға жетектеп әкеледі.

Осындай етіп аударған Лермонтовтан, бертін келгенде, Абай өз шығармалары үшін де үлгі, өрнек алады. Өзінің мәдениетті, оқымысты ақын боп жырлаған сөздерінде жаңа сарынмен саз табады. Сонысының терең тамырлары Лермонтов лирикасымен туысып отыратыны бар.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;
Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа, —

деген сөздерді алсақ, табиғатты осылайша сезіну қазақы үлгі ме, европалық үлгі ме? Бұл арасын айыру қиын емес, әрине, стихия мен адам көңлінің шарғысуын көп жыр ету — Европа романтизмінің үлгісі. Оның ішінде, мұңлы көңіл иесі, жүдеу қабағы бар ақын Лермонтовқа да ұқсастығы бар боп шығады. Абай жырларының ішінде осындай көңіл шерін, бас мұңын шаққан сөздер, әсіресе, өлім күйін айта-тын — «Өлсем орным қара жер», жалғыздық дертін қозғайтын — «Алыстан сермеп» және өз басынан кешкен жеке бір фактіні сөз қылатын — «Сұм дүние тонап жатыр», неме-

се адамның адамдық қасиеті туралы айтқан толғауы — «Өлсе өлер табиғат» сияқтының барлығынан да Абайдың Европалық мектебі көрініп тұрады. Сонда табиғат лирикасы, көңіл лирикасы, қоғамдық мұңды күй, жалғыздық сарын сияқты жырларының көптен-көбі Лермонтов лирикасымен жақын түсіп отырады.

Тағы бір топ өлеңде Пушкин мен Лермонтов екеуінің де ізі білінетіні бар. Онысы білімсіз, ой санасыз өткізген жастық күндері үшін өкінген жаңа өлеңді, ән-күйді жаңаша бағалап, тыңдаушыға солардың ұстаздық мәнін түсіндірем деген жырларынан көрінеді.

Әрине, бұл жырлардың тұсында да Лермонтовқа құр еліктеу, құр үн қосу болады деп айтпаймыз. Айтуға дәлел де жоқ. Тегінде Абайдың Пушкин, Лермонтовке ұқсастық жақындығын айту, соны дәлелдеу, ұқсамайтындығын айтудан сона құрым қиын. Осының өзінде Абайдың олармен жақындығы зерттеу арқылы ғана танылатын жақындық екенін көрсетеді. Терең тамырдан барып қосылатын үлкен қорытудан өткен, тереңдеп сіңген жақындық екенін көрсетеді. Мұнда ұшқарылық, механикалық әдет жоқ. Үлкен мектептен өткен нәрлі, іргелі үлгінің ғана ізі бар.

Абай ақындығын алғанда, осылайша боп ашылып отырған жайлар, оның құн-бағасын кемітпейді, қайта арттыра түседі.

Осындағы айтылған қарым-қатынастар Абайдың Европалық үлкен қорға қол артқанын көрсетеді. Адам баласының жалпысына бірдей болған классик әдебиетімен жақсылап, тереңдеп ұштаса білгенін көрсетеді. Өзінде Европа, өзі Европада боп, қарға тамырлы боп байланысқанын көреміз. Бұл белгі — сүйсінерлік нағыз ірі белгі.

Пушкинді Пушкин еткен белгі, ерекшеліктің өзі де осындай болатын. Ол да өзінен арғы Батыс Европа мен ескі классик әдебиетінен үлкен үлгі алып, адам баласының ортақ мұраларына қол артып өскен ақын. Өзге жайларын қойып, оңай мәселелердің өзін алсақ та Пушкиннің атақты «Ескерткіш» деген өлеңі осы ретпен жазылған, ескі Рим ақыны Горацийдың «Ескерткіш» атты өлеңіне бой ұрады. Екінші бір атақты өлең «Пайғамбар» болса, оның мазмұны, оқиғасы, мұсылман жұртының Мұхаммет туралы айтқан ертегісінен туады және Пушкиннің барлық «Оңтүстік тақырыбына жазған поэмалары» ағылшын ақыны Байронның «Шығыс тақырыбындағы поэмаларымен» ұштасып жатады.

Ал, Лермонтовтың барлық ақындық шығармалары, көптен-көп сол Байрон мен Пушкин поэмаларының әсерінде қалып отырады.

Олардың өзінің өсуі және олар арқылы бүкіл орыс елінің классик әдебиетінің өсуі осылайша жалпы Батыс әдебиетінің өсу жолдарымен байланысты боп отырады.

Осылайша болу классик ақын-жазушылардың және барлық орыс әдебиетінің үлкен ерекшелігі болатын.

Осындай қатынас болмаса, жалғыз өз ұлтының тар көлемінде қалса, ол мәдениет, ол әдебиеттің тағдыры мың жыл бойы бір қалпында тұрып қалған ескі шығыс мәдениетінің тағдырындай болар еді.

Абайдың өз тұсында, орыстың классик әдебиетін мектеп тұтып бағалауы, сол арқылы нәр, қазына табуы бүгінгі біздің социалистік интернационалдық, бүкіл дүниелік қорға тезірек ұмтылып, көңілдегідей меңгеріп алуымызға жәрдемші болады.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрынғы халді алып, содан Абай шығармасына келгенде, бұрын сезіп, естіп көрмеген бір жаңаша, өзгеше желдің ескенін сезесін, сол жел Абай арқылы батыстан, орыс классик әдебиетінің мәдениетті қорынан есіп тұрған жел болады. Өзі қоғам тілегін қорытушы, әрі ұстаз, әрі басшы өнердің игі лебі болады. Міне, Абай бағалы болғанда осындай, үлгілі, мәдениетті ақын болуымен бағалы.

Осымен қатар Абайды алашорда ақындарынан аулақ ететін, осындай алға беттеген, прогрессивтік ерекшеліктер бар. Соны ұмытпау керек. Орыс классиктерімен байланысын зерттеуде, бұдан былай есте тұтатын тағы бір нәрсе — оның байланысы жалғыз Крүлов, Пушкин, Лермонтовпен бітпейді.

Орыс әдебиетінің барлық ХІХ ғасырдағы классик ақын-жазушысымен, сыншы-қоғамшылармен жақсы таныс боп, үлкен мектебінен өткен Абай Лермонтовтардан бергі жазушылардан да үлгі, өрнек алған.

Осы ретте айрықша, қосымша зерттеуді керек ететін бір мәселе — Абайдың Салтыков-Щедринмен байланысы турасында.

Өз заманындағы патшалық бюрократизммен, чиновник-алпауытымен, азғын ымырашыл интеллигенттермен қалам арқылы қатты алысқан Салтыков Абайға аз әсер етпеген сияқты. Рас, Салтыков ақын емес, жазушы; оның пәлен шығармасы Абайдың пәлен өлеңінің түр, нәріне үйлес келеді деп айту қиын.

Бірақ жалпы мысқыл-сатира, ащы сықақ жағын алсақ және сол құралдардың патша агенттері — жемқор, ұлық, құнсыз чиновник, надан қанаушыларға қарсы жұмсалғанын ескерсек, онда Абайдағы: «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысың», «Интернатта оқып жүр», «Қайтсе

жеңіл болады» сияқты қоғамдық, мемлекеттік құрылысты сынап, шенеп жазған өлеңнің барлығының астарында Салтыковпен үндестік бар екенін айыру қиын емес сияқты.

Бұл жай да Абай мұраларының ерекше, мәңгілік қасиеті — ұлы орыс әдебиетімен іштей-тыстай да айнымас берік байланысты екенін аңғартады.

АБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ БИК НЫСАНАСЫ

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Өсер ұрпақ, келер дәурен, туар тарих қауымына ақын арнап кеткен мұнды, сырлы бір сәлем, наз сәлем осы еді. Шөл ғасырлардың қу медиен, құла түзінен болар заманға, жарқын заманға қарай жалғыз аяқ жол тартқан ақын болатын.

Сахараны басқан қара түн-түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап, халқына бет нұсқап: «Таңың белден атады, күнің сонау жақтан шығады» — деп кеткен ақын еді.

Рас, қытымыр заманы мен надан қауымға ол ақын жұмбақ болды. Жұмбақ па, біз үшін сол ардақты ақын бұл күнде? Жоқ, жұмбақ емес. Ол уақытта заман бұлтты бетін бүркеп тұрғанмен, айдың аты ай еді. Біз қазақ әдебиетінің жұмбағы емес, айқын жүзді айдай игі бір нұры дейміз Абайды. Соқтықпалы, соқпақсыз дүлей мыңның қарсылығына жалғыз алысқан Абай да емес, бүгінгі күн.

Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным! —

деп күңіреніп өтсе, бүгін халқы алып Отан тапқанда, ақын асыл халқын тапты. Бір қазақ халқы емес: тілегіне тілегін, табысына табысын қосқан, жорығына жорығын қосқан, жеңісіне жеңісін қосқан, қасиетті социалистік Отанның ұшан-теңіз халқын тапты. Абай бір қазақтың Абайы емес, Ленин туы астында жасаған Советтік Социалистік Ұлы Одақтың бәрі қадірлейтін Абайы болды.

«Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!». Кінә емес, қадір тұтады біздің дәурен, біздің ұрпақ. Мыңдар, миллиондар жүрегі қадір тұтады. Айғағы оның дәл осы күндер. Қазақ әдебиетінің ұлы бір мереке, мейрамы болып отырған осы күн.

Алпысқа шығар жасында ұлы ақын қайтыс болды. Өлгеніне қырық жыл толды. Бірақ, біз үшін Абай өлген жан ба?

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? —

демеп пе еді. Өлген жан емес. Ақын жолы халық жолымен, тарих жолымен қабыса табысқан шақта оның өзіне өлім жоқ, сөзіне заман, дәурен шегі жоқ. Біздің дәуірімізге әрі бұрынғы, әрі бүгінгі Абай болып, келешек заман үшін де тарих аспанындағы бір тұрақты нұры болып шырқау бармақ. Ол болашақ күндерде де Абай әрі бұрынғы, әрі ар жағындағы келешектің өлмес, өшпес тұрғыласы, күн шуағы, айықпас күнгеи биігі болып тұрмақ.

Жай адамның өмір тірлігін біздің халық мүшелмен санайтын. Оның мүшелі он екі жыл еді. Ақындықтың Әбулхаят суын ішкен, өлімді жеңген, мәңгі тірлік тапқан Абайдай дана, даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін жүз жылдан қайырмақ. Алтайдан Алатауға аттап түсерлік ертегі тұлпарындай сайлардан, сахаралардан ғана аттап өтпей, замандардың да талайынан аспандап өте бермек. Өзінің қадір білмес ғасырынан бізге жеткенде Абай солай жетіп отырған жоқ па? Өміріндегі қам-қайғысын халқының бағына бағыстаған барлық дана ақынның өзіне өзі жазған «тағдыры» сол.

Осындай ақынның бір мүшел қайырған жүз жылына тұтас келген біздің мереке нені еске алады? Кеннен шыққан асылды, алтынды, қоспасынан айырып қорытып алғандай, ақынды да заман ортасымен қоса алып, сол дәуірінен иығы асқан өмір арманын, еңбек қасиетін қорытып алады.

Абайдың бар өмірін баян ету бір сөзге сыймайды. Ұзақ өмірінде Абайдың азамат арманынан туған, талан-тартысынан туған ақындық, даналық қалып-қасиетінен туған бірнеше өрен-өрен белдер бар. Бар өмірін айту орнына біз сол өзгеше кезеңдерін бөліп атап көрмекпіз.

Бұл ерекше қалпында Абайдың ақындығы да, бас тірлігі де, өмірдегі жол тартысы да, тарихтың елеулі үлгілі жемісі де түгел танылады. Абайдың Абайлық бітім кескінін, тарихтық тұлғасын танытқан ерекшеліктері бар.

Осындай қасиеттері Абайдың жас жігіт шағынан өлер кезіне шейін әр алуан болып айқындалып шығып отырады. Жекелеп санасақ, жас кезіндегі өмірлік, азаматтық ең бі-

рінші ерекшелігі: «Әкенің ұлы болмай, халықтың ұлы боламын» деген тартысында, «Әкесінің баласы — адамның дұшпаны, адам баласы — бауырың» деген ой Абайдың сөзі ғана емес, адамгершілік, гуманистік жолы да болатын. Арлан бөрінің соқпағына бөлтірік бөрі ақылы көптігінен түспейді, бөрілік табиғатынан деп білген Абай, жасында әкеден қол үзгенде ел үшін, ел көшіне, тарих көшіне соны қоныс, тың өріс табу үшін қол үзген, сол үшін кеткен. Ол кетуі — үстем тап әкімдерімен кетісуі еді. Бұл бірінші үлкен ерекшелігі еді. Осыны ісінде де, өлең еңбегінде де арман етті.

Екінші ерекшелігі: жуан бел надан, содыр ру басылардан бөліне кеткен бетінде бірден халықты, халықтың мұңын тапты. Сол халықтың жоғын берер жаңалықты іздеді. Жеке қазақ тарихы мен топырағынан іздеген жоқ, үлгілі көрші елдер — өнерлі орыс халқынан іздеді. Ұлы орыс халқының ғасырлық қазынасына өз халқының қолын, жолын жеткізуді мұрат етті. Орыс халқының өткен тарихынан, өзі тұстас тірісінен өзіне де, жұртына да дос, көмек тапты. Сонымен, бірінші ерекшелігіне екінші қасиет қосты. Абайды танудың, толықтырудың айнымас айқын жолы осы еді.

Үшінші ерекшелігі: қос қанаттан биікті меңзеген ақындығын бұрынғы қазақ ақындарының ешқайсысы шығармаған әлеуметтік ұлы тартыс, тарихтық тартыс құралына айналдырды.

Төртінші ерекшелігі: өзі үшін, елі үшін ізденді, ізденді де тапты және бар тапқаны мен тудырғанын ұстаздыққа салды. Ақын болып әсер ақынды тәрбиеледі. Қазақтың жаңа әдебиетінің, классик әдебиетінің іргесін өзі қалап туғызып, сол әдебиетке басшы, халыққа қамқор, қайраткер болды.

Санай берсек, Абай басынан, өмір, еңбек соқпағынан тағы талай ерекшеліктер аталар еді. Бірақ өмірбаянын тұрғы-тұрғы биігінен қарап, жинап түйемін дегенде, дәл осы аталған төрт күнгей анық Абайдың төрт тірек діңгегі сияқты.

Өмірінің, еңбегінің дәл ізімен болжасақ, осы ерекшеліктері айқын-айқын танылады.

Құнанбайдың еркінен шығып, өз өмірін өз ақылы бойынша билегенде, Абай ең алдымен орыс тілі, орыс мәдениетіне ұмтылды. Абай Россиядан айдалып келген орыс революционерлеріне кездеседі. Олар орыс халқының революцияшыл интеллигенциясының ішінен шыққан қадірлі, асыл жандар еді. Абайдың айдалып келген революцияшыл достары айдау жылдарының өзін үлкен үгітшілік-ағартушылық жолына арнады.

Осы арада Абайға қатты көмектесіп жүріп, Абайдың шығыс тарихына, халық қазынасына, жол-жорасына, әдет-салт, кәсібіне қанықты, білгір адамнан өздері де көп білім, дерек, нәр алды.

Абай болса осы кезеңнен соң ақындықтың кең өрісіне шыққан кезінде:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап,—

деп, тың жол бастады. Ескіге сын, надандық түнегіне үкім айтам деді. Орыс халқының ұлы шыншыл даналары Пушкиндер, Салтыков-Щедриндер қалай айтса, соларша қамыңды жеп, алдыңды меңзеп айтамын деді.

Сонда дана ақынның өз халқынан және жалпы адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз.

Мұның біріншісі — қазақ халқының, есте жоқ ескі заманнан жиып, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры, ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті.

Екінші бір қол артқан қазынасы — араб, парсы, түрік тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы.

Үшінші үлкен өнер, мол азық алған зор саласы — орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Европа мәдениеті. Осы соңғы өріске құлаш созған Абай өз заманы үшін әрі жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді.

Абайдың ақындық бітіміндегі ең бір ірі жағы осы айтқан үш қазынаның қайсысына барса да құр ғана үйренуші, еліктеуші боп барған жоқ. Қайдан алсын, нені алсын — баршасын да өзінің үлкен ойлы, терең толғаулы ірі ақындық ерекшелігі арқылы үнемі өз елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым-табысы етіп ала білді.

Енді осы айтылған үш салаға жеке-жеке тоқтап, оның кейбір өзгешеліктерін айталық.

Абайдың 80-жыл мен 90-жылдар арасындағы өлеңдерінің көпшілігі сол кездегі ауылдың, ауылдағы қоғамның өзгеше қалып құрылысына арналған, өзінің тұсындағы қауымның тағдырын талдауға арналған. Осымен қатар өз халқының ой қазынасының барлығын да санап саралап шығады. Қоғам бірлігі, халқының тарихына жаңалық тілеген ақынның жаңа мұрат жолы, ақындық программасы да көрінеді. Міне осы алуандас шығармаларының барлығында

Абайдың мол араласқаны қазақ халқының өз қазынасы болады.

Бірақ, дәл сол кездің өзінде де ақын халық шығармасында айтылмаған тың сөзді айтады. Дүниені өзінің жаңаша тануына орай жаңаша сезім, жаңа ой айтқанда Абай тіл сөздігі (лұғаты да), өлең көріктеу өрнегі де басқаша, өзінше шығады. Қазақтың елдігімен, тарихымен, бұрынғы қазынасымен жалғаса отырып, соны өсіріп, өрістетіп, Абай айтқан жаңалық әлденешеу. Бірақ, бар тарауындағы бір ерекшелік: соның бәрін жаңа дәуірге бастайын деген ағартушы ақын өзінен бұрынғы ақынның бәрінен басқаша айтуында.

Сондайлық басқаша, тың жаңалықты Абай шығыс әдебиетінің қорына қол артқан кезде де мол тауып отырады. Абай өзінің жас шағынан жақсы білген классик ақындарды: Фирдоуси, Низами, Шейх Сағди, Хожа Хафиз, Навои, Фзули, Бабурлерді өмір бойы зор қадірлеп өткен. Ерте кезде оларға еліктеп жазған шығармалары да болған. Кейін Низами, Навои жырлаған Ескендір жайын, Аристотель жайын Батыс әңгімелерінен алып қосқан жаңа сарындармен көркейтіп, жыр дастан етеді.

Абайдың айтуынан кең сахараға «Мың бір түн», «Шахнама», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көрұғлы» сияқты үлкен асыл мұралардың халықтық аңыздары да мол тараған.

Араб, иран мәдениетінің тарихын тереңдеп зерттеген Абай — Рашид Иддин, Мұхамедхайдар, Бабур, Абұлғазы Баһадүр хан сияқты арғы-бергі тарихшылардың еңбегін жақсы білген. Манық (логика), жалпы философия, ахлақ (мораль) философиясын да білген. Ертеден бергі шығыс ғұламаларының көп еңбектерін бергі уақыттарда да үнемі зерттеп отырған. Тек ескі шығыс мәдениеті ғана емес, өз тұсындағы Жақын Шығыс мәдениетінің қалпынан да ұдайы хабардар болған. Татардан шыққан алғаш ағартушы, жаңашыл ғалым Шихабуддин Маржанидің еңбектерінен бастап беріректе шыққан жалған жаңалық, діншіл саясат ғылымы исләмшілдік, түрікшілдік (панисламизм, пантюркизм) үгіттерін де білген.

Мысырда Мұхаммет Ғабдуһи бастап, Жалалитдин Ауғанни қостаған исләмшілдік үгіті кейінгі кезде Россия мұсылмандарына да тарап еді. Ол сияқты батыс мәдениетінен бас тартқызып, жұртшылық тарихының ілгері басар қадамын кейін шегеретін кертартпа өсиетке ден қойған феодал, қажы, молда, пір-ишан қазақ даласында да мол еді. Ол ағымның өзіне тиісті газеттері, журналдары да болған. Мысалы, «Тәржүмән» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді.

Бірақ, өз халқының келешек табысын, болар тағдырын ұлы орыс халқының мәдениетімен жалғастырып өсіруді өмірлік еңбегінің биік нысанасы еткен Абай, жаңағы жалған жаңалыққа ермейді, елікпейді. Оны бүкіл шығыстың сол заманға шейін кенже қалуына себеп болған кесел-кедергінің бірі деп танып, онымен бір де бір адым баспайды. Аулақ серпеді.

Қауым халқына қызмет етудің жолы жалпы адам баласына тән кең еркін ойдың бетінде. Орыс классиктерінің өз қоғамына, бүкіл адам баласына нұсқаған кең іргелі адамгершілік, азаттық үгіт өсиетінде деп біледі.

Абайдың сол діншілдікті, түркішілдікті өз уақытында мансұқ етуінің дұрыс екендігін Ұлы Октябрь Социалистік революция анықтап ашты. Байшыл-реакцияшыл ұлтшылдықты өзіне тірек еткен бұл кертартпа ағымның залалды сырын Ленин бастаған ұлттар азаттығының революцияшыл күресі, жеңісі әшкереледі.

Абай Шығыстың қорынан өзіне үлгі алғанда бұл жақтан алған жоқ. «Масғұт», «Ескендір», «Әзім әңгімесі» сияқты терең мағыналы дастандарды жазғанда, «Көзімнің қарасы», «Хор болды жаным» сияқты сыршылдық жырларды жазғанда, «Өлең — сөздің патшасы» сияқты ақындық әсем сөздің қадірін айтқанда, шығыс классик поэзиясының тіл көріктілігін, жалпы ұзын ырғақ, саз-сарынды ала отырды. Бірақ, олардың тұсында да ұлы ақын өзінің өзіндік өзгеше бітім бейнесін еліктеуге салынып, жеңілге сайып, өзгерткен жоқ. Дүниені, өмір-мақсұтты, тартыс-бағыты атағанда бар ойы, бар ақындық шабыты өте терең шындықпен қабысып отырды. Сол себепті зат әлемін, адам құбылысын, қарым-қатынасын жырлағанда аспан, тағдыр өмірі деп толғамай, үнемі жер басқан адамның күнделік, тарихтың шындық болмысы етіп толғап, тебіренді. Бұл Абайдың ұлы реалистік, өзіндік, Абайлық тұлғасынан туған ерекше қалып-қабілеті еді.

Ақын Абайдың орыс халқының ұлы мәдениетіне бой ұрып, өнеге, нәр алуы да әлдеқалай жалаңқабат жағдай емес, өмірлік, тұрақты негіз, нанымында шығыстан батысты артық көріп, таңдап алумен қатар ақын өз бетімен оқып, ізденіп тереңдей отырып, орыс пен батыс әдебиетіне ұзақ жылдар бойына көп үңіледі. Пушкиннен бастап алпысыншы жылдар, сексенінші жылдардың жаңалығына да әбден қанады. Тек ұлы ақындар емес, Лев Толстой, Салтыков-Щедриндер тәрізді көркем қара сөз аталарын да жақсы біледі. Орысша аудармалар арқылы Байрон, Гетені де таниды. Ескі антик әдебиетімен де мол танысады. Айдалып келген достарының қуәлігіне қарағанда Абай батыс философиясы мен

Спенсер, Спиноза мен Дарвин еңбектерін де үнемі оқып, көп шұғылданған еді.

Орыс классиктерінің мұраларына Абайдың баруы әр сатыда әр алуандас. Мысалы, Крыловты Абай ақын ашық түрде таза аударушы болып ұғынады да, тек әрбір мысалдардың ақырындағы үгітін өзінше, қазақ ұғымына, ойына жанастыра түйіп беріп отырады.

Лермонтовты Абай ерекше бір қызу жалынмен, өзі қоса қозып, үнемі қызығып сүйіп, сүйсініп отырып аударды. Ал, Пушкинге келсек, Абайдың бұған беттеген ақындық қарым-қатынасы мүлде басқа, «Евгений Онегиннен» Абай жасаған үзінді аудармалар анығында аударма ғана емес. Ол Пушкиннің әсем романын шабытты ақын жырымен қайталап, жарыса әңгіме етіп беру болып шығады.

Орыс мәдениетіне сол саңлаусыз қазақ сахарасынан шығып, жалғыз өзі жол тартып барып табысқан Абайдың қадір-қасиеті бұрынғыдан да артып, биіктей түседі.

* * *

Абайдан қалған асыл мұраның идеялық, көркемдік сапасын шолып өткен қысқа сөз, жалпы тексеруде біз көбінесе ақындығын — поэзиясын айтамыз. Бірақ, Абай мұрасы жалғыз ақындықта емес, көркем қара сөзде де, ән-күй өнерінде де бар.

Абайдың «Ғақлия» атанған қара сөзі барлық құрылыс қалпымен, шебер, шешен тілімен және өлеңдеріндегі ой толғауының көпшілігін тереңдеп, еселеп, өсіріп жеткізумен біздің әдебиеттегі тағы бір соны, қызықты жаңалықтың бірі болған. Мұнда да сыншыл, ойшыл Абай көрінеді. Орыс әдебиетіндегі Лев Толстойдың кейбір толғау үлгілеріндей, бірақ қазақ халқының өз тіршілігіндегі күнделік болмысынан туған аса бір алғыр, жүйрік, кейде шешен орамды мол бір әсер көрініп отырады.

Барынша тұтас ой ықыласымен ілгері, жарқын заманға ұмтылғандықтан, Абай өз халқының ой-санасы өсу тарихында анық прогресс жолын бастаушы болды. Өз заманының тарихтық, кертартпалық бөгетінің бәрінен аттап өтіп, елі-жұртын дүниелік мәдениетке жеткізем деушінің ең алдыңғы бірі болды. Сол талап-тартысы арқылы, еңбек-егісі арқылы, заман мешеулігін жеңіп, қазақтың еңбек елі мен орыс халқының ой құралдарын бір араға қосып, алдағы күндер үшін біріккен күрес қайраткері болды.

Сондықтан да Абайдың ардақты жырлары Ұлы Отан соғысында елі-жұртын қорғап жүрген қазақ жауынгерлері мен командирлерінің сенімді серігіндей болып, бар майданда ере жүрді. Олардың барлық ұлы Одақ ұлттарының ұлда-

рымен жүрекке жүрек, білекке білек қосқан қаһармандық қимылында Абай ата дос болып құптап отырды. Сондай болып, өз халқының адал ұл, қыздарымен қатар жорықтың ауыр жылдарында бірге кешіп өткен Абай, біздің шын бақыт дәурен болған социалистік дәуірімізде бұрынғыдан да ардақты болып отыр.

Сондайлық өлмес, өшпес қасиеттерінің өзі-ақ Абайға қазақтың классик әдебиетінің атасы деген, қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі деген атақты бергізе алады дейміз.

АБАЙ МҰРАСЫ ЖАЙЫНДА

Абайды тану — жалпы қазақ әдебиетін тану тәрізді әлі жас ғылым. Оның жетіскен шама-шарқымен қатар, әлі олқылығы, кемшілігі де көп. Бірақ бұл үртіс өсіп келе жатқан және қазақ әдебиетінің өзге тарауларын тануымыздан көрі өнімдірек өскелеңдеп келе жатқан ғылым тарауы екенін де жұртшылық біледі. Бізде Абайды тану жұмысына, тек әдебиетші ғана атсалысып отырған жоқ. Тарихшылар, тілшілер, көркемөнер зерттеушілері, педагогтер тағы да осыларға жалғас әр саланың мамандары тарапынан үлестер қосылып келеді.

Басы әдебиеттік зерттеулерден бастап, жаңағы айтылған әр салада Абайды зерттеушілердің бәрін алсақ, барлық тобымыз да алғашқы кезеңдермен салыстырғанда өсе түскен, жұртшылық тани түскен табыстарымыз жоқ емес. Сонымен қатар алғашқы зерттеу кезеңдерінде сол аталған топтың ішінде әрқайсымызда, әр дәрежеде және әр алуан қателіктер болғаны да рас. Бірақ, қателесе жүріп — іздендік, іздене жүріп — өстік. Абайды тану ғылымы да соған орай әуелгі шалағай, қателігі мол сатыдан басталып, бері басқан сайын біртіндеп өсе түсті. Сөйтіп, зерттеушілік ойлар өсумен қатар Абайды тану ғылымы да аздап кеңейіп келеді дейміз.

Бірақ шын мол сапалы еңбек нәтижелерін беру жолында, әлде де алдарымызда тұрған қарыз — міндеттер көп. Сондықтан, жоғарыда Абайды танудың олқылығы көп дегенді әдейі алға салып айтып отырмыз.

Сондай ретте ойлауды керек ететін жайдың бірі — Абайдың мұрасы турасында. Бұл жөнде зерттеу, сынау, ойлану керек болатын жайлар аз емес. Қай шығарма Абайдың қай кезеңіне тиісті, қайсысы Абайға қонымды емес, оған сыйымсыз деген жайлардан да күдік айтуға болады.

Пікір таластыруға, күдіктенуге, сүйтіп жүріп анық

объективтік негізде келісуге де болады, келіспеуге де болады. Сонда, әсіресе, таласқа салған шығарманың өзі беретін нақтылы, дәл дерегіне қарайық. Сөзіміз документке, шын ғылымдық жағдайға, тым құрса көңілге анық қонымды дәлел, өнімді ойға сүйенсін. Құрғақ күдік ғылымды өсірмейді. Ол дәнсіз гүлдей өмірі жоқ, өзінен әрі қарай өрбігер нәсілі жоқ, тұл сөз болады.

Екі сала мәселе бар: біреуі — Абайдың өзінің мұрасы (даулы, таласты мәселелермен қоса) жайында; екіншісі — сол Абай мұрасы туралы істелген еңбектер жайында. Абайдың өз мұрасын тұтас алғанда, бұрынғы мен бүгінгі пікір айтушылардың бәрінің тегіс келісетін басы ашық бір мәселесі бар. Ол — Абайдың қазақ мәдениеті мен әдебиетіндегі, тарихындағы үлкен орнын қадірлеп бағалауда. Өз мұрасы турасында, Абай жайында Пушкин туралы бұрын айтылып келген ғылымдық қорытынды пікірлерді қолданамыз. Абай да Пушкин сияқты өз еңбектерінде танытқан қазақ тілінің структурасы, грамматикалық құрылысы және негізгі сөздік қор (фонд) жөнінде бізге қазақтың бүгінгі сөйлеп жүрген әдебиеттік тілінің қалпынан көп айырмасы жоқ із қалдырды. Яғни жеке сөздігінен бұл күнде айтылмай қалып қойған, ескірген мысалдар болса да, Абай халықтың тілін өз тұсындағы үстем тап санашылдары қолданған, діншіл кертартпа топтар жаргонға айналдырып бара жатқан тілден тазартуға тырысты.

Горькийдің Пушкин турасында айтқанындай, қазақтың халық тілін әдебиет тілін қалай жасау керек екендігін, халықтық қорды қалай пайдалану дұрыс болатынын көрсетті. Пушкиннен соңғы орыстың тілі әдебиеттенген халықтың тілі болғандай, Абайдан соңғы қазақтың тілі де — әдебиеттенген халықтың тілі бола бастады. Бірақ бұған қарап біз Абайды толық мағынасында Пушкинмен тең, сонымен бастас орында тұр деп айта алмаймыз. Пушкин әдебиеттің бар жанрында жазды. Абай аз жазды және азғана «қара сөзін» айтпасақ, негізінде әдебиеттің бір ғана жанрында жазды. Оның үстіне Абай тұсындағы қазақ қауымы Пушкин тұсындағы орыс қауымының мәдениетінен төмен күйде еді. Қазақ ортасына жазу-сызу өнері де жаңа ғана кіріп келе жатқан шақ болатын. Сондықтан Абайдың біздің мәдениет тарихымызға көп еңбек сіңіргенін тани отыра, оны Пушкинмен шендес, теңдес деп ешкім таласпайды.

Енді Абайдан қалған мұраның даулы-даусыз, күдікті-күдіксіз жайларына оралайық. Жақында, «Лениншіл жас» газетінің 7-санында, филология ғылымының кандидаты жолдас Нұрышевтің «Абай ақындығының алғашқы кезеңі туралы» деген мақаласы басылды.

Бұл мақаланың Абайды тану мәселесіне атсалысқан кейбір дұрыс талабы жоқ емес. Абай мұралары туралы ойлану керек, кей жайлардан күдіктеніп іздене түсу керек, сол зерттеулер нәтижесінде бүгінгі Абай мұрасы деп жүргеннің кейбіреулері оныкі болмай шығуы мүмкін. Өзі күдікті болмаса да, туған кезеңдері, жылдары жайында күдіктенетін қисын бар деген пікір негізінде Абайды танушылардың ойланатын мәселелері. Әсіресе жаңағы соңғы жайы мүлде орынды.

Бірақ, сонымен қатар сол мақаланың жазылуына себеп болған нақтылы түйінді, өзінше деректі деген мазмұнына келсек, Нұрышевтің мақаласы Абайды тану ғылымына табыс болып қосылатын еңбек емес, көбінше дәлелсіз, дәрменсіз және көп қателіктерге толы, шалағай шабуыл көрінеді. Жоғарыда айтқандай құрғақ күдік, жеміссіз тұл сөз боп шыққан.

Жолдас Нұрышевтің мақаласының негізгі ойлары не?

Ол — Абайдың мұрасынан алғашқы кезең дегенді жоқ ету керек дейді. Абай шығармаларын 1882 жылғы өлеңдерден, мысалы, «Қансонарда» өлеңінен бастап қана тану керек дейді. Бұлай болғанда, Абайды 37 жасынан ғана, бірақ күнде ақындықты, пайғамбарлық дарығандай ағыл-тегіл бір-ақ бастады деуіміз керек.

Жолдас Нұрышев өз аузымен: «Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ, бойындағы талантты жарыққа шығарған жоқ», — дейді. Екінші — «Абайдың жас шағында жазғаны» дегенді күдікке алғанда, үш түрлі дәлел айтады. Әуелі, бұлар 1909 жылда басылған жинақта жоқ. Екінші, Мүрсейттің қолжазбасында жоқ және «Абайдың тарихынан табылған өлеңдер емес», — дейді. Мұның үстіне, ол өлеңдердің бәрін «кәриялардан алынған» деп «кәрия» дегенді дәргүмән дерек етіп бағалайды. Абай шәкірттерінен, Абайды жасынан жақсы жаттаған көпшілік халық өкілдерінен алынған анық Абайға тиісті, Абайдан басқа ақын айтып көрмеген 1933 жылда қосылған шығармалардың бәрін де даулы дегісі келеді. «Кәрия» дегеннің өзін шеттігіне ілдіріп, оны түгелімен зиянды бағыттағы айтушы етіп те көрсеткісі келеді. Сөйтіп Абайдан қалған архивтің, қолжазбаның жоқ екендігіне көңіл бөлместен, кейін жиналып қосылған, көпшілігі ауыздан жазылып қосылған Абай шығармаларының бәрін күдікті етіп қояды.

«Сондықтан бұлардың бәрі де біреудің есімде қалып еді дегеніне сүйеніп, жинаққа кіргізілгенінде сөз жоқ», — дейді.

Мақаланың бұдан соңғы ең үлкен түйінді пікірі — шығыс жайында. Шығыс әсерінің Абайдың жас кезінде еліктеу түрінде болғанын айту, Нұрышевтің ойынша, қылмыстың үлкені боп көрінеді. Шығыс дегенді жіктеместен, талда-

мастан түгелімен оқушыға құбыжық етіп, үркіте көрсетеді. «Алғашқы кезде еліктеді дегеннің өзі де бекер. Абайға жапқан жала» — дейді. Шығыста — шығыс бар, советтік елдер шығысы бар екені, оның: Низами, Навои, Фирдоуси, Хафиз сияқты классиктері бүгінгі күнде біздің барлық советтік туысқан елдеріміздің ең ескі, қадірлі қарт классиктері саналып отырғанын ескермейді. Мақалада болымсыз бұлдыр, бірлі-жарым сөз болмаса, бүгінгі шығыстың өзін жіктеп қарау да Нұрышевте мүлде жоқ. Әр мәдениетте екі мәдениет барын айтқан Ленин ойын бұл жолдас бұ тұста елемеген, ұмытқан.

Абай оқыған медреседе, панисламистік, пантюркистік кертартпалық санаға толы кітапшыл молдасүрей ақындар ортасында Навои, Фзули, Фирдоусилер мүлде естілмейтін. Олардың орнына софылық, мистикалық қараңғы схоластикалық сана-сарынды танытқан Хожа Ахмет-Ясауи, Сүлеймен-Бақырғани, Софы-Аллаяр тобы ғана жүретін.

Бұл топтарды айыра түсіндіру орнына Нұрышев түгел шығыс дегенді бір-ақ топтап алады да, Абайдың 1933 жылдан бері қарай қосылған шығармаларына түгел күдік айтады. Бірақ шығыс жөнінде айтқан сөзіне қарасақ, ғылым атынан сөйлеп отырған Нұрышев, қарға адым жердей, кішкене ғана мақаласының бойында өзіне-өзі қайшы келіп, екі түрлі сөз сөйлейді. Өз сөзіне өзі оралып жығылады. Жаңа келтірген сөзінде «еліктеді дегеннің өзі бекер, Абайға жапқан жала» деп алып, мақаласының екінші бөлімінде өз аузынан сол «жаланы» өзі қоса құптап отырғанын аңдамайды. «Абайдағы шығыс әсері дерлік бейнелер, еріксіз жұққан азды-кемді қайшылық қана» — деп алады да, содан ары және де «Абайдағы шығыс әсері дерлік азды-кемді қайшылықты бұлармен дәлелдемеу керек және сондай жағдайда жүргенде, Абайға ондай болмашы белгілердің қалғандығына таңданбау керек. Жұртшылықтың көңілін оған аударып, кері сілтемеу керек» — дейді. Осы өз сөзіне қарағанда, ол жайды зерттемеу керек дегені болмаса, Абайды шығыспен өзі де байланыстырып отырған жоқ па? Қайшылық деп айтса да, алғашқы «жала жапты» деп айыптағандардың тобына өзі де барып, еніп кетіп отырған жоқ па? Мүлде шығыс жоқ десе, ол бір пікір болар еді. Оны айта алмайды да және шығыстың бәрін тұтас ұнамсыз бір-ақ бояумен баттита, қиянаттап алады да, Абайды өзі де апарып сол «зыянды», «жаман» деген шығыспен тұтасынан қабыстырып қояды.

Жолдас Нұрышевтің бұдан соңғы өзінше елеулі пікірі: «Ұлы адам мұрасын ұсақ-түйекпен өлшемеу керек. «Шәріпке» деген орынсыз өлеңді айтқызу тіпті қиянат» — дей-

ді. Және шығыс елдерінің, бізше, Навои сияқты ақындарына еліктеп жазған үш өлеңін мінегенде «мағынасыз кертартпа өлеңдер», — дейді. «Бірақ мұндай нашар, мағынасыз өлеңдерді, шығыстың кертартпа дәстүрімен жазылған өлеңдерді зерттеп білмей тұрып Абайға жаға салуға болмайды», — дейді.

Біз кейін өлеңдерге тоқтағанда, сол шығармалар тіл жағынан аламыш болғанымен нашар да емес, мағынасыз да емес және әсіресе шығыстың кертартпа дәстүрімен жазылған өлеңдер емес екенін дәлелдейміз. Оны біз «зерттей білмегендіктен» басқанымыз жоқ, мүмкін зерттеп отырып басқан болармыз да, Нұрышев жолдас өзі сол өлеңдерді ойлап, аңдап қарамай, зерттеу былай тұрсын, тіпті мүлде ұғынбастан-ақ жалпы күдік атымен жалаға ұшыратып отырған болар. Нұрышев жолдастың өзінше нақтылап, Абайдың жас шағындағы өлеңдеріне қарсы айтқан тағы бір пікірі бар. Мақаласындағы дәл дерекке сүйеніп айтылған жері осы ғана дейік.

Онда не дейді?

Абай өмірінің жиырма жеті жылының бойына сегіз-ақ өлең табылған, оның барлық жиыны сексен алты-ақ жол дейді. Бірақ Абай томының алғашқы беттерін ғана аударып, жас кездің жылы аталған сегіз-ақ өлеңін алып сөйлеу жеткіліксіз. Оқушының қайсысына болсын ешбір күмәнсіз, Абайдың 37 жасқа шейін, 20—25 жастар арасында жазғанына ешбір күдік қалдырмайтын тағы бірнеше тамаша өлеңдері, сол Нұрышев басын қарап, аяғын аңдамаған томының «Жылы белгісіз» деген өлеңдер тобында тұр. Олар: «Сап-сап, көңілім» — 59 жол, «Жарқ етпес қара көңілім» — 8 жол және «Тайға міндік» — 45 жол — жиыны жас кездің (яғни 37 жастан бұрын жазылған) 112 жол қосымша өлеңі және бар.

Бұл өлеңдер жас Абайда ақындық үлкен өнер барын танытады. Олардың болашақ реалист Абайдың және өзіне де, ортасына да үлкен сыншы, ойшыл болатын Абайдың белгісін айқын көрсетіп тұрған өлеңдер екеніне кім таласар екен?

Енді Нұрышевтің мақаласындағы пікірлерін барлық өзінше түйінді, нақтылы деген жақтарынан жинағандай шолып алып, солардағы дәлелсіз, орынсыз теріс долбарға кезегімен жауап айтайық.

Өзге емес, ең әуелі, Абайды шын сүйетін, оның жайындағы дәл деректерге, дәлелдерге шын ықылас бөлетін, қадірлі жұртшылығымыз үшін төмендегі біраз фактілерді айтып өтейік. 1909 жылғы баспада барлығы 5399 жол өлең бар еді. Оның 1090 жолы аударма болатын. Жіктегенде: 363 Пушкиннен, 398 жолы Лермонтовтан (Гете, Байроннан

аударған бірер өлеңін Лермонтов арқылы аударылғандықтан осы санға қосып отырмыз), Қрыловтан 180 жол және Буниннен 16 жол.

Осы аудармаларды есептемегенде Абайдың өз жанынан жазған өлеңдерінен 1909 жылғы баспада шыққаны — 4309 жол болады. Ал, Мүрсейітте бар дегенге келсек, оның қолжазбасы біреу емес, әлденешеу болған. Соның ішіндегі қолға түскен ең молырағына, көлемдісіне қарағанда, баспаға кірмей қалған 17 өлең бар еді. Оның жиыны — 626 жол болатын, 45 қара сөз бар еді. Бір тарихтық мақала бар-ды. Осыларға қоса 1933 жыл, 1939 жыл, 1945 жыл баспаларында және 45 өлең қосылды. Олардың ішінде жалғыз ауыз қысқа экспромт, қалжың-әзіл, ұсақ мысқыл өлеңдермен қатар, Пушкин, Лермонтовтан қалып қойған аудармалар да бар. Оның үстіне даусыз, дәркүмәнсіз анық Абайдікі дерлік сан әсем өлеңдер бар. Бұлардың жол саны — жиыны 1086 жол. Сол 45 өлеңнің бірі — «Әзім» поэмасы. Лермонтовтан аударған «Вадим» поэмасының өзі де Мүрсейіттің кей жазбасында бар, кейінде жоқ болатын.

Сүйтіп, 1933, 1939, 1945 жылдар баспасын жинау-тізу арқылы Мүрсейітте басылмағанды қосқанда, қара сөздерден басқа 1708 жол өлең қосыппыз. Сонымен, Абайдың толық жинағын, өзінен қалған архив болмаған күйде, өз қолымен отырып көшірткен нұсқа да болмаған күйде біртіндеп, жылдар бойы жиып жүріп, анық толық жинақ дәрежесіне жеткізуге тырысқан еңбектер болыпты. Нәтижеде бүгінгі Абай жинағы 5399 жол емес, 7133 жол болыпты. Қара сөздер өзіне басқа.

Бұл еңбектің барлығын күдікшіл Нұрышев есептемейді, елемейді. Оның сенімсіз ойына илансақ, Абайдың жас шағындағы өлеңі ғана емес, Мүрсейітте болмағандықтан, 1909 жыл баспасында болмағандықтан және «кәрия аузынан алынғандықтан» барлық жаңағы 1086 жолға түгел күдіктену керек. «Кәрия» дегенді де жоғарыдағы «Шығыс» дегендей екінші құбыжық, құқай етіп танытқысы келеді.

Рас, кәрияның кәриясы бар екені даусыз. Кертартпа сананың, үстем таптың халыққа қас, қарсы үгітін сақтаған кәрия бар. Сонымен бірге жазуы болмаған елдің, әсіресе арғы-бергі тарихынан қалған қазыналарын ауызша сақтаған, жадында тұтып, М. И. Калинин айтқандай, «халықтың алтынындай» қойнына тығып, ауыр өткел замандардың бәрінен алып өтіп, мәдениетті заманға, біздің заманға жеткізіп отырған талай асыл сақтаушылар және бар. «Кәрияның есімде қалып еді дегеніне сене бермеу керек» деген ойды біздей, XIX ғасыр ортасына шейін жазушы ақыны шықпаған және одан кейін де жазып айтқан ақындардың қол-

жазбасы, архиві, документі қалмаған елдердің өткен қазынасын өлшеуге «ғылымдық нұсқа» деп алсақ, онда Абай ғана емес, барлық XVIII—XIX ғасыр әдебиетімізден не қалар еді? Онда, Бұқардың мұрасы, Махамбеттің мұрасы тағы сол қатарлы бар ақындарымыздың мұралары шалағай ойдың, жауапсыз жеңілдігі, келеңсіз күдігі астында бордай тозбас па екен?

Бұның түбінен халықтың көп ғасырлық халықтық тарихына, ой қазынасына, өткен замандардағы заман елесін өз элінше әр алуан қалыптаған еңбектерге, сол еңбектерді мұра ғып қалдырған қайраткерлерге сенбеушілік туып отырған жоқ па? Оның түбі кешегі совет әдебиетіндегі әр алуан буржуазиялық бағытта болған, кейбір орыс әдебиетін зерттеушілердің зиянды сенімсіздігіне, нигилистік көзқарасына тұп-тура барып соқпай ма? Өз алдында болған еңбектердің мінін айтумен қатар, табыстары барын елемеуге бола ма? Елемейін десең де біздің советтік ғылымдағы партиялық бағыт сенің ырқыңа көне ме?

Тағы да өзге емес, жұртшылығымыз үшін бірнеше тарихтық дәл деректей, мәліметтер атайық. Мүрсейіттің өзі жасы жағынан алғанда Абайдан 10—15 жас кіші адам болған. Өмірі Абайдың өз қасында өткен емес, Абай ағайындарының бірнеше ауылдарында кезектеп бала оқытып жүрген. Ал, Абай жинағы тек 1896 жылы ғана қағазға топталып жиналатын болған. Ол істі істеген Мүрсейіт емес, Мағауия, Ақылбай, Кәкітай, Көкбайлар. Бұлар алғашқы істі Абайдың өзінің тапсыруымен, сол 1896 жылы бастайды. Сонда 1896 жылға шейінгі Абай өлеңдері қайда кеткен? Ондағы Абайдың қарындашпен жеке қағазға жазған өлеңдері Абай маңындағы жас ақын, өнерпаз хат таныған ақын-шәкірттердің, жастардың қолды-қолына тарап кетіп отырған. Кейін 1896 жылы көшірілгенде сол тарап кеткен өлеңдері жиналған, бірақ бәрі түгел жиналып үлгірмеген. Сөйтіп, сол кездегі хат таныған адамдардың тірі қалған көпшілігі 1933 жылдарға шейін, 1940 жылдарға шейін өздері білгендерін берумен келді. Немесе солардың балалары әкелерінен жаттаған өлеңдерін жинаушыларға біртіндеп қосып бере-берумен келді. Ондай өлеңдер Абайдан қалған анық өз мұрасы есебінде ел-елдің ішінен әлі де табылуы мүмкін. Біздің бұрынғы жинауымыздың сан олқылығын сондай қосушылар әлі толтыра беруі және мүмкін.

Ал, 1933 жылдың баспасын мен әзірлеген кезде сүйенгенім — жалпы кәрия емес, Абайдың бар өлеңін жатқа білген, бұрын өздері үшін көшіріп жаттап алып жүрген жақын шәкірттері болатын. Рас, олардың көбі Абайдан жасы көп кіші адамдар еді. Және олардың өз ішінде де әр алуан жан-

дар бар-ды. Солардың сенімділерінің ішіндегі жасы үлкені — Көкбай болғандықтан, ол Абай өлеңдерін сол баспаға әзірлеген шәкірт-ақын жинаушының ең үлкені болды. Қысқа өлең, аударма өлең, ұсақ өлең деп қосылған Мүрсейітте жоқ 1086 жол өлеңнің көбін жинап берген сол, Абаймен өле-өлгенше бірге жасасқан Көкбай болатын. Көкбайдың үлкен еңбегі де осында еді.

Жолдас Нұрышев «Абайдың жас дәуірі неге жасалған» деп кінәламақ болады. Жоғарыда айтқандай, өз аузымен «Абай алғашқы кезде ақындықты ойлаған жоқ» деді. Бұнда дәлел емес, долбар ғана бар. Дау емес, далбай ғана бар дейміз.

Екінші сөзбен айтсақ, мұнда: «пеш үстінде жатып ап, бал ашу» ғана, сәуегейлік айту ғана бар. Болмаса бұл пікірде не зерттеушілік, ғылымдық, не Абай мұрасына пайдалы боп қосыларлық, оны байытарлық, не олжа, не табыс бар екен?

Ең әуелі Абай 37 жасынан ғана ақын болды. «Қансонардан» ғана бастады дегенге кім сенуіне болады. Сондайлық піскен, көркем толық өлеңнен ақындықты бір-ақ бастау, бір-ақ күнде кеп ақындық дарыды деген, кереметке иланған балшының сөзі емес пе?!

Өмірбаянынан бұл жөнде тыңнан қосылған көп деректерді, куәліктерді, барлық түзу оқушы иланатын шындықтарды былай қоялық. Ал, Абайдың өздігіне, жастығына және біртіндеп өсіп келе жатқан ақындық, жекешелік талантына қонымды, үйлесімді тек Абай ғана сол заманда айтарлық өлеңдер болса, неге беземіз?

Сондай өлең, Абайдың Нұрышев жолдас күдіктенген 27 жыл бойында көп болмаса да, мүлде жоқ па екен? «Абралыға», «Сап-сап, көңлім», «Тайға міндік», «Жарқ етпес» деген өлеңдерді осы мақаланы оқумен қатар мен көп жолдастардан, өздерінің есіне түсіру үшін Абай жинағынан дәл осы арада қолма-қол оқуларын өтінер едім. Және өздерін куәлікке шақырып, біздің осы дауымызға төреші болуларын сұрар едім. Дәл жаңағы өлеңдер Абайдың 1882 жылдан бұрын жас шағында айтылғанына күдіктенуге бола ма екен? Және әсіресе сол өлеңдердің көлеміне, көркемдігіне, анық қазақ поэзиясындағы, сол тұстағы сонылық, жаңалығына қарағанда, «болашақ үлкен ақын Абай жазуға лайық өлеңдер емес» деп кім айта алар екен?

Осы өлеңдерде реалист, сатирик болатын, сыншы, ойшы болатын, дінге де, жас өміріне де жаңаша қарай бастаған Абай көрініп тұрғанына күмәндануға бола ма? Жаңағы айтқан жайларды ұғынып көру, зерттеу ғылымдық ізденудің нағыз қадірлі міндеті болмас па еді? Күдіктенсе осылардан, не басқа өлеңдерден «мынау шумақтар, анау жолдар пәлен-

дей себеппен Абайға қонбайды» десе, ол ғылым атынан сөйлейтін кісінің ауыз тола айтатын өнімді, жемісті ойы болар еді. Жолдас Нұрышев осылай бастаса, мәселені осылай қойса, Абайды тануға анық көмектесер еді. Ал, ол болса, бар жастық өлеңдерін түгелімен сынап, танып аңғарып та болмай, мүлде жоққа шығармақ. «Сап-сап, көңілім», «Тайға міндік», «Жарқ етпес» өлеңдерінде жылдар жоқ, «жылдары белгісіз деген, қайдан білейін» десе, біз ойлана түс, үңіліп қарап зерттей түс дер едік. Өмірбаяндық деректерге ықылас бөле түс дер едік. Олардың жылы белгісіз болғанда, 1865 жыл мен 1870 жылдың қайсысы екені бізге күдікті болғандықтан солай қойылған. Ал ол жастық дәуірінің 20—25 арасының өлеңі екенін шындап ойланып оқыған, дұрыс ойлы оқушы өзі де айыра алады. Мысалы, жылы белгісіз өлеңдер қатарына біз, Әбдірахманның өліміне арналған төрт өлеңді де қостық. Әбдірахман 1895 жылы өлген. Абай сол жылы да көп өлең шығарып, кейін де, бірнеше жыл бойында, арманда кеткен сүйікті ұлын есіне түсіріп, өлеңдер жазып жүрген. Сондықтан бұл өлеңдер 1896, 1898 жылдарда да жазылуға мүмкін болғандықтан, дәл жылын білмегендіктен «Жылы белгісіз» өлеңдер қатарына қойдық. Бұнымызда дауласуға келетін, хателік те болуы мүмкін.

Ал, Нұрышев жолдас «жаман өлеңдер», «ұсақ-түйек», «ұят өлеңдер» деген бір топ өлең таппақ болады. Бірақ атайтыны бірауыз экспромт қалжың — «Шәріпке» деген өлең. Ол — мысқыл өлең. Шәріптің күйеуі Тұңлікбай Абайға жасы құрбы адам. Соған, әрине, қалжың айтқанда, сыпайы түрде айтпай, өткір мысқыл, тапқыр теңеу келтірсе де, Абай тұрпайы түрде, натуралистік дәрежеде айтады. Бірақ сол қалжыңның өзі де аңдасаңыз күшті ақын айтарлық қалжың өлең деп білеміз.

Жолдас Нұрышев күдіктенген Абай жастығына қимайтын өлеңнің енді бірі — «Абралыға» деген өлең болса, бұл аса қызық шығарма. Мұнда Абай Абралыны мазақ етем деп мұсылманның намазын, намазда айтатын дұғалығын қылжақ-мазақ қып отыр.

Қираәтін оқытып
Көріп едім, шатылды...

Құржаң-құржаң етеді;
Жер ұшық берген кісідей,
Тоңқаңдай ма, не етеді? —

деп, намаз оқып тұрған Абралыны, бар қимыл қозғалысымен бір мазақтап өтеді де, енді дұғалықты сықақ қылады:

«Еннатайына кәлкәусар»
Пошал дереу күнәкәр,
Аяғын ойлап айтқаны
«Әні-шаны күлаптар».

Осында «пошал дереу» деп орыс сөзін қосып, құран аятына араластыра мысқылдап отыр. Бұны Нұрышев айтқандай, «шығыс әдебиетінің ескі дәстүріне еліктеген мағынасыз өлеңдер» деу үшін қаншалық дәрежеде ойсыздық қажет екенін мен тіпті өлшей алмаймын.

Бұл шығыспен байланысты өлең екенінде және дау жоқ, Өйткені шығыстан келген исләм дінімен шайқасып отырған жас, азат ойлы, ойнақы сатирик Абайды көріп отырмыз. Бұл өлең Абайды шығыспен туыстырса, онда шығыс ескілігімен алысу дегеннің өзі не болмақ?

Егер бұл туыстыратын болғанда, сын деген қайсы болмақ?

Шығыспен туысқаны сол — Абайды осы өлеңмен қоса сол күндегі имам, ишан шорай — исләмдердің тергеуіне берсе, патуа сұраса неғылар еді? Кітабын өртеп, өзін кәпір, әйелін талақ дер еді. Немесе, бәлкі отқа өртеп, дарға да асамыз дер еді...

Жолдас Нұрышевтің Абайдың жастық өлеңдері арасында өлердей өші, оның ойынша, кертартпа шығыспен идеялық жағынан байланысты үш өлең: «Иузи — рәушан», «Фзули, Шамси» және «Әлифби» өлеңі. Бұл өлеңдерге сүйеніп отырып идеясы, мазмұны қандай екенін ұғынбай, аңдамай жатып, Нұрышев ол өлеңді жинаушы, бастырушыларға барынша үлкен айып тағып, жалалап, кіналай келеді. Жә, осы үш өлең қандай?

«Иузи — рәушанда» — сұлудың нұр жүзін тамашалағаннан басқа, соның шұғласына елтіп, ынтық-ынтызар жайын баян етуден басқа не бар екен? Абайда кейін туатын, саф қазақ тілінде жазылатын, сұлу қыз жайын баян еткен «Қақтаған ақ күмістей» өлеңінен мынау өлеңнің мазмұн жағынан жырақ, идея жағынан бөтен не белгісі бар?

Рас, тілі аламыш, алашұбар. Бұл ол өлеңнің кемшілік жағы дейік. Бірақ оның идеядан кертартпалық танытып тұрмағаны айдан айқын. Сонан соңғы шабуылға ұшыраған өлең — шығыстың классик ақындарын санаған бір ауыз экспромт. Осы жерде санаған ақын ішінде бүгінгі туысқан елдеріміз, советтік шығыс: азербайжан, тәжік, өзбек ақындарының классик үлгісіндегі қадірлі тобының ғана атын атап отырған жоқ па? Бұнда Софы-Аллаяр, Хожа Ахмет-Ясауи неге жоқ? Солардың жоқ болуы Абайдың сол жас күнінде дұрыс бағытта іздене бастағанын, жақсы аңғарын танытпай ма екен? Орыс тілін, орыс әдебиетін білмей тұрған күнінде, жақын шығыстың жақсы ғана ақындарын таңдап алу Абайдың жастығына айып емес, тіпті мақтан екенін аңғармауға бола ма? Ал, «Әлифбиге» келсек, бұнда:

«Әлиф дек ай иузіңе ғибрат еттім», —

деп бастағанда, ғашық — мағшұқ жайынан жас жалынды білдіре бастағаны айқын тұр. Содан ары:

«Ләм — Ләбіңнен ем қылсаң мен
дерттіге,
Мем — Мемріңнен қалмас ед бар апатым
Нон — Нала қып, қайғыңмен күйдірдің
көп,
Уау — Уайлана ғишқың уайым жеп», —

деп келеді де, ақырғы төрт жолдың алғашқы екі жолында:

Я — Ярым, қалай болар жауап сөзің?
Мәт — қасың, тәштит — кірпік, сәкін —
көзің, —

дейді. Содан ары ешбір дінсіз, кертартпа идеясыз, реакциялық шығыс сарынынсыз қазақ жасының өзі құрбы қызына хатпен жазып отырған тілегін, қолқасын айтады. Рас, оны сол «Әлифбидің» түрімен, ойнап жұмбақтап келсе де, ақырында натуралистік тілек түрінде айтады.

Әрине Абай, ол кезде кей сезім, кей теңеулерді натуралистік түрде айтады. Бүгінгі біздің сыпайыланған, мәдениеттенген әдебиеттік тілімізге ұғым, түсінігімізге ұяттау, дөрекі көрінетін тілмен айтады дейміз. Бірақ, Абай заманындағы көпшілік қолданған тіл-теңеуді еске алсақ, ондай, Нұрышев көзіне ұятты көрінген сөз бен теңеулер Абайдың бергі кездегі өлеңдерінде жоқ па екен? Сөйтіп, сыншыны Абай мұрасынан үркіткен, ол өлеңді бастырушыларды қатты айыптап, сезікке алып жала жаптырған жаңағы өлеңдердің ішіне тағы біраз үңіле түссек, әрі ақынның жастығына тән кемшілігімен қатар (бірақ ол идея кемшілігі емес), өзінше қызық бағалы қасиетін де көреміз. Осы өлеңдерде не әулие-әнбие, не әлдеқандай зарзаман болмаса махшар, немесе тәубе-табыну, сыйыну дегендерден иненің жасуындай белгі бар ма? Бұл өлеңдер Абайдың анық жастығына тән, ыстық жалынды, еркін сезімді, уыз жастық өлеңдері екеніне ешкім күмәндана алмайды. Бұларда діншілдіктен бірдебір елес жоқ. Олармен салыстырғанда, Абайдың кейінгі дәуірде жазған қайшылығы мол, тар көлемді: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңі болмаса, басқа өлеңдерінде ұшырайтын исләм дінін өзінше шартты түрде болса да қабылдау, құптауды алсақ, мынау өлеңдер идеялық жағынан әлдеқайда азат ойдың, еркін сезімнің жайын танытады.

Оған соң Абайдың орыс мәдениетіне бойұрғанын, сонысы оның классик болуына айқын себепші болғанын айтумен қатар кей шығармасында, жоғарыда біз талдап айырған, дұрыс шығыстың әсері барын, бергі кезде шығарған шығармаларынан да сан рет көреміз. Сонда: Абайдың «Масғұт»

поэмасы, «Ескендір» поэмасы анық шығыспен байланысты екеніне кім күмән келтіреді. «Масғұт» поэмасының басы:

Я, алла хұрметіңе достың Махмұт.
Тілге яр бер, білінсін тұғры мақсұт.
Арун-Рашид халифа заманыңда
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт, —

деп басталады.

Ал, біздің соңғы зерттеуіміз бойынша, «Ескендір» поэмасы Низамидің үлкен дастаны «Ескендір намадан» мазмұнын алған. Соны өсіріп, өзгертіп жазған шығарма болады. Бұл алуандас творчестволық байланыс үшін «шығысқа жақындады» деп айыптайтын болсақ, сыншы жолдас, Абайдың алғашқы 1933 жылы кірген жас шағының жоғарыдағы өлеңдеріне ғана шабуыл жасау керек емес, бүкіл Абай шығармасының басынан-аяғына дейін күдіктенсе болады. Сонда бұл сыншы өзінің ішін, шынын бәлкі толық түгел аша түседі. Ол үшін де жинаушыларға айып таға түсіп, өзіне сол дәлелсіз жалақорлық, айыпкершілік, қараборандату арқылы күмәнді «олжа» таба түсетін болар.

Сөйтіп, біз Абайдың алғашқы дәуіріне қисынды деп алған үш өлеңді де түгелімен Абайға орынды, қисынды деп танимыз. Рас, бұлардың зор кемшілігі бар, ол — аламыш тілінде. Бірақ, ол жас Абайдың іздену жолындағы, белгілі ақындық приемдармен ойлап ізденуіндегі алғашқы шалағайлығы. Анық еліктеу деп осыны айтады. Өйткені, еліктеу, тегінде ақындықтың үлкен қасиеті емес. Еліктеу ақындық қуаттың әлсіз кезінде болады. Одан ары еліктеу емес, үйрену деген, оқу деген басқа сапа келеді. Мынада Абай жоғарғы жақын шығыс классиктеріне сырттай ғана жанасады. Еліктеу белгісі сол сырттай жанасуда. Олардың да кейбірінде көп кездесетін, ғазелдерінде жиі ұшырап отыратын кейбір сопылық сарындарға Абай ол үш өлеңде мүлде баспаған. Ендеше, тіл жөніндегі аламыштық — заманына берген баж.

Кейін тілдегі осы шұбарлықты жеңгені — Абайдың да, біздің де мақтанамыз. Жаргонды қолдануы, әрине табыс емес еді. Бірақ соның бала шақта болып келіп, ақыры соны Абайдың жеңіп, басқа сапаға ауысқаны халықтық қорға өзінің ақындық тілін терең тамырмен байланыстырғаны — Абайды зерттеудің қызықты мәселесінің бірі. Кейін кемеліне жеткен жолдарын аңғарып, творчестволық эволюциясын зерттеу үшін қызықты.

Нұрышев жолдас, Абай мұрасын жинаушыларды айыптағанда, әр жайларға емеурін жасап, кейбіреулерге жұртшылықты түршіктіріп, өшіктіре жала жаба кіріскен еді.

Ал, міне Абай жастығының өлеңдерін тегіс шолып өткенімізде, Нұрышевтің айыптамақ болған жинаушы, зерттеушілері анық дәлел дерекпен есептесетін оқушының көзінде айыпты болмай, дұрыс еңбек еткен боп шығып отыр.

Нұрышевтің «Жас Абай өлеңдері» деген топта «неге басылды» дейтін бір-бір ауыздан айтылған екі-ақ өлеңді ғана айтуға болады. Соның бірі — «Шәріпке». Рас, бұны және басқа да 1933 жылдарға қосылған сол алуандас бір-бір ауыз аз өлеңді баспаса да болар еді. Бұл жөнде, бәлкі Нұрышев жолдастың күдігі айтуға келетін, ойлануға тұратын жайлар шығар. Бірақ, Абайдан қалған мұраның ішінде бұрынғы баспалар мүлде елемей кеткен бір сала бар-ды. Ол кейде ұзақ өлеңмен, кейде бір-бір ауыз өлеңмен айтылған сын, әзіл, сықақ экспромт, эпиграмма сияқты Пушкин, Лермонтовтай классиктерде әсіресе көп болған үлгілер. Соны ойлап және Абай мұрасының көп жайлары, үлгілері, әсіресе жас шағының шығармалары көп жоғалып, бізге жетпей қалғанын ойлап, қолға түскеннің бәрін Абай ақындығына бір сыпатпенен сыйымды дерлік болса, оқушыға білдіріп қалуға тырысқанбыз. Сонда бірлі-жарым, жалғыз ауыз, өте аз санды өлеңдерді кей жинаққа кіргізбеуге де болады. Бірақ Нұрышевқа енді біздің де айтатын кінәміз бар.

Ол жолдас «Абай шығармасының жастық дәуірін неге аз көрсеттің» деп кінәласа, «Неге сол дәуірге көп қадалып, көп белгілер жинап, жарыққа шығарып беріп отырмайсыңдар» десе, міне үлкен орынды талап та, күдік те осы болар еді. Оның орнына ұғынбастан, ойламастан, ғылымға мүлде жанасы жоқ, сәуегейлікпен сөйлейді. Абайдың жастығы ақындық жастық емес, оның ақындығы тек 1882 жылдан—37 жасынан ғана басталды, Абайға жастық дәуірдің ақындығы қонбайды, оны аз өлеңдерден болса да құрастыру айып деп санайды.

Ұлы ақынның ақындығы қанша ұлы болса да, бір күнде бір-ақ бұрқ етіп басталмайды. Оның 1882 жылға дейінгі ақындығының ұзақ ізденушілік алды бар. Осылай екені даусыз. Сол ретте ол, кейде ауызша өлең шығарып, кейде кітапшалаған тілмен жазба өлең шығарып іздене жүріп, бір шақтарда «Абралыға», «Сап-сап, көңілім», «Тайға міндік» тәрізді талай тамаша өлеңдерін туғыза жүрген. Сондағы біздің олқылығымыз не?

Біз Абайдың осы дәуірінің және одан кейінгі дәуірлерінің де көп өлеңдерін қолымызға түгел түсіре алмаған сияқтымыз. Әсіресе, жас дәуірінің еңбектері, Абайдың өз ақындығына толық сене алмай, өлең шығарса да көп құнттамай, сақтамай жүрген кезінде күмөнданған ауызша айтушыдан,

халық арасынан әлі де көп жинай түсуіміз қажет. Сол істі біз аз істеп жүрміз. Және бір кемшілік — кейбір 1909 жыл баспасына кірген өлеңдердің жылдарын да анықтап ойласа түсуіміз керек.

Көпшілік болып осыған тың еңбек, дерек қосқанымыз жөн. Еңбексіз, дерексіз құрғақ күдікшілер Абай мұрасына көмек етпейді. Біздің бәрімізге зор талап қоюшы партия, совет жұртшылығының алдында ондай адамдар өз басына да арзан олжа, еңбексіз оңай абырой қоса қояды деп сенбейміз.

Абай жөнінде істеген азды-көпті еңбек болса, оны сынағанда көмек бере сынағанды түгел құптаймыз. Абайды тануға сан-саланың білімпаздары атсалысып, біздің зерттеушілік ойымызды түзу бағыттауға көп жағынан жәрдемші боп келді. Соның нәтижесінде, белгілі кемшіліктері болса да, бірнеше әдебиетшінің қомақты еңбек тудырғандары бар. Қолжазба күйде жүрсе де, мысалы, Сәбит Мұқанов жолдас Абай туралы үлкен монография жазды. Қ. Жұмалиев жолдас өз тәжірибелерін қорытып келіп докторлық диссертация жазды. Абайды тану ғылымының осы нәтижесі, менің де творчестволық ғылымдық өсуіме аз көмек берген жоқ.

Бұл күнде өзім түсінген Абайды тану ғылымының бір нәтижесі — «Абай» романы деп білемін. Екінші нәтижесі, биылғы жылы мен жазып бітірген, әзірше қолжазба күйде жүрген ғылымдық зерттеу — Абай жөніндегі монография. Бұл еңбектерімнің де олқылығы жоқ демеймін. Бірақ тапқан табысымыз болса, ол жөнінде Ленин партиясына қарыздармыз. Жұртшылығымыздың көмегі арқылы біздің Абай жөнінде алғашқы істеген еңбегіміз бен соңғы келген нәтижелеріміздің арасында бірталай өріс жатқаны халқымызға қанық-ты. Абайды тану мәселесін өзінің қыңыр-қыяс, бұлдыр-бұраң есебіне қарай «бұрып пайдаланамын» дегендерге жұртшылығымыздың жол бермейтініне көзіміз кәміл жетеді.

ИДЕЙНО-КУЛЬТУРНЫЕ ИСКАНИЯ АБАЯ

Простолюдин, превознесенный умом,
Выше царей, превознесенных родом.
Юноша, прославленный трудом,
Выше старца, прославленного бородой.

Абай.

Поклонник критического разума, просвещенный рационалист, пламенный борец за культуру народа и трагический одиночка среди ханжей, стяжателей и среди косных седобородых старшин-феодалов, Абай был незаурядным явлением своей эпохи не только в истории казахского народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

Когда в последней четверти прошлого столетия взамен многовекового господства схоластических медресе, фанатичных мулл пришло религиозно-буржуазное новаторство на Востоке, Абай отнесся критически, холодно к нему. Он отверг это новаторство ради благотворного влияния культуры западной и культуры великого русского народа.

Его не могли увлечь псевдоучения и Желалетдина Афганского, и Мухаммеда Габдуху египетского, и даже популярного среди российских мусульман того времени Исмагила Гаспринского¹. Беспочвенные и реакционные ревнителю панисламизма, полумесяца, они ложно, неверно ориентировали общественную мысль на отрыв от русской и западной культуры.

Из всей древней культуры Востока Абай отобрал духовной пищей для себя только классическую поэзию арабско-иранской и «чагатайской» старины. Только Фирдоуси, Хафиз, Саади, Низами, Навои и Физули получили за свои бессмертные, подлинно поэтические творения настоящее признание у Абая.

Но еще с молодости Абай искал свою «кабу» не на раз-

валинах Ислама, не на Востоке, а только на Западе, он шел сдиночной тропой, шел сквозь мрак и жуть своей эпохи. В этих поисках он обрел свет и счастье, когда тропа вывела его к «незарастающей народной тропе», к «Памятнику» великого гения русского народа Александра Сергеевича Пушкина. И пожалуй, первым из пришельцев к благородному памятнику был он, Абай. Он один из первых пришельцев даже всего Ближнего Востока.

И сегодня он со всеми своими бессмертными творениями, впоенными соками народной и русской классической поэзии, представляется нашему взору поразительным явлением прошлого. То, что принесено им от многовековой духовной культуры своего народа, то, что так замечательно обогащено благотворным влиянием русской культуры, и создало неувядаемую славу имени Абая, как сияющей вершины казахской классической поэзии.

Только в течение последних лет находит пути правильного понимания творчества Абая исследовательская мысль в Казахстане. Элементарное, примитивное объяснение связи Абая с русской классической литературой в прежние годы сводилось только к перечислению переводов Абая из Пушкина, Лермонтова, Крылова.

Верно, что Абай еще в восьмидесятых годах прошлого столетия создал своими переводами популярность этим писателям в среде казахского народа. А создав свои мелодии к объяснениям и письмам Татьяны и Онегина, он сделал их имена столь же популярными в своих родных степях, сколь были популярны имена героев и героинь казахского народного лиро-эпоса. Но не только в них суть. Абай в своих творениях полновесно отразил культуру глубоко освоенной им европейской школы, пушкинской школы.

Также неверно ограничивали связь Абая с русской литературой, упоминая лишь одну поэзию. Между тем сейчас несомненна глубокая связь его сатирических изобличительных песен с сатирой Салтыкова-Щедрина. Не случайны в стихотворении, обращенном к учащейся молодежи, его упоминания имени Салтыкова и Толстого.

Только освоив их идеи и культуру и ознакомившись через своих друзей — ссыльных восьмидесятых годов (через учеников Чернышевского: Михаэлиса, Гросса, Долгополова и др.) с передовыми идеями русской общественности, он мог сказать: «Моя кааба перекочевала на Запад».

И не только русская литература, но и классики Европы, философы от Сократа, Аристотеля до Спинозы, Спенсера и Дарвина, были знакомы ему. Особо интересовала его «История умственного развития Европы»².

Только пройдя такую богатую школу и творчески перерабатывая ее, он создал свою рационалистическую философию, пронизывающую и его лирику настроения, лирику природы, и многие его прозаические трактаты.

Нетрудно установить, как далеки от скудоумия апологетов ислама даже его идеалистические рассуждения на темы религиозно-философские. В них есть несомненное родство с философией морали Спенсера. Необходимо добавить, что в исследовании об основах воззрений и творчества Абая необходимо отметить и эллинистические элементы³ в его наследии. Здесь налицо огромный и замечательный синтез народных мудрых воззрений, классики Востока и классической европейской культуры, восходящей в своих истоках к античной культуре. Абаем написан философский трактат о Сократе. Но самое главное, им создана замечательная, глубоко насыщенная мыслями поэма «Об Александре Македонском и об Аристотеле — воспитателе его».

Не было печати у казахов тогда, не было сложившейся традиции книжной культуры. Но, несмотря на это, Абай еще при жизни был популярным, любимым поэтом народа. Его произведения распространялись в рукописях и, самое главное, распространялись певцами и акынами в сопровождении народной песни и собственных мелодий Абая.

Широту идейно-культурного духовного мира Абая замечательно отражают последователи Абая в своих многообразных сюжетных поэмах, романтических, исторических, историко-героических и т. д. Очень часто Абай сам давал темы для поэм. Так, молодому поэту, своему сыну Магавье, он дал тему о мести раба угнетателю-плантатору в долине Нила («Медгат-Касым»). Поэту Акилбаю он также дал тему романтико-героической поэмы о дагестанцах («Дагестан»), тему о зулусах («Зулус») и т. д.

Огромное благотворное влияние Абая сказалось не только на творчестве поэтов, но и на формировании вкусов и культурных требований массы его читателей. В родных степях Абая, из рассказов самого Абая и из передачи его друга сказочника Баймагамбета, получил устное распространение ряд прекрасных романов западных писателей. Из сказа Баймагамбета я сам лично слышал роман «Три мушкетера» Дюма, роман о «Генрихе Наваррском», сказание о героических похождениях Рустема, о Петре Великом, ряд романов о завоевателях Америки и остро сюжетный роман неизвестного автора из времен инквизиции.

Всем слушателям Баймагамбета памятливы его первые фразы вступления к этому роману-сказу. «В некоей стране

Индерлан, городе Лейден, был суд под названием инквизиция» — так приступал к своей удивительно занимательной повести среди восторженных слушателей этот неграмотный, но многосведущий друг Абая.

Абай доказал всей культурной истории, как должен просвещать свою среду, как должен формировать эту среду всякий большой поэт. Иметь в сердцах народных широкий, живой отклик на свои творения и просвещать народные умы, открывая перед ними широкие горизонты, — вот в чем положительная, историко-культурная роль поэта народно-го, поэта-классика.

Абай намного опередил свою эпоху и многими мощными струями своего творчества замечательно перекликается с нашей великой, беспримерной в истории человечества современностью.

Необходимо учиться культуре великого братского нам русского народа и, обогатившись этой культурой, творчески перевоплотить ее и создать достойные наших героических дней подлинно высокохудожественные произведения; творчески обогащаться и обогащать нашу социалистическую литературу не количеством, а качеством мастерских художественных произведений. Так делал Абай, учась и у народа и у гениев русской и западной классики.

А между тем легковесная, малоубедительная часть нашей критики с легким сердцем назовет и множество казахских прозаиков, якобы сходных с А. М. Горьким, множество поэтов, якобы равных и созвучных Маяковскому. Поменьше бы этих раздражающих претенциозных и невежественных суждений. Пора заняться нашей критике постановкой проблем такого порядка: поэты, писатели Казахстана, создавайте настоящие художественные произведения о своей великой эпохе, действительно равноценные произведениям Горького, произведениям Маяковского. Учитесь у них и создайте на своем языке оригинальную и высокоценную поэзию, как делал это Абай, учась у Пушкина, Лермонтова. И мерилom подлинной ценности ваших произведений считайте признание не только казахского, но и всесоюзного читателя. Завоюйте любовь и уважение у великой интернациональной советской общественности, как этого достиг сегодня наш прославленный, мудрый старый Джамбул. Идите на свободное творческое соревнование с выдающимися писателями нашего Союза и открывайте на этом пути широкие горизонты, обретайте художественные масштабы, какие были у великих классиков прошлого — у Пушкина, у Абая, у великого основоположника пролетарской литературы Горького и у непревзойденного поэта советской эпо-

хи Маяковского. Вот какие проблемы, казалось бы, должны занимать нас при нашем обращении к классическому наследию Абая. И несомненно, Абай созвучен нашей эпохе не только основными мотивами своего творчества, но созвучен и своими идейно-культурными исканиями, мудрыми для своей эпохи решениями этих проблем и путей развития казахской художественной литературы.

ТРАДИЦИИ РУССКОГО РЕАЛИЗМА И КАЗАХСКАЯ ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Успешному развитию братских литератур народов СССР чрезвычайно способствует тот исторический факт, что эти литературы имеют перед собой в качестве образца великую русскую классическую и советскую литературы.

Литература социалистического реализма наследует все лучшее, что создано русским классическим реализмом, продолжает и развивает далее революционно-демократические традиции русской литературы. Об этом всегда нужно помнить нам, советским писателям и исследователям истории литератур народов СССР. Исторический опыт наглядно показывает, что наши национальные литературы развивались тем быстрее и глубже, чем серьезнее, сознательнее, творчески воспринимались виднейшими представителями этих литератур лучшие традиции русского реализма. Передовые писатели развивали эти традиции в применении к своей национальной специфике, обогащая их чертами и красками, почерпнутыми из богатств родного языка, жизни, труда, быта, особенностей характера родного народа и своей национальной культуры.

В любой национальной литературе можно проследить, как сказались традиции русского классического реализма в творчестве лучших писателей в прошлом, как продолжены эти традиции в творчестве советских писателей. По тому, как опыт русской литературы освоен этими писателями (подражательно или в самостоятельном глубоком творческом претворении), можно судить об идейно-художественном уровне, до которого поднялась та или иная литература.

В прошлом такие великие деятели национальных культур, как Абай Кунанбаев в Казахстане, Тукай в Татарии,

Ахундов в Азербайджане, ясно понимали историческую связанность судьбы их народов с революционно-демократической Россией. Они первые глубоко осознали, что приобщение к великой русской культуре, следование великим русским реалистам — непереносимое условие идейно-художественного развития всех национальных литератур народов России.

Учебу на образцах русской классической литературы, у представителей передовой демократической мысли в России они рассматривали как свою важнейшую историческую задачу. В обращении к великому наследию русской культуры, в пропаганде этой культуры в среде народа они видели свою историческую миссию. В этом очень ярко и убедительно выразилось величие этих передовых людей своего времени.

И сегодня, как и тогда, вопрос об освоении наследия русского реализма стоит для нас не только как вопрос литературного совершенствования, мастерства, а как вопрос верной исторической ориентации нашей литературы на самое передовое высокоидейное искусство мира, как вопрос верной ориентации и в своем классическом наследии. Рассматривая историю своей литературы в связи с передовой русской литературой, можно определить то действительное место, которое занимает в ней тот или иной писатель, можно установить, кто из литературных деятелей прошлого являются нашими предшественниками. Теперь, когда писатели всех народов СССР не только учатся у русской литературы, но вместе с русскими писателями создают единую социалистическую культуру, нам особенно важно при изучении истории своей литературы ясно определить ту традицию, на которую должны опираться писатели любой из наших республик.

Верное освещение истории родной литературы в ее связях с великой русской культурой не менее важно и для воспитания молодежи, для того, чтобы у подрастающего поколения сложился ясный и правильный взгляд на историю развития культуры своего народа. Для наших средних школ нужны учебники по литературе, для вузов — курсы лекций по истории и теории литературы, критики и журналистики. Эти книги должны дать подлинно научное освещение исторического становления культуры наших народов. В них должны быть выделены те передовые деятели литературы прошлого, которые явились выразителями дружбы с русским народом. В творчестве национальных писателей должно быть выявлено все исторически-прогрессивное, революционное, передовое и показано в своих глу-

боких связях с революционно-демократической традицией русского реализма.

В результате глубокого восприятия русской классической литературы прогрессивные деятели национальных литератур правильно определили свои идейно-исторические и эстетические воззрения на действительность. Следуя традициям русского реализма, они рассматривали искусство как акт общественной борьбы. Их творчество одухотворялось идеей служения народу. Оно было пронизано гневным пафосом осуждения в литературе и в общественной жизни всего отсталого, реакционного, косного, в том числе догм фанатического ислама. Выдающиеся литературные деятели и публицисты прошлого столетия в своих произведениях звали народ идти по передовому пути русской культуры. Их литературное наследство должно быть прежде всего изучено и осмыслено в свете марксизма-ленинизма. В истории литературы должны быть прежде всего освещены те литературные направления и течения, которые в значительной степени определили последующее поступательное движение родной литературы.

Бесспорно, что при этом не надо оставлять в стороне, вне изучения, и «книжников», и акынов, находившихся вне главного русла прогрессивного развития литературы. Все дело в том, чтобы глубоко раскрыть исторические причины классовой ограниченности выразителей отсталой идеологии в литературе, показать их противоречия, дать историю литературы во всей сложности диалектического процесса, со всеми проявлениями идейных разногласий между теми или иными литературными группами и течениями.

Такое исследование истории литературы, которое правильно ориентировало бы учителя, школу, студенчество и всю общественность, сейчас остро необходимо в национальных республиках. Нужна книга, которая в свете великого ленинского принципа партийности решала бы проблемы молодой литературоведческой науки в национальных республиках. Известно, что в историях некоторых наших литератур уживалась теория «единого потока». Некритическое любование стариной, отсутствие классового анализа в освещении процессов становления литературы приводили к сползанию на позиции буржуазного национализма. Главным пороком таких литературоведческих работ явилось то, что они не сумели выделить подлинно передовые, революционные элементы в прошлом национальных литератур. А между тем в этом последнем заключается самая главная задача исследователей литературы. Стоит научно подойти к истории литературы, как конкретно-историче-

ский анализ покажет, что лучшие представители национальных литератур, проникнутые сознанием своей ответственности перед народом, были связаны духовным родством с передовой русской общественной мыслью, с ее передовой эстетикой, в которой выразилось верное понимание цели искусства и общественной роли писателя.

Надо, конечно, оговориться, что и классики национальных литератур XIX века не всегда могли стать вровень с передовой общественной мыслью России того времени. Дело в том, что развитие общественной мысли в России, отражая собой бурный рост производительных сил, шло быстро, опережая на ряд десятилетий замедленный рост общественного сознания национальностей окраин царской России. Поэтому исторически обусловленная ограниченность мировоззрения даже передовых писателей-мыслителей в ряде национальных литератур была в прошлом неизбежным и печальным фактором, заслуживающим особого, внимательного анализа.

Прекрасной иллюстрацией к вышеприведенному положению служит творчество Чокана Валиханова и Абая Кунанбаева — казахских писателей, современников Герцена и Чернышевского. Чокан следовал за русскими просветителями, знал и ценил произведения Герцена и Чернышевского. Абай творчески воспринял идейно-художественные традиции пушкинского реализма. Будучи современником Чернышевского и Добролюбова, он многому учился у революционных демократов. Однако творчество его имеет много внутренних противоречий. Ему присущи элементы религиозности в толковании вопросов морали; он воспринимает монархический строй как нечто незыблемое. Такие противоречия в мировоззрении и Чокана и Абая выражали собой исторически обусловленное отставание этих писателей от передовых идей русских революционных демократов.

Исторически установленные фактические данные о Чокане Валиханове говорят о том, что в 1857—1858 годах он был в близкой дружбе с петрашевцами в лице Дурова¹, находившегося в Омске, и Ф. М. Достоевского в пору его пребывания в Семипалатинске. Кроме того, Чокан Валиханов всю свою жизнь находился в тесном общении с выдающимися деятелями, просветителями из среды сибирской интеллигенции: Потаниным, Ядринцевым². Будучи сам ученым-географом, этнографом и исследователем истории казахов и киргизов, Чокан во многом помогал деятельности Семенова-Тян-Шанского.

Верные памяти Чокана, друзья издали на русском языке его труды под названием «Сочинения Ч. Ч. Валиханова».

Чокан был хорошо знаком с сочинениями Белинского и Герцена. Однако из их трудов он ближе всего воспринял программу широкого просвещения масс. Революционно-демократические идеи этих русских мыслителей казались и Чокану и Абаю преждевременными в применении к отсталому казахскому обществу.

Но наряду с этим, как мы видим, оба писателя под влиянием великих русских просветителей выступают против косности феодального Востока, панисламизма, пантюркизма. У Абая мы с восхищением констатируем творческое освоение пушкинского реализма, идейно-эстетических взглядов Белинского о служении искусству обществу. Во многих высказываниях Абая мы находим приговор явлениям общественной жизни в духе учения Чернышевского и Добролюбова. В сатире великого казахского поэта звучат те же социальные мотивы, что и в бессмертных произведениях Салтыкова-Щедрина.

Так же, как Чокан Валиханов, Абай широко ознакомился с русскими классиками XIX века. Абай во всех тонкостях понимал тексты Пушкина, Лермонтова, Салтыкова-Щедрина, Толстого, Некрасова. Высокохудожественные переводы произведений Пушкина, Лермонтова, Крылова, сделанные Абаем, а также его воспроизведения отдельных стихов Байрона, Гёте с русского перевода свидетельствуют об огромной культуре, освоенной Абаем в результате изучения произведений русских классиков и передовых деятелей прошлого столетия.

Знакомясь с трудами Белинского, Герцена, Чернышевского и Добролюбова, Абай проникался их просветительско-демократическими идеями. То в отдельных стихотворениях, то в прозаических «размышлениях» («Гаклия») Абая мы часто сталкиваемся с мыслями Белинского, с мыслями Герцена, с воззрениями Чернышевского, Добролюбова, высказанными ими на страницах «Современника». С «Современником» познакомил Абая его друг, последователь Чернышевского, ссыльный Михаэлис.

Но раньше чем перейти к подробному анализу плодотворного влияния русского классического реализма на творчество Абая, нам хочется рассказать, какие эстетические и этические нормы русских просветителей легли в основу художественного мирозерцания Абая, какие социально-политические идеи общественной мысли тогдашней России наиболее отразились в творчестве великого казахского классика. Абай иными глазами, чем его предшественники и даже современники, увидел казахскую действительность, застывшую в окостенелых формах феодально-

родового быта. Уже в ранних своих произведениях он резко осудил благодушие и безыдейность Бухар-Жирав, Шортанбая, Дулата:

Шортанбай, Дулат и Бухар-Жирав,
Певцы лоскутных мыслей они...*

Этими словами Абай выносит приговор убожеству мыслей, скудости общественных идей и отсутствию положительной исторической перспективы у названных поэтов. Вся их дидактически-назидательная поэзия была обращена к прошлому. Мнимые печальники народа, они не только не осознавали необходимости восприятия передовой культуры, но просто пугались даже возможности сближения с русскими. Привычные, освященные исламом понятия, веками сохранившиеся формы феодально-родового быта являлись для них гарантией их личной славы и благополучия.

Подобно старым биям,
Не стану мыслить поговорками.
Подобно старым акынам,
Не стану попрошайничать за мзду.
Обновилось слово!
Обновись и ты,
Обращаюсь к тебе, слушатель мой, —

писал Абай.

Абай впервые в степи заговорил о социальной роли поэта, высоко подымая искусство как орудие борьбы за новые общественные идеи:

Цель моя — родить такую речь,
Чтобы отточенным словом
Не глаза невежд —
Души открыть, сделать зрячими.

Эти строки были обращены против предшественников Абая — акынов прошлого, подобных Бухару, чья «лоскутная поэзия» заключала в себе безнадежный пессимизм, идеализацию устоев феодального аула и неприятие русской культуры.

Абай выступает как беспощадный критик феодально-родового строя. Он поднимает свой голос за русское просвещение, за скорейшее приобщение к более передовой культуре.

Эстетические взгляды Абая обнаруживают глубокое родство с идейно-эстетическими взглядами Белинского, видевшего в поэте прежде всего гражданина, борца за общественное благо, понимавшего искусство как одну из форм борьбы за демократические права народа. Абай облакает

* Цитаты приводятся в подстрочном переводе (М. А.).

полюбившиеся ему мысли Белинского в стихи, в афоризмы, которые показывают, как органично воспринял он многое из эстетики Белинского.

Прекрасный знаток казахского фольклора, Абай в своем творчестве широко пользуется всем богатством казахского языка, но он совершенно отказывается от канонических форм устной народной поэзии. Он выступает новатором в поэзии. Абай знакомит казахов с новыми, неизвестными ранее формами поэзии, заимствованными из русской классической литературы.

Абай противостоит Бухару и Шортанбаю и им подобным акынам еще и потому, что те в своих произведениях выражали уже не освободительные мотивы и настроения, отличающие подлинно народную фольклорную традицию, а лишь облекли свои толгау (назидания) в фольклорные формы, выражая в них чуждые народным массам воззрения ханско-султанских верхов.

Абай отказался и от «тюрки» — этого условного литературного языка, характерного для общих по сюжету книжных произведений, начавших в эти годы сильно распространяться в виде многочисленных «кис» — «народных» романов-дастанов. Поэты-книжники у татар, узбеков, казахов, туркмен, башкир создают во второй половине XIX века на этом условном книжно-литературном языке стихотворные поэмы на темы народных сказаний и легенд. В особенном изобилии сочиняются и распространяются в массах поэмы на религиозно-героические темы. Эти книги, в большинстве принадлежащие перу консервативных фанатичных и бездарных мулл-поэтов, играли свою роль в распространении ислама и пантюркистских идей во второй половине XIX века. Все это лубочное книжное виршеплетство с претензией на подражание классической арабской и иранской поэзии вызывает у Абая отвращение. Он осуждает поэтов, создающих эти дастаны, перпевающих избитые исламистские сюжеты о деяниях пророка и его сподвижников.

В годы расцвета творчества Абая эпигонское, бездарное подражание древним классикам Востока было весьма характерно для поэтов-книжников.

Я пишу без хазрет-Али и драконов,
Нет у нас и пегих девушек с золотым
подбородком, —

говорит Абай, высмеивая напыщенность восточных образов, наполненных сравнениями женской красоты с золотом и драгоценными камнями, а героев — с гиперболизированными чудовищами.

Творчество Абая пронизано беспощадной и последовательной критикой нравов и деяний родовых старейшин, волостных управителей, взяточников, сутяг, мулл-ханжей, осмеянием байской лени и косности. Абай гневно выступает против бытовых устоев, закабаливших казахскую женщину.

Для общественной среды, окружавшей Абая в то время, само осуждение, отрицание, неприятие освященных веками жизненных устоев феодально-родового быта явилось позитивной программой, идейным лозунгом нового мира. Высказывания Абая были направлены против основ старой феодально-родовой семьи, против всего жестокого и несправедливого социального строя казахского кочевого аула, против отсталого административно-хозяйственного уклада многочисленных племен и родов. Все это воспитывало молодое поколение в духе народно-демократических идей, составлявших новую для степи сущность социальной программы деятельности Абая.

Эта поэтическая проповедь, пропагандирующая высокие демократические идеи своего века, раскрывает Абая как гениального поэта, великого сына казахского народа, пролагавшего себе путь и направление по стезе русских классиков, выразителей передовой мысли человечества.

Какие же именно традиции пушкинского реализма наиболее прочно закрепились в творчестве Абая?

Перевод «Евгения Онегина» для Абая и его читателей имел исключительное значение. Это был огромный сдвиг в казахской устной и письменной литературе. Абай, учась у Пушкина простому и ясному реализму в изображении действительности, сам создал чудесные поэтические зарисовки природы, волнующие пейзажи своей родины.

Никто, за исключением Алтынсарина, в казахской литературе до Абая не писал о четырех временах года, сочетая живо воспроизведенный пейзаж с картинами аульного быта, с зарисовками жизни трудового люда, противопоставляя праздному ханжескому быту баев обездоленность народа. Все четыре времени года запечатлены Абаем в их реальной бытовой конкретности, характерной для кочевого быта в просторах казахских степей. Совершенная поэтическая форма способствует возникновению у читателя видений и чувств, близких по силе тем, которые возбуждает пушкинский стих, рисующий русскую зиму, осень, весну, лето...

Абай воспринял пушкинские идеи о свободе личности, о поэте — глашатае дум и чаяний народных. Абай в своем стихотворении «Поэт» первый утвердил в казахской поэзии высокое общественное призвание поэта.

Абай учился у Пушкина и Лермонтова создавать лирику любви, душевных переживаний, настроений... Вместо восточной, напыщенно-нарядной надуманной любви, predetermined роком, Абай воспевае любовь животворящую, созидательную. Глубоко проникновенны его конкретные образы влюбленных на ночном свидании среди заснувшего аула на джайляу. В лирике Абая мы ощущаем гнев, осуждение, печаль поэта, вызванные невежеством окружающей его среды, нищетой и забитостью народа, горькой судьбой казахов. Поэт страдает от того, что и его жизнь и жизнь окружающих далеки от идеала свободной, независимой человеческой личности, несущей с достоинством свое знамя служения обществу.

Абай познакомил казахскую степь и с русским баснописцем Крыловым. Абай воспринял от Крылова народность поэтической речи, искусство аллегории, острый критический юмор. В своих мастерских переводах басен Крылова Абай в ряде случаев обострял, оттенял мораль этих басен. Большинство крыловских афоризмов вошло в состав казахских поговорок, изречений, как наиболее меткие и верные определения пороков и уродств патриархально-феодального уклада степной жизни эпохи Абая. Басни Крылова, распространившись благодаря переводам Абая по степи, нашли в ней многих своих почитателей и подражателей.

Почти никто из поэтов казахской степи до Абая не воспевал труд. Абай первый оценил труд как достойнейшее выражение человеческой воли и энергии. «Труд — это наша молитва», — говорил Герцен. Абай почтил и превознес трудовой люд, посмел в те времена поставить его выше богатой и праздной аульной аристократии.

Особенно тщательного изучения и пристального внимания в наследии Абая заслуживает глубокая внутренняя связь его творчества с эстетическими взглядами Чернышевского и Добролюбова, проникновенное восприятие Абаем идейной направленности сатиры Салтыкова-Щедрина.

Одним из любимых и особо выделенных Абаем русских писателей второй половины XIX века был Салтыков-Щедрин. На первый взгляд может показаться странным, если не невозможным, установление родства Абая-поэта, не писавшего к тому же сюжетных произведений, с русским писателем-прозаиком, автором сатирических сказок, новелл и романов. Между тем в поэтических портретах управителей Кулембая, Кожекбая, Дутпая и других воротил, разжигающих родовую вражду в степи, взяточников, смутьянов, льстецов, подхалимов Абай на казахской жизненной

основе создал типичные сатирически обрисованные во всей своей полноте образы самодуров, тунеядцев своего времени. Читая написанное Абаем, нельзя не вспомнить и «господ ташкентцев» и всех иных чиновников-взяточников, лицемеров, выделенных в бессмертных произведениях Салтыкова-Щедрина.

Абай порицал сынков казахских баев, обучающихся в русских школах лишь для того, чтобы стать царскими чиновниками:

Стать толмачом и адвокатом их мечта,
И не хотят они быть такими, как
Салтыков и Толстой...

Сатирически-желчные стихи-портреты Абая, изобличающие степных самодуров, без сомнения, созданы под влиянием великого русского сатирика.

Если Чернышевский говорил: «Не надо нам слова гнилого и праздного, погружающего в самодовольную дремоту и наполняющего сердце приятными мечтаниями, а нужно слово свежее и гордое, заставляющее сердце кипеть отвагой гражданина, увлекающего к деятельности широкой и само-бытной», — то Абай писал:

Не для забавы я пишу стих,
Нет мечтаний и сказок в нем.

Будучи сам выходцем из знатной феодальной среды, Абай связывает свою судьбу с людьми труда, простыми скотоводами, тем классом казахского народа, которому принадлежало историческое будущее. Абай клеймит представителей родовой аристократии — управителей, чиновников, адвокатов, толмачей, мулл и баев — всей силой своей едкой гневной сатиры, по духу весьма близкой к сатире его современника, писателя Салтыкова-Щедрина. Салтыков-Щедрин выступал «против произвола, двоедушия, лганья, хищничества, пустомыслия». В созданных Абаем образах степных воротил, в его сатирических стихах бичуются именно эти общественные пороки. Абай описывает распад и развал патриархально-феодальной среды. У Абая нельзя найти ни малейшего признака идеализации каких бы то ни было устоев прошлого. Он последовательно, во имя обновления жизни критикует феодально-родовой строй современного ему аула.

Абай полагал, что не социальный переворот и революционное изменение основ современного ему общества, а широкое просвещение принесет с собой обновление жизни, — в этом сказалась историческая ограниченность взглядов казахского просветителя.

«Учись у русских» — было девизом всей сознательной творческой жизни Абая. И это касалось не только литературы. Абай говорил: «Люби труд», подразумевая под трудом земледелие, которое вместе с русскими людьми пришло в степь. Он не идеализировал аул, не защищал патриархально-родовой уклад. Он выступал с требованиями реформ в управлении степью, с требованиями искоренения взяточничества и неправого суда.

Как уже упоминалось, Абай всегда и неизменно ратует за равноправие женщин. Его высказывания по вопросам морали и религии содержат в себе полное отречение от фанатизма и схоластики ислама.

В своих поэтических размышлениях об исторических путях казахского народа Абай выступает против тех, кто стремится изолировать казахскую степь от судеб России.

Но наряду со всеми вышеперечисленными прогрессивными сторонами творчества Абая мы не можем не остановиться на его классово-исторической ограниченности в ряде серьезных социальных вопросов.

Осуждая сатрапов, ставленников царизма в ауле, всячески борясь против них, Абай, однако, как нами уже отмечалось, не зовет к насильственному свержению монархического строя. Мы не находим у Абая последовательно-материалистической философии и боевого демократизма Чернышевского — великого русского мыслителя и идеолога крестьянской революции в России. В философских воззрениях Абая есть двойственность. Он — приверженец дуализма, определяющего началом и причиной бытия две субстанции — дух и тело. Он считает, что нравственное совершенствование личности способно само по себе изменить ход истории. Абай приписывает роль творцов истории человека отдельным выдающимся личностям, «героям», которые ведут за собой пассивный и покорный народ.

Изучая наследие Абая, устанавливая характер усвоения им традиций русского реализма, объективный историк литературы должен, следуя мудрому указанию нашей партии, не улучшать и не ухудшать историю, и в творчестве Абая раскрыть и объяснить свойственные казахскому классику внутренние противоречия.

И последнее, что надо отметить, говоря о творческих путях Абая, — это его отношение к классикам Востока. Он чтит творения таких писателей, как Фирдоуси, Хафиз, Саади, Низами, Навои, Физули. В ранние годы поэтической деятельности он подражал их любовной лирике. Но в зрелом периоде своего творчества Абай в поисках жизненно-реалистических путей искусства, связанных с эпохой, с за-

просами народа, обращается не к ним, а к лучшим произведениям гуманистической русской литературы. Абай перерос традиции средневековья, запечатленного в поэзии и афоризмах восточных классиков. Как Ахундов и Тукай, Абай ясно понимал, что при всем восхищении красотой поэзии старого Востока не в ней надо искать прогрессивную, исторически-наущную общественную мысль своего времени.

Конечно, и в великолепных памятниках древних восточных культур сохранились неувядающие ценности поэтического мастерства, в них запечатлены многие правдивые мысли, но они, естественно, не могли удовлетворить поэтов национальных окраин России девятнадцатого столетия. Произошли огромные сдвиги в истории человечества, и русская литература девятнадцатого столетия, несущая широкие идеи революционного гуманизма, свободы человеческой личности, раскрепощения трудового человечества, равенства женщин, требовавшая независимого от церкви широкого светского образования, провозгласившая еще устами Пушкина братство всех народов «Руси великой»,— русская литература всей своей притягательной новизной и исторической правомерностью не могла не одолеть традиции старой классической поэзии Востока.

Пора нашим литературоведам сопоставить влияния восточной и русской поэзии на творчество таких классиков, как Абай, Тукай и другие, и показать, какое огромное значение для их творчества и для их национальных литератур в целом имела их ориентация на великую русскую литературу. Об этом небесполезно помнить и иметь ясное представление каждому из нас, советских писателей национальных республик, и прежде всего Средней Азии. Пример Абая особенно поучителен.

Влияние русской классической литературы легко прослеживается и в творчестве другого казахского поэта-просветителя и педагога — Ибрая Алтынсарина. Призыв к овладению русской культурой через местную русско-туземную школу путем знакомства с творениями русских классиков, идея освобождения школьного образования от схоластики Востока и православной догмы, то есть от двойного влияния церковников,— вот что звучит в поэзии и прозе Алтынсарина, последователя русского реализма. Смелый реформатор, насаждавший светские школы не только для мальчиков, но и для казахских девочек, он стремился осуществить в своей творческой и общественной деятельности программу русского просветительства. Его труды в целом,— несомненно, прогрессивное явление для национальных окраин тог-

дашней России. Но надо сказать, что восприятие традиции русского реализма ограничивается у Алтынсарина пределами школьной, хрестоматийной, дидактической литературы. В его наследии мы не находим того широкого, разностороннего, высокоидейного приобщения казахской литературы к русской классической литературе XIX века, какое есть у Абая. Однако тот факт, что Алтынсарин первый разработал на основе русской графики казахский алфавит и, следуя методике и педагогическим идеям великого русского педагога Ушинского, также создал свою хрестоматию для школьного чтения и включил в нее свои переводы басен Крылова, — все это в целом говорит о его огромной роли новатора, твердо ставшего на путь воспитания казахской молодежи в духе передовых традиций русской реалистической литературы и демократической светской школы.

Справедливость требует отметить, что в среде казахских литераторов нашлись и такие, которые обращались не к демократической культуре русского народа, а к реакционной культуре господствующих в России классов. Шангирей Букеев — поэт конца XIX и начала XX века — примыкал своими произведениями к поэтам, проповедовавшим так называемое «чистое искусство». Он следует поэтам-эстетам шестидесятых годов, воспекает тишину барской усадьбы, ханское прошлое, охоту... Шангирей Букеев, потомок хана Жангира, состоял в списке самарского дворянства, имел крепостных крестьян и помещичью усадьбу на Волге, у озера Коль-Борсы. Несмотря на то, что Шангирей Букеев вступил на литературное поприще после Абая, идейные позиции его творчества были далеки от прогрессивной общественной мысли своего времени.

Традиции русского реализма в казахской литературе после Абая продолжены и отчасти развиты в его идейно-историческом плане прозаиками и поэтами демократического направления: Спандиаром Кубеевым, Сабитом Донентаевым, Султан-Махмудом Торайгыровым.

На заре XX века в Казахстане зарождается художественная проза, начало которой положено романом «Калым» Кубеева. Роман этот далек от совершенства в отношении художественной формы, но идейно-прогрессивные устремления, выраженные в нем, содержат в себе элементы критического реализма. Осуждение родового феодального строя, угнетения женщин, господства властительных биев, атакминеров как главного социального зла в казахском ауле отличает это произведение и ставит его в ряд значительных явлений своего времени. В романе противопоставлены

два поколения: отцов и детей. Молодежь рвется к новому; чувствуется приближение революционных бурь. Брожение умов и социальный протест против вековых устоев патриархального аула в этом романе раскрыты в образах джигитов и девушек — представителей бедноты, борющихся за экономическое и правовое раскрепощение. И эти герои и их настроения, обрисованные в романе, явились несомненным отражением веяний русской революции 1905 года; прогрессивная общественная мысль, выраженная в русской прогрессивной литературе, пробуждала сознание молодежи национальных окраин.

У казахских писателей не было достаточного опыта в области прозы. Надо признаться, что не было тогда в среде казахских литераторов и талантливых прозаиков. Поэтому в первых казахских повестях нет той глубины и художественной полноты в изображении аула и внутреннего мира героев, которыми отличается поэзия Абая. Тем не менее казахский читатель буквально зачитывался первыми романами типа «Калым», ценя в них правдивое отображение запросов современности.

С большей силой влияние русского реализма сказалось в послеабаевский период казахской литературы в поэзии. После революции 1905 года на литературную арену выступает талантливый продолжатель традиций Абая в сатирической поэзии Донентаев. Зло и умело он обличает пороки волостных управителей, казахских националистов, торгашей-купцов, недоучек, приверженцев стариков-аксакалов, осмеивает позорные, сохранившиеся от варварской эпохи социальные институты прошлого, всякие проявления ханжества и невежества в казахском обществе. В реалистической манере изображения Донентаевым застойного кочевого быта, безвыходного положения казахского крестьянства, в публицистической страстности с какой Донентаев отстаивает интересы бедноты и клеймит невежество самодовольных чиновников, мы находим ту же школу социальной сатиры Салтыкова-Щедрина и Некрасова, воспринятую уже в абаевском преломлении. Поэзия Донентаева этой поры глубоко проникнута духом русского критического реализма.

Произведения Султан-Махмуда Торайгырова — поэмы «Батрак» и «В блужданиях жизни» — по своей художественной форме явились новшеством для казахской литературы. В них дана широкая панорама многих, до того не отображенных, неприглядных, но правдивых картин подневольного труда и борьбы аульного батрака. Батрак, изображенный Торайгыровым, ищет пути своего раскрепощения,

он глубоко задумался над своей участью, протестует против окружающей его несправедливости; этот образ батрака многими своими чертами близок образам крестьян из поэмы Некрасова «Кому на Руси жить хорошо». Но отсутствие четкого мировоззрения у Торайгырова лишает его произведения силы действенного призыва к классовой борьбе.

В поэме «В блужданиях жизни» юноша-герой размышляет о независимой жизни, достойной человека. Он недоволен окружающей его действительностью. Смутное предчувствие грядущей революции вызывает в нем протест против существующего строя, но отсутствие ясного политического сознания приводит его к отрицанию вообще всяких общественных учреждений, то есть к анархическому нигилизму.

Таким образом, Торайгыров направил стихийную революционность героя своей поэмы в русло буржуазного индивидуализма. Поэт оставил героя поэмы «В блужданиях жизни» на перепутье. Герой не понимает лозунгов Октября, он останавливается перед ними, как перед загадкой, которую он не в состоянии разгадать. В этом идейном метании героя отразилась и политическая слепота самого поэта.

Будучи современником Горького и Маяковского, Султан-Махмуд Торайгыров остался равнодушным к революционным идеям их творчества. Султан-Махмуд остался лишь выразителем индивидуального, анархически-бунтарского протеста. Отсюда происходят его политические блуждания в годы 1917—1918. Поэт попадает в тот же тупик, в котором оказались все идеологи буржуазно-националистической эксплуататорской верхушки казахского общества.

Мы попытались в кратком фрагментарном наброске истории казахской литературы показать, как в сложном процессе становления казахской письменной литературы в дооктябрьский период отразились великие традиции передовой общественной мысли России и русской классической литературы.

Казахские писатели в прошлом обращались к русским классикам с ясным сознанием, что восприятие лучших традиций русской литературы приведет их к вершинам художественной культуры. Уже в прошлом казахской литературы заложены корни исторической дружбы и родства советской казахской литературы с передовой культурой великого русского народа.

Вместе с тем следует помнить, что в прошлом в силу отсталости казахского народа лишь прогрессивные писате-

ли, поднявшиеся над уровнем своей среды, обращались к традициям русского реализма.

С Великой Октябрьской социалистической революцией казахский народ равноправно вошел в братскую семью народов Советского Союза. Он начал активное политическое существование, проявляя себя во всех областях экономической, общественной и культурной жизни Советского Союза. Только в советскую эпоху все творческие силы казахского народа получили широкий расцвет и небывалый размах. Великий процесс возрождения духовной мощи бывших угнетенных народностей России породил новых художников, которым уже ничего не мешало познать и усвоить лучшие традиции русской духовной культуры. Казахские советские писатели выступают в своем творчестве как полноправные наследники Пушкина и Абая, Белинского, Чернышевского и Валиханова, как ученики и продолжатели Горького и Маяковского.

Партия Ленина, воспитывая миллионные массы в духе братства и равноправия наций, объединила духовные силы народов Советского Союза. Партия породила то идейное единство, которое позволяет писателям всех братских народов достигать высот советской социалистической культуры.

Качественный рост литературы является следствием органического освоения метода социалистического реализма. Великие принципы — партийность, тесная связь литературы с нашей социалистической действительностью — незыблемые основы всех наших литератур, независимо от того, на каких бы языках мы ни писали. Это — утвержденная жизнью, освященная практикой историческая правда.

Но мы пишем об общей для всех нас единой сути советской действительности на многих языках наших народов. И уже одно это различие языков вносит в художественную форму наших произведений свои элементы национального своеобразия. Близость многих наших советских литератур к истокам народной литературы, к фольклору тоже увеличивает своеобразие произведений советских авторов.

Есть и другой сложный процесс — обновление и обогащение каждой национальной литературы новыми жанрами, усвоенными от передовой русской и мировой классики. Совсем еще недавно не было прозы и драмы у казахов, узбеков, туркмен, киргизов, таджиков и некоторых других советских народностей. Теперь наличие романов и драматических произведений в составе литератур этих народов является истинным показателем наилучшего, разностороннего их развития.

Разве могут арабская или персидская литературы, много веков занимавшие на Востоке главенствующее положение, сравниться теперь с советской азербайджанской, узбекской, таджикской, казахской, туркменской литературами не только по идейному содержанию, но и по богатству и разнообразию новых литературных форм?

Но если мы говорим, что наследуем лучшие традиции русской классической литературы и, наследуя, развиваем их в своей национальной литературе, то этим нисколько не снимается вопрос творческого освоения книжного и фольклорного богатства своего народа.

Метод социалистического реализма, осуществляемый наиболее успешно в русской советской литературе, проявляется также и в других братских литературах во всех новых чертах и красках, которые несут с собой все то, что составляет национальную специфику того или иного народа. Привлечение внимания литературоведов к этой стороне вопроса способствовало бы более глубокой теоретической разработке метода социалистического реализма.

Руководствуясь в своем творчестве методом социалистического реализма — методом всеобъемлющим, безгранично широким и глубоким, мы еще не постигли всю его ширь и глубину. Для этого нужно искать художественное выражение этого метода не только в произведениях, вышедших на русском языке, но и в произведениях, написанных на языках всех наших народов. Только в этом случае мы будем располагать многосторонним конкретным материалом для разработки вопросов о революционном романтизме, о жизненной правде, о художественном обобщении фактов действительности, о литературном мастерстве и т. п.

Говоря о молодости некоторых наших национальных литератур, не нужно забывать одного положения: требования к идейному и художественному качеству произведения у нас всеобщие, единые. Мы должны помнить слова Горького об одинаковой ответственности за свою работу писателя любой национальной республики. На материале своей республики мы должны создавать полноценные произведения, достойные выхода на всесоюзную трибуну, и тем самым обогащать единую советскую социалистическую литературу.

Только так встает перед нами проблема нашего писательского роста. Только при таком требовательном подходе к своему литературному труду мы, национальные писатели, сможем достойно ответить на исторические решения ЦК ВКП(б) и решения ЦК партии наших республик по вопросам литературы и искусства.

Для подтверждения некоторых вышеупомянутых положений воспользуюсь наиболее близким мне материалом.

В советскую литературу возрожденного Октябрем казахского народа пришли пролетарские писатели и народные акыны: Сабит Муканов, Джамбул Джабаев, Нурпеис Байганин; поэты второго поколения: Токмагамбетов, Сыздыков, Абдыкадыров и другие. Наступила эпоха расцвета казахской литературы. В советскую эпоху изменился не только прежний облик письменной литературы, но даже фольклор приобрел новые, ранее невиданные черты. Наиболее характерным его признаком становится зарождение и постепенное развитие элементов социалистического реализма в советской народной поэзии Казахстана.

Казахские советские поэты в своей творческой работе обращаются к традиции русских советских писателей: Маяковского, Горького, Демьяна Бедного, Багрицкого и других. Оптимизм, пафос политической борьбы, идея дружбы советских народов, любовь к русской культуре — вот характерные черты новой казахской поэзии. На первом этапе своего развития молодая советская казахская поэзия много заимствует от плаката, от газетных статей. Новая поэзия уже участвует в происходившей тогда в ауле классовой борьбе, в непосредственной схватке за утверждение социалистического строя. Эта поэзия была нужна как орудие классовой борьбы бедняку и батраку в ауле, рабочему в городе, была нужна молодежи, новой советской интеллигенции, жадно стремящейся приобщиться к русской культуре.

Хотя форма этих произведений еще не совершенна, но в них уже можно заметить зарождение социалистического реализма. Жизнеутверждение, призыв к действию, созиданию, к строительству отличают произведения новых казахских писателей от классического наследия Абая и Алтынсарина, где главным мотивом всегда являлось не утверждение, а отрицание. Основная линия творчества казахских классиков определялась главным образом неприятием феодально-родовых отношений в казахском обществе.

Существенным, определяющим элементом социалистического реализма в советской казахской поэзии можно считать тематику революции, воспевание героики гражданской войны, подвигов Советской Армии, стремление запечатлеть образ Ленина — гения человечества и великого освободителя угнетенных народов. Раскрепощенный батрак, освобожденная женщина-казашка, полноправные хозяева не только своей личной судьбы, но и своей возрожденной страны, — вот герои новых произведений.

В дальнейшем каждый новый этап социалистического строительства получает свое отображение в литературе, рождая новые поэмы. Расширяется горизонт казахской поэзии. Темой и сюжетом произведений становятся уже не только факты, почерпнутые в казахской жизни, но интернациональные мотивы братства народов и международной борьбы пролетариата против империализма, мировой реакции.

Мы далеки от того, чтобы считать пути и достижения казахской советской поэзии совершенными. Ей многое еще можно пожелать. В поэзии еще творчески не преодолены устаревшие традиции устной поэзии. Наши поэты недостаточно осваивают достижения передовой советской русской поэзии. Мало у нас подлинного изучения жизни, мало крупных поэтических произведений на темы наиболее близкой нам послевоенной действительности. И все же нельзя не видеть огромных культурных достижений в казахской поэзии, являющейся детищем Великой социалистической революции.

В советскую эпоху зародилась и широко развивалась и казахская драматургия. Но долгое время наряду с отдельными удачными опытами создания пьес на тему гражданской войны, советского строительства в значительной части казахской драматургии господствующее место занимали исторические мотивы и сюжеты исторического прошлого. Наибольшее распространение в репертуаре казахских театров получили пьесы на темы казахского фольклора, эпоса, исторических преданий. Характеризуя в общих чертах эти произведения, приходится отметить, что в них почти не преодолены устаревшие традиции и многие из этих пьес не что иное, как переделка для сцены общеизвестных популярных сюжетов. Не с позиций социалистического реализма, а чаще всего с позиций просветительства трактуются эти сюжеты. В ряде драматургических произведений такого рода затушевывается наличие классов и классовой борьбы в казахской степи. Идея драмы, выраженная в обрисовке действий героев, не превосходит общих отвлеченных понятий о добре и зле.

Таковыми чертами отличаются пьесы Мусрепова «Кыз-Жибек», «Козы-Корпеш и Баян-слу», «Ахан-Сэре и Актоты», пьеса Тажибаева и Рошала «Ковер Жомарта», пьеса Джумалиева «Биржан и Сара» и другие. Эти же недостатки свойственны и пьесам М. Ауэзова: «Энлик — Кебек», «Айман — Шолпан».

Пьесы такого рода заполняются героями из числа деятелей прошлых веков — не только поборников положитель-

но-прогрессивных начал, а зачастую и сравнительно мирных глашатаев прописных истин житейской морали и заурядных либералов. В подобных произведениях любование старым бытом отвлекает от главных социально-прогрессивных идей эпохи. Этим пьесам свойственны ложная патетика и всякие иные типичные особенности ложного романтизма.

Мы не видим в них традиций русского реализма, начатого «Ревизором» Гоголя, продолженного в пьесах Островского и Горького.

Приподнятая ложная романтика невольно приводит авторов этих пьес к сужению тематики, к ограничению идеи произведения. В результате вместо широкого изображения характера людей и эпохи мы получаем много раз перепеваемые темы несчастной любви, жертвенности, оплакивания горестной доли несчастных влюбленных пар. Порой кажется, что такие сценические произведения могли быть написаны не только нами, советскими писателями. Они могли быть созданы и в предреволюционную эпоху.

Условием настоящего художественного роста казахских драматургов является опять-таки их обращение к традициям русской классической реалистической драматургии, к традициям и лучшим образцам русской советской драматургии.

Развитие казахской художественной прозы по примеру русской советской прозы в начале революции началось с рассказов, написанных, главным образом, на темы гражданской войны. Казахская проза росла и развивалась на советской тематике. Гражданская война, советизация аула, ожесточенная классовая борьба в нем, коллективизация, рождение и рост нового человека — вот темы большинства казахских прозаических произведений.

На творчестве таких прозаиков, как Муканов, Мусрепов, Мустафин, Абишев, особенно ярко сказалось плодотворное использование ими некоторых традиций русской реалистической литературы, усвоение метода социалистического реализма в отображении картин стройки, колхозного труда, становления нового человека в его семейном и общественном быту. Современные выдающиеся советские прозаики Шолохов, Фадеев также многому научили Мустафина, Абишева.

Героика Великой отечественной войны нашла свое идейное и тематическое отображение в успешно развивающейся, особенно за последние годы, молодой казахской прозе.

Однако, отмечая эти достижения казахской прозы, мы не снимаем вопроса о систематической учебе казахских пи-

сателей у русской литературы в целях наиболее успешного овладения методом социалистического реализма.

Как справедливо отмечено на XII пленуме Союза советских писателей СССР, основным недостатком творчества казахских писателей-прозаиков является недостаточно широкое и глубокое знание жизни.

В описаниях советского человека у многих из нас, казахских писателей, неясно вырисовывается внутренний мир героя. В некоторых наших произведениях сказываются недостатки мастерства: не умея строить сюжет, наши прозаики в погоне за мнимой занимательностью вводят в свои произведения детектив или авантюрную фабулу. Подобными недостатками страдают такие романы Муканова, как «Сын бая», «Балуан-Шолак», «Сыр-Дарья», и некоторые рассказы и повести Г. Сланова, Мустафина, Абишева.

Товарищ Жданов справедливо указал на то, что художник должен «глубже проникнуть в сущность процессов нашего развития». Одним из недостатков наших произведений является замена внутренней психологической мотивировки поступков героев невыразительным, рыхлым, а иногда просто пустопорожним диалогом. Вместо того чтобы создавать насыщенную мыслью речевую характеристику персонажей, отдельные казахские писатели загромождают и речи героев и собственные ремарки распространенными пословицами, поговорками, прибаутками, творчески не освоенным фольклором. Некоторые казахские писатели небрежно относятся к синтаксису и лексике. В их произведениях преобладает манера устного сказа.

Нам надо бороться за культуру выразительной, лаконичной и художественной речи. Писатель всегда стоит перед задачей систематического, постоянного обогащения речевой культуры своего народа. Это не значит, что следует механически вводить русские слова в тексты рассказов, романов. Но наша задача — приближать казахского читателя к новой речевой культуре, в том числе к особенностям исключительно богатого и тщательно разработанного синтаксического строя русской художественной речи. В этом смысле мы находим много поучительных примеров творческого обращения Абая к культуре слова мастеров русской прозы.

Все перечисленные проблемы развития казахской советской литературы должны получить свое творческое разрешение в создании подлинно реалистического романа на современные темы, в создании настоящих зрелых поэм, в создании казахской советской драмы.

Абая стали достоянием братской семьи народов Советского Союза.

Творения Абая, его мысли, его поэзия являются частью богатейших сокровищ культуры народов Советской страны.

Народы Советской страны воздают должное памяти поэта, избравшего себе судьбу, общую со своим народом, разделившего с ним его борьбу, муки и думы.

Абай родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области, в кочевьях рода тобыкты.

Отец Абая, властный, суровый степной правитель Кунанбай, был старшиной тобыктинского рода, незадолго до того присоединившегося к России.

Ранние детские годы Абая прошли в гнетущей обстановке разлада, царившего внутри феодальной семьи Кунанбая. Обычай семьи (отец Абая имел четырех жен) влияли на психику, нравы и личную судьбу жен-соперниц и детей, часто также соперничавших и враждовавших между собой. Но, по счастью для Абая, его родная мать Улжан была женщиной замечательных качеств. Ее природный ум, сдержанность, рассудительность и исключительная любовь к сыну создали для Абая редкий в таких семьях уют родного гнезда. Улжан выделяла сына из числа остальных своих детей, и имя его — Ибрагим, данное отцом, она заменила ласкательным Абай, что означает «осмотрительный, вдумчивый». Это имя так и осталось за ее сыном на всю его жизнь.

Живя в молчаливой отчужденности от Кунанбая, Абай и его мать нашли опору в лице бабушки Зере. Мудрая, многоопытная и мягкосердечная бабушка, сама познавшая за долгую жизнь горечь несправедливого положения жены-рабыни, перенесла все надежды и любовь на внука. Заботы, наставления и ласки этих двух женщин смягчали суровые обычаи и правила, установленные отцом.

Первоначальное образование мальчик получил дома, у наемного муллы, а затем Кунанбай послал сына в медресе (духовная школа) семипалатинского имама Ахмет-Ризы.

Дни и ночи проводили великовозрастные воспитанники духовной школы в бессмысленном заучивании непонятного текста корана, в пятикратной молитве, в изнуряющем посте и в иссушающих рассудок бесплодных спорах над буквой шарията.

За пять лет учения в этом медресе прилежный и необычайно даровитый мальчик сумел получить многое. Преодолевая премудрости арабского богословско-схоластического учения о догмах ислама, Абай в то же время расширял круг своих интересов. К этому времени в нем пробудилась

любовь к поэзии. Еще в раннем детстве он слушал рассказы и воспоминания бабушки Зере, хранительницы живой старины, и заучивал наизусть слышанные в ауле сказки, легенды, богатырские былины, исторические песни — все многообразное богатство творений акынов — певцов родных степей. Позднее, попав в медресе, Абай стал увлекаться чтением восточных поэтов.

В школьные годы Абай не только изучал поэзию, но и сам начал писать стихи. Среди сохранившихся ранних стихов Абая встречаются лирические отрывки, послания, любовные стихи, написанные под влиянием восточной классической поэзии, и одновременно — стихи-экспромты, созданные в стиле народной поэзии, в духе творчества акынов-импровизаторов того времени. Из удушливой атмосферы медресе, из среды богомольных буквоедов и темных фанатиков он, как к благодатному оазису из мрачной пустыни, рвался к народной и классической литературе Востока. Вместе с тягой к изучению восточных языков в нем пробуждается интерес и к русскому языку, к русской культуре. Нарушая суровый устав медресе, Абай самовольно стал посещать русскую школу.

Вдумчивый юноша, старательный ученик и начинающий поэт, Абай мог бы извлечь много важного и полезного для своего будущего даже и из скудной «науки» медресе. Но воля отца определила дальнейшую судьбу сына иначе.

В непрерывной борьбе за власть над родом, которую вела степная знать, Кунанбай нажил среди своих соперников много врагов, и к этой борьбе ему нужно было готовить и своих детей, и близких родственников. Поэтому, не дав Абаю закончить учение в городе, отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству тяжб, к будущей административной деятельности главы рода.

Юноша сразу же попал в самую гущу сложных интриг. Тяжбы решались не царским судом, а на основе веками существовавшего обычного права казахов. Вращаясь в кругу изощренных вдохновителей межродовой борьбы, наделенный от природы недюжинными способностями, Абай постигает тончайшие приемы ведения словесных турниров, где оружием служили отточенное красноречие, остроумие и изворотливость. Обращаясь к казахской народно-речевой культуре, еще в юношеском возрасте Абай научился высоко ценить значение выразительного поэтического слова и, сумев стать мастером виртуозной ораторской речи, заслуженно стяжал себе славу красноречивого, остроумного оратора. Если Кунанбай и люди его круга обращались к авторитету своих предков — родовых старейшин, и хранили в

памяти только их речи, приговоры и афоризмы, то Абай, наперекор отцу тянувшийся к общению с народными певцами, знал почти всех своих предшественников — поэтов, акынов и участников «айтысов»*, выступавших перед народом в борьбе за поэтическое первенство.

Рано пробудившийся интерес к классической поэзии Востока породил первые подражательные стихи Абая. Обращение к традиции казахской народной поэзии сделало его новые стихи оригинальными и индивидуально-самобытными. В этих стихах уже наметился будущий самостоятельный облик поэта, творчество которого глубокими корнями уходит в народ.

По свидетельству многих своих современников. Абай начал сочинять стихи (в виде импровизаций и песен-посланий) очень рано, с двенадцатилетнего возраста, поэтому его поэзия этого периода дошла до нас далеко не полностью. Вместе с небольшим количеством юношеских стихов поэта мы находим только ряд упоминаний об отдельных забытых и утерянных произведениях. Так, известны лишь начальные строки стихов, посвященных любимой им девушке Тогжан. Только в устной прозаической передаче сохранился «айтыс» молодого Абая с девушкой-акыном Куандык. Слабое развитие письменности в тогдашнем Казахстане обусловило и отсутствие писем, мемуаров, записей современников, которые помогли бы сохранить юношеские стихи Абая и осветить его биографию. Немалое значение при этом имело и отношение к поэту вообще, характерное для феодально-байской среды того времени. Если народ с глубоким уважением относился к поэтическому творчеству и высоко чтит звание акына, то родовитые баи с самодовольной гордостью говорили: «Слава богу, из нашего племени не выходило ни одного баксы и акына». Этим презрительным отношением знати к званию поэта и объясняется то, что в родных аулах Абая не сохранилось ни его ранних произведений, ни даже рассказов о его поэтической деятельности ранней поры. И сам Абай под влиянием таких взглядов на поэтическое творчество часто выдавал свои стихи того времени за стихи своих молодых друзей.

Втянутый насильно в родовые распри, Абай не мог примириться с несправедливостью и жестокостью отца и часто шел вразрез с интересами и стремлениями Кунанбая, вынося справедливые и беспристрастные решения по многим делам. Кунанбаю были не по душе новые повадки сына: и то, что друзей и советников Абай искал себе в

* Айтыс — устное поэтическое состязание в импровизации.

Ведь баю — жить и богатеть, тебе —
в могиле тлеть.

(«Ноябрь — преддверие зимы»)

В годы своей зрелой поэтической деятельности Абай, искренний поэт и верный сын своего народа, пытается открыть ему глаза на причину его страданий: в правдивых, острых стихах он обличает и беспощадно бичует пороки феодально-родовой и чиновничьей знати и указывает народным массам на просвещение, как единственный, по его мнению, путь к лучшей жизни.

В это время счастливый случай свел Абая с русскими ссыльными революционерами. Это были представители русской революционно-демократической интеллигенции, воспитанные на идеях Чернышевского и Добролюбова. Из этих ссыльных Е. П. Михаэлис, например, являлся ближайшим и активным сотрудником известного русского революционера-публициста Н. В. Шелгунова и даже был связан с ним родством. Как Михаэлис, так и позднее сосланный в Семипалатинск Леонтьев прибыли туда сравнительно молодыми людьми.

Знакомство Абая с ними вскоре перешло в большую дружбу. На лето они выезжали в гости в аул Абая, зимой поддерживали с ним постоянную переписку. С исключительным вниманием и отзывчивостью русские друзья помогали самообразованию Абая, подбирая для него книги и отвечая на его вопросы. Считая просвещение одним из важных средств в подготовке народа к борьбе с царизмом, эти представители русской демократической интеллигенции постепенно становились первыми распространителями культуры в отсталой окраине, ревнителями преобразования жизни и быта. Осталось много трудов по различным отраслям знания, написанных Михаэлисом и Леонтьевым, свидетельствующих об их просветительной деятельности.

Многие из этих представителей русской интеллигенции знакомили казахское общество и с произведениями русских классиков и великих революционных демократов-мыслителей. Деятельность русской революционной интеллигенции на родине Абая оказала большое влияние и на поэта, помогла ему увидеть в дружбе с русским народом единственно верный путь спасения казахского народа от вековой темноты.

Великий поэт-просветитель понимал важность братства и дружбы между народами. Но Абай умел отделять русский народ от царских колонизаторов, и в своих стихах он стремился разъяснить это и казахскому народу.

Русские друзья Абая, дав ему многое в расширении

его знаний, сами немало почерпнули у него, пользуясь его глубокими и обширными сведениями по истории, обычному праву, поэзии и искусству, экономике и быту народов, родственных казахам.

Для русских друзей Абая естественным было стремление донести до широких казахских народных масс правду о русском народе, воплощенную в трудах и думах великих русских классиков и передовых общественно-политических деятелей.

Высокий гуманизм, глубокая революционность русской классической литературы XIX века, проникнутой освободительными идеями, ее последовательная оппозиционность царизму, ее неумолкающий голос в защиту угнетенных масс русского народа пробуждали к жизни и воспитывали общественную мысль в Сибири и Казахстане.

Абай рано проникся чувством глубокого уважения к великому наследию русской культуры, жил сознанием общности идеалов, общности задач духовного раскрепощения народов России от многовекового гнета и темноты. Позже в «Гаклиях» («Назидания») он писал: «Изучай культуру и искусство русских. Это ключ к жизни. Если ты получил его, жизнь твоя станет легче...

Узнавай у русских доброе, узнавай, как работать и добывать честным трудом средства к жизни. Если ты этого достигнешь, то научишь свой народ и защитишь его от угнетения...».

Необыкновенно широко раздвинулся горизонт Абая, когда он познал подлинные ценности духовной культуры русского народа. Абай становится страстным почитателем Пушкина, Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина, Льва Толстого. С памятного лета 1886 года — начала своей осознанной поэтической деятельности — Абай стал впервые переводить на казахский язык произведения Крылова, Пушкина, Лермонтова, сделав их доступными и понятными для своего народа.

Будучи не только поэтом, но и композитором, глубоким знатоком и тонким ценителем казахской народной музыки, Абай создает ряд мелодий, главным образом для тех своих стихов, которые вводили в казахскую поэзию новые, не известные ей до этого формы (восьмистишья, шестистишья и т. д.). Он создал мелодии и к своим переводам отрывков из «Евгения Онегина». В 1887—1889 годах имя Пушкина и имена его героев — Онегина и Татьяны, пролетев над степями на крыльях этих песен, стали такими же родными для казахского народа, как имена казахских акынов и героев казахских эпических поэм.

К этому времени имя самого Абая — поэта, мыслителя

и композитора — становится одним из самых популярных и чтимых народом. К нему едут акыны, композиторы, певцы из дальних районов. Знаменитый Биржан, слепая женщина-акын Ажар, женщины-акыны Куандык, Сара и другие разносят по степным аулам его стихи.

Вокруг Абая группируются молодые талантливые поэты и певцы: Муха, Акылбай, Какитай, младший сын Абая — Магавья. Некоторые из них по примеру самого Абая усиленно занимаются самообразованием, изучают русскую литературу, пишут исторические, романтические и бытовые поэмы.

Популярность имени Абая привлекала к нему не только казахов, но и многих свободомыслящих людей Востока (по преимуществу татарской молодежи), принужденных покинуть города из-за преследований властей, или репрессированных царским правительством кавказцев. Так, в ауле Абая месяцами гостили кавказцы, бежавшие из сибирской ссылки и пробывавшиеся по казахским степям к себе на родину. Аул Абая все больше привлекал прогрессивно настроенных, передовых людей.

Длительная и прочная дружба Абая и ссыльных революционеров раздражала администрацию края. Об Абае, как об опасном для царизма человеке, доносили семипалатинскому военному губернатору и генерал-губернатору. За аулом Абая был установлен негласный надзор. Абай, как популярный в народе поэт, как смелый провозвестник правды, изобличитель пороков существующего порядка, стал предметом бдительного внимания приставов, урядников, волостных управителей.

Между тем культурная среда почитателей таланта Абая увеличивалась с каждым днем. Его влияние широко распространялось и на город.

Поются, переписываются и заучиваются в народе не только его собственные стихи, но и произведения казахских певцов, близкие ему по духу. В форме устного сказа распространяются по степи романы западных и русских писателей, прочитанные Абаем и пересказанные им своим слушателям-сказочникам. Так проникли в степь в устной передаче популярные среди слушателей Абая произведения не только русских (Пушкина, Лермонтова), но западноевропейских писателей («Хромой бес» Лесажа, «Три мушкетера» Дюма и др.), романы о пионерах-переселенцах американских прерий. Со слов Абая пересказывались многие восточные поэмы, например, «Шахнамэ», «Лейли и Меджнун», «Кёр-Оглы» и т. д. Распространению литературных памятников способствовали, по примеру Абая, многие европейски образованные друзья его.

Сам поэт обучал своих детей в русских школах. Его дочь Гульбадан и сыновья Абдрахман и Магавья с раннего детства были посланы им в город, в русскую школу. Впоследствии Абдрахман окончил Михайловское артиллерийское училище в Петербурге, а дочь и другой сын, Магавья, вернулись в аул только из-за слабости здоровья. На родине Магавья становится ревностным и старательным последователем своего отца.

Разносторонняя поэтическая, просветительная и общественная деятельность Абая и его друзей всей силой своего воздействия была направлена против отсталых устоев феодального аула, против отдельных носителей этого зла — родовитых интриганов, невежественных угнетателей народа, против опирающихся на них ставленников царизма.

Труды и усилия Абая, его светлые взгляды, ориентированные на русскую культуру, его презрение ко всем властям имущим вызвали по отношению к нему лютую ненависть степных феодалов, верных слуг царизма. Они начали грязную и коварную борьбу против Абая, против идей, которые служили знаменем просвещенному и непримиримому поэту. Эти враги Абая действовали заодно с чиновничьей знатью, с властями, с продажной мелкочиновничьей интеллигенцией.

Однако эти темные силы боялись народной любви к Абаю, и потому, не смея действовать против него открыто, они избрали коварные и вероломные методы борьбы. Один из старейшин, непримиримый и злобный враг Абая — Оразбай, сплотил вокруг себя недовольных Абаем представителей степной и городской знати. Они стали преследовать друзей Абая, порочить его клеветой и, наконец, в 1897 году при явном попустительстве властей организовали неудавшееся предательское покушение на его жизнь. Канцелярии губернаторов, уездных начальников, царских судов были завалены всевозможными доносами на Абая со стороны управителей и родовых старейшин, которые называли Абая «врагом белого царя», «смутьяном народа», «неугомонным нарушителем обычаев, прав и установлений отцов и дедов». В результате этих доносов однажды в аул Абая нагрянула с обыском семипалатинская полиция, а потом явился с целым отрядом жандармов и сам полицеймейстер города Семипалатинска, учинивший обыск во всем ауле.

Неоднократно пытался убрать Абая и семипалатинский губернатор. Но, боясь исключительной популярности поэта среди казахского народа, опасаясь возмущения масс, он ограничился только изоляцией Абая от его друзей-ссыл-

ных. Власти контролировали или просто задерживали в своих ведомствах переписку поэта с его друзьями и читателями, и это прервало тесную связь их с Абаем.

Но все эти меры не смогли отгородить поэта от народа. Непримируемый, прямолинейный и беспощадный обличитель управителей, баев, родовых старшин и всяческих властей, Абай стал мудрым советником народа во всех его невзгодах и бедах. За разумными советами Абая, к его бескорыстному и справедливому суду в спорах начали обращаться целыми племенами и родами, и не только из ближайших районов. Даже казахи отдаленных уездов — Каркаралинского, Усть-Каменогорского, Зайсанского и других — приезжали к Абаю за решением их давних крупных споров по земельным и иным тяжёбым делам. Нередко к нему обращались и с просьбой решить сложные междоусобные дела о набегах, убийствах, которые оставались неразрешенными, так как власти не могли в них разобраться, о возмещении убытков безвинно пострадавшим скотоводам-беднякам, о наказании родовых воротил-феодалов, своими бесконечными интригами навлекавших на народ тяготы и бедствия и т. д.

Абай, не являясь официальным лицом, порой должен был решать спорные дела как избранный третейский судья. Он брался за них только для того, чтобы вывести из бедственной вражды и спасти от новых распрей безвинные массы простого народа, чтобы заставить присмиреть поджигателей этой борьбы. По единогласному свидетельству современников, мы можем судить, насколько проникновенным, справедливым и бескорыстным был суд Абая в решении таких дел. О его беспристрастности говорит тот факт, что порой к Абаю обращались даже враждовавшие с его сородичами родовые старейшины, посылавшие в областные канцелярии доносы и ложные показания на Абая и все-таки в своих личных тяжбах искавшие решения справедливого и неподкупного судьи — Абая.

Общественная деятельность и поэтические творения Абая были особенно популярны среди молодежи. На многих народных собраниях, поминках, торжественных тоях (пирах), на свадебных празднествах певцы и акыны пели его песни. Юноши объяснялись в любви строками из стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили среди своего приданого рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая. Так сохранились до наших дней сборники, принадлежавшие девушкам Асие, Рахиле, Василе и др.

Но завистливая, коварная и невежественная среда богатей-баев не могла мириться с той невиданной славой,

которую получило в народе имя Абая, и они отравляли ему и его друзьям дни труда и кипучей творческой деятельности.

Дело доходило до грубых, грязных выходок, глубоко ранивших сердце поэта. Против Абая восстанавливали его племянников, даже его родного брата Такежана, клеветой и угрозами отталкивали от Абая его близких, травили его друзей.

В этой мрачной атмосфере злобы и ненависти тяжелой и непоправимой утратой явилась для Абая смерть его сына Абдрахмана — наследника его дел, образованного и талантливое человека. Страдавший туберкулезом еще в годы учебы в Петербурге, Абдрахман недолго послужил в качестве поручика полевой артиллерии и скончался в 1895 году, двадцати семи лет от роду. На его смерть поэт написал много душевных, печальных строк. В них звучат сердечные признания об угасших надеждах, о сокровенных думах печальника народа, надеявшегося, что его сын, воспитанный на лучших традициях русской революционно-демократической, передовой общественной мысли, станет смелым борцом за народ. Но надломленному тягостной борьбой и горестной, трудной жизнью, преследуемому тупой, злобной толпой феодалов и чиновников, Абаю судьба наносит последний удар: умирает от туберкулеза другой его сын — талантливый поэт Магавья...

Раздавленный несчастьями, упавший духом, больной поэт умирает в родных степях на шестидесятом году жизни (в 1904 году), пережив второго сына только на сорок дней.

Абай похоронен около своей зимовки — в долине Жидебай, вблизи Чингисских гор.

* * *

Литературное наследие Абая, заключающееся в стихах, поэмах, переводах и беседах с читателем, названных им «Гаклия», в последнем издании составляет два объемистых тома. Драгоценный результат многолетних дум, волнений и благородных душевных порывов поэта, наследие это представляется теперь в истории казахской литературы величайшим достижением духовной культуры казахского народа.

Три великих источника питают своими соками корни творчества мудрого поэта.

Один из них — древнеказахская культура, запечатленная в устных и письменных памятниках прошлого, созданных самим народом. Поэзия Абая обогащалась в про-

цессе глубокого и тесного общения с поэтическим наследием родного народа.

Другой источник — это великие произведения восточной культуры: таджикская, азербайджанская, узбекская классическая поэзия. В той стадии развития казахской литературы, в которой застал ее Абай, обращение к восточной культуре было еще внове, соприкосновение с этим источником вплотную началось среди казахского народа лишь с начала XIX века. Обращаясь к этим сокровищам поэтического творчества, Абай, несомненно, совершал прогрессивное дело.

Третий источник — это русская (а через нее и западноевропейская) культура. Для эпохи Абая самое обращение к этому источнику, главным образом к наследию великих русских классиков, до него совершенно не известных казахскому народу, было фактом огромного значения, явилось залогом будущего расцвета казахской культуры и надежным путеводителем на его историческом пути.

Исключительная самобытность и большой талант Абая сказывались в том, что, обращаясь к упомянутым трем источникам, он не исказил своего таланта ни фальшью, ни подражательностью. Абай, как большой и глубокий художник, органически впитывает в себя новую культуру, производя критический и строгий отбор. Однако при этом он сохраняет полностью свою яркую индивидуальность, как художник и мыслитель.

Обращаясь к этим культурам — далеким и не освоенным еще казахским народом — Абай обогатил свою поэзию новыми средствами художественной выразительности, свой духовный мир — новыми идеями.

Присмотримся ближе к влиянию трех названных нами основных источников творчества Абая. Эти струи часто находятся в органическом слиянии, во взаимопроникновении, что естественно для творчества большого художника. Но на различных этапах творчества Абая мы можем говорить о преобладании того или иного из этих элементов.

Большинство стихов Абая, относящихся к 80-м годам, посвящено своеобразному укладу и быту казахского аула и исторической судьбе современного ему общества. Вместе с тем поэт производит глубокий художественно-критический пересмотр всех духовных ценностей своего народа и провозглашает свою программу преобразователя общества. В этих произведениях Абай близко соприкасается с народной поэзией.

Но именно здесь мы особенно ясно видим, как резко отличаются его произведения от устного народного творчества. Ни одна абаевская строчка не воспроизводит речевой

и поэтической культуры народного творчества в канонизированном, традиционном виде. И словарь, и образная система, и стилистические приемы устного творчества углублены Абаем, наполнены новыми мыслями и чувствами, характеризующими его мироощущение. Силу и выразительность народной поэзии Абай сумел перевести в иное, высшее качество. Иные идеи, иные порывы духа запечатлены в его стихах, и прежде всего в них резко сказалось непримиримое отношение поэта к общественному укладу тогдашнего аула с его архаическими пережитками, к развращенным нравам феодальных верхов, к мракобесию и раздорам и глубокое сочувствие бедственному и безысходному положению трудовых масс. Огромное количество стихов Абая, начиная с «Жизнь уходит...», «О казахи мои», «Кулембаю», беспощадно бичует невежество, сутяжничество, взяточничество, паразитизм, духовную нищету вершителей судеб казахского народа. Так, например, стихотворение «Жизнь уходит...» заканчивается следующей строфой:

Так проклятье тому, кто клянется и лжет,
Кто за золото душу и честь продает,
Кто, вертась в один день в сорока

околотках,

Добывает себе и доход и почет,
Кто в домашнем кругу у себя благороден,
А потом за коня он тебя предает.

Впервые в казахской литературе в стихах Абая высказано иное отношение к семье, к родительскому долгу, к воспитанию молодого поколения и, главное, к женщине. В народных поэмах и бытовых песнях изображалась безотрадная, злосчастная доля восточной женщины. Абай в своей поэзии раскрывает душу женщины и девушки, их сокровенные мысли и чувства, о которых так мало было рассказано в прежних поэмах и песнях, отражавших главным образом внешнюю сторону трагической судьбы женщины. Абай показывает, как трогательна, искренна и глубока любовь девушки, когда она сама выбирает себе возлюбленного, как сильна и непоколебима ее воля в борьбе за вырванное с таким трудом счастье. Абай воспевае казахскую женщину-мать как опору семьи. Воспевае готовность ее к самопожертвованию, ее преданность в дружбе, цельность ее прекрасной и верной души:

Той женщине хвалу я воздаю,
Что душу знает наизусть твою.
Внимает каждому биенью сердца
И хочет жизнь тебе отдать свою.

(«Жигитам»)

Абай высмеивает схоластику и фанатизм мусульманских медресе, питомцы которых лишь углубляют невежество и усиливают бедственное положение аульных масс, производит радикальную переоценку основ жизни казахского общества, дедовских традиций, обычаев прав и общественной морали. Жизненный путь человека, говорит Абай, определяют разумная воля, искренность, благородство чувств и полезная деятельность, а не тупое усвоение обветшалых обычаев и традиций.

Такую же острую и глубокую содержательность приобретает в творчестве Абая вопрос о смысле человеческого существования, определяющийся, по его убеждению, отношением человека к труду, к борьбе за преобразование жизни.

Одной из отличительных особенностей творчества Абая, по сравнению с его предшественниками, является то, что он последовательно проповедует идеи просвещения через сближение с русской и общечеловеческой культурой. Ни языковые, ни религиозные различия между народами, ни исторические дали, разделяющие народы на протяжении веков, не признаются Абаем за препятствия на пути прогрессивного роста своего народа. Учиться у всех народов, имеющих накопленную веками культуру, — во имя этой великой исторической задачи просвещения своей родной страны он объявляет беспощадную борьбу мрачному прошлому, бичует носителей отсталой, отживающей свой век идеологии. Но он не щадит в своей сатире и недоучившуюся молодежь, не щадит тунеядцев, сутяг и интриганов, отравляющих раздорами жизнь мирного трудового народа.

Не менее оригинален Абай и в своем общении с восточной поэзией, со всей прошлой и современной ему культурой Ближнего Востока. Еще в молодости сказалось на Абае влияние Востока. Он знал в оригинале (частично в переводе на староузбекский язык) весь арабо-иранский религиозно-героический эпос и классиков Востока: Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Навои, Физули. Тогда он и сам подражал этим поэтам, впервые введя в казахский стих размер «аруз»¹ и множество арабо-персидских слов, заимствованных из поэтической лексики этих классиков. Впоследствии, найдя в народном творчестве более жизненные и прочные основы для своего искусства, Абай отобрал из восточной литературы народные творения — «Тысячу и одну ночь», персидские и тюркские народные сказки и народный эпос, и в его пересказах они стали популярны в аулах.

Но необходимо строго различать отношение Абая к Навои, Низами, Физули и его отношение к мистической

суфийской литературе типа «Хикмата» Ходжи Ахмета Ясави². Если первые привлекали Абая своим высоким мастерством и гуманистическими взглядами на жизнь, то в отличие от других своих предшественников и современников — реакционных и консервативных поэтов типа Шортамбая, Мурата, Абубакира — Абай не принимал присущего суфизму мистического отрицания земной и, таким образом, и общественной жизни и отрицания борьбы за переустройство ее.

В отношении же Абая к Навои, Низами и Физули следует различать два основных периода: период юношеских подражаний классикам Востока (1860—1865) и период зрелого творчества (1886—1904).

В пору зрелости отношение Абая к Навои и Низами не имело подражательного характера. Он воспринимал их творчески, критически. Достаточно напомнить, что в поэму «Искандер» он ввел вместо образа пророка Хизра у Низами образ Аристотеля, а самого Искандера (Александра Македонского) развенчал и показал как алчного завоевателя. Так же как в свое время Шота Руставели в образах Тариэля, Нестан Дареджан, Автандила, условно обозначенных героями арабских сказаний и преданий, выразил миропонимание, мировоззрение и этические нормы современного ему грузинского общества, так же и Абай воспроизвел в образе Масгуда известную часть собственных мыслей, настроений и переживаний.

Наряду с положительными сторонами в отношении Абая к классикам Востока, способствовавшими совершенствованию формы и более широкому раскрытию присущего Абаю гуманизма, следует указать и на то, что свойственные классической литературе Востока черты — средневековая ограниченность, религиозные мотивы, связанные с суеверными представлениями, фантастика, условность ряда художественных форм и тому подобное — нашли некоторое отражение и в творчестве Абая, особенно раннего периода.

Изучая историю ближневосточной культуры, Абай знал исторические труды Табари³, Рубгузи, Рашид Эддина⁴, Бабура⁵, Абулгази-Багадур-хана⁶ и других, знал также основы логики и мусульманского права в толковании ученых богословов Востока. Не только древняя история, но и современное состояние культуры Ближнего Востока было хорошо известно Абаю. Он знал и труды первых татарских просветителей-новаторов. Абай еще в те годы правильно оценил значение зарождавшегося тогда глубоко реакционного, религиозно-политического течения панисламизма и пантюркизма, которое находило своих ревностных привержен-

цев среди казахских мулл, ходжей и баев-феодалов. Абай отвергает панисламизм и пантюркизм, как фанатическое течение, могущее только усугубить вековую изолированность, отсталость народов Востока. В противоположность этому направлению Абай решительно избрал путь культурного перевоспитания своего народа — только через приобретение к великой культуре русского народа, — и в этом он был последователен до конца своей жизни.

Отрепившись от догм и устоев исламизма, порвав с феодально-ханской идеологией, Абай в свои зрелые годы становится истинно просвещенным борцом и деятелем культуры, воспитанным на классических образцах русской и западноевропейской литературы с их общечеловеческими идеалами добра, долга, бескорыстного служения народу и родине.

Только Октябрьская революция окончательно сорвала идеалистические покровы с панисламизма, пантюркизма и прочих видов буржуазно-реакционного национализма и показала во всей наготе их антинародную сущность. И если сторонники этих течений обращались к классической восточной литературе для того, чтобы раздувать националистические настроения, то в поэзии Абая лучшие традиции древневосточной классической поэзии использованы для создания произведений, пронизанных духом гуманизма и любви к народу. В песнях любви, в лирических раздумьях, в философско-моралистической поэме «Масгуд» видно несомненное влияние восточных классиков. Но новое идейно-художественное содержание, правдивость чувств, глубоко проникновенное ощущение жизни, конкретное, «земное» осознание мира вещей и человеческих отношений у Абая бесспорно оригинальны и независимы от восточных образцов.

Даже те его стихи, которые касаются религиозных верований или размышлений поэта о разуме, душе и т. д., не имеют ничего общего с книжным учением мусульманской религии. Абай, поклонник ясного, критического разума, часто прямо отрицает официально проповедуемые догмы ислама. Религия для него — только условная форма выражения норм человеческой морали вообще, только повод для изложения его размышлений о необходимости совершенствования человеческого духа. В цикле стихов о муллах, фанатиках, распространителях ислама, или схоластиках, толкователях корана, Абай едко высмеивает корыстную, притворную набожность и не стесняется называть их «прожорливыми паразитами с широкой глоткой коршуна, раздирающего падаль».

Таким образом, арабо-мусульманский Восток если и

находит свое место в творчестве Абая, то критически переосмысливается им; мировоззрение Абая в целом воспринимается как несомненно более прогрессивное, чем позиции его современников. Однако надо отметить, что Абай не всегда был последовательным на этом пути. Осуждая и бичуя фанатических мулл, ишанов, как ханжей и стяжателей, Абай в ряде своих поэтических и особенно прозаических высказываний «Кара-сёз» не порывал с религией окончательно.

И так же, как он не смог подняться до осознанного, обоснованного отрицания основ религии, он оказался не до конца последовательным и в своих социально-политических воззрениях. Изобличая бесчеловечную, феодальную эксплуатацию народных масс в степи, Абай не до конца раскрыл в своем творчестве классовую природу этой эксплуатации. Будучи ограничен условиями отсталого казахского общества, он не стал на позиции революционных демократов и преувеличивал роль просветительной деятельности в борьбе за счастье народа.

Абай всю свою жизнь провел в степях и аулах Казахстана и хорошо знал жизнь родного народа, но условия кочевого быта небольшого степного района оказались причиной того, что Абай не сумел понять важность культурно-экономических факторов, значение перехода казахов к оседлости или иным передовым формам хозяйственного устройства жизни трудового народа. Проблемы подобного порядка Абай мало затрагивал в своем творчестве. Все надежды на будущее он связывал с приобщением казахского народа к великой русской культуре.

Абай прошел длительный путь самообразования, изучая русскую и западноевропейскую культуру. Начав с Пушкина, Лермонтова, Крылова, он изучил и литературу 60—80-х годов, причем любимыми его авторами стали не только поэты, но и великие русские прозаики — Лев Толстой, Салтыков-Щедрин. По русским переводам Абай узнал Гёте, Байрона и других великих западноевропейских классиков. Он был достаточно хорошо знаком и с античной литературой.

Пользуясь лермонтовскими переводами, Абай перевел на казахский язык ряд стихов Байрона и Гёте.

По свидетельству ссыльных его друзей (Леонтьева и др.), Абай систематически занимался западной философией, в частности философией Спенсера⁶, Спинозы⁷. интересовался учением Дарвина.

Творческий подход Абая к русской классике отличался новыми чертами в каждую новую пору его деятельности. Переводя Крылова, Абай порою изменял дидактическую

часть, мораль басен, перерабатывая их в новые сентенции, применительно к представлениям и понятиям казахов. С большой тщательностью и особой любовью переводил Абай стихи Лермонтова. Из них «Кинжал», «Выхожу один я на дорогу», «Дары Терека», «Парус», отрывки из «Демона» до сих пор остаются непревзойденными по мастерству среди переводов русских классиков на казахский язык.

Совсем особое отношение было у Абая к Пушкину. Переведенные им отрывки «Евгения Онегина» скорее не перевод, а вдохновенный, но сокращенный пересказ пушкинского романа. При этом Абай следовал узаконенной в восточной поэзии древней традиции «назира», в силу которой поэт по-новому раскрывает сюжет и темы своих предшественников. Так, мы знаем «перепевы» сюжетов «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин», поэмы об Александре (Искандере) у поэтов таджикской, азербайджанской и узбекской старины.

Эту манеру вольного поэтического пересказа великого наследия прошлого Абай применил и к «Евгению Онегину». При этом Абай не изменил образа Татьяны в тончайших проявлениях ее русской души. «Евгений Онегин» Пушкина в абаевской версии принял форму эпистолярного романа. Сложив мелодии на «письма-объяснения» Татьяны и Онегина, Абай ввел в репертуар акынов чудесные излияния душ влюбленных, и их имена стали так популярны, что эти «письма-объяснения» не только пелись, но порой их словами начинались любовные послания аульной молодежи или цитировались в них.

Переводческая работа Абая, имевшая огромное значение для развития казахской литературы, показывает, однако, лишь непосредственную связь его с русской и западноевропейской литературами. Глубокое же и органическое влияние этой культуры и художественных традиций надо искать в собственном творчестве Абая. Несомненным итогом благотворного влияния русской поэтической культуры было смелое обогащение Абаем казахской поэзии новыми формами (Абай ввел одиннадцать не существовавших до него стихотворных форм), новой тематикой, новым социальным содержанием. Хотя Пушкина Абай переводил реже, чем других русских классиков, знакомство с творчеством великого русского поэта глубоко и ярко сказалось в его творчестве: в нем очень много пушкинских черт — и в лирических раздумьях, и в описаниях природы, близких пушкинским реалистическим пейзажам, и в проникновенном понимании любящего женского сердца, и в общечеловеческом звучании социальных мотивов.

Только глубокая внутренняя связь с пушкинской и мировой поэтической культурой дала Абая возможность создать его песни о четырех временах года, его лирические стихи и поэтические размышления, его стихи о назначении поэта, поэму об Александре Македонском и Аристотеле.

В стихах о четырех временах года Абай дает казахский пейзаж и быт кочевого казахского аула. Но в восприятии природы, во взгляде на этот своеобразный бытовой уклад, в пронизывающем их поэтическом настроении сказывается глубина мыслей и чувств поэта, небывалая в казахской литературе. В стихотворении, посвященном поэту, Абай противопоставляет низменной и косной среде, окружающей поэта, его независимость, правдивость, гордость и взлет его вдохновенной мысли.

Замечательно также сходство мотивов в творчестве Абая и Салтыкова-Щедрина. Абай не писал художественной прозы, но в своих сатирических стихах, с убийственной меткостью осмеивающих баев, управителей, чиновников, биев, аткаминеров (родовых старейшин), Абай близок к Салтыкову-Щедрину. В одном из своих обращений к учащимся Абай называет имя Салтыкова-Щедрина как писателя, давшего верные портреты чиновников, насильников народа. Не отдельными, случайными высказываниями, а всем содержанием своей поэзии Абай отрицает политический строй своего времени. Его одобрение и сочувствие русским классикам, выразившим оппозицию правительству, и сказались в беспощадном изобличении поэтом местных властей — представителей аппарата царского колониального угнетения.

Восприняв эстетические каноны Белинского и обратив всю силу своего дара на служение обществу, Абай глубоко постиг и основу взглядов Чернышевского. Лишь следуя ему, Абай не только воспроизводит всю неприглядную сторону современной ему действительности, но и выносит беспощадный приговор этим уродливым явлениям казахской действительности своего времени.

Абай оставил нам не только свою поэзию.

В его философско-критических и моралистических беседах «Гаклия» мы находим большое количество афоризмов. Такие, например, мудрые и лаконичные афоризмы вошли в обиход казахского литературного языка и стали достоянием народа:

«Трудящийся только для себя уподобляется скоту, набивающему брюхо. Достойный трудится для человечества». «Слава — высокая скала, змея забирается на нее ползком, сокол достигает ее взмахом крыла», «Плохой друг — твоя

ть: в солнечный день беги — н: убежишь, в пасмурный день ищи — не сыщешь» и т. д.

В наследии Абая имеется также цикл бесед-рассуждений. Трудно назвать жанр, к которому можно было бы отнести их. Эти «сёз» (слова), отличающиеся исключительно тщательной стилистической отделкой, представляют собой философско-моралистические, общественно-публицистические и изобличительно-сатирические высказывания поэта и выражены мастерским, выразительным, образным языком. Адресованные к слушателю-собеседнику, они иногда носят форму прямого обращения к нему с глазу на глаз и окрашены то в иронически-желчные, то глубоко-грустные тона. Абай становится то гневным судьей врагов народа, то печальником угнетенных, часто его «сёз» превращаются в скорбную исповедь человека, ощущающего одиночество в мрачный век господства беспросветной тьмы.

В ту пору, когда сочинения поэта распространялись еще в рукописных списках, его «Кара-сёз» входили в каждую новую книгу. Особенно зачитывались ими люди старшего поколения, которые украшали свою речь вставками из «Кара-сёз».

* * *

Просвещенный и пламенный борец за культуру в мрачной среде ханжей и стяжателей-феодалов, Абай был выдающейся фигурой не только в истории своего народа, но и в истории всего Ближнего Востока.

Жизненный и творческий путь Абая предопределен условиями пореформенной действительности. Эти условия выдвинули новый тип писателей. Такими писателями стали известный казахский просветитель Алтынсарин и позже Абай. Порвав с феодальной средой, к которой принадлежали по рождению эти передовые деятели казахской культуры, они перешли на позиции трудового крестьянства и стали выразителями его новых, еще не высказанных в литературе дум, исторических, социальных устремлений и его протеста против всех косных устоев прошлого, консервативной, реакционной идеологии феодально-патриархальных господствующих кругов.

У казахской бедноты колонизаторская политика царизма вызывала справедливое возмущение, но в то же время казахское крестьянство стремилось к лучшим формам хозяйства и быта, перенимая их у русского крестьянства, у оседлого культурного русского населения, хотя стремление это было стихийным, недостаточно сознательным в силу

политической отсталости и темноты основной массы казахов.

Процесс борьбы передовых общественных сил с реакционным лагерем самодержавия, процесс роста и консолидации культурных сил дал возможность, по крайней мере, наиболее сознательным элементам казахского народа, как и других угнетенных национальностей, увидеть другую Россию — Россию благородную, свободолюбивую, не угнетательскую, культурную, талантливую, способствовавшую развитию знаний среди широких масс населения.

Жизненный путь Абая, его идейное и творческое развитие predetermined этими процессами в той мере, в какой были predetermined ими судьбы казахского крестьянства. Вследствие отсутствия промышленности и фабрично-заводского пролетариата в казахских степях 90-х и начала 900-х годов, замкнутости и отчужденности окраин от центра и присущим крестьянству колебаниям Абай остался в стороне от растущего революционного рабочего движения. В силу ограниченности исторических условий, в которых жил Абай, он не сумел стать сторонником общерусской борьбы с царизмом, человеком, мыслящим уже всероссийски.

Но Абай правдиво отобразил исторический социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, показал собственническую суть бая, волостного, уездного аткаминера, муллы. Его творчество нашло свое почетное место в истории общественной мысли.

Отыскивая свою «каабу»* не на развалинах ислама, как его современники — панисламисты и пантюркисты Ближнего Востока, Абай обращался к передовым идеям своего времени, какой бы нацией ни были они рождены, для борьбы с мраком и косностью, окружавшими его. Поэт стал духовным оком своего народа, мыслил и чувствовал вместе с ним, смотрел далеко вперед, веря в его светлое будущее.

Писатель связан со своей эпохой, его народность — категория историческая и развивающаяся. Это блестяще, с неопровержимой убедительностью и глубиной раскрыто в ленинских оценках Чернышевского, Герцена и Толстого... Абай народен своими высокохудожественными и оригинальными творениями, являющимися национальной гордостью, высшей для его эпохи ступенью развития культуры его народа.

И своими остро социальными, обличающими произведениями, и талантливыми, яркими поэтическими творениями о природе, любви, дружбе, и в своих переводах лучших

* Кааба — мечеть в Мекке, являющаяся объектом паломничества мусульман.

образцов русской и мировой литературы Абай поднял казахскую культуру и литературу на новую историческую ступень.

Его творчество, рожденное народной поэзией, обогащенное великими традициями мировой литературы, вдохновленное гуманизмом и свободолюбием русской революционно-демократической эстетики и литературы вновь вернулось к народу как его неумирающее достояние.

От имени народных эксплуатируемых масс изобличает Абай угнетателей народа, управителей, родовых старейшин, баев и т. д. Он использует при этом народные устно-поэтические изречения, поговорки, языковые метафоры, приемы и средства народного юмора. Он защищает аульного бедняка, батрака, казахскую женщину, мирный труд простых людей, молодое поколение, душу которого уродуют дикие нравы невежественных отцов, приверженцев старины и т. д. Поэт создает свои произведения на языке самого народа и обогащает, развивает этот язык для более глубокого выражения его дум и чаяний.

В своих творениях Абай дал язык мыслям и чаяниям народным. Он выразил в своей поэзии рождавшееся в сознании казахских народных масс чувство протеста против диких феодально-патриархальных установлений, их мечту о новых законах, которые принесут им счастье.

Нашему поколению Абай с его бессмертными творениями, впоенными соками народной казахской и русской классической поэзии, представляется явлением поразительным. Горным тенистым кедром высится он в истории своего народа. Он взял все лучшее от многовековой культуры казахского народа и обогатил эти сокровища благотворным влиянием русской культуры.

Своим устремленным и систематическим обращением к великому наследию духовной культуры русского народа Абай возглавил самое прогрессивное движение в истории общественной мысли своего народа. Один из первых просвещенных деятелей казахского народа, он последовательно разрушал все преграды, мешавшие скорейшему приобщению казахского общества к передовой русской культуре. Тем самым он способствовал зарождению союза русского и казахского народов в их общей борьбе за светлое будущее, против реакционного строя, разобщавшего эти народы.

Потому так дорого нам имя Абая и потому так свежо, по-современному звучат стихи поэта сегодня в братском содружестве народов великого Советского Союза. Творения и мысли Абая выдержали все испытания временем, Абай стал еще более близок народам социалистических наций.

В этом высшее свидетельство неувядаемой славы Абая как подлинного основоположника новой казахской культуры, вершины казахской классической поэзии.

* * *

Впервые избранные произведения Абая были изданы в 1909 году племянником Абая Какитаем Исхаковым. Это издание включало только две трети стихов поэта и не имело научного аппарата. Небольшое предисловие Какитая содержало краткие биографические сведения и самые общие замечания о творчестве и взглядах Абая. Два последующих издания — ташкентское и казанское — повторили издание Какитая. Таковы результаты изучения творчества Абая в старом Казахстане.

За годы Советской власти резко вырос интерес к творчеству Абая среди широких слоев советских, братских народов. О нем, как об одном из любимых классиков Советского Союза, пишут казахские и русские писатели и ученые, писатели и ученые братских народов; пишут историки, педагоги, психологи, журналисты. Его произведения включены в учебные программы по литературе, в учебники и хрестоматии. О нем созданы опера, сюиты; пьесы об Абае ставят театральные коллективы. О жизни Абая сделан кинофильм.

Об Абае и его эпохе автором настоящей брошюры написаны романы «Абай» и «Путь Абая». Роман «Абай» переведен на многие языки народов Советского Союза и народно-демократических стран.

В Семипалатинске создан Литературный музей Абая.

Но перед советскими учеными стоят еще большие, серьезные задачи по изучению наследия казахского классика. Еще недостаточно глубоко и всесторонне исследована биография поэта в связи с социально-историческими условиями Казахстана того времени. На недостаточно высоком теоретическом уровне все еще находится изучение вопроса о народности творчества Абая, который должен быть решен с учетом противоречий, обусловленных, с одной стороны, предрассудками феодальной эпохи и с другой — глубокими симпатиями Абая к угнетенному казахскому крестьянству. Нет работ о влиянии русской литературы на выработку Абаем новых художественных форм и жанров.

Долгое время при исследовании творчества Абая неправильно освещался вопрос о социальных позициях и характере творчества соприкасавшихся с Абаем поэтов. Благодаря ошибочно введенному понятию «школа Абая» в нее были включены некоторые реакционные и консервативные поэты, идейно чуждые поэту, и, несмотря на их личные свя-

зи с Абаем, не являвшиеся его единомышленниками. Значительную долю вины в допущении подобных ошибок несет и автор настоящего очерка.

Важнейшей темой для исследования творческого наследства Абая должна также явиться проблема традиций Абая в казахской демократической литературе начала XX века и в казахской советской литературе.

Бесспорно благотворное влияние Абая не только на казахскую поэзию, но и на казахскую художественную прозу. Его приемы обращения к народным ценностям, к традициям русской литературы поучительны и для советских писателей. Не слепое подражание Абаю, но новаторское обогащение, развитие и литературного языка, и формы поэзии, и образно-стилистических сторон его творчества — их прямой долг.

* * *

Мучительно тяжела была жизнь поэта. Не раз думал он о бегстве из родного края, и только горячая любовь к своему народу удержала его от этого шага. Вся жизнь его была подвигом во имя народа, голос его при жизни широко разнесся в степях. Прошли десятилетия, и теперь весь советский народ чтит Абая как великого поэта и своего верного сына, как провозвестника дружбы между казахским и великим русским народом, как борца за свободу против темноты и невежества своего времени, как последовательного борца за приобщение казахского народа к великой русской культуре, которая помогла развитию и расцвету культуры казахского народа.

НАРОДНОСТЬ И РЕАЛИЗМ АБАЯ

Прошло пятьдесят лет с того дня как умер великий Абай. Вблизи Чингисских гор, в безлюдной долине Жидебай, на вершине невысокого кургана покоится прах поэта. А имя Абая живет. На крыльях народной любви оно облетело степи и горы. Он был верным сыном своего народа, его неподкупной совестью, его могучим голосом. И стихи Абая звучат над всей советской страной.

Проходят десятилетия, и растет слава поэта, неустанно звавшего свой народ к свободе, будившего у трудового люда протест против феодального гнета. И сегодня потомки почтительно и сердечно склоняют головы перед памятью великого певца казахского народа, видевшего призвание поэта в суровой, непримиримой борьбе против зла :

Взглянет он зорче степного орла,
Струны раздумья в душе теребя.
Против невежества, против зла
Он обращает свой гнев, скорбя.

Выросший в семье самовластного степного правителя Кунанбая, Абай порывает с нею и становится выразителем народного протеста против косных устоев феодализма. В полных гнева и горечи стихах поэт выражает свое возмущение общественным укладом тогдашнего аула с его невежеством, бедственным и безвыходным положением трудовых масс, дикими обычаями, родовой враждой, растленными нравами феодальных верхов :

Бесчестный, зверя жадней,
Грязный в словах и делах, —
Такой герой наших дней
Правит тобою, казах!

Воспитанный в удушливой атмосфере медресе, в среде невежественных мулл, тупо спорящих о толковании шарията, и темных фанатиков, сеявших вредоносные зерна недоверия и

вражды к людям иной веры, он ушел из-под влияния религиозного мракобесия и стал неутомимым борцом за просвещение своих соотечественников. Принадлежа к народу, фактически лишенному широких культурных связей с другими нациями, отгороженному от передовой общественной мысли угнетением, нищетой, темнотой, Абай сумел критически воспринять наследие классической поэзии Востока, а затем со всей силой своего таланта приобщился к русской демократической культуре. Он создал в Казахстане письменную поэзию. Он открыл казахскому народу новые горизонты, познакомив его с произведениями великих русских классиков.

Популярный общественный деятель, певец народной судьбы, Абай был горячо любим честными тружениками и жестоко преследовался невежественными и коварными степными феодалами, верными слугами царского самодержавия. Труден и светел был путь этого замечательного поэта, смело отдавшего свой талант благородному служению интересам народа.

Народность и реализм — вот те качества, благодаря которым талантливая и мудрая поэзия Абая обрела бессмертие, вот подлинная основа величия певца. Народность и реализм были итогом многолетних идейных и творческих исканий великого казахского поэта.

«Мудрая пчела не пьет из увядшего цветка», — гласит китайская пословица. Абай, честный и дальновзоркий художник, в ущерб собственному благополучию отверг источники гнили и тлена, из которых черпали вдохновение певцы ханско-байской идеологии, придворные поэты степных правителей. Иной, живительный источник — жизнь трудового народа — питал поэзию Абая.

Абай подлинно народен, ибо творчество его отразило думы и мечты казахского народа о справедливой жизни. В своих произведениях Абай воспевал трудолюбие, упорство, честность, мужество простых людей, раскрывал в национальном характере родного народа те черты, которые были порукой освобождению казахов из-под векового ига баев и мулл. Горячо и вдохновенно призывал он народ к смелой борьбе за лучшее будущее. Так же как, например, творчество Пушкина и Шевченко, произведения Абая перешагнули за рамки своего времени. Они живы и сегодня. Все великие поэты, работая для настоящего, служили будущему.

Выяснив фольклорные истоки творчества и отыскав тематические и иные связи выдающихся произведений с народной поэзией, еще нельзя определить народность великих поэтов прошлого. Разве народность Шота Руставели заключается лишь в том, что он творчески использовал народные

сказки? Разве можно охарактеризовать народность поэм Низами и Навои, установив только факт обращения поэтов к мотивам народных легенд?

Народность художника не только в том, что почерпнул он в фольклоре, как освоил предшествующий поэтический опыт народа, но, главным образом, в том, как отразил он чаяния и стремления трудовых масс, какова роль его в процессе развития национальной культуры, насколько он приумножил и обогатил духовные сокровища народа, насколько он помог народу. Все великие поэты, в том числе и Абай, обогащаясь художественными ценностями, добытыми народом, сторицей возвращали ему свой долг. Они наполняли фольклорные мотивы и традиционные образы новым глубоким смыслом, новым идейным содержанием. Творения Абая народны потому, что возвращают заимствованные у народа идейные и художественные ценности возросшими, заново осмысленными, наполненными тем, что необходимо народу для дальнейшего исторического развития.

Творчески осваивая и развивая народно-поэтические традиции, великие художники поднимали на новую, высшую ступень идейно-эстетическое развитие своего народа. Творчество Абая было ценнейшим вкладом в казахскую культуру. Народ унаследовал произведения поэта, потому что они были высшим художественным выражением народного духа той поры.

Активный общественный деятель, Абай стихами и песнями смело вторгался в мрачную действительность своего времени, призывал разрушать препятствия, мешающие прогрессивному развитию казахского народа. Отстаивая интересы бедноты, он беспощадно изобличал и зло высмеивал во многих своих произведениях угнетателей народа. Он гневно писал:

Бай не поможет бедняку. Зачем его жалеть?

А если даст кусок — гляди, длинна у бая плеть:

Трудись, бедняк, проклятый долг сторицей возрати,

Ведь баю — жить и богатеть, тебе — в могиле тлеть.

Абай был выразителем взглядов трудящихся казахов. Разорение бедноты, дикая эксплуатация батрачества степными воротилами, грабительские налоги, произвол царской администрации, деятельность волостных управителей, мулл и многое, многое, волновавшее народ и бывшее предметом его невеселых дум, нашло свое отражение в творчестве Абая. Поэт правдиво отразил социальный опыт пореформенного казахского крестьянства, его искреннее стремление к дружбе с трудовым русским народом. В своих стихах, насыщенных высоким гражданским пафосом, он выступает как

защитник аульного бедняка и батрака («Ноябрь — преддверие зимы...»), казахской женщины, приговоренной религией к двойному гнету («Красотка-девушка...»), молодого поколения, которое он призывал изучать язык, русскую культуру («В интернате»).

В своем творчестве Абай выразил то, что в силу исторической новизны лишь смутно бродило в сознании масс и еще не могло быть высказано народными певцами. А выразителем стремлений народа он смог стать потому, что в его поэтическом подвиге опорой ему служила передовая демократическая русская культура и прежде всего хорошо известные ему идеи Чернышевского.

Глубоко народен Абай и в тех произведениях, где нет речи непосредственно о народной доле, о тяжелой участи угнетенных и обиравемых крестьян или где он выступает как переводчик Крылова, Пушкина, Лермонтова. Философская лирика Абая, его поэтические раздумья о природе («Весна», «Зима»), о поэзии («Поэт», «Поэзия — властитель языка...»), о любви («Обращение джигита», «Ты — зрачок глаз моих...»), его переводческая деятельность, имевшая большое историческое значение для той эпохи, — все это приобщало казахов к передовой культуре, помогало преодолевать вековую изоляцию и отсталость.

Напряженно, многосторонне и ответственно мыслил поэт о судьбах трудового казахского народа, о его будущем:

Жаркой жалостью к страдающим наделен,
Ты работай для блага людских племен!

Выдающийся мастер художественного слова, смелый и неутомимый новатор, Абай разрушил каноны созерцательной украшательской условной поэзии. Он говорил:

Поэзия — властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце, если речь легка.
И слух ласкает красота речений...
... Как старый бий, пословиц не леплю,
Не бормочу, на грош меняя душу.
Слова скупые, верные люблю,
И ты простую речь мою послушай.

Великий поэт-реалист раздвинул узкие границы традиционного поэтического мира, ввел в казахскую поэзию большое количество новых тем, создал полную и разностороннюю картину казахской действительности, картину жизни всех слоев современного ему казахского общества.

Но введение в поэтический обиход новых тем, широта и красочность, полнота степной жизни — лишь одна сторона реализма Абая. Вторая, не менее важная особенность его ре-

ализма заключается в глубоком критическом анализе сложных и противоречивых социальных явлений, с какими он встречался.

В стихах Абая запечатлены типичные характеры его современников, воссозданы типические обстоятельства жизни казахов. Поэт-просветитель страстно отстаивал сокровенные надежды и чаяния трудящихся и с передовых, демократических позиций выносил изображаемым явлениям действительности свой приговор. Поэтому так глубока идейность его поэзии, так велика обличительная сила его стихов, правдиво и резко, страстно и гневно обнажающих недуги и пороки казахского общества.

С поэзией Абая в казахскую литературу приходит принципиально новый метод изображения жизни. Деятельность великого поэта-просветителя протекала в то время, когда в Казахстане под воздействием капиталистической экономики началось разложение феодально-патриархальных отношений, усилились классовые расслоения и классовый антагонизм. В это время даже в кочевую казахскую степь стало проникать влияние русской прогрессивной общественной мысли. Эти предпосылки и обусловили зарождение и развитие элементов критического реализма в творчестве Абая.

Народность и реализм определяют великое новаторское значение творчества Абая для роста духовной культуры казахского народа. И надо еще и еще раз сказать, что этими важнейшими определяющими чертами поэзия Абая обязана демократическим традициям классической русской литературы.

«Передовая русская литература, — говорил А. Н. Толстой, — никогда не знала высокомерного отношения к населявшим Россию народам. В ней никогда не было колониальной струи, колониальных мотивов, столь характерных для литератур некоторых европейских народов». Это замечательное качество — чуткое и дружелюбное внимание ко всем народам и особенно к угнетенным народностям России — придавало русской литературе особую притягательную силу. И естественно, что к ней были обращены внимательные взоры таких писателей и поэтов, как Абай.

Неразрывны связи бессмертного певца казахских степей с культурой великого русского народа. Освободительный пафос, высокий гуманизм, народолюбие классической русской литературы были близки и дороги Абаю. «Главное, — обращался он к своим землякам, — научиться русской науке... Для того, чтобы избежать пороков и достичь добра, необходимо знать русский язык и русскую культуру. Русские видят мир. Если ты будешь знать их язык, то на мир откоро-

ются и твои глаза... Изучай культуру и искусство русских. Это ключ к жизни. Если ты получил его, жизнь твоя станет легче... Узнавай у русских доброе, узнавай, как работать и добывать честным трудом средства к жизни. Если ты этого достигнешь, то научишь свой народ и защитишь его от угнетателя».

Поэт был страстным почитателем русских писателей. Произведения Пушкина, Лермонтова, Крылова стали для него школой не только художественного мастерства, но и жизни, не только эстетическим, но и этическим кодексом. И в дальнейшем творческая эволюция Абая происходила под влиянием идей Белинского, Герцена, Чернышевского, под воздействием бесценного художественного наследия Льва Толстого и Щедрина.

В условиях экономической и культурной отсталости Казахстана поэт не смог выработать четкое и законченное революционно-демократическое мировоззрение, но все его симпатии были без колебаний отданы революционным демократам.

Настоящая дружба стирает межи,
Плещут волны любви через все рубежи.

Так звал он к дружескому единению русский и казахский народы.

Мы вспоминаем об этом с особенной благодарностью к памяти Абая еще и потому, что поэт сумел отыскать этот подлинно животворный источник идей — русскую демократическую мысль — и обратиться к нему с безграничным доверием и преданной любовью в суровое время, когда в Казахстане господствовал феодально-байский гнет с его косностью, фанатизмом, национальной ограниченностью.

Все факты творческой и общественной жизни Абая в зрелый период его деятельности свидетельствуют о том, что он был непримиримым врагом реакционных сил, был последователен, непреклонен и велик в выборе спасительного пути для своего терзаемого двойным угнетением народа.

Казахский народ, казахская литература по праву гордятся великим Абаем Кунанбаевым. Неувядаемое значение и благородные традиции творчества Абая заключаются в пламенном патриотизме и гуманизме, в страстной ненависти к произволу и мракобесию, в искреннем стремлении облегчить жизнь казахской бедноты, в пропаганде дружбы народов, в глубине и размахе поэтической мысли, в красоте и выразительности художественной формы.

Советские люди воздают должное поэту, честно, и самоотверженно служившему своему народу. И сам он был светочем, указывающим путь вперед.

ВЕЛИКИЙ СЫН НАРОДА

Прошло пятьдесят лет с тех пор, как умолкли последние ноты безутешной песни печали — жизненной подруги поэта, как возник скромный могильный курган на маленьком холмике, еле возвышавшемся над унылой безлюдной равниной Жидебай.

А десять лет спустя, в пору своей ранней юности, я был свидетелем одной несостоятельной затеи, устроенной под названием вечера воспоминаний о поэте. Это было в зиму 1914 года в городе Семипалатинске, в здании Общественного собрания, куда группа казахских услужливых чиновников пригласила на вечер памяти Абая военного губернатора Семипалатинской области Тройницкого и старика баксы (шамана) Берикбая, чтобы последний развлек народ¹.

Сам факт антиестественного соседства в этот вечер, первый вечер воспоминаний об Абае, царского генерала — носителя темных сил самодержавия — и воплощения обветшавшего азиатского мракобесия — колдуна — с именем поэта-просветителя, борца за свет и правду был глубоко обидным, не менее сумрачным, печальным фактом, чем те, что ранили сердце поэта при его жизни.

А дальше на наших глазах проходят юбилеи, общественность отмечает исторические даты — двадцатилетие, тридцатилетие, сорокалетие и ныне — пятидесятилетие памяти поэта... Это признаки все более усиливающегося, все более расширяющегося признания, любви и почитания Абая, ставшего гордостью и славой своего родного народа.

Ныне перед славной памятью Абая по-родному, сердечно и почтительно склоняют свои головы все народы нашей

* В 1954 году исполнилось 50 лет со дня смерти Абая.

страны. И не только чествуют, а как самые правомочные наследники всех выдающихся духовных богатств, созданных человечеством, изучают его жизнь и творчество, его необычайную судьбу, его борьбу с хозяевами темной, жестокой жизни.

Так вместе с Великим Октябрем пришло раскрепощение духовных ценностей, освобождение и очищение их от злых бедственных оков общественной жизни, от скверны степного суеверия, мракобесия, этого порождения невежественных поколений степных феодалов.

И ныне, чествуя пятидесятилетие со дня смерти поэта, мы, деятели и представители культуры казахской социалистической нации, можем поведать о многих художественных, научных и общегосударственных явлениях, фактах и мероприятиях по увековечению памяти Абая.

Создано много стихов и песен, написаны пьесы, либретто, романы писателями, поэтами, акынами Казахстана на тему о жизни, творчестве, об эпохе Абая. Театрами Казахстана осуществлены драматические, музыкальные и оперные постановки об Абае. Трудями целого коллектива советских композиторов Казахстана создано множество песен на тексты Абая, написаны сюиты, симфонические поэмы и, наконец, полноценная опера об Абае. Много лет упорно трудятся художники, скульпторы, творчески воссоздавая образ Абая в изобразительном искусстве, немало трудились и деятели кино по увековечению его памяти.

Огромную пропагандистскую, популяризаторскую и, наконец, серьезную исследовательскую работу ведут целые группы молодых и зрелых ученых Казахстана по глубокому изучению на основе марксистско-ленинской методологии наследия, традиций, жизненных обстоятельств Абая. Имя его присваивают колхозам, районам, школам, вузам и театрам, А стихи поэта, как никогда, стали столь близкими, родными, волнующе дорогими, что их заучивают, читают, запоминают все от мала до велика.

Но еще ближе, роднее и милее стали советскому народу песни Абая. Нет уголков в республике, где бы не были известны они. Ни один композитор прошлого и настоящего в Казахстане не был так популярен, распространен в массах, как Абай.

Законно и уместно поставить вопрос о том, чем заслужил, снискал Абай всенародную любовь в наше время? Безусловно, объяснений, ответов на этот вопрос может быть несколько. Но прежде всех иных логических или научных определений я считаю уместным применить к Абаю одну народную пословицу великого китайского народа. Она гла-

сит: «Мудрая пчела не пьет из увядшего цветка». Абай, как вдохновенный и честный поэт, питался в своем творчестве не из источников гнили и тлена, а вбирал все памятные впечатления и волнения, думы и мечтания из источника бессмертия, из жизни ради жизни.

Отвечая на поставленный важнейший вопрос об основе величия и бессмертия Абая, мы полагаем, что два незыблемых и могучих свойства в искусстве Абая выделяются из числа всех иных качеств — это народность и жизненность, иначе, народность и реализм его искусства. Остановимся на анализе этих двух проблем в наследии великого поэта.

Итак, в чем особые свойства народности Абая? В том, что всей суммой своих идейных исканий, своей творческой деятельности он оказался в главном русле прогрессивного поступательного развития истории своего народа. И в этом качестве он был неисчерпаемо богат и разнообразен.

Безусловно, ошибались те исследователи творчества Абая, которые односторонне, элементарно и абсолютно внешне определяли степень его народности. Они искали ответы на вопросы: писал ли Абай о борьбе народных масс против своих угнетателей, о ханско-феодалном деспотизме, об отрицании кочевого быта, пропагандировал ли оседлость, земледелие, призывал ли народные массы к борьбе с царизмом, к приобщению передовых элементов своего народа к русскому рабочему движению и т. д.

Нет, не в таком виде выступает народность поэта. Абай народен в выявлении дремлющих духовных возможностей своего народа. В этом смысле к Абаю, как и другим подобным ему великим сынам братских народов Советского Союза, как например, Шевченко, Чавчавадзе, Абовяну, Ахундову, Тукаю, весьма убедительно подходит характерное определение Белинского в отношении значения Пушкина. Он писал: «Пушкин принадлежит к числу тех творческих гениев, тех великих исторических натур, которые, работая для настоящего, приготавливают будущее и по тому самому уже не могут принадлежать только одному прошедшему». Мы не можем правильно определить народность Абая также исканием, скажем, фольклорных корней, тематических связей отдельных выдающихся его произведений с образцами народного творчества. Безусловно, обращение к фольклору и верное осмысление его является одним из доказательств народности поэта. Но разве верно было бы определять народность Пушкина лишь по сказкам «О царе Салтане» и «Руслан и Людмила»? Было бы глубоко ошибочно, антинаучно видеть народность Шота Руставели лишь в использовании им мотивов восточной народной сказки. На-

родность Низами и Навои в их поэмах о «Лейли и Меджнуне» также выражается не только в обращении их к мотивам арабской народной легенды.

Высшим критерием народности любого художника является влияние его произведений на развитие национального духовного богатства. Значит, все зависит от того, насколько он двинул вперед духовную культуру своего народа, насколько обогатил ее. И все гении наших народов, в том числе и Абай, использовали народные достояния, обязательно обогащая, развивая и творчески совершенствуя их. Обогащали, наполняя народные источники, мотивы, языковые красоты новым, неведомым народной памяти передовым идейным содержанием. Только таким путем они достигали наиболее высокой степени художественного воплощения передовых идей и чаяний своей эпохи. И в этом смысле дистанция от первоначального народного мотива, народного источника до вдохновенного поэтического воплощения его в произведении великого классика может оказаться приблизительно такой же, как от простой глинобитной землянки до Дворца культуры или, применительно к истории русской культуры прошлого, — от крестьянской избы до творений Растрелли, от сказки до «Евгения Онегина», от русской народной песни до оперы или симфонии Чайковского.

Таковую именно дистанцию между устной народной поэзией, несомненно, обильно питавшей корни творчества Абая, и его совершенными, высокопоэтическими культурными творениями наблюдаем мы при сопоставлении. Однако народно и то, что составляло первоисточник, и то, что в полном, преображенном и развитом виде представлено в наследии поэта. Творчество Абая обогатило историю народа и вместе с тем и общечеловеческую культуру необычайными свежими и новыми ценностями. А эти ценности народ хранит потому, что в них воплощено высшее достижение народного духовного богатства, в них показатели, способствующие дальнейшему широкому расцвету передовой культуры народа.

Каждый факт, каждый мотив, каждую малейшую частицу живого явления народной жизни, народной культуры Абай сумел воплотить в искусство, в подлинную поэзию. Своей творческой практикой он подтверждает мысль Г. Флобера о том, что «нет атома материи, который не содержал бы поэзии».

Велика была сила убедительности, жизненной и высокой поэтичности, с которой он вторгался в неприглядную действительность своей эпохи, стремился разрушить ее косные устои, осудить все и всяческие противоречия и препятствия,

находящиеся на пути поступательного прогрессивного развития своего народа.

Потому он так беспощадно бичует во многих своих стихах угнетателей народа с точки зрения эксплуатируемых масс. Он использует при этом народные, устно-поэтические сстроты, изречения, поговорки, богатые метафоры, приемы и средства народного юмора. Во множестве своих ставших широко популярными среди народа стихов он заступает за аульного бедняка, батрака («Ноябрь — преддверье зимы», «Тот, кто заблудился», «О бедная моя страна»), за казахскую женщину («Красотка девушка»), за мирный созидательный труд простых людей («Лето», «Осень», «Вот и старость»), за молодое поколение («В интернате за годом год»), извращаемое дикими правилами невежественных отцов. Стихов, «кара сёз» (назиданий) Абая на перечисленные темы имеем мы огромное количество, и создавались они на всем протяжении его активной творческой деятельности. Создавая их на языке народа, Абай обогащает, развивает этот язык для более острого, глубокого, точного и тонкого выражения народных дум и чаяний. В этом смысле во многих своих творениях он выразил то, что еще не было и не могло быть высказано ввиду исторической новизны и значительности народными певцами, но что смутно бродило в глубине, в сознании народных масс.

Давая сознательное выражение стихийным, не осознанным еще стремлениям народа, пользуясь для этого всем тем, что сам он, Абай, приобрел, стремясь к вершине тогдашней русской образованности, поэт создает ценности общекультурного, общенародного значения, ценности общенациональные.

Отраженные в его творчестве эстетические принципы Белинского, Чернышевского, его бессмертные лирические творения о природе («Весна», «Зима», «На воде, как челнок, луна»), любви («Обращение джигита», «Ответ девушки», «И краснеть и бледнеть»), поэзии («Поэт»), о музыке («Грубый крик»), его огромная, высокого исторического назначения для его эпохи просветительская деятельность как переводчика Крылова, Пушкина, Лермонтова и др., его же поэмы о значении и величии нравственной личности — «Восьмистишья», «Масгуд», «Искандер» — представляют особую ценность.

В них Абай не говорит непосредственно о народной доле, о средствах спасения народа от гнета, но тем не менее и эта часть наследия Абая глубоко народна.

Эти творения Абая, включающие в себя существенные элементы передовой поэтической культуры человечества.

выводят казахскую литературу из вековой изоляции, отсталости, поднимают казахскую культуру на новую, высшую, историческую ступень. Они народны потому, что возвращают заимствованные у народа ценности возросшими, обогащенными тем, что необходимо народу, что будет им усвоено в ближайшем будущем и без чего немислимо улучшение его исторических судеб. Абай народен тем, что стал духовным оком своего народа и видел далеко вдаль, мысля и чувствуя за народ, указывая ему его будущее.

Потому в творчестве Абая отразилось, как в историческом фокусе, все главное, общенародное, волнующее передовые умы народа. Никто до Октябрьской революции в истории казахского народа так напряженно, многосторонне и ответственно не мыслил о судьбе труженика, «о кровавых ранах общества», о его будущем, как Абай. Он и стал, пользуясь выражением Белинского, тем талантом, который должен быть органом «сокровенной думы всего общества, его, быть может, еще неясного самому ему стремления. Другими словами: поэт должен выразить не частное и случайное, но общее и необходимое, которое дает колорит и смысл всей его эпохе».

Вот такие и подобные им существенные черты и свойства наследия Абая выражают и качество народности его в целом. Не противоположно ли подобное определение народности Абая понятию классовой природы его наследия? Нет, наоборот, указанная нами народность творчества Абая в условиях классового общества не исключает причастности его наследия к передовой народно-демократической культуре, стало быть, — к культуре трудовых народных масс, трудового крестьянства, которому принадлежит будущее. Поэтому народность Абая мы понимаем в диалектическом единстве с понятием классовости всей природы его наследия.

Второй вопрос, который также весьма актуален, — это вопрос о реализме Абая. При этом круг тем стихов поэта о волостных управителях («Кулембаю», «Управитель начальству рад», «Кожекбаю»), о баях-хищниках («Как без труда в руках народ держать», «Ноябрь»), о родовых старейшинах — воротилах степной борьбы («Хоть мы уже старцы»), о муллах («Глядит, но что же видит он!»), о невежественных, но упорных хранителях древних диких обычаев, отцах семейств («О бедная моя страна»), о продажных чиновниках-взяточниках, сутяжниках, лодырях, дармоедах («Тот, кто заблудился») и т. д. свидетельствует о самом широком охвате сложнейших явлений степной жизни с критическим ярким раскрытием глубоких корней социальной действительности прошлого.

В казахскую литературу приходит принципиально новое качество в приемах изображения самой этой действительности. Мы знаем, что реализм присущ и творчеству Махамбета — активного борца против ханского угнетения народных масс, однако реализм Абая выступает иной качественной основой подлинного и высокого искусства.

В творчестве Абая убедительно, ярко раскрывается типическое в жизни, что составляет характерный признак его реализма. Поразительна обличительная сила его творений, правдиво и смело, резко и гневно раскрывающих все недуги и пороки описываемой им действительности, главным образом, окружающей его общественной жизни. Читая стихи Абая, остро бичующие гнилые устои быта, общественное зло, невежество, косность, вспоминаешь Л. Н. Толстого, который охарактеризован В. И. Лениным как «горячий протестант, страстный обличитель, великий критик».

Широкое и конкретное, многостороннее и критическое изображение общественной жизни казахов второй половины XIX века было возможно только средствами критического реализма. Реализм Абая был именно таковым. Историческими предпосылками критического реализма на казахской почве явилось: развитие капиталистических отношений в Казахстане, рост производительных сил в городах, промышленных очагах, усиливающаяся связь капиталистического города с аулом и деревней и в связи со всеми этими явлениями — усиление классового расслоения и классового антагонизма. Абай писал по преимуществу стихами, но картины современной казахской действительности даны в его творениях в широком социально-экономическом разрезе так полно, так всеобъемлюще, разносторонне, что получается самое ясное отражение эпохи. Его стихи, поэмы назидания (кара сёз) смело можно назвать энциклопедией жизни современного ему общества во всех его слоях, возрастах, состояниях.

Читая Абая, можно составить ясное, разностороннее и точное представление о социально-экономическом, правовом, семейном и общественном, а также культурно-историческом моральном состоянии казахского общества.

Искусство Абая, будучи глубоко реалистическим, отличалось и передовой идейностью в плане того же самого критического реализма.

Достигнуть таких высот мысли и мастерства Абай смог только благодаря усвоению передовых народно-демократических традиций русской классической литературы.

Неизмеримо огромную роль в развитии эстетических воззрений Абая играли Пушкин, Лермонтов. В процессе

своей творческой эволюции Абай глубоко воспринял также эстетические заветы Белинского и Чернышевского о назначении и долге поэта выражать сокровенные думы и чаяния трудовых народных масс. Один лишь семнадцатый тезис диссертации Чернышевского о том, что произведения искусства должны объяснять жизнь и выносить приговор над действительностью, определил многое в мировоззрении казахского классика.

Мы имеем очень и очень много явных и глубинных связей в эстетике, в мироощущении и мировоззрении Абая со взглядами Белинского, Герцена, Чернышевского и Добролюбова. Эти связи составляют огромный и благодарный объект для сосредоточенного научного анализа. И мы вспоминаем о них с особенной благодарностью к памяти Абая еще и потому, что он сумел обратиться к наследию великих мыслителей с таким безграничным доверием и преданной любовью, какие в тот суровый век отчуждения, косности, фанатизма являлись редчайшим и ценнейшим качеством. Последовательное, бесповоротное обращение Абая к лучшим традициям русской литературы и общественной мысли объясняется величайшей гуманной и притягательной силой русской литературы, с ее чутким и дружелюбным отношением ко всем народностям и особенно к угнетенным народностям России.

Ведь не однажды и не в одном поколении русского народа повторялись мысли, высказанные Добролюбовым: «Настоящий патриотизм, как честное проявление любви к человечеству, не уживается с неприязнью к отдельным народностям». А сколько мы знаем подобных высказываний у Белинского! Ведь он говорил, что настанет время, когда все народы будут «братски делиться друг с другом духовными сокровищами своей национальности» и «обнимутся при блеске солнца разума». Был глубоко прав советский писатель А. Н. Толстой, который сказал: «Передовая русская литература никогда не знала высокомерного отношения к населявшим Россию народам. В ней никогда не было колониальной струи, колониальных мотивов, столь характерных для литератур некоторых европейских народов».

Именно такая благородная историческая миссия русской литературы и общественной мысли со всеми их лучшими традициями на протяжении всего XIX века и формировала развитие и становление в новом выдающемся качестве поэтический и общественный облик таких классиков из среды угнетенных народов России, как Абай.

Вспоминая эти важнейшие для Абая и для дальнейшей судьбы всей казахской литературы исторически благо-

приятные обстоятельства, я скажу от имени всех казахских советских писателей — наследников Абая — великое спасибо той мудрой русской книге, которая научила Абая первой букве русского алфавита, великое спасибо тому русскому учителю, который научил Абая первому русскому слову!

Абай стал ревностным и самоотверженным проповедником русской культуры, русской образованности. Только на одну эту благодарную тему писал он немало стихов, назиданий, слагал прочувствованные замечательные мелодии. В двадцать пятом назидании (кара сёз) он писал: «Не жени сына, не наделяй его наследственной долей «енчи». Заложь все свое, но обучи сына русской науке». Характерно при этом упоминание о женитьбе и наследственной доле «енчи». Дело в том, что по обычному праву казахов, да и по адату и шариату, долг отцов перед сыновьями так и определен — женить с выплатой всего калыма (выкупа) за невесту и наделить «енчи». А Абай настаивал на отступлении от этих непреложных общеобязательных путей отцов во имя постижения русской культуры.

Вспоминая такие строки поэта, невольно задумаешься и о проблемах нашей советской казахской литературы в отношении всего классического наследия Абая. При этом, несомненно, важнейшей проблемой этого наследия выступает задача наиболее глубокого освоения мастерства нашего классика, достигнутого им благодаря глубокой и упорной учебе у русской классической литературы. Потому безгранично богат Абай и содержанием и формой своей поэзии. Чего стоят одни языковые и стилевые богатства и красоты его текстов!

Советским писателям, поэтам, драматургам и критикам Казахстана предстоит еще многому и многому поучиться у Абая в отношении языкового мастерства. Успехи наши в этом деле весьма невелики.

Посвятив наш настоящий обзор, главным образом, творческой характеристике Абая, мы не останавливались на фактах жизни поэта. Они в общих чертах известны широкому читателю.

Сейчас необходимо напомнить только о двух весьма важных обстоятельствах последнего периода жизни поэта. Эти данные, обнаруженные мною как биографом Абая и писателем Сапаргали Бегалиным, впервые предаются гласности только теперь. В соответствующей художественной обработке они включены мною в не опубликованные еще две главы последней книги романа «Путь Абая».

Какие же это обстоятельства и факты? Во-первых,

выяснилось участие одного из самых реакционных буржуазных националистов, ставшего впоследствии во главе контрреволюционного правительства Алаш-орды, в организации покушения на жизнь Абая летом 1897 года. Этот националист, возглавляя большой отряд по статистической переписи от экспедиции Щербины в 1897 году, в течение лета находился на джайляу рода тобыкты и стал тамыром (другом) заклятого врага Абая, степного феодала Оразбая. В эти же летние дни на том же джайляу, на урочище «Кошбике», было совершено покушение на Абая, организованное именно Оразбаем.

Во-вторых, выяснилась огромная активная роль Абая в борьбе части казахского городского населения Семипалатинска против панисламистов накануне русско-японской войны.

Абай оказал резкое и решительное сопротивление мullahам, имамам и хазретам семипалатинских мечетей, купцам и казахской чиновничьей интеллигенции в их намерении приобщить казахское население области к единому мусульманскому центру в России — муфтияту. Объединение мусульман в таком порядке входило в самую действенную программу панисламистов и пантюркистов, выступавших по непосредственному заданию шейхула-ислама², духовного главы тогдашней Османской империи.

Сообщая об этом факте, я должен сделать одну существенную оговорку. Дело в том, что сопротивление Абая мусульманскому объединению не означает вообще отрицания им религии. Необходимо признать, что у Абая была своя вера, правда, она отличалась от обычных догм ислама.

Это было одним из противоречий Абая, он не смог подняться до атеизма русских революционных демократов. Но в вопросе о религии образ мыслей Абая был предельно своеобразен и независим для своей эпохи и среды.

Вообще я считал бы наиболее целесообразным при изучении любых сторон наследия Абая — будь то взгляды эстетические, общественные, педагогические, философские, правовые и т. д. — не отступать от справедливых выводов о том, что историю нельзя ни ухудшить, ни улучшить. Нет никакой надобности причислять Абая под нашу современность, надо объяснить его мировоззрение исходя из конкретно-исторических принципов марксистско-ленинской науки. Конечно, в вопросе о религии у него налицо идеалистические толкования, совпадающие со взглядами всех мыслителей домарксовской философии. Так, подобно Вольтеру, в разумном устройстве мира он видит волю божью. Но

при всем этом ни от кого так сильно не доставалось исла-
мизму, как от Абая. Его обличительные стихи и «кара сёз»
против мул, ишанов, хальфе, хазретов были столь вольно-
думными, резкими и беспощадными, что, попадись он суду
современных ему шейхул-исламов, шуроисламов, муфти-
ев³, кадиев⁴ или ишанов и имамов, — он был бы, несом-
ненно, присужден к казни за богоотступничество. Спасало
его отсутствие религиозного фанатизма у казахов, а также
ограниченная распространенность его стихов при жизни.

В целом эти два сообщенные нами факта из биографии
великого казахского поэта также свидетельствуют о том, в
какой степени он был далек, чужд и недоступен реакцион-
но-консервативным силам своего времени, и как последо-
вателен, непреклонен и велик в поисках спасительного
пути для своего обездоленного и несчастного в ту эпоху-
мачеху народа.

Тем и дорога нашему счастливому поколению память
о великом Абае, ставшем неувядаемой славой и гордостью
казахского народа, ставшем истинно близким и родным
советскому народу. Именно близким и родным является
он нам из своего исторического далека!

КАК Я РАБОТАЛ НАД РОМАНАМИ «АБАЙ» И «ПУТЬ АБАЯ»

Создание романов «Абай» и «Путь Абая» — любимое дело едва ли не всей моей творческой жизни. В общей сложности тринадцать лет отдано этому труду, рассказу о котором мне и хотелось бы посвятить свои заметки в надежде, что они окажутся небезынтересными в первую очередь для моих младших товарищей — молодых писателей.

Поскольку речь в романах идет о личности исторической, жившей в определенную эпоху и в определенной социальной среде, их можно отнести к категории романов исторических. Отмечены они и дополнительной особенностью — это произведения о творческой личности. Отразить в образе героя, через его жизнь и борьбу, общественно-экономические особенности эпохи — задание, общее для любого исторического романа, остается в силе и здесь. Но так как я пишу о поэте, мой труд отличается от романов такого типа, как, например, «Петр Первый», «Емельян Пугачев» или «Степан Разин». Передо мной стояла задача исследовать и показать не только деятельность и переживания героя, связанные непосредственно с жизнью общества, но и психологию его творчества, реально-исторические корни поэтических замыслов, воплощавшихся в его произведениях.

Таким образом, мой исторический роман несет как бы «добавочную нагрузку». Такова вообще особенность произведений, посвященных творческим личностям — поэтам, писателям, художникам.

Нужно ли говорить, что этот тип романа наиболее сложен. Недаром он возникает лишь в начале XX века. Опыт создателей его — советских и зарубежных писателей —

сослужил мне немалую службу. В одних случаях я просто учился тому, как надо писать, в других — критически воспринимал чужие произведения, стремился избежать ошибок и просчетов их авторов. Скажем, обращаясь к изображению жизни Байрона у Моруа¹, который описывает взаимоотношения поэта с его сестрой Августой, сделавшиеся в свое время предметом сплетен и причиной травли Байрона аристократией, я раздумывал о том, как нужно относиться к подобного рода биографическим фактам, в какой мере и целесообразно ли вообще отражать их в художественном произведении.

На мой взгляд, наша современность не может примириться с натуралистическим изображением жизни гения прошлого. Ведь нас интересуют в их биографиях не случайные подробности и факты. В памяти народа живут те стороны жизни выдающихся деятелей, которые наиболее существенны, с которыми, собственно, и связана их роль в истории. Думается, именно с этой точки зрения прежде всего и нужно рассматривать биографии замечательных людей.

В моих романах, например, множество добытых мною фактов жизненной биографии Абая остается в стороне. Одни факты я развернул, другие вовсе опустил, потому что они не имеют существенного значения в том историческом здании, которое я стремился возвести в своих книгах.

Поучительной для меня оказалась критика по адресу «Смерти Вазир-Мухтара» Ю. Тынянова: главная беда этой книги в том, что Грибоедов в ней предстает, по существу, оторванным от народа.

Я решил обратиться к образу Абая для того, чтобы через его жизнь изобразить полвека жизни казахского народа в дореволюционном прошлом. Как известно, Абай был глубоко современным поэтом. Всего две-три его поэмы посвящены прошлому, в основном же его произведения тесно связаны с современностью. Особенно сильны его сатирические стихотворения. Как сатирик Абай напоминает Салтыкова-Щедрина. Им создана обширная галерея отрицательных образов: волостного управителя, степного воротилы и других. Абай поднимается до сатирического осуждения жизни и быта своей среды, осуждения позорных институтов прошлого, угнетенного положения женщины.

Личность Абая со всеми его историческими и творческими особенностями представлялась мне наиболее интересной для реализации моего замысла прежде всего потому, что давала возможность, как в фокусе, сосредоточить изображение конфликта передового, исторически-прогрес-

сивного начала, только нарождавшегося, со старым, отживающим, еще очень сильным. Олицетворением сил старого в романе, как известно, выступает отец Абая Кунанбай.

В дальнейшем я имел в виду перейти к серии романов о советской эпохе, которые должны раскрыть путь казахского народа от патриархальщины к коммунизму. Ленин сказал о том, что некоторые народности России, минуя стадию капитализма, придут к социализму. Вот так пришел к социализму, минуя стадию капитализма, и казахский народ.

Несколько слов о подготовительном этапе работы и фактическом материале.

Никаких данных о жизни и деятельности Абая, особенно о его детстве и юности, до нас в письменном виде не дошло. Хотя во время Абая уже были профессионалы-писатели, а письменность стала распространяться задолго до этого, но до тех пор, пока Абай не стал признанным поэтом, а главное, пока он сам не признал себя поэтом, многие его произведения не были зафиксированы в письменном виде и сохранялись лишь в памяти Абая и близких ему людей. Никаких мемуаров, дневников, никаких публикаций, посвященных Абаю, не существует.

Сам я уроженец того же района, той же области, откуда происходил мой герой, поэтому мне посчастливилось в отроческие годы встречаться с современниками Абая — стариками и старухами, которые знали поэта (некоторые из них были даже старше его).

Довелось мне беседовать с женами Абая — Дильдой, умершей в 1924 году, с любимой его женой Айгерим, которая умерла шестидесяти лет в 1918 году. Знал я людей и более молодых, слышавших, однако, много рассказов о жизни того времени от самого Абая.

Стихотворения и другие произведения Абая мне были знакомы с пяти-шести лет, мой дед был другом поэта, и нас, внуков, заставляли заучивать стихи Абая и отрывки из «Евгения Онегина» в его переводе, хотя мы в ту пору, конечно, ничего не знали о том, кто такие Татьяна и Онегин. По-настоящему интересоваться Абаем я начал уже тогда, когда юношей учился в городе и на лето приезжал в аул, хотя, будучи учеником средней школы, а позже студентом Ленинградского университета, я еще не рассматривал свое увлечение как нечто серьезное. Вплотную как биограф я занялся собиранием материала о жизни Абая уже после 1930 года. К сожалению, в это время из людей, лично знавших его, в живых осталось только несколько стариков. И все же мои записи рассказов, услы-

шанных непосредственно из уст современников Абая, начиная с 1933 года стали появляться в печати.

В общем эту стадию своей работы над романом я бы, пожалуй, сравнил с трудом запоздалого путника, который приходит к месту стоянки давно ушедшего каравана, находит последний тлеющий уголек угасшего костра и хочет своим дыханием оживить, раздуть этот уголек в яркое пламя. Потускневшая память стариков служила мне путеводителем по юности Абая, по лицу шестидесятилетней Айгерим я старался восстановить красоту ее пленительной юности, некогда обворожившей поэта.

Иной раз подумаешь, что автору, пишущему в наше время книгу о Пушкине, легче, чем мне, хотя, дали, лежащие между его и моим героем, несоизмеримы. Ведь жизненный путь Пушкина, благодаря множеству дневников, различных документов и материалов, может как бы воочию предстать перед читателем. Дальнейшее всецело зависит уже от него самого. Мне же приходилось в немалой мере полагаться на своих рассказчиков, которые одни факты сообщали точно, а другие легендарно приукрашивали.

Своего героя писатель должен знать всесторонне, в многообразии его связей с окружающими людьми. Вот почему за сведениями я обращался не только к друзьям, но и к недругам Абая (а их тоже было немало, если учесть особенности родового уклада жизни казахов). Требовалось сопоставлять порой противоречивые факты и каждый раз исследовать их самому чуть ли не по всем правилам юридических и исторических наук.

Наиболее достоверны данные, относящиеся к последним годам жизни Абая, когда он разрешил своим друзьям собрать в одну книгу его стихотворения. Таким образом, мне на помощь приходит сам Абай со своими произведениями, которые, начиная с 1885 года, уже датированы.

В романе документально историчны имена действующих лиц, также существовали до Октябрьской революции роды, колена, племена. Подлинны названия урочищ. Здесь вымышленного мало, зато отрывочные данные, которые мне удалось собрать о тех или иных событиях в каждом отдельном случае, нужно было дорабатывать, изображая возможные, допустимые для той эпохи и среды ситуации.

Предстояло за конкретными фактами, по-разному истолкованными современниками, увидеть и понять истинную сущность, движущие силы исторического процесса. И здесь социальное обоснование поступков людей, о которых я писал, приобретало особое значение, определяя и их психологический облик.

Возвращаясь мысленно к этапам своей работы над романом, я прежде всего вспоминаю историю сцены казни Кодара, — она, по моему замыслу, должна была явиться своего рода эмоциональным ключом к центральному конфликту книги.

Сначала я полагал воспроизвести эту сцену в соответствии с распространенной (особенно в аулах, родных Кунанбаю) версией, согласно которой Кодар был осужден справедливо. Но, критически углубляясь в изучение исторических материалов, я разобрался в истинном положении дел. Так мне удалось установить, что Кунанбай был просто-напросто заинтересован в захвате земель, принадлежавших Кодару и его роду. Этот факт раскрыл для меня много нового в облике Кунанбая, позволил гораздо глубже, психологически напряженнее и острее представить самую сцену казни.

Абай — тринадцатилетний мальчик — возвращается в аул, где не был три года. Степные ветры, ковыль, запахи трав пьянят, чувство восторженной любви к родине охватывает его. Он не подозревает никакого зла. И вот открытую душу ребенка опалает страшное зрелище несправедливой казни, совершенной его отцом. До конца дней не заживет эта душевная рана. Так как позже Абай узнает, что это убийство — подлый ход в хитроумной политике Кунанбая, жаждавшего заполучить землю Кодара, — этот эпизод зазвучал как исходный момент в драме всей жизни поэта. Отец предстает перед сыном в страшном обличье убийцы.

Здесь я нашел пружину для развертывания событий в нескольких последующих главах. Отец и сын, противопоставленные в романе как антиподы, дали мне возможность увидеть тугой пружинящий узел сложных людских отношений. Это противопоставление не могло, конечно, не вызвать в памяти аналогичные коллизии русской и мировой литературы и истории. Я вспомнил о Федоре Карамазове и его детях, о тургеневских отцах и детях, думал о Петре и Алексее, Иване Грозном и Федоре Иоанновиче, приходили на память параллели из немецкой, французской литературы.

Часто обращался я мысленно к столь разным и столь сложным судьбам этих «отцов и детей», работая над своей книгой и отыскивая такие психологические детали, которые могли бы органично и естественно, как мелодия, рожденная самой степью, ее тихими вечерами, передать каждое движение душ моих героев.

Когда думаешь об исторических произведениях, осно-

ванных на жизненных фактах, естественно возникает вопрос о прототипах и типах, о том, как действительность жизненная переходит в действительность искусства.

Нелегко было восстановить подлинный облик Кунанбая — крупного степного феодала, который стремился увековечить свое имя отдельными «благодейаниями». Я слышал, например, о Кунанбае как о благочестивом старце, который за десять лет до своей смерти ездил на поклонение праху Магомета и в эти десять лет будто бы ушел от всех сует мира и вел жизнь святого подвижника. В Мекке он построил странноприимный дом. Все это делалось за счет народных средств. Однако в условиях степной темноты, когда общественное мнение во многом зависело от фанатиков ислама, ишанов и мулл, эти «добродетели» заслоняли в представлении невежественных людей зло, творимое Кунанбаем.

А ведь ему принадлежала власть над населением целого уезда, внутри своего приказа он творил бесчинства и насилия вплоть до того, что отнимал земли у целых родов. В некоторых аулах я находил данные о том, что Кунанбай брал взятки. Это даже было запечатлено в фольклоре, в остроумных стихотворных характеристиках, в народных эпиграммах. Рассказывают, например, в народе такой случай: двое, богатый и бедный, поспорили из-за земельных угодий. Кунанбай отправил своего посланца их рассудить. Посланец решил дело в пользу бедного.

— Ты, пегий, куда коня направляешь?! — закричал на него рассерженный Кунанбай.

А тот отвечает:

— Я правлю не по дороге, протоптанной овцами, а по пути, проложенному богом.

Оказывается Кунанбай получил от богача взятку овцами, а его посланец делил землю по справедливости.

Немало историй было поведано мне о жестокости Кунанбая. Люди рассказывали, например, что он отдал свою родную малолетнюю дочку в знак замирения главе враждебного рода, и там ее заморили голодом и побоями.

Говорили и о том, что Кунанбай не постыдился устроить набег на траурную кочевку. И постепенно жизненный прототип Кунанбая — лютого правителя-феодала — все отчетливее представал передо мной.

Одной из самых главных задач моей первой книги было показать, как постепенно и сложно формировалось самосознание Абая, приведшее его к открытой борьбе с отцом. Долгое время его протест остается пассивным — с болью оплакивает он деяния, совершаемые отцом, все более

убеждаясь в справедливости жалоб на него. Абай видит, что в широких казахских степях знают истинную цену Кунанбаю. Старый народный певец у меня в романе называет Кунанбая жадным вороном. Я делаю Абая свидетелем разговоров простых людей о том, что даже мечеть воздвигнута Кунанбаем на средства, полученные им в виде взяток. Абай прислушивается к словам матери, к тому, что говорит беднота. Лишь в самом конце первой книги я воспроизвожу решающий разговор его с отцом.

Большое значение для романа имеет образ русского друга Абая — Михайлова, занимающий в книге не так много места, но идейно очень важный, ибо он также противостоит Кунанбаю. Прототипом Михайлова взята реально существовавшая личность, студент-народник Михаэлис, сосланный после гражданской казни Чернышевского в Семипалатинск. Михаэлис был другом Абая и первый раскрыл перед ним русскую культуру. По переводам Абая произведений Пушкина и Лермонтова мы знаем, как хорошо знал он русский язык и русскую литературу. Абай глубоко усвоил эстетические взгляды Белинского, Чернышевского, Добролюбова,

Все творчество Абая свидетельствует о воспринятом им убеждении, что литература не только отражает действительность, но и выносит свой приговор над ней. По свидетельству самого Абая, он в немалой степени обязан Михаэлису. Правда, этот образ в дальнейшем становится собирательным.

Стоящий в центре третьей книги Абдрахман — тоже реальное историческое лицо. Это сын Абая, умерший в 1895 году. Он учился в Семипалатинске, потом его, по совету Михаэлиса, послали в Тюмень, после этого он отправился в Петербург и там поступил в Михайловское артиллерийское училище. Затем приехал отбывать воинскую службу в городе Верном (ныне Алма-Ата), где и умер от костного туберкулеза. Стихотворения Абая, посвященные Абдрахману, свидетельствуют о том, что в нем поэт видел человека будущего, носителя и поборника всего передового. Эти черты и легли в основу созданного мною в романе характера.

Конечно, в образе Абдрахмана присутствует и домысел. Я упоминаю в романе об осведомленности Абиша относительно Морозовской стачки, крестьянского движения в России, хотя сведений об этом у меня нет. Я считаю, что просвещенный и передовой молодой человек того времени мог иметь определенное отношение к этим событиям, а, вернувшись в степь, рассказать об этом отцу.

Существовала в действительности и Тогжан — любимая юного Абая, я видел ее уже старухой. Правда, здесь на помощь мне пришел сам Абай — остались две строки одного из ранних его стихотворений, посвященных Тогжан. И я описываю ее внешний и внутренний облик, исходя из этих строк, творчески развивая их содержание.

А вот потомок Кодара — молодой поэт Дармен — всецело вымышленный образ. Этот сын казахского народа доживает в моих романах до революции. В его судьбе отражены судьбы многих казахских «разночинцев».

Если первая книга моего романа посвящена формированию характера и взглядов юного Абая, то вторая — становлению Абая-поэта. Во второй книге я значительно чаще, чем в первой, обращаюсь к стихотворениям самого Абая, и это закономерно. В эту пору своей жизни Абай все свои мысли и впечатления фиксировал в своих творениях. Третья и четвертая книги названы «Путь Абая» и составляют второй роман цикла.

Я задался целью на протяжении всего цикла изображать жизнь казахской степи глазами самого Абая, раскрыть ее через его чувствования и переживания. Таким образом, вначале, когда не все исторические явления жизни казахского народа ясны Абая, я показываю его еще не видящим социальных противоречий своего времени, а лишь чувствующим непосредственное проявление одной злой воли — воли своего отца. Абай еще не в силах обобщить факты действительности в широком плане. Не высказывается здесь и точка зрения самого автора.

В соответствии с этим я и не могу еще показать зачатки классовой борьбы в ауле. В глазах подростка, а затем юноши, она заслоняется борьбой родовой.

В первой книге мой Абай романтичен, все, что связано со степью, окрашено для него романтическим ореолом: кочевой быт с его юртами и полуюртами, вечерний аул — многокрасочный, многоголосый, ночные качели и т. д. Во второй книге, когда жизненный горизонт Абая расширяется, а также в третьей и особенно в четвертой книгах, когда герой становится зрелым человеком, поэтом и борцом, романтика степного быта мною совершенно снимается. Здесь характерны пейзажи снежного ночного бурана и степного миража, как бы аккомпанирующие душевному кризису Абая. Потрясенный суровым зрелищем, он ясно ощущает, что его степь пустынна и безлюдна, что к ней не прикоснулось влияние культуры. Вот это прозрение Абая и является наиболее существенным, и, как мне кажется, правдивым.

Каждая книга Абая делится на несколько глав. Согласно моему замыслу их названия в известной мере обозначают движение образа Абая, которое в каждой книге становится более интенсивным. Во второй книге, например, названия, как и само содержание глав, подчинены показу длительного процесса становления Абая-поэта. «Перед бродом» (раздумье), «Взгорьями» (нравственный подъем, надежды), «На жайляу» (моменты отдыха, спокойствия, ясности), «По рытвинам» (сомнения, жизненные невзгоды).

Жизненные предпосылки развития характера героя, включающие столкновения, драматические ситуации, чувства и мысли Абая, я раскрываю в ряде различных по своему значению эпизодов: личных, интимных, семейных и общественных. Мне казалось необходимым дать эти эпизоды не в разрозненном иллюстративном плане, а в естественном жизненном переплетении, как того требуют законы реализма.

Книга открывается конфликтом между отъезжающим на богомолье в Мекку Кунанбаем и Даркембаем, который от имени внука давно казненного Кодара предьявляет Кунанбаю иск за убийство. В сознании Абая — героя второй книги — это столкновение между Кунанбаем и Даркембаем уже перерастает рамки частного спора. Внутренне осуждая своего отца, грубо оттолкнувшего истцов, Абай, обращаясь к мальчику, заявляет, что берет на себя ответственность за отцовский долг перед ним.

Этой сценой я открывал цепь главных мотивов, которые в идейно-сюжетном отношении как бы знаменуют вершины событий и переходят из книги в книгу. Абай признает себя должником угнетенных Кунанбаем семей и племен. Более того, он посвящает свое поэтическое творчество и общественную деятельность народу, обиженному Кунанбаем, так как чувствует себя в ответе за преступления отцов — за преступления власть имущих, угнетателей народа. Эта идея, переходящая через всю книгу, подсказана многими произведениями самого Абая.

В первой книге прямых столкновений Абая с его отцом Кунанбаем не было. Во второй мы уже видим попытку расправы Кунанбая со своим внуком Амиром. Как и в случае с Кодаром, внешне Кунанбай выступает здесь как бы в защиту «добродетели»: Амир нарушает закон шарията, стремясь соединиться с девушкой, просватанной за другого. Но по существу Кунанбай попросту стремится ограбить претензии феодалов. Абай вырывает юношу из рук отца. Кунанбай проклинает Абая, но Абай принимает это совершенно равнодушно. Обличая отца, он говорит, что

время его неограниченной власти прошло, наступает иная эпоха. Именно этот эпизод, по-моему, наиболее выразительно характеризует перерастание семейного конфликта в социальный. Открывается новый период в жизни Абая — период постепенного отхода от своего класса.

Теперь Абай уже более ясно осознает свой путь. Поэтому, когда он видит нищий аул жатаков, он понимает, какая буря пронеслась по степи, какое зло причинили степные властители. Он прямо осуждает баев, идет на открытое столкновение с царскими чиновниками, впервые возглавляя протест жатаков. Мы знаем, что именно в этот период рождаются лучшие произведения Абая.

В стихотворном наследии Абая имеются только две-три поэмы, в основном оно состоит из небольших лирических стихотворений. Поэтому мне представилось необходимым раскрыть в романе жизненные истоки его любовной лирики, показать, как были созданы самые известные из этих произведений. Есть, например, у Абая много лирических описаний природы. Одно из его замечательных стихотворений целиком посвящено охоте. В реалистическом пейзаже сказывается благотворное влияние традиций русской классической литературы, традиций Пушкина.

Рисуя Абая на охоте с беркутом, я стремился воспроизвести возможные обстоятельства рождения этого стихотворения. На охоте в то время, когда спущенный беркут падает на лисицу, перед мысленным взором Абая внезапно увидевшего пушистый белый снег и на нем красную лисицу, сражающуюся с черным беркутом, возникает образ купающейся девушки, который он потом переносит в стихотворение. Весь этот эпизод — своего рода продленная лирическая пауза, прием психологического замедления перед изображением картины бурана, приведшего Абая в аул, где живет первая любовь поэта — Тогжан; бурана, явившегося прообразом и предпосылкой душевной бури, пережитой самим поэтом. Мне хотелось как можно более точно нарисовать психологически сложную сцену этой встречи. Буран дан мною в несколько сгущенных красках. Охотники в течение нескольких дней и ночей блуждают по степи, им грозит гибель. Наконец, измученные путники попадают в неизвестный аул, огни которого манили их сквозь бушующую стихию. И вдруг, войдя в зимовку, Абай видит свою давно потерянную возлюбленную Тогжан. Абай внутренне не подготовлен к этой встрече, он изнурен физически, у него начинается горячка.

Ему, мечущемуся в жару, едва отличающему явь от бредового видения мерещится неизбежная гибель. Спасти

его может только Тогжан. Тогжан просит его спеть, он хочет вспомнить песню своей любви и не может. Эта встреча раскрывает Абаю всю силу его чувства к Тогжан, и вновь обретенная любовь становится для него неиссякаемым источником песен, самых интимных, самых волнующих.

Такое же значение имеет встреча Абая с двойником его первой возлюбленной, певицей Айгерим, которая позже становится второй женой поэта, вдохновившей его на замечательные лирические стихотворения.

Любовная лирика Абая тесно связана с его борьбой против угнетения женщины, за ее человеческие права и достоинство.

Согласно устному преданию, Абая избрали третейским судьей в споре между двумя большими родами из-за девушки Салихи. Это весьма характерный для того времени спор. Девушка просватана за молодого жигита, который вскоре умер, и по степному обычаю право жениться на ней приобрел родственник умершего. Брат жениха хочет взять ее второй или третьей женой. Она приходит к Абаю, и ее полные трагизма слова побуждают его сложить стихи о девушке, которая, не желая выходить за старика, бросилась с утеса в омут.

В книге этот эпизод, показывающий, как Абай-поэт заимствует свой материал у жизни, построен на приеме контраста. Абай видит уродливые явления действительности, особенно яркие на фоне прекрасных картин степной природы, и эти его жизненные впечатления воплощаются потом в стихотворениях.

Моей целью в романе была не простая иллюстрация деятельности Абая-поэта, но раскрытие общественно-исторических, философских, жизненных основ его творчества. Особый интерес в этом смысле для меня представляло обращение Абая к наследию Пушкина.

В главе «На вершине» Абай читает «Евгения Онегина» и, созерцая степную природу глазами человека, испытавшего много бед и несчастий, близко столкнувшегося с горькой долей казахской женщины, видит в образе пушкинской героини не только Татьяну Ларину, но и общечеловеческий идеал женщины. Душевная исповедь Татьяны звучала для него голосами близких ему людей. Перед его взором возникают образы Тогжан, Айгерим, Салтанат, Салихи. И он не только воспроизводит Пушкина на казахском языке в своем переводе письма Татьяны, но воплощает в нем и свои переживания, переживания своих соотечественников.

На востоке существовала традиция перепева, творческого обращения к наследию прошлого, но уже с позиций своей эпохи: классические сюжеты Низами, Навои и других великих поэтов перепевались поэтами более позднего времени, наполняясь эти сюжеты чувствами и мыслями своей среды. Именно так, отталкиваясь от степной действительности, обращается в моем романе Абай к образам и сюжетам Пушкина. Я изображаю, как он стоит на вершине степного кургана, глубоко взволнованный гением Пушкина, и в тот же день создает мелодию, благодаря которой душевные излияния Татьяны становятся народной песней. Эта песня поется на свадебных торжествах в Семипалатинске, а затем широко разносится по всей степи. Так заканчивается книга.

Так как Абай был одним из первых «письменных» казахских поэтов, особое значение имеет вопрос о его отношении к народному творчеству. Непосредственно к фольклору, его мотивам и сюжетам, Абай не обращался. Но он любил народные поговорки, пословицы, широко использовал словарный запас казахского языка, который он сам, в свою очередь, обогатил неизмеримо больше, чем все его предшественники. Словарь Абая включает многообразные богатства казахского языка, выразительные средства которого он стремился освоить с исчерпывающей полнотой. В его стихотворениях мы часто встречаем народные поговорки и пословицы, еще чаще находим афоризмы, созданные в духе мудрых народных афоризмов, изречений. Произведения Абая принципиально новы по сравнению с создававшимися до него. В казахской степи ни один поэт до Абая не воспевал богатства природы. Такого рода тематика в казахской поэзии появляется вместе с развитием письменной литературы. До Абая никто в нашей степи не создал и стихотворения, посвященного роли поэта, задачам искусства или содержащего протест против угнетения женщины.

В книге «Путь Абая» — третьей книге цикла — освещен дальнейший жизненный путь поэта-просветителя, но задание этой книги и ее значение шире: «Путь Абая» — решительный отход Абая от своего класса и приход его к бедноте, к интересам крестьянства — это с одной стороны. С другой стороны, путь Абая-поэта, ставшего известным передовым деятелем и мыслителем, показан как путь от вековой отсталости феодальной степи через духовное наследие Пушкина к русской литературе — Лермонтову, Крылову, Салтыкову-Щедрину, ко всему тому, что открылось для Абая в общении с русской культурой.

В процессе моей работы над двумя частями романа мне во многом помогли критические замечания в адрес первого издания первой книги. Я стремился показать, как благодаря жатакам и их борьбе Абай начинает видеть мир по-другому, стремился раскрыть социально-историческую сущность общественной борьбы в степи, где в ту пору уже происходило классовое расслоение.

Теперь борьба классов, маскировавшаяся прежде родовыми отношениями, все больше обнажается, постепенно проясняется сознание беднейших слоев народных масс.

Чем дальше продвигается роман через жизнь Абая к нашему времени, тем ближе в моем представлении должна сходиться линия развития казахского общества с судьбами русского крестьянства, с общероссийской общественной борьбой. Поэтому в третьей книге цикла «Путь Абая», изображающей конец 80-х и начало 90-х годов, этой борьбе уделено гораздо больше внимания. Здесь Абай узнает о крестьянских волнениях, о Морозовской стачке. Таким образом, родина для Абая — уже не изолированная степь, которая пребывает в условиях азиатского средневековья, в условиях безраздельной власти степных воротил. Он все шире и полнее осмысливает социальное зло своего времени, и это передано через дела и мысли Абая как общественного деятеля и поэта, через его дерзания и поиски, ошибки и успехи.

Естественно задать вопрос: нужно ли было после выхода первых двух книг продолжать роман об Абаяе? Я считаю, что продолжить описание жизни и борьбы Абая было необходимо в новом романе по двум основным соображениям.

Во-первых, потому, что в романе далеко не полно изображены жизненный путь Абая и программа его общественной деятельности. Был показан Абай-поэт, Абай, формирующий новую среду передового казахского общества, но еще не изображен Абай последних десятилетий его жизни — мыслитель, зрелый и непримиримый обличитель пороков степных феодалов, который одержал ряд побед в открытых общественных схватках, выступал за приобщение казахского народа к передовой русской культуре.

Задачей нового романа было наиболее полно раскрыть вехи этого пути, как воплотившего в себе передовое, исторически прогрессивное начало жизни казахского народа в последней четверти девятнадцатого века. Поэтому роман и назван «Путь Абая» — путь Абая как исторического деятеля, передового гражданина своего общества, путь Абая от отсталого степного уклада к народно-демократи-

ческой, передовой, прогрессивной русской культуре, путь Абая, формировавшего вокруг себя передовые силы казахов своей эпохи. Такое же задание стояло перед автором при написании еще одной — четвертой, последней книги о жизни и деятельности великого поэта — заступника народа.

Естественно, что в новых двух романах на первом плане оказались не факты частной жизни Абая, а изображение его связей с народом, борьбы за народ, эпизоды столкновений Абая с феодалами. Согласно исторической правде, я изображаю героя и в столкновениях с его кровными родичами, потомками крупных феодалов, ханов, султанов, в том числе с родным братом Такежаном, который хотя и является фигурой куда более мелкой, чем его отец, но по существу мало от него отличается. Порывая со своим классом, мой герой ныне вступает в противоречия и со своими бывшими друзьями. В юношеские годы Абай дружил с Жириенше и с другими джигитами из феодальной среды. Я рисую, как эти люди, придя на смену своим отцам, продолжают их дело.

Еще одна линия получает существенное значение в романе — я имею в виду образы людей нового, неизвестного прежней степи склада. К ним относятся лучшие представители молодого поколения, такие, как сын Абая — Абдрахман, выросший и под влиянием своего отца-просветителя и под воздействием русской культуры, и такие, как джигит Базаралы, побывавший в сибирской ссылке и вернувшийся в степь уже политически зрелым человеком. Интересен для меня и Даркембай — старик-крестьянин, перешедший от кочевого образа жизни к оседлому. Новый исторический сдвиг происходит в сознании жатаков.

Во-вторых, для художественного осмысления жизни и борьбы Абая в моем новом романе большое значение имеет еще одна линия: здесь действуют русские люди типа Павлова, а затем и крестьяне-переселенцы из Пензенской и Орловской губерний. Вытесненные нуждой из Центральной России, они попадают в казахскую степь. В конце 80-х и начале 90-х годов прошлого столетия в Казахстан шел целый поток русских крестьян, которые заселяли плодородные долины. Таким образом, беднейшее русское крестьянство приносит в Казахстан оседлую земледельческую культуру, и казахская беднота получает от него много полезного. Бедняки русской деревни и казахского аула сроднились. Не зная языка друг друга, они быстро приходят к взаимному пониманию, как социально близкие группы, у которых общие нужды, общая цель. Это тоже исто-

рически новое явление, которое не могло не войти в орбиту интересов Абая, а следовательно, не могло остановить моего внимания.

А такой представитель русской передовой интеллигенции, как Павлов, — образ уже всецело собирательный — входит в роман в несколько ином виде, чем входил в 60-х годах Михайлов: Михайлов был народовольцем, непосредственным продолжателем деятельности Чернышевского. Оказавшись в Сибири, в ссылке, он в известной мере оторвался от революционной среды и перешел на легальную деятельность. На смену ему появляется Павлов. Этот представитель революционной русской молодежи того времени мыслится мне как один из участников группы русских марксистов конца 80-х годов.

Так стремлюсь я изобразить силы нового, группирующиеся вокруг Абая; с одной стороны — народно-революционная Россия проникает в степную глушь, с другой стороны — сама степь выдвигает свои новые силы. В этой среде и действует Абай. Теперь мой герой — борец, мыслитель, активно определяющий дальнейший исторический путь развития своего народа².

Вместе с тем я изображаю в романе постепенную консолидацию сил феодалов. Урядники и приставы смыкаются с реакционными, консервативными силами казахского аула. Лагерь реакции показан в романе в непосредственном столкновении с Абаем.

Чтобы развернуть убедительную картину исторической действительности конца 80-х годов, я должен был, изображая жизнь и деятельность Абая, показать широкий исторический процесс, проходящий в казахской степи того времени. С этим замыслом были связаны различные этапы работы над романом.

Первая глава третьей книги называется «Абай-ага». Сначала я думал дать это название всему роману (кстати, так озаглавлено издание на казахском языке, выпущенное в 1950 году). «Ага» — значит старший брат, дядя, по-казахски это слово употребляется как почтительное обращение к старшему вообще. По-русски трудно было передать точный смысл этого слова, и потому я изменил название романа, сохранив его лишь для первой главы, потому что здесь Абай действительно выступает как своего рода учитель в группе молодых поэтов. По летам иные из них были, может быть, и не намного моложе Абая, но по общественному авторитету, по силе мысли он, несомненно, пользовался положением старшего.

В этой книге я стремился глубже раскрыть мировоззре-

ние Абая — показать, как складывалась его критическая позиция во взглядах на догмы ислама и его апологетов. Дошедшие до нас подлинные высказывания Абая говорят о том, насколько он был смел в своих беседах и как остро обличал то, что проповедовали мусульманские книги, мульты, ишаны и хазреты.

Абай — народный поэт — и Базаралы, воплощающий протест народных масс в действии, должны теперь идти рука об руку, заимствовать друг у друга силу, волю к борьбе, координировать свои действия в защиту народа. В дружеском союзе Абая и Базаралы как бы раскрывается подлинный характер пробуждающегося общественного движения угнетенных масс — союз критической мысли и революционного действия.

Вторая книга «Пути Абая», завершающая весь цикл романов об Абае, имеет своей целью изображение Абая — мыслителя и поэта, выразителя дум и чаяний народа, его идейного вдохновителя.

В четвертой книге основная идея цикла получает наиболее законченное воплощение. Арена борьбы Абая за сближение казахского народа с русской культурой перенесена в город. Столкновения происходят в чиновничьих канцеляриях русской администрации, в мечетях, на базаре, в домах за глухими заборами. Условия города определяют совершенно иной ритм повествования. В этом романе больше драматических столкновений между близко соприкасающимися социальными группами. Здесь вступает в непосредственный конфликт духовенство с прихожанами, городские купцы и степные баи — с городской беднотой: лодочниками, грузчиками затона, рабочими боен и шерстомоек. Бедняки, недавно пришедшие из степей и превратившиеся в еще неорганизованный, но все же городской пролетариат, представляли особый интерес для меня как писателя. Именно в их среде можно было наблюдать становление черт нового национального характера. Изображение своеобразного сочетания явлений городской жизни с неизжитыми отношениями феодального быта требовало новых красок и художественных приемов. Отсюда — нагнетающееся от сцены к сцене драматическое напряжение, разрешившееся покушением на жизнь Абая.

В новых сложных общественно-исторических конфликтах характер Абая как философа-мыслителя, заступника и предводителя народа проявляется уже иначе. Теперь недостаточно реагировать на события взволнованными стихами. Требуется и назидание, и активное вторжение в гущу борьбы.

Абай идет на базар, на площадь, в среду ремесленников, грузчиков, перекупщиков. Он вступает в словесные поединки с духовенством, адвокатами, реакционными купцами, феодалами. С трибуны большого съезда он выступает в защиту оседлых беднейших крестьян, не останавливаясь перед всенародным изобличением собственного отца. Именно здесь завершается конфликт Абая с Кунанбаем, хотя Кунанбая уже нет в живых. Если во второй книге эпопеи Абай берет на себя ответственность за грехи отцов, то здесь он отрекается от деяний Кунанбая, объявляя его виновником бедствий народа. Эпизод съезда рассматриваю как кульминацию всего цикла.

Для изображения Абая — народного трибуна — я использую приемы полемики — от частной беседы с лодочником до публичного диспута с духовенством; от разговора с хозяйкой постоялого двора до состязания с биями в степном красноречии; от своего рода пропагандистской беседы с рабочими затона до больших общественно-исторических обобщений в разговорах с Павловым. Как видите, мне пришлось обратиться к самым различным художественным приемам. Словесное состязание грузчика Сеита с феодалом Уразбаем, напутственную речь Базаралы к обиженным родам, собирающимся в набег, я передаю средствами устной народной публицистики, которыми очень богат казахский фольклор. Большой монолог Абая на съезде я даю в виде свидетельского показания. В форме большого стихотворения в прозе написан внутренний монолог Абая, предшествующий его известной песне «Если умру», а также пересказы бесед Абая с его друзьями и родными (например, притча о могучем дереве, сраженном молнией). Таково же и заключение, перелагающее песню Айгерим о втором рождении умершего Абая. Нередко конкретное явление я изображаю сгущенным до символа, как, к примеру, в картинах джута, эпизоде с гибелью коней, олицетворяющих гибель всего прежнего уклада кочевой степи, целой эпохи, уходящей вместе с Абаем и его близкими. О таком же «сгущенном изображении» можно говорить и в связи с заключительной сценой — как бы второго рождения Абая для бессмертной жизни в народе. В ряде эпизодов дается развернутая аллегория: в притче о дереве, во сне, когда Абай видит себя плывущим по волнам к далекому берегу, где за черной горой брезжит рассвет.

Образ Абая — водителя народа — определяет все компоненты и стиль моего романа. Мне хотелось, чтобы его душевная боль, выливающаяся порой в лирических стихах, а иногда в сатирических строках, определяла тональ-

ность целых глав, контрастность стиля. Хотелось дать синтез образа Абая.

В то же время я искал сочетания острополюемической интонации с лирической. Так задуман, например, спор Абая с адвокатом о муфтияте, о значении России и русской культуры для исторического развития казахского народа. Оригинальное образное мышление поэта-импровизатора, его философское кредо противостоит заученным фразам, бийской казуистике в состязании Абая с биями. Изопренные канонические формы степного красноречия ныне уже не способны выразить содержание времени — их побеждают жизненно правдивые афоризмы Абая.

Изобличая байство, Абай прибегает в полемике к разящей сатире. В сценах спора с хальфе, диспута со степными судьями, биями, спора с адвокатом о муфтияте я стараюсь использовать изобразительные средства, близкие абаевским. Сатирические стихи Абая в устах его последователей, например грузчика Сеита в его словесной схватке с феодалом Уразбаем, помогают мне показать действенную силу поэзии Абая.

Характер основной идейно-художественной задачи книги диктует и соотношение материала. Вот почему мне казалось правильным, чтобы ведущее место здесь заняли социально-исторические столкновения, а как фон давались бы бытовые сцены, которые в прежних книгах нередко имели самодовлеющее значение.

При всех образно-стилевых отличиях последней книги романа от первых все они, вместе взятые, представляют собою единство. Их предстояло скрепить не только общностью идейного замысла, но и сквозными темами и приемами. При этом разницу между первой и последней, четвертой, книгой я мыслю, как разницу между юным и зрелым героем, как разницу в виде романтики юности и романтики зрелых лет. Именно романтики этой последней поры, когда Абай³, потрясенный, проливает слезы как отец, как печальник народа, по случаю народных бедствий. В целом же единству всех частей романа, воспроизводящего сорок семь лет жизни моего героя, его эпохи, способствуют решающие сквозные линии многих жизней, судеб основных образов эпопей⁴.

Так через все четыре книги проходит идея борьбы между новым, воплощенным в высоком образе Абая — поэта и мыслителя, — и старым, олицетворением которого является образ одноглазого, угрюмого Кунанбая, как бы распадающийся затем на множество мелких «кунанбайчиков», наиболее типичный из которых (не случайно одноглазый)

Уразбай возглавляет в четвертой книге происки реакции против Абая.

Такой же сквозной темой является борьба Абая за единый с русскими путь исторического развития казахов. Она выражена в произведениях Абая и его полемике, в образах его русских друзей, уступающих в последней книге главенствующее место воспитаннику русского гуманизма — Абдрахману. В четвертой книге тема русской культуры выражается через образ самого Абая и его любимого сына.

Третьей важной сквозной темой является демократическое развитие героя, отходящего от своего класса и соединяющего свои жизненно-творческие интересы с беднотой. Эта тема выражается и через изображение взаимоотношений Абая с жатаками-бунтарями: Даркембаем, Базаралы, Сеитом и другими грузчиками затона.

Четвертая из сквозных ведущих тем — тема борьбы за женское равноправие, воплощенная в целом комплексе казахских Ромео и Джульетт. Это прежде всего сам Абай и Тогжан в первой книге, безропотно подчиняющиеся старому, ломающему их жизнь укладу. Это затем Оралбай и Каримбала, протестующие, но сломленные. Это Амир и Уметей, уже более активно выражающие свой протест, становящиеся поводом разрыва между Абаем и Кунанбаем. Это девушка Салиха во второй книге, освобождающаяся с помощью Абая от подневольного брака со стариком и вдохновляющая поэта на одно из лучших творений — «У хана девушка жила». И, наконец, это Дармен и Макен в четвертой книге, дерзко нарушающие установления шариата и побеждающие при помощи Абая и русской администрации.

Видоизменения конфликта должны были, по моей мысли, отразить здесь движение времени.

В едином комплексе идет во всех четырех книгах и тема развития Абая-поэта, отражаясь в эпизодах, изображающих первые творческие побуждения, через овладение пушкинским языком, а затем идеями и образами русских революционных демократов, которые претворяются в развитой Абаем традиционной афористичности казахской народно-поэтической речи. Кстати, по моему мнению, эволюцию поэта, особенно важно было показать и через развитие его языка.

В соответствии с переживаемой Абаем в романе эволюцией — от тринадцатилетнего подростка — ученика медресе до поэта-мыслителя, выразителя дум народа — меняется и его языковое мышление. На смену романтичности юношеского восприятия приходит трезвая критичность зрелого деятеля. Мироощущение становится сложнее, осложняется

и речь. Я стремился отразить эволюцию языка Абая со всеми присущими ему особенностями. В последней книге, например, он временами мыслит уже книжно, в языке чувствуется влияние синтаксиса русских литературных произведений.

Вся эта линия романа, раскрываемая также через отношение Абая к окружающим его молодым поэтам, получает свое завершение в сцене «второго рождения», о котором говорилось выше.

И, наконец, центральный поэтический образ всего цикла романов, заключающий первую и четвертую книгу. Это молодой чинар, пробившийся на каменистой почве и жадно тянущийся ввысь (в конце первой книги), и опаленное молнией старое дерево, вопрошающее небо о судьбе своих ростков, смысле всей своей долгой жизни (в конце четвертой книги). В этом поэтическом образе я символизирую историческую сущность жизни и деятельности моего героя.

Во всех книгах я старался сохранить такое построение, при котором расположение и названия глав передают движение образа героя, а через него — развитие истории народа, лучшие передовые черты его.

Итак, первый этап моего труда, связанный непосредственно с жизнью и деятельностью Абая — гуманиста, просветителя и поэта закончен.

Передо мною манящая дорога вперед. Но я решил теперь отказаться от принципа хроникальной последовательности и начать «с конца» — с романа о сегодняшнем дне духовных потомков Абая⁵.

ТҮСІНІКТЕР

КОММЕНТАРИИ

АБАЙ (ИБРАҒИМ) ҚҰНАНБАЕВ.

Қазақ әдебитінің классигі, ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосы туралы жазылған бұл монографиялық зерттеу автордың 1959 жылы басылып шыққан «Әр жылдар ойлары» атты зерттеулер, мақалалар жинағына енген нұсқасы бойынша алынды.

Бұл М. Әуезовтің Абай творчествосымен арнайы айналысқан көп жылдық жемісті еңбегінің, ел арасынан жиып-терген түрлі мағлұмат, деректерінің, жоғары оқу орындарында оқыған «Абайды тану» арнаулы курсының лекциялары негізінде және ақынның өмірі мен творчествосы жайлы ертелі-кеш жазған мақала, зерттеулерінің екшеліп, іріктелген қорытындысы іспетті.

Монографияның автор дайындаған қолжазба нұсқасы өз архивінде сақталған (ЛММА, папка № 193) қолжазбаның қай жылы жазылып, әзірленгені жайлы дәл жыл көрсеткіші қойылмаған, бірақ жазушының 1951 жылы жарияланған «Абай мұрасы жайында» («Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы», 1951, № 2 (71), 127-137-б.) атты мақаласында:

«Бұл күнде өзім түсінген Абайды тану ғылымының бір нәтижесі — «Абай» романы деп білемін. Екінші нәтижесі, биылғы жылы мен жазып бітірген, әзірше қолжазба түрде жүрген ғылымдық зерттеу — Абай жөніндегі монография» (136-бет) — деп, өзі айтқанына сүйеніп, қолжазба сол 1950—51 жылдары жазылып, дайындалған деп топшылауға болады.

Ал, бұл зерттеу тұтас күйінде алғаш рет 1959 жылы шыққан «Әр жылдар ойлары» атты жинаққа енген еді (7—190-беттер). Екінші рет сәл ықшамдалған түрі 1961 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты шығарған «Қазақ әдебиеті тарихында» (II том, бірінші кітап, 333—492-беттер) басылды.

Бұдан бұрын монографияның «Абайдың өмірбаяны» деп аталатын бір тарауынан басқа, «Абайды тану», «Абайдың жас шағындағы шығармалары», «Абайдың лирикасы», «Абайдың поэмалары», «Абайдың аудармалары», «Абайдың қара сөздері», «Ақылбай шығармалары туралы», «Мағауияның шығармалары» атты тарауларының ешқайсысы да жарияланбаған еді.

Ал, Абайдың өмірбаянын Әуезов 1933 жылдан бастап әлденеше рет оралып, өңдеп, толықтыра жазып жариялап отырған.

Абайдың өмірі туралы Әуезовке дейін де (1933 жылға дейін) бірнеше рет жазылған болатын:

Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Некролог). — «Семипалатинский листок», 1905, № 250—252.

Абай (Ибрагим) Кунанбаев (Некролог). — Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества. Вып. 3. 1907, стр. 1—8.

Кәкітай Ысқақұлы. Ибраһим Құнанбайұлының өмірі. Кітапта: Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі. СПб., 1909, 104—112-б. Қазақтың бас ақыны. — «Қазақ», 1913, 23 және 30 ноябрь, № 39—40.

Екеу. Абайдың өнері һәм қызметі. — «Абай», 1918, № 2, 1—3-б.

Ысқақұлы К. Абайдың өмірі. — Кітапта: Ыбырай Құнанбайұлының таңдамалы өлеңдері. 3-басылуы. Ташкент, 1922, 7—21-б.

Мұстанбайұлы Ы. Абай (өмірі мен творчествосы). — «Жаңа әдебиет», 1928, № 7, 23—37-бет; № 8, 29—50-бет.

Абай (1845—1904). — В кн.: «Литературная энциклопедия». Т. I. М., 1930, стр. 5—6 т. 6.

Бұл аталған еңбектердің барлығында дерлік Абайдың өмірі жайында біркелкі деректер келтірілген, бір-бірінен анау айтқан өзгешелік, алшақтық жоққа тән. Ең алғашқы, 1905 жылы және 1907 жылы жарияланған некрологта Абайдың өмірі туралы мағлұматтар Кәкітай Ысқақұлынан алынды деп айтылған болатын. Ал басқаларында да, ашып айтылмағанымен, сол мағлұматты негізге алғанын байқау қиын емес. Кәкітайдың өзі жазған «Өмірбаян» 1909, 1922 жылы жарияланғанын көрсетіп өттік. Міне, бұлардың барлығы да біркелкі жалпы мағлұматтарға сүйеніп, Абайдың өмірін жай таныстырып өтуді мақсат еткен.

1933 жылы жазған алғашқы вариантында Әуезов те Абайдың өмірбаяны туралы, бір жағынан, сол деректерге сүйене отырып, екіншіден, қосымша мәліметтерді де пайдалана отырып, біршама кең қамтып, толық көрсетуге ұмтылған.

1939-1940 жылы Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы қайта шығарылуына байланысты Әуезов ақынның өмірбаянын қайта жазды.

Сондай-ақ 1957 жылғы Абай шығармаларының толық жинағына да Әуезовтің жаңадан өзгертіп, толықтырып жазған «Абайдың өмірбаяны» енеді.

Абай өмірбаянының Әуезов жазған осы үш вариантын салыстырып қарасақ, оның көп жылдар бойы іздену үстінде болғанын, жылдан-жылға Абайдың өмірі туралы жаңа деректер тауып, сондай-ақ оның ақындық өмірі жайлы жаңаша байламдар жасап отырғанын айқын байқауға болады.

1933 жылғы мен 1940 жылғы, әсіресе 1957 жылғы жарияланған өмірбаяндар арасында едәуір өзгеріс, айрымдар бар.

Алғашқысында ақынның арғы аталары, әсіресе Өскенбай, Құнанбайлар жайы және Абайдың өз басының жеке мәліметтері мол қамтылып, тәптіштей баяндалады.

Ал соңғы варианттарында Абайдың арғы аталарына шолу жасалады да, оның өз өмірінің деректері сол кездегі қоғамдық орта, тарихи оқиғалардың аясында қарастырылады.

1940 жылы Абай шығармаларының толық жинағында «Абайдың ата тегі туралы» деген жеке тарау берілген.

М. Әуезов Абай өмірінің көп фактілерін әр вариантта өзгешерек қорытындылап, жаңаша ой түйіндерін айтып отырған. Сондықтан бұл варианттар едәуір өзгерістерге ұшырайды.

Алғашқы варианттарда, әсіресе 1933 жылғы өмірбаянда Абайдың жеке тұрмыстық жайлары, мінез-құлық өзгешеліктері, үй-іші, ағайын-туыс айналасы, арнайы әңгімеленіп ашылса, соңғы нұсқада Абайдың халық ортасымен, қоғам өмірімен араласуы, байланысы, ақындық, әлеуметтік қызметі басты нысана болған. Алғашқы варианттардағы көп деректер «Абай жолы» роман-эпопеясында көркемдік көрінісін тауып, ғылыми өмірбаянның соңғы нұсқасына енбей қалған.

Біз негізге алған 1959 жылғы басылымның өзін жазушының Мұзей-үйінің архивінде сақталған қолжазбамен салыстыра қарағанда, біраз айырым өзгешеліктер байқалды.

Қолжазбадағы: «Бұл жөнде Абайдың толғаулы ойы диалектикалық отрицание дәрежесіне философиялық биікке өрлейді. Өткен тарих қалдырған әдебиетке тарихтық, философиялық қатты сынмен, қатал соқтығады» (М. О. Әуезов архиві, п. № 193, 179-б.). «Өзекті ой мен озғын идеал болмағандықтан, тарихтық тілектердің керегіне жарамсыз болғандықтан бәрінің шығармасы жамау-жасқау, шоқпыт-құрау сияқты» (186-б.). «Абай еңбегінде сол орыс халқындағы адам баласындық қасиеттер иесі болған жас жер жүзілік географиялық ортаның бәрінде, бар адам баласының жас буындарының ортасында өзінің мұңдасын, сырласын, үндес жандарын тапқанын көресің» (284-б.) — деген сөйлемдер кітапта: «Бұл жөнде Абайдың толғаулы ойы диалектикалық отрицание әдебиетте тарихтың, философиялық қатты сынмен қатал соқтығады» («Әр жылдар ойлары», 1959, 102-б.), «Өзекті оймен болмағандықтан, тарихтық тілектердің керегіне жарамсыз болғандықтан, бәрінің шығармасы жамау-жасқау, шоқпыт-құрау сияқты (106-б.), «Абай еңбегінде сол орыс топырағындағы адам баласының қасиеттерін ашып, жер жүзілік географиялық ортаның бәрінде бар адам баласының жас буындарының ортасында, өзінің мұңдасын, сырласын, үндес-жандарын тапқанын көрсету» (157-б.) — делініпті. Осы сөздер қолжазба бойынша түзетілді.

Бұл монографиялық зерттеудің өн бойынан кездесетін, жазушының ойын бұзып тұратын жаңсақ кеткен көптеген сөздерді түгел тізіп жатпасақ та, олардың кейбірін атай өткен жөн. Сол сөздер қолжазба бойынша: «сермейтін» («Әр жылдар ойлары», 38-б.), — «сермететін» (М. Әуезов архиві, п. 193, 60-б.), «Халықшылық» (42-б.) — «Халықшылдық» (66-б.) табылады» (44-б.) — «танылады» (71-б.), «тең тарта» (57-б.) — «тең тартта» (95-б.), «енді» (59-б.) — «елді» (98-б.), «болған» (70-б.) — «болмаған» (118-б.), «түрік тілі, түрік сөзінен» (74-б.) — «түркі тілі, түркі сөзінен» (126-б.), «табыс» (75-б.) — «таныс» (128-б.), «ең дыбысын» (77-б.) — «ең соңғы дыбысын» (131-б.), «сөздерді» (77-б.) — «сезімдерді» (132-б.), «Жырласын» (79-б.) — «жырламасын» (135-б.), «шеберлігінен» (81-б.) — «шеберленген» (140-б.), «салалы» (82-б.) — «сапалы» (141-б.), «тәсіл-тәжірибелі» (83-б.) — «тәсіл-тәжірибелері» (143-б.), «қиқаң қағып» (84-б.) — «қайқаң қағып» (146-б.), «қинаған» (84-б.) — «қайнаған» (146-б.), «балаушының» (85-б.) — «бағалаушының» (148-б.), «тырақтаған» (86-б.) — «тыртақтаған» (149-б.), «қаталдықты» (88-б.) — «қателік» (153-б.), «қаталдықтары» (88-б.) — «қайшылықтары» (153-б.), «олар болса» (89-б.) — «олай болса» (155-б.), «сән» (89-б.) — «сәл» (155-б.), «хиял прағы» жырланып келген» (91-б.) — «хиял прағы» болып келген» (159-б.), «сұхбаттастық» (96-б.) — «сұхбаттастық» (169-б.), «1866 жылдың» (97-б.) — «1886 жылдың» (171-б.), «кеңестерге» (97-б.) — «кеңселерге» (171-б.), «бұзықтар топтан» (98-б.) — «бұзық топтан» (172-б.), «өлең» (103-б.) — «алаң» (181-б.), «бармай» (106-б.) — «бермей» (188-б.), «адамшылық» (108-б.) — «алдамшылық» (192-б.), «шешулерін» (110-б.) — «шенеулерін» (194-б.), «үзінін» (116-б.) — «уөзінін» (206-б.), «сапаға» (127-б.) — «сапада» (226-б.), «ең зорлықшыл ойы деп біледі» (129-б.) — «ең зоры ой деп біледі» (231-б.), «тіл» (133-б.) — «тірлік» (238-б.), «шалалы» (133-б.) — «шолады» (238-б.), «салалары» (136-б.) — «салдары» (243-б.), «ойынын» (146-б.) — «ойын» (264-б.), «түзелместен» (154-б.) — «үзілместен» (278-б.), «ақындық» (156-б.) — «жақындық» (281-б.), «сөздер» (157-б.) — «саздар» (283-б.), «ерекшеліктер» (169-б.) — «екшеулер» (305-б.), «дұғасын» (175-б.) — «дағусын» (316-б.) т. с. с. болып түзетілді.

АБАЙ АҚЫНДЫҒЫНЫҢ АЙНАЛАСЫ.

Бұл мақала «Әдебиет майданы» (1934 ж., № 11—12, 11-20-б.) журналында жарияланған нұсқасы бойынша алынды.

Мақала «Социалистік Қазақстан» газетінің 1934 ж., 30-декабрьдегі санында да жарияланған.

Мақаланың қолжазбасы жазушының өз архивінде (ЛММА, папка № 194) сақтаулы.

АБАЙ ЖАЙЫН ЗЕРТТЕУШІЛЕРГЕ.

Бұл мақала «Екпінді» газетінің 1940 жылғы 17-июньдегі санында жарияланған нұсқасы бойынша алынды.

Басқа ешбір жерде жарияланбаған.

Мақаланың қолжазбасы сақталмаған.

ОРЫС КЛАССИКТЕРІ МЕН АБАЙ.

Бұл мақала жазушының «Әр жылдар ойлары» (Алматы, 1959, 191—205-б.) атты зерттеулер, мақалалар жинағына енген нұсқасы бойынша алынды.

Мақала бірнеше рет жарияланған:

«СССР Ғылым академиясы Қазақ филиалының хабарлары», 1944, 1-кітап, 3—15-беттер; «Большевиктік жол» газеті, 1945, 16, 27 май; 1, 2 июнь; «Сталиндік жол» газеті, 1945, 19, 20, 23 июнь.

Мақаланың қолжазбасы сақталмаған.

АБАЙ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ БИІК НЫСАНАСЫ.

Мақала жазушының «Әр жылдар ойлары» (Алматы, 1959, 206—212-б.) атты зерттеулер, мақалалар жинағына енген нұсқасы бойынша алынды.

Мақала «Социалистік Қазақстан» (1945, 18 август); «Ленин туы» (1945, 29 август), «Алтай большевигі», (1945, 26 август) газетінде жарияланған.

Мақаланың қолжазбасы сақталмаған.

АБАЙ МҰРАСЫ ЖАЙЫНДА.

Бұл мақала «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарларында» (1951, № 2 (71), 127—137-б.) жарияланған нұсқасы бойынша алынды.

Мақала бұдан басқа: «Социалистік Қазақстан» (1951, 4 февраль); «Лениншіл жас» (1951, 4 февраль) газеттерінде жарияланған.

Мақаланың қолжазбасы жазушының өз архивінде (ЛММА, папка № 200) сақталған.

«ИДЕЙНО-КУЛЬТУРНЫЕ ИСКАНИЯ АБАЯ».

Публикуется по изданию «Мысли разных лет» (Алма-Ата, 1961). Статья печаталась в ж. «Литература и искусство Казахстана», 1939, № 7; в газ. «Казахстанская правда», 1939, 23 июня; в кн.: «Мысли разных лет» (Алма-Ата, 1959).

1. Исмагил Гаспринский — один из активных проповедников реакционной идеологии пантюркизма среди мусульманского населения России. Издавая в Крыму основанную им газету «Тарджуман» на крымско-татарском языке, И. Гаспринский вел через нее и другие органы печати пропаганду призывов к объединению всех мусульманских народов России под властью турецкого султана с единым духовным центром в Стамбуле.

2. «История умственного развития Европы» — сочинение Дрэпера Джона-Вильяма (1811—1882), американского физика, химика и историка.

3. Эллинистические элементы — свойственные эпохе эллинизма (от времени распада монархии Александра Македонского до покорения Греции и Востока Римской империей), когда эллинская (древнегреческая) культура подвергалась воздействию культур народов Востока и восприняла в себя элементы этих культур.

«ТРАДИЦИИ РУССКОГО РЕАЛИЗМА И КАЗАХСКАЯ ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА».

Публикуется по изданию «Мысли разных лет» (Алма-Ата, 1961). Ранее печаталась в ж. «Дружба народов», 1949, № 2, «Ученые записки КазГУ» 1950, т. 13, вып. 5.

1. Дуров Сергей Федорович — поэт, участник кружка Петрашевского. За участие в революционно-демократическом движении был приговорен к ссылке в Сибирь на каторжные работы. Впоследствии Дуров служил в Омске в областном правлении сибирскими киргизами, где близко познакомился с Ч. Валихановым, оказав важное влияние на формирование общественно-политических взглядов последнего.

2. Ядринцев Николай Михайлович (1842—1884) — публицист, общественный деятель Сибири, автор ряда трудов по истории Казахстана и Средней Азии, имел дружеские отношения с Ч. Валихановым.

«ВЕЛИКИЙ ПОЭТ КАЗАХСКОГО НАРОДА АБАЙ КУНАНБАЕВ».

Публикуется по изданию «Великий поэт казахского народа Абай Кунанбаев» (М., 1954).

Статья была также напечатана: в газ. «Известия», 1945, 15 августа; «Прииртышская правда», 1949, 24 июня; в ж. «Коммунист», 1954, 5 сентября; в кн.: А б а й К у н а н б а е в. Избранное. Алма-Ата, 1958.

1. Аруз — учение о правилах стихосложения, получившего распространение в арабской, персидской и ряде тюркоязычных литератур, основанного на определенном чередовании кратких и долгих слогов.

2. Ходжа Ахмед-Ясави — среднеазиатский суфийский поэт и проповедник, среди ряда его произведений наибольшей известностью пользовался сборник «Хикмат», включающий в себя стихи мистического содержания.

3. Табари (ат-Табари) (838—923) — историк. Его основной труд — «История пророков и царей» — исключительно ценный источник для изучения истории стран Ближнего Востока и Ирана в раннее средневековье.

4. Рашид Эддин (Рашид-ад-Дин) (1247—1318) — историк и государственный деятель государства ильханов в период монгольского владычества над Персией и Закавказьем. Наиболее важным источником для изучения истории Средней Азии, Сибири и Закавказья является его сборник летописей на персидском языке «Джами ат-таварих».

5. Бабур-Захиреддин Мухамед (1483—1530) — индийский падишах, основатель династии «Великих моголов». Широкой известностью пользовались его описания походов в Афганистан и Индию, воспоминания о его родине — Средней Азии, названные «Бабур-намэ».

6. Абулгази-Бахадур-хан (ок. 1603—63) — хивинский хан, поэт и историк. Наиболее значительная из его работ по истории народов Средней Азии — «Родословное древо тюрков» — является ценным историческим источником.

7. Спенсер Эдмунд (ок. 1552—1599) — известный английский поэт эпохи Возрождения.

8. Спиноза Бенедикт (1632—1677) — голландский философ-материалист.

«НАРОДНОСТЬ И РЕАЛИЗМ АБАЯ».

Публикуется по изданию «Мысли разных лет». Алма-Ата, 1961. Печаталась также в ж. «Пергале», 1954, № 9 (на литовском языке); «Литературная газета», 1954, 7 сентября; «Ученые записки КазГУ», 1955, т. 19.

«ВЕЛИКИЙ СЫН НАРОДА».

Публикуется по изданию «Мысли разных лет» (Алма-Ата, 1961). Ранее печаталась в «Советском Казахстане», 1954, № 10.

1. В варианте указанной статьи после слов «развлек народ»: «Губернатор не поверил упомянутым в сообщении фактам жизни Абая, объявил чиновникам, что не может быть такого поэта киргиза. А баксы Берикбай, который был врагом Абая за то, что поэт изгнал его из толпы за предсказания бедствий народа, должен был призвать своих духов (джинов), поразить и покарать народ, собравшийся почтить память поэта, силою своего колдовства. Однако кувыркания его на сцене кончились полным фиаско этого шарлатана, никакие умопомрачительные сеансы не случились» (Архив ЛММА, папка № 199, л. 77).

2. Шейхул-ислам — глава мусульманского духовенства в ряде стран распространения ислама.

3. Муфтий — главный судья по шариату, глава мусульманского духовенства, выносящий решения по духовным и правовым вопросам.

4. Кади (араб. — судья) — судья, вершащие судопроизводство, опираясь на основные положения мусульманского права — шариата и обычного права — адата.

«КАК Я РАБОТАЛ НАД РОМАНАМИ «АБАЙ» И «ПУТЬ АБАЯ».

Публикуется по изданию «Мысли разных лет» (исследования и статьи на казахском и русском языках) (Алма-Ата, 1959).

Статья имеет следующие публикации: «Как я работал над романом» («Ленинская смена», 1949, 24 марта); «Моя работа над романами об Абае» («Вопросы литературы», 1959, № 6).

1. Моруа Андре (1885—1967) — французский писатель, основатель жанра биографического романа в зарубежной литературе. В своих ранних романах о жизни Дж. Г. Байрона, П. Шелли Моруа уделяет основное внимание описанию личной жизни, психологии своих героев, почти не касаясь их общественной деятельности.

2. В варианте статья после слов «своего народа»: «Вспоминается одна верная историческая мысль, высказанная, правда, философ-идеалистом Платоном по поводу исторической роли Гомера. Платон сказал, что этот поэт воспитал Элладу. Подобное определение применимо ко многим поэтам разных народов. Воспитал поколения казахских поэтов и писателей и Абай.

Лично я учился у него двум особым чертам или свойствам — и самым дорогим. Во-первых, он научил меня безграничной любви к русской литературе, во-вторых, показал высокий уровень учебы у перодовой классической литературы — русской и мировой.

И этот поэт-учитель будущих поколений встает в романе «Путь Абая». (М. Ауэзов. «Моя работа над романами об Абая». «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 105).

3. После слов «когда Абай»: «...проливает слезы, не тоскуя по Тогжан, глядя на её родные горы Туе-оркеш, а плачет как заступник и печальник народа». (Т а м ж е, стр. 108).

4. После слов «образов эпопеи»:

«...Из сорока семи лет жизни Абая 27 лет проходят в романе «Абай» и 20 лет в романе «Путь Абая». И так как «Путь Абая» отражает наиболее важную, исторически самую значительную пору поэтической и общественной деятельности Абая — борца и певца народа и известен он последующим поколениям именно жизнью и деятельностью этой поры — в дальнейшем обе книги романа будут иметь собирательное общее название «Путь Абая». (Т а м ж е, стр. 108).

5. После слов «потомков Абая»:

«...передовых людей социалистического Казахстана и их борьбе за выполнение семилетки, за приближение коммунизма — эры, превосходящей лучшие поэтические мечты Абая». («Т а м ж е, стр. 110).

**АБАЙ ТУРАЛЫ М. О. ӘУЕЗОВ ЖАЗҒАН
ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН МАҚАЛАЛАРДЫҢ ТІЗІМІ**

**СПИСОК СТАТЕЙ И ИССЛЕДОВАНИЙ
М. О. АУЭЗОВА ОБ А. КУНАНБАЕВЕ**

1. Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі (тарихи-әдеби сын). «Қоңыр» деп қол қойған. — «Шолпан» журналы 1922—23, № 2—3, 115—119-б., № 4—5, 120—128-б.

2. Абайдың туысы мен өмірі. Кітапта: Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, Қызыл-Орда, 1933, 329—385-б.

3. Абайдың өмірі. — Кітапта: Әуезов М., Жолдыбаев М., Қоңырағбаев Ә. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы, VII класқа арналған. Алматы, 1933, 79—94-б.; Кітапта: Абай Құнанбайұлы. Таңдамалы өлеңдері. Алматы, 1934, 13—19-б.

4. Абай ақындығының айналасы. — «Әдебиет майданы», 1934, № 11—12, 11—20-б.; «Социалистік Қазақстан», 1934, 30 декабрь.

5. Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы. — «Социалистік Қазақстан», 1936, 22 январь; Кітапта: М. Әуезов. Уақыт және әдебиет, Алматы, 1962, 269—274-б.

6. Абайдың мәдени іздеулері. — «Әдебиет майданы», 1937, № 7, 36—41-б.

7. Абайдың өмірі мен творчествосы. — Кітапта: Әдебиет хрестоматиясы, VI класқа арналған. Алматы, 1937, 1938, 72—79-б.

8. Абайдың идеялық мәдени ізденулері. — «Әдебиет және искусство», 1939, № 7, 80—85-б.

9. Абайдың өмірбаяны. Кітапта: Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, II том. Алматы, 1940, 5—63-б.

10. Абайдың өмірбаянына қосымша материалдар: Кітапта: Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ, II том, Алматы, 1940, 268—269-б.

11. Абайдың ата тегі туралы. Кітапта: Абай Құнанбайұлы, Толық жинақ. II том. Алматы, 1940, 301—317-б.
12. Абай жәйін зерттеушілерге. — «Екпінді», 1940, 17 июнь.
13. Абай юбилейі туралы. — «Қазақ әдебиеті», 1940, 5 январь.
14. Орыс классиктері мен Абай. — «СССР Ғылым академиясы қазақ филиалының хабарлары». 1944, 1-кітап, 3—15-б.; «Большевиктік жол», 1945, 16, 27 май, 1, 2 июнь; «Сталиндік жол», 1945, 19, 20, 23 июнь; Кітапта: М. Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 191—205-б.
15. Абай еңбектерінің биік нысанасы. — «Социалистік Қазақстан», 1945, 18 август; «Алтай большевигі», 1945, 26 август; «Ленин туы», 1945, 23 август. Кітапта: М. Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 206—212-б.
16. Абай Құнанбаев — қазақ халқының ұлы ақыны. — «Қызыл ту», 1945, 29 май; «Көкшетау правдасы», 1945, 3, 10 июнь; «Советтік Қарағанды», 1945, 11 август; «Сталиндік жол», 1945, 14 август; «Социалистік жол», 1945, 15 август; «Ленин жолы», 1945, 15 август; «Екпінді», 1945, 15 август; «Сталин туы», 1945, 15 август.
17. Абайдың жүз жылдық мерекесі алдында. — «Қызыл Армия», 1945, 27 июль.
18. Абайдың еңбектері. — «Социалистік құрылыс», 1945, 8 август.
19. Абай — қазақ халқының ұлы ақыны (Б. Кенжебаевпен бірге). Алматы, 1945, 40-бет; «Социалистік Қазақстан», 1945, 15 май; «Қызыл ту», 1945, 27—29-май; «Алтай большевигі», 1945, 25—26 май; «Сталин туы», 1945, 5 июнь; «Ленин жолы», 1945, 6 июнь; «Большевиктік жол», 1945, 8 июнь; «Екпінді құрылыс», 1945, 17, 19, 20 июнь.
20. Абайдың өмірбаяны. — «Большевиктік жол», 1945, 27 июнь;
21. Пушкин мен Абай. — «Социалистік Қазақстан», 1950, 10 август.
22. Абай мұрасы жайында. — «Социалистік Қазақстан», 1951, 4 февраль; «Лениншіл жас», 1951, 4 февраль. «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары», 1951, № 2, 127—137-б.
23. Қазақтың әдеби тілі туралы. — «Әдебиет және искусство», 1951, № 4, 59—70-б.
24. Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері. — «Қазақстан мұғалімі», 1954, 1 июль.

25. Абайдың халықтығы мен реализмі туралы. — «Коммунизм таңы», 1954, 5 сентябрь.

26. Қазақ халқының ұлы ақыны. — «Әдебиет және искусство», 1954, № 9, 1—15-б.; Кітапта: М. Әуезов. Уақыт және әдебиет, Алматы, 1962, 366—384-б.

27. Абайдың өмірбаяны. Кітапта. Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1957, II том, 5—66-б.

28. Ұлы ақын ағартушы Абай Құнанбаев. Кітапта: Қазақ ССР тарихы. I том, Алматы, 1957, 488—499-б.

29. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1895—1904). Монографиялық зерттеу. Тараулары: Абайды тану, Абайдың өмірбаяны, Абайдың жас шағындағы шығармалары, Абайдың лирикасы, Абайдың поэмалары, Абайдың аудармалары, Абайдың қара сөздері; Ақылбай шығармалары туралы, Мағауияның шығармалары. Кітапта: М. Әуезов. Өр жылдар ойлары. Алматы, 1959 және Қазақ әдебиетінің тарихы (Алматы, 1961, II том, бірінші кітап, 333—492-б.) кітабында.

30. Алғы сөз. Кітапта: Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы, 1961, 5—6-б.

31. «Абай» романының жазылу жайынан. — «Әдебиет және искусство», 1955, № 3, 93—104-б.

32. Абай — казахский классик. «Литературный Казахстан», 1935, № 2, стр. 5—9.

33. Идейно-культурные искания Абая. «Литература и искусство Казахстана», 1939, № 7, стр. 36—38.; «Казахстанская правда», 1939, 23 июня; В кн.: М. А у э з о в. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, стр. 124—128.

34. Абай (Ибрагим) Кунанбаев (1845—1904). В кн.: А б а й. Лирика и поэмы. М., 1940, стр. 11; «Литература и искусство Казахстана» 1940, № 6, стр. 50—61.

35. Жизнь и творчество Абая (Ибрагима) Кунанбаева. «Прииртьшская правда», 1940, 6 октября.

36. Идейно-культурное наследство Абая. «Акмолинская правда», 1940, 10 августа.

37. Абай — великий казахский поэт (в соавторстве с Б. К. Кенжебаевым) Алма-Ата, 1945, стр. 32.

38. Абай Кунанбаев — поэт и просветитель казахского народа (1845—1904). «Актюбинская правда», 1945, 10 августа; «Акмолинская

правда», 1945, 10 августа; «Ленинское знамя», 1945, 11 июля; «Приуральская правда», 1945, 4 июля; «Прииртышская правда», 1945, 4 июля; «Прикаспийская коммуна», 1945, 10 августа; «Сталинский путь», 1945, 15 августа; «Семиреченская правда», 1945, 15 июля.

39. Абай — поэт и мыслитель. «Жарагандинская коммуна», 1945, 17 июля.

40. Великий поэт казахского народа. «Известия», 1945, 15 августа.

41. Жизнь и творчество Абая (Ибрагим) Кунанбаева (1845—1904). В кн.: А. К у н а н б а е в. Избранное М., 1945, стр. XI—XXXI.

42. Творчество Абая. «Актюбинская правда», 1945, 15 августа; «Прииртышская правда», 1945, 15 августа; «Ленинский путь», 1945, 15 августа; «Прикаспийская коммуна», 1945, 15 августа; «Правда Южного Казахстана», 1945, 8 августа; «Приуральская правда», 1945, 15 августа; «Сталинский путь», 1945, 30 июля.

43. Великий поэт казахского народа. «Прииртышская правда», 1949, 24 июня.

44. Как я работал над романом. «Ленинская смена», 1949, 24 марта.

45. Пушкин и братская литература Советского Востока. «Правда», 1949, 5 июня.

46. Традиции русского реализма и казахская литература. «Дружба народов», 1949, № 2, стр. 123—139; «Ученые записки КазГУ», 1950, т. 13, вып. 5, стр. 3—21.

47. Вопросы казахского литературного языка. «Дружба народов», 1951, № 6, стр. 158—165.

48. Народ чтит память великого поэта. «Советский Казахстан», 1952, № 10, стр. 115—118.

49. Абай Кунанбаев. «Правда Южного Казахстана», 1954, 5 сентября.

50. Абай Кунанбаев (1845—1904). В кн.: Абай Кунанбаев. Стихотворения, поэмы, проза. М., 1954, стр. 12—33.

51. Великий поэт казахского народа. М., «Знание», 1954, стр. 24.

52. Великий сын народа. «Советский Казахстан», 1954, № 10, стр. 119—123. В кн.: М. А у э з о в. Мысли разных лет. Алма-Ата. 1961, стр. 261—271.

53. Жизнь и творчество Абая Кунанбаева. «Новый мир», 1954, № 7, стр. 233—245.

54. Жизнь и творчество Абая. В кн.: Жизнь и творчество Абая. Алма-Ата, 1954, стр. 5—29. В кн.: М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, стр. 129—152.

55. Народность и реализм Абая. «Ученые записки КазГУ», т. 19. «Язык и литература», 1955, стр. I—VI. В кн.: М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, стр. 205—211.

56. Великий поэт — просветитель Абай Кунанбаев. В кн.: «История Казахской ССР», т. I, Алма-Ата, 1957, стр. 462—472.

57. Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая». «Ленинская смена», 1949, 24 марта; «Вопросы литературы», 1959, № 6, стр. 93—110; В кн.: М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959, стр. 397—413.

М А З М Ұ Н Ы

Алғы сөз

5

МОНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ МОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

I. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1845—1904)	15
II. Абайды тану	24
III. Абайдың өмірбаяны	33
IV. Абайдың жас шағындағы шығармалары	89
V. Абайдың лирикасы	100
VI. Абайдың поэмалары	175
VII. Абайдың аудармалары	184
VIII. Абайдың қара сөздері	202
IX. Ақылбағь шығармалары туралы	213
X. Мағауияның шығармалары	221

МАҚАЛАЛАР. СТАТЬИ.

Абай ақындығының айналасы	231	381
Абай жайын зерттеушілерге	246	382
Орыс классиктері мен Абай.	249	382
Абай еңбектерінің биік нысанасы	267	382
Абай мұрасы жайында	275	382
Идейно-культурные искания Абая.	289	382
Традиции русского реализма и казахская дореволюцион- ная литература	294	383
Великий поэт казахского народа Абай Кунанбаев.	315	383
Народность и реализм Абая.	340	384
Великий сын народа	346	384
Как я работал над романами «Абай» и «Путь Абая».	357	384

ТҮСІНІКТЕР. КОММЕНТАРИИ.

377

Абай туралы М. О. Әуезов жазған зерттеулер мен мақала- лардың тізімі. Список статей и исследований М. О. Ауэ- зова об А. Кунанбаеве.	386
--	-----

Ауэзов Мухтар Омарханович.
АБАЙ КУНАНБАЕВ. (Статьи и исследования). Под общей редакцией доктора филологических наук И. Т. Дюсенбаева.
Алма-Ата, «Наука», 1967. 391 стр.

*Утверждено к печати Ученым советом
Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова
Академии наук Казахской ССР*

Редакторы С. Б. Бекмухамедова, З. Н. Пальгова
Худож. редактор И. Д. Сущих
Техн. редактор П. Ф. Алферова
Корректоры Н. С. Сулейменова, И. А. Порываева
Художник Н. Ф. Чурсин

* * *

Сдано в набор 14/XI 1967 г. Подписано
к печати 24/XI 1967 г. Формат 60×90¹/₁₆.
Бумага № 1. Печ. л. 24,5. Уч.-изд. л. 25,5.
Тираж 4000. УГ00689. Цена 1 р. 80 к.

* * *

Типография издательства «Наука», Казахской ССР,
г. Алма-Ата, ул. Шевченко, 28. Зак. 219.